મેં કોક ઠેકાણે લખ્યું જ છે કે મારા ભારતપ્રવાસનાં વર્ણનો સાહિત્ય-વિલાસ નથી પણ ભારત-ભક્તિનો અને પૂજાનો એક પ્રકાર છે. ભગવાનના ગુણ ગાવા એ જેમ નવવિધા ભક્તિમાંનો એક પ્રકાર છે તેમ જ ભારતની ભૂમિ, એના પહાડો અને પર્વતશ્રેણીઓ, નદીઓ અને સરોવરો, ગામડાંઓ અને શહેરો, એમાં વસતા લોકો અને એમનો પુરુષાર્થ, એમને આશ્રયે રહેતાં ગ્રામ્ય પશુપક્ષીઓ અને એમની સાથે અસહકાર કરી સ્વતંત્રતા ભોગવતાં વન્ય પશુપક્ષીઓ — એ બધાંનું વર્ણન કરી એમનો પરિચય કેળવવો એ ભારત-ભક્તિનો એક અત્યંત આનંદદાયક પ્રકાર છે. એ ભક્તિ એકાંતમાં પણ થઈ શકે અને લોકાન્તમાં પણ ચલાવી શકાય. જ્યારે જ્યારે એકાદ નવયુવકનું રખડુ ટોળું મને મળવા આવે છે અને કહે છે કે તમારી પ્રવાસની ચોપડીઓ વાંચીને અમે ભારતની યાત્રાએ નીકળ્યા છીએ ત્યારે મને ઘણો આનંદ થાય છે. અને જાણે તેઓ મારા ઉપર ઉપકાર કરવા જ નીકળ્યા હોય એવી કૃતજ્ઞ-બુદ્ધિથી હું એમના તરફ જોઉં છું.

મારાં એ પ્રવાસવર્ણનોમાંથી ભારતની નદીઓને જે ભક્તિકુસુમોની અંજલિઓ મેં આપી છે તે બધી એકત્ર કરી 'લોકમાતા'ને નામે પ્રજા આગળ ક્યારની ધરી છે. મહાભારતકારે આપણી નદીઓને વિશ્વસ્ય માતરઃ કહી છે. સ્તન્યદાયિની એ માતાઓનું વર્ણન કરતાં આપણા પૂર્વજો થાક્યા જ નથી. અને મારો અનુભવ છે કે એ જ નદીઓનાં નવી ઢબનાં સ્તોત્રો જો લોકો આગળ રજૂ કર્યાં હોય તો આજના લોકો પણ પ્રેમપૂર્વક એનું સ્વાગત કરે છે.

હવે સ્વરાજ સરકારે હમણાં જ સ્થાપન કરેલી સાહિત્ય ઍકેડેમીએ (ભારત-ભારતી પરિષદે) સૂચના કરી કે 'લોકમાતા'માં બીજાં કેટલાંક પ્રવાસવર્ણનો ઉમેરી એક ચોપડી તૈયાર કરી આપો. અમારે એ હિંદુસ્તાનની પ્રમુખ ભાષાઓમાં આણી પ્રકાશિત કરવી છે.

એ અનુગ્રહનો સ્વીકાર કરતાં મેં વિચાર્યું કે ગમે તેવાં પ્રવાસ-વર્ણનો ઉમેરવા કરતાં નદી, પ્રપાત અને સરોવર સાથે ભળી શકે

એવા સાગરના, સાગર–સગમના અને સાગરકિનારાની વિવિધ રમતના વર્ણનો જ આપી દઉ તો પચમહાભૂતોમાના એક અત્યત આહ્લાદક તત્ત્વની લીલાનુ વર્ણન એકત્ર આવશે અને આ નવી ચોપડીમા એક જાતની એકરૂપતા સચવાશે એ વિચાર મિત્રોને અને સાહિત્ય એકેડેમીના ગુજરાતી સલાહકારોને અને સચાલકોને ગમ્યો એટલે 'લોકમાતા' હવે આ 'જીવનલીલા'ના રૂપમા વાચકોની સેવા કરવા ઊપડે છે *

*　　　*　　　*

ખરુ જોતા પચમહાભૂતોના સયોગથી જ જીવન સભવે છે છતા આપણા લોકોએ કેવળ પાણીને જ જે જીવન નામ આપ્યુ એમા ઘણુ રહસ્ય રહેલુ છે આપણી પૃથ્વીની આસપાસ વાયુમડળ ગમે તેટલુ ઘેરાયુ હોય અને એ 'વાતના આવરણ' વગર આપણે એક ક્ષણ પણ જીવી ન શકીએ એવી સ્થિતિ ભલે હોય છતા પૃથ્વીને મહત્ત્વ છે એને વેરાર્ફને રહેના ઉદાહરણનું જ ઉદકમા જે તાજગી છે, જે જીવન તત્ત્વ છે, તે નથી અગ્નિની જ્વાળામા કે નથી પવનમા કે વાવાઝોડામા. પાણી જ્યા વહે છે ત્યા શીતળતા બક્ષે ડે રણને પણ ઉપવન બનાવે છે. અને બધા પ્રાણીઓને અનેક જાતના જીવન પ્રયોગ કરવાની સગવડો પૂરી પાડે ઙ જળનો સ્વભાવ ચચલ છે, તરલ છે, ઊર્મિલ છે. અને એથીયે વિશેષ, વત્સલ છે

નિસર્ગના નિરીક્ષણનો આનંદ અનુભવતા પહાડો, ખેતરો, વાદળાંઓ અને એમના ઉત્સવરૂપ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તના રગ ચમત્કારો મે નિહાળ્યા છે દરેકની ખૂબી જુદી, દરેકની ચમત્કૃતિ અનેરી, છતા પાણીના પ્રવાહમાથી કે વિસ્તારમાથી જે જીવનલીલા પ્રગટે છે તેની અસરની તોલે આવે એવો બીજો પ્રાકૃતિક અનુભવ નથી પહાડ ગમે તેટલો ઉત્તુગ ગગનભેદી હોય, પણ જ્યા સુધી તેના વિશાલ વક્ષને વીધીને કોઈ મોટુ

* 'લોકમાતા'મા ફક્ત નદીઓનુ જ વર્ણન હોઈ એના મુખપૃષ્ઠ પર "વિશ્વસ્ય માતર' વાળો મહાભારતનો શ્લોક બધ બેસતો હતો હવે એ ચોપડીએ વ્યાપક 'જીવન–લીલા'નુ રૂપ ધારણ કર્યું છે એટલે એ શ્લોક વાપરવામા અવ્યાપ્તિનો દોષ આવે છે છતા પરપરા જાળવવા એ શ્લોક અહી પણ ભક્તિભાવે રહેવા દીધો છે　　　　का. का.

કે નાનુ ઝરણુ ભૂસકો મારે નહી ત્યા સુધી એ પહાડની ભવ્યતા કોરી, સૂકી અને અધૂરી જ લાગે

સસ્કૃતમા ड ळ यो सावर्ण्यम એ ન્યાયને આધારે જળને જડ પણ કહેતા હશે પણ ખરેખર જળને જડ કહેનારની બુદ્ધિ જ જડ હોવી જોઈએ જો કોઈ પણ વસ્તુમા ખરેખર જાડ્યનો અભાવ હોય તો તે જળ જ છે

જેમ કોઈ પહાડને જોયા પછી એના શિખર સુધી ચડવાનુ મન થવાનુ જ અને શક્ય હોય તો ટોચ સુધી પગ ચાલવાના જ, તેવી રીતે પાણીનુ પણ છે નદીના ઉગમ અને મુખ શોધ્યા વગર માણસને સખ વળે નહી પાણી જોયુ કે પ્રથમ એની નજીક જવાનુ મન થાય છે જો એ પેય હોય તો તરસ ન હોવા છતા એને ચાખવાનુ મન થવાનુ જ સ્નાનથી બાહ્ય શરીર અને પાનથી શરીરના અદરના ભાગ પાવન કર્યા વગર માણસને સતોષ થાય જ નહી બીજી સગવડ ન હોય તો માણસ પાણીમા આચમન કરવાનો અથવા કાઈ નહી તો પાણીના બે ટીપા આખની પાપણને અડકવાનો

હિમાલયના ઠડા પ્રદેશમા જ્યા કપડા ઉતારવાનુ પણ મુશ્કેલ હોય છે ત્યા આપણા ધર્મનિષ્ઠ લોકો પચસ્નાની કરે છે પાણીમા આગળા બોળીને એ આગળા કપાળને અડાડ્યાં એટલે એક સ્નાન પૂરુ થયુ બે આખને અડાડવાથી બીજા બે સ્નાન થાય છે પછી એ જ પાણીના ટીપા બે કર્ણમૂળને અડાડવાથી પચસ્નાની પૂરી થાય છે। પાણીના સ્પર્શ વગર માણસને લાગે નહી કે આપણે પવિત્ર થયા છીએ

માણસ મરી જાય ત્યારે એનુ શરીર જે પૃથ્વીમાથી આવ્યુ તેના જ ઉદરમા દાટી દેવુ એ રિવાજ સર્વે છે પણ આપણે એમાં સુધારો કર્યો શરીરને સડવા દેવા કરતા એને અગ્નિસસ્કાર કરવો એ આપણે વધારે શ્રેયસ્કર માનીએ છીએ અગ્નિને આપણે પાવક કહીએ છીએ પાવક એટલે પવિત્ર કરનારો વસ્તુ ગમે તેટલી ગદી હોય, સડેલી હોય, અથવા અપવિત્ર હોય, અગ્નિસસ્કાર થયો એટલે એ પાવન થઈ ગઈ એટના માટે આપણે છાણા, લાકડા, ચદન, ધૂપ અને કપૂર જેવા જ્વાલાગ્રાહી પદાર્થો એકત્ર કરીને શરીરને અગ્નિસસ્કાર આપીએ છીએ

અહીં મુધી તો ઠીક, પણ જીવનનિઠ સસ્કૃતિને આટલેથી સતોષ ન થયો અગ્નિસસ્કારને અતે જે અસ્થિ અને ભસ્મ બચી જાય છે તે અવશેષોને આપણે પવિત્ર એવા જળાશયોમા જ્યારે પધરાવીએ છીએ ત્યારે જ આપણને પરમ સતોષ થાય છે

મહાત્માજીના અસ્થિ અને ચિતાભસ્મ આપણે આખા દેશમા જ્યા જ્યા પવિત્ર જળાશયો છે ત્યા ત્યા પહોચાડી દીધા, હિમાલયની પેલી પાર કૈલાસને રસ્તે ફેલાયેલા માનસ સરોવરમા પણ કેટલાક અવશેષો છોડવામા આવ્યા પ્રયાગ જેવા યજ્ઞ-સ્થાનમા પધરાવ્યા પછી કેટલાક અવશેષો આપણા લોકો સમુદ્રકિનારે પણ લઈ ગયા, અને નોધવા જેવી વસ્તુ એ કે જે આફ્રિકા ખડમા ગાધીજીએ સત્યાગ્રહની શોધ કરી અને પોતાનું જીવનકાર્ય આરભ્યુ તે આફ્રિકામા લઈ જઈ નીલ નદીના ઊગમના પ્રવાહમા પણ એ અસ્થિ પધરાવ્યા અને એ રીતે પાણીનુ સર્વોપરી પાવિત્ર્ય સ્વીકાર્યું

એવા પાણીના દર્શનનો આનદ જેમા વ્યક્ત થાય છે તેવા જ વર્ણનો આ સગ્રહમા ભેગા કર્યા છે

એમ કરતા એક નાનકડુ વર્ણન 'સ્મરણયાત્રા'માથી ડોકિયુ કરીને પૂછવા લાગ્યુ, "અને મને ન લો?" એની ઉપેક્ષા કરી તે માટે માફી માગીને મે એને કહ્યુ "જરૂર, જરૂર, તને પણ જીવન-લીલામા સ્થાન હશે જ" માનસિક સૃષ્ટિ, કલ્પના સૃષ્ટિ અને માયાવી સૃષ્ટિ એ પણ અતે પાર્થિવ સૃષ્ટિ સાથે સૃષ્ટિ તો ખરી જ એટલે માણસની આખોને અને મૃગોની આખોને જે જળ જેવુ લાગે અને જેનો પ્રવાહ એ બનેને ખેચે છે, તે ભલે પ્રાણવાયુ અને ઉદ્જનવાયુમાંથી બનેલું ન હોય, એને જીવનલીલામા સ્થાન હોવુ જ જોઈએ, એમ કહી નાનપણમા મુસાફરી કરતા જોયેલું તેરદાળનું મૃગજળ પણ અહી ઉમેર્યું છે

જો સહારાના રણની આસપાસ બપોરે ગયો હોત તો એ વિરાટ રણેશ્વરનુ અને ત્યાના મૃગજળનુ વર્ણન આમા જરૂર લઈ આવત પણ પશ્ચિમ આફ્રિકાથી ઉત્તરે જતા વખત અને જાન બનેને બચાવવા માટે સહારાનુ આખુ રણ મે ઓળગ્યુ હતું રાતના અધારામાં, અને તે પણ

હવાઈ જહાજની મદદથી પશ્ચિમ આફ્રિકાની મધ્યયુગીન નગરી કાનોથી ઊપડી મધરાત પછી ટ્રિપોલી પહોંચ્યો ત્યાર સુધી આખો વખત મીટ માંડીને સહારા જોયું, પણ તે રાત્રે અંધારામાં અંધારાથી ભિન્ન એવું કશું દેખાયું નહીં સહારાનું રણ ઓળંગ્યા છતાં ત્યાંનું મૃગજળ જોવાયું નહીં! જ્યારે વિમાનમાંથી ઊતર્યો ત્યારે એટલું જ કહી શક્યો—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनम् नभः ।

આપણા સંસ્કૃત કવિઓના નદી વર્ણનો અને સ્તોત્રો ઉપર હું મુગ્ધ છું એ સ્તોત્રોમાં સૌથી વિશેષ તો ભક્તિ તરી આવે છે એમનું શબ્દલાલિત્ય અસાધારણ હોય છે જાણે ભાવપ્રવાહ નદીના વહેણ સાથે હરીફાઈ કરે છે ક્યાંક ક્યાંક ઠેકાણે એકાદ શબ્દમાં કે સમાસમાં આલ્હાદ વર્ણન પણ આવી જાય છે પણ સરવાળે એ સ્તોત્રો વર્ણનો નહીં પણ માહાત્મ્યો જ હોય છે

આજે આપણી ભૂખ છે યથાર્થ વર્ણનોની અને શબ્દચિત્રોની એની સાથે સહેજસાજ માહાત્મ્ય અને ગમે તેટલું કાવ્ય આવી જાય તો તે ઇષ્ટ જ છે પણ વર્ણન વાંચતાં ની કે સરોવર રીતસર જોયાનો ઓછોવત્તો સંતોષ મળવો જોઈએ નહીં તો જૈન પુરાણોમાં જેમ નગરીઓનાં વર્ણન આવે છે તેમ જ થવાનું એ વર્ણનો ગમે ત્યાંથી ઊંચકીને ગમે તે શહેરને લગાડી દઈએ તો વાંધો નથી ઘણી વાર લેખકો વર્ણનની બેચાર લીટીઓ લખીને પછી પ્રામાણિકપણે કહે છે કે અમુક વાર્તામાં અમુક નગરીનું વર્ણન આવે છે તે જ ત્યાંથી ઊંચકીને અહીં મૂકી દેવું આવાં વર્ણનો ન ગણાય યથાર્થ ચિત્રણ અને ન ગણાય માહાત્મ્ય

એક જૂના હિંદી કવિએ એક પહાડી કિલ્લાનું વર્ણન કર્યું છે એમાં ઘોડાર સાથે ગજશાળાનું પણ વર્ણન છે કવિને શંકા ન આવી કે પહાડ ઉપર હાથીઓ જાય શી રીતે! બીજે એક ઠેકાણે બગીચાના વર્ણનમાં ઠંડા મુલકમાં તેમ જ ગરમ મુલકમાં, સમુદ્રકિનારે અને પહાડ પર ઊગતા તમામ ફળઝાડો અને ફૂલઝાડો એકત્ર આણ્યા હતા અને ત્યાં તમામ ફૂલોને એકસાથે ખીલતાં અને ફળોને એકસાથે પાકતાં મહિના કે ઋતુની મુશ્કેલી નડી ન હતી!

આના સાહિત્ય પ્રકારો સદ્ભાગ્યે હવે બધ થયા છે એ ખરુ, છતા આજના લેખકો પરિચયને અભાવે સામાન્ય વર્ણનો લખે છે: આકાશમા તારાઓ ચળકતા હતા, બગીચામા જાતજાતના ફૂલો ખીલ્યાં હતા, જગલમા વૃક્ષવેલીની ગીચ વસ્તી હતી, એના એવા સામાન્ય વર્ણનો કરીને તેઓ સતોષ માને છે લેખક આકાશને અને ત્યાના તારાને ઓળખે નહી, એમના નામ જાણે નહીં, કયા ફૂલો કઈ ઋતુમા ઊગે છે એ વિગતે જાણે નહી, કયા જગલોમા કેવા ઝાડો ઊગે છે અને કેવા નથી ઊગતા એની માહિતી એની પાસે હોય નહી, એટલે પછી એ કરે શુ? શબ્દવૈભવ પાથરીને અનુભવ દારિદ્ર છુપાવવાનો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ તોપણ દારિદ્ર ઉઘાડુ પડયા વિના રહેતુ નથી.

આપણા દેશમા પ્રવાસના સાધનો હવે ઘણા વધ્યા છે અને વધતા જાય છે ફોટોગ્રાફીની કળા એટલી બધી વધી છે કે હવે તે લલિતકળાની કોટિએ પહોચવા મથે છે દેશપરદેશની ભાષામાના પ્રવાસ-વર્ણનો વાચીને આપણી કલ્પના ઉદ્દીપિત થઈ શકે છે ત્યારે હવે આપણે ભારતીય ભાષાઓનુ, પ્રવાસવર્ણન પૂરતુ, દારિદ્ર દૂર કેમ ન કરીએ?

આપણા પ્રિય દેશને આપણે અનેક રીતે શણગારીશુ અને ઊછરતી પેઢીને ભારત ભક્તિની દીક્ષા આપીશુ.

દેશ એટલે કેવળ જમીન પાણી અને એના પરનુ આકાશ જ નહી પણ દેશમા વસતા માણસો પણ છે, એ જેમ આપણે જાણુ જોઈએ, તેવી જ રીતે આપણી દેશ ભક્તિમા કેવળ માનવ પ્રેમ જ નહી પણ પશુપક્ષી જેવા આપણા ભાડુ પ્રત્યેનો પ્રેમ પણ સંમીલિત હોવો જોઈએ

આપણી દેશભક્તિમા નદી, પહાડ, પર્વતશ્રેણી અને એનાં ઉત્તુગ શિખરો અને એ બધા ઉપર ચળકતા તારાઓના પરિચયમા અને ભારત ભક્તિમા આપણે આપણા પૂર્વજો સાથે હરીફાઈ કરવી જોઈએ આપણા પૂર્વજોને પ્રતાપે ગગા જેવી નદીઓ, હિમાલય જેવા પહાડો, ઠેર ઠેર વેરાયેલાં આપણા ધર્મક્ષેત્રો, પીપળ કે વડ જેવા મહાવૃક્ષો, તુળસી જેવા છોડો, ગાય જેવા જાનવરો, ગરુડ કે મોર જેવા પક્ષીઓ, ગોપીચદન અથવા ગેરુ જેવા માટીના પ્રકારો,– એ બધા જ જે દેશમા

ભક્તિ અને આદરના વિષયો થયા છે, તે દેશમાં સંસ્કારોની અને લાગણીઓની સમૃદ્ધિ વધારવાની આપણા જમાનાની આપણી ફરજ આપણે ન ચૂકીએ.

દાદાભાઈ નવરોજી પુણ્યતિથિ,
૧–૬–'૫૯, મુંબઈ

काका कालेलकर

सरिता-संस्कृति

જે જમીન કેવળ વરસાદના પાણીથી ભીંજાય છે અને જ્યાં મેઘરાજાને આધારે જ ખેતી થાય છે તેને देव-मातृक કહે છે. જ્યારે જે જમીન આવી રીતે વરસાદ ઉપર આધાર ન રાખતાં નદીના પાણીથી ભીંજાય છે અને ખાતરીનો પાક આપે છે તેને नदी-मातृक કહે છે. ભારતવર્ષમાં જે લોકોએ જમીનના આવી રીતે બે ભાગ પાડ્યા તેમણે નદીને કેટલું મહત્ત્વ આપ્યું છે એ આપણે સહેજે સમજી શકીએ છીએ. પંજાબનું નામ જ એમણે સપ્તસિંધુ પાડ્યું. ગંગા-યમુનાની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશનું અંતર્વેદી નામ રાખ્યું. આખા ભારત વર્ષના 'હિંદુસ્તાન' અને 'દખ્ખન' એવા બે ભાગલા પાડનાર વિંધ્ય કે સાતપુડાને આગળ કરવાને બદલે આપણા લોકો સંકલ્પ બોલતી વખતે गोदावर्याः दक्षिणे तीरे અથવા रेवायाः उत्तरे तीरे એમ નદી દ્વારા વિભાગ પાડે છે. કેટલાંક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ કુળોએ પોતાનું નામ જ એક નદી પરથી લીધું છે—સારસ્વત. ગંગાકાંઠે રહેનારા પુરોહિતો અને પંડાઓ પોતાને ગંગાપુત્ર કહેવામાં મગરૂરી અનુભવે છે. પ્રજા રાજાને રાજ્યપદ આપે ત્યારે ચાર સમુદ્ર અને સાત નદીઓનાં જળ આણીને એના પાણીથી રાજાને અભિષેક કરે ત્યારે જ સમજે કે, હવે રાજા રાજ્ય કરવાનો અધિકારી થયો. ભગવાનની રોજની પૂજા કરવી હોય ત્યારે પણ હિંદુસ્તાનની બધી નદીઓને પોતાના નાનકડા કળશમાં આવી બેસવાની પ્રાર્થના ભારતવાસી કરવાનો જ—

गंगे ! च यमुने ! चैव गोदावरि ! सरस्वति ! ।
नर्मदे ! सिंधु ! कावेरि ! जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

ભારતવાસી તીર્થયાત્રાએ જાય છે તે પણ મોટે ભાગે નદીની મુલાકાતે જ જાય છે તીર્થ એટલે નદીનો આરો નદીને જુએ કે એ એવું પણ ભાન ભૂલી જાય છે કે જે નદીમા નાહીને આપણે પવિત્ર થઈએ છીએ એને વળી અભિષેક કરવાનુ શુ હોય ? ગગાનુ જ પાણી લઈને ગગાને જ અભિષેક કર્યા વગર એની ભક્તિને સતોષ થતો નથી સીતા જ્યારે રામચદ્ર જોડે વનવાસે ચાલ્યા ત્યારે દરેક નદીને ઓળગતાની સાથે માનતા રાખે કે, સહીસલામત પાછા ફરીશુ ત્યારે તારો અભિષેક કરીશુ માણસ મરી જાય ત્યારે પણ એને વૈતરણી નદી ઓળગવાની હોય છે ટૂકામા, જીવનમા અને મરણમાં આર્યોનુ જીવન નદી સાથે સકળાયેલુ છે

એની મુખ્ય નદી ગગા તે કેવળ પૃથ્વી ઉપર નહી પણ સ્વર્ગમાયે વહે છે અને પાતાળમાયે વહે છે, તેથી એ ગગાને ત્રિપથગા કહે છે પાપ ધોઈને જીવનમા આમૂલાગ્ર પલટો ખાવાનો હોય ત્યારે પણ માણસ નદીમા જઈ કેડ સુધીના પાણીમા ઊભો રહી એ વિષેનો સકલ્પ કરે ત્યારે જ એને થાય છે કે, હવે આપણો સકલ્પ બર આવવાનો વેદકાળના ઋષિઓથી માડીને વ્યાસ, વાલ્મીકિ, શુક, કાલિદાસ, ભવભૂતિ, ક્ષેમેન્દ્ર, જગન્નાથ — ગમે તે કવિ લો, નદીને જોતાવેત એની પ્રતિભા પુરજોશમા વહેવા માડે છે આપણી કોઈ પણ ભાષાની કવિતા જુઓ, એમા નદીના સ્તોત્રો મળવાના જ અને હિદુસ્તાનની ભોળી જનતાના લોકગીતો જુઓ તોપણ ત્યા નદીના વર્ણનો ઓછા નથી

ગાય, બળદ અને ઘોડા જેવા ઉપયોગી જાનવરોની જાતિઓ નક્કી કરતાં પણ આપણા લોકોને નદી જ યાદ આવે છે સારા સારા ઘોડાઓ સિધુ નદીને કિનારે ઉછેરવામા આવતા, એટલે ઘોડાનું નામ જ પડ્યુ સૈધવ મહારાષ્ટ્રના પ્રખ્યાત ટટ્ટુઓ ભીમા નદીને કિનારે ઉછેરાતા, એટલે એમને ભીમથડીના ટટ્ટુ કહેતા મહારાષ્ટ્રની સારામા સારી દૂધ આપનારી અને રૂપાળી ગાયોને અગ્રેજો આજે પણ 'કૃષ્ણા વેલી બ્રીડ' કહે છે

જેમ ગ્રામ્ય પશુઓની જાતિનાં નામ નદી પરથી પડ્યા છે, તેમ ઘણી નદીઓના નામ પશુપક્ષીઓ પરથી પડ્યા છે ગો-ના, ગો-મતી, સાબર-મતી, હાથ-મતી, વાઘ-મતી, સારસ્વતી, ચર્મણ્વતી, ઇત્યાદિ

મહાદેવની પૂજા માટે પ્રતીકરૂપે જે ગોળ લીસા પથરા(બાણ) વપરાય છે તે નર્મદાના જ હોવા જોઈએ નર્મદાનુ માહાત્મ્ય જ એટલુ મનુ કે ત્યાના જેટલા કંકર તેટલા શકર જ્યારે વૈષ્ણવોના શાલિગ્રામ ગડકી નદીમાથી આવે છે

તમસા નદી વિશ્વામિત્રની બહેન ગણાય છે, તો કાલિદી યમુના પ્રત્યક્ષ કાળભગવાન યમરાજની બહેન છે

એક એક નદી એટલે સસ્કૃતિનો પ્રવાહ દરેકની ખૂબી જુદી, પણ ભારતીય સસ્કૃતિ અનેકતામાથી એકતા ઉપજાવે છે, તેથી બધીય નદીઓને આપણે સાગરપત્ની કૈરવી છે સમુદ્રના અનેક નામોમા સરિત્પતિ એ એનુ મહત્ત્વનું નામ છે સમુદ્રના જળ એટલા જ માટે પવિત્ર ગણાય છે કે બધી નદીઓ પોતપોતાના પવિત્ર જળ સાગરને અર્પે છે सागरे सर्व तीर्थानि ।

જ્યા બે નદીઓનો સગમ થાય છે એ સ્થાનને પ્રયાગ કહી આપણે પૂજીએ છીએ, એટલા જ માટે કે સસ્કૃતિઓનો જ્યારે સગમ થાય છે ત્યારે તેને પણ શુભસગમ ગણતા શીખીએ સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે વિવાહ થાય તે ભિન્નગોત્રી જ હોવા જોઈએ, એવો આગ્રહ રાખીને પણ આપણે એમ જ સૂચવ્યુ છે કે, એક જ સસ્કૃતિમા સબડતા રહેવુ એમા કલ્યાણ નથી ભિન્ન ભિન્ન સસ્કૃતિઓ વચ્ચે મેળ ખવડાવવા આવડવો જ જોઈએ લકાની વાડી યોધાના (સૌરાષ્ટ્ર) વર સાથે પરણે ત્યારે જ એ મનમા જીવનના બધા સવાલો પ્રત્યે ઉદારતાની દૃષ્ટિએ જોવાની શક્તિ આવે ભારતીય સસ્કૃતિ પહેલેથી છે જ સગમ-સસ્કૃતિ આપણા રાજપુત્રોએ દૂર દૂરથી કન્યાઓ આણી હતી કૈકય દેશની કૈકેયી, ગાધારની ગાધારી, કામરૂપની ચિત્રાગદા, છેક દક્ષિણની મીનાક્ષી મીનળદેવી, સાથ પરદેશથી આવેલી ઉર્વશી અને મહાશ્વેતા, એમ કેટલાયે દાખલા આપી શકાય આજે પણ રાજાઓ જનતા સુધી દૂર દૂરની કન્યાઓને પરણે છે નદીઓ પાસેથી જ આપણે આ સગમ-સસ્કૃતિ

શીખ્યા છીએ પોતપોતાની નદીને વફાદાર રહી ચાલો તો અંતે સમુદ્રમા પહોચી જવાના ત્યા કશો ભેદભાવ રહી શકતો નથી બધુ જ એકાકાર, સર્વાકાર અને નિરાકાર થઈ જાય છે सा काष्ठा सा परा गति ।

नदी-मुखेनैव समुद्रम् आविशेत्

સવારે કે સાજે નદીને કાઠે જઈ નિરાતે બેસીએ એટલે મનમા અનેક જાતના વિચારો ઉદ્ભવે છે રેતીનો ધોળો વિશાળ પટ રોજ જેવો ને તેવો જ દેખાય છે, છતા ત્યાનો દરેક કણ પવનથી અને પાણીથી સ્થાનભ્રષ્ટ થાય છે આટલી બધી રેતી ક્યાથી આવે છે અને ક્યા જાય છે? રેતીના પટ ઉપર ચાલીએ એટલે સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ પગલા રેતીમા ઊઠે છે ઘડી બે ઘડી પવન વાયો એટલે તેનું 'નામોનિશાન' પણ રહેતુ નથી બે કાઠાની મર્યાદામા નદી વહે છે, કોઈ કાળે તે થોભતી નથી. પાણી આવે છે અને જાય છે, આવે છે અને જાય છે 'નાનપણમાં મનમાં થતુ, કે સાભળ્યા પ્રમાણે મધરાતે આ પાણી સૂઈ જતુ હશે અને સવારે સૌથી વહેલુ ઊઠી ફરી વહેતું હશે જેમ સૂરજ, ચન્દ્ર અને નવલખ તારા વિસામો લેવા પશ્ચિમ તરફ ઊતરે છે તેમ આ પાણી પણ રાત્રે સૂઈ જતુ હશે વિસામો દરેકને જોઈએ છે' પછી જોઈ લીધુ કે ના, નદીના પાણીને વિસામાની જરૂર નથી તે વહ્યા જ કરે છે

નદી જોતાંવેત વિચાર આવે છે,—આ આવે છે ક્યાથી અને જાય છે ક્યા સુધી? એ વિચાર અથવા એ સવાલ સનાતન છે નદીને આદિ અને અત તો હોવા જ જોઈએ. નદીને જેટલી વાર જોઈએ તેટલી વાર એ સવાલ મનમા ઊઠે જ છે, અને એ સવાલ જેમ જેમ જૂનો થતો જાય છે તેમ તેમ તે વધારે ગભીર, કાવ્યમય અને ગૂઢ બનતો જાય છે આખરે મન રહેતુ નથી, પગ થોભી શકતા નથી. મન એકાગ્ર થઈ પ્રેરણા આપે છે અને પગ ચાલવા લાગે છે આદિ અને અત શોધવા એ સનાતન ખોજ નદી પાસેથી જ આપણને મળી હશે અને તેથી આપણે જીવનપ્રવાહને પણ નદીની જ ઉપમા આપતા આવ્યા છીએ ઉપનિષદ્કારો અને દેશી કવિઓ, મૅથ્યુ આર્નોલ્ડ જેવા યુરોપિયન

કવિઓ અને રોમેં રોલોં જેવા નવલકથાકારો જીવનને નદીની જ ઉપમા આપે છે. આ દુનિયાની પ્રથમ પ્રવાસી તે નદી, તેથી જ જૂના યાત્રાળુ લોકોએ નદીનો ઉગમ, નદીનો સંગમ અને નદીનું મુખ એ અત્યંત પવિત્ર સ્થાનો ગણેલાં છે.

જીવનના પ્રતીક સમી નદી ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે? શૂન્યમાંથી આવે છે અને અનંતમાં સમાઈ જાય છે. શૂન્ય એટલે અલ્પ, સૂક્ષ્મ પણ પ્રબળ; અને અનંત એટલે વિશાળ અને શાંત. શૂન્ય અને અનંત બંને સરખાં જ ગૂઢ છે, બંને અમર છે. બંને એક જ છે. શૂન્યમાંથી અનંત — એ સનાતન લીલા છે. કૌશલ્યા કે દેવકીના પ્રેમમાં સમાવા માટે જેમ પરબ્રહ્મે બાલરૂપ ધારણ કર્યું, તેમ કારુણ્યથી પ્રેરાઈને અનંત પોતે જ શૂન્યરૂપ ધારણ કરી આપણી આગળ ઊભું થાય છે. જેમ જેમ આપણી આકલન શક્તિ વધે છે તેમ તેમ શૂન્ય વિકસતું જાય છે અને પોતાનો જ વિકાસવેગ સહન ન થવાથી મર્યાદા ઓળંગી કે તોડી અનંત બની જાય છે — બિંદુનો સિંધુ બની જાય છે.

માનવી જીવનની પણ આ જ દશા છે. વ્યક્તિમાંથી કુટુંબ, કુટુંબમાંથી જાતિ, જાતિમાંથી રાષ્ટ્ર, રાષ્ટ્રમાંથી માનવ્ય અને માનવ્યમાંથી ભૂમા વિશ્વ, આમ હૃદયની ભાવનાઓ વિકસતી જાય છે. સ્વભાષા દ્વારા આપણે પ્રથમ સ્વજનોનું હૃદય સમજીએ છીએ અને આખરે આખા વિશ્વનું આકલન કરીએ છીએ. ગ્રામમાંથી પ્રાંત, પ્રાંતમાંથી દેશ અને દેશમાંથી વિશ્વ એમ આપણે સ્વનો વિકાસ કરી સર્વમાં સમાઈ જઈએ છીએ.

નદીનો અને જીવનનો ક્રમ સરખો જ છે. નદી સ્વધર્મને વફાદાર રહે છે અને પોતાની કૂલ-મર્યાદા સાચવે છે તેથી જ પ્રગતિ કરે છે. અને અંતે નામરૂપનો ત્યાગ કરી સમુદ્રમાં અસ્ત થઈ જાય છે. અસ્ત થયા છતાં તે નષ્ટ નથી થતી; ચાલ્યા જ કરે છે. એ છે નદીનો ક્રમ. જીવનનો અને જીવન્મુક્તિનો પણ તે જ ક્રમ છે.

જીવનદાયી કેળવણીના ક્રમ વિષે આ પરથી આપણે શો બોધ લઈશું?

૧૯૨૨

अुपस्थान*

જુદે જુદે પ્રસગે ભારતવર્ષની જે જે નદીઓના દર્શન થયા હતા તેમાથી કેટલાકનુ અહી સ્મરણ કર્યું છે અહી ભૂગોળમા અપાતી માહિતી ભેગી કરવાનો ઉદ્દેશ નથી નદીની આપણા વેપાર–વાણિજ્ય ઉપર થતી અસર નોધવાનો પણ અહી પ્રયત્ન નથી આ તો ફક્ત આપણા દેશની લોકમાતાઓનુ ભક્તિપૂર્વક કરેલુ નવી પદ્ધતિનુ ઉપસ્થાન છે

આપણા પૂર્વજોની નદીભક્તિ લોકવિશ્રુત છે આજેય તે ક્ષીણ થઈ નથી યાત્રાળુઓની નાની મોટી નદીઓ તીર્થસ્થાનો તરફ વહીને એ પ્રાચીન ભક્તિ હજીયે એવી ને એવી જાગ્રત હોવાનો પુરાવો આપે છે

ભક્તહૃદયો ભક્તિના આ ઉદ્‌ગારો શ્રવણ કરીને સતુષ્ટ થાઓ યુવાનોમા લોકમાતાઓનું દર્શન કરવાની અને વિવિધ રીતે એમનુ સ્તન્યપાન કરી સસ્કૃતિપુષ્ટ થવાની ઝખના જાગો

* * *

હિદુસ્તાનના બધા જ સુદર સ્થળોનુ વર્ણન કરવુ માનવીની શક્તિની બહારની વસ્તુ છે ભગવાન વ્યાસ પોતે જ્યારે ભાગતની નદીઓના નામો આપવા બેઠા ત્યારે તેમને પણ કહેવુ પડ્યુ કે જેટલા યાદ આવે છે તેમનાનુ જ નામસકીર્તન અહી કર્યું છે બાકીની અસખ્ય નદીઓ રહી જ ગઈ છે

મારો સકલ્પ જાતે જોયેલી નદીઓમાથી બની શકે તેટલીનુ સ્મરણ અને વર્ણન કરી પાવન થવાનો હતો આજે આ ભક્તિ કુસુમાજલિ જોતા મનમા વિષાદ પેદા થાય છે કે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત થાય એટલી નદીઓનુ પણ ઉપસ્થાન હું કરી શક્યો નથી વર્ણવાઈ થોડી અને અણવર્ણવાઈ છે ઘણી એવી સ્થિતિ છે જે પ્રાન્તમાં હું લગભગ પા સદી રહ્યો તે ગુજરાતની નદીઓ પણ ને ક્યા વર્ણવી છે? નર્મદા અને

---

* મૂળ ચોપડી લોકમાતાની પ્રસ્તાવનામાથી થોડા ફેરફાર સાથે

સાબરમતી વિષે હમણા હમણા જ થોડુ લખી શક્યો તાપી અથવા તપતી વિષે લખ્યુ નથી એનો પરિતાપ મનમા છે જ એ નદી મધ્ય પ્રાતમા બૈતુલ પાસે ઊગમ પામે છે બરહાણપુર, ભુસાવળ થઈને આગળ જાય છે એની મદદ વડે એક વાર સુરતથી હજીરા સુધી જઈ આવ્યો છુ તાપી પાસેથી ભગવાન સૂર્યનારાયણના પ્રેમ વિષે પૂછી લેવાય અને અંગ્રેજોએ વેપારને મિષે સુરતમા કોઠી કેમ નાખી હતી અને બાજીરાવે મહારાષ્ટ્રનુ સ્વાતત્ર્ય અંગ્રેજોને એ જ ઠેકાણે ક્યારે સોપી દીધુ એ વિષે પણ પૂછી શકાય

ગોધરા જતા જે નાનકડી મહી નદી જોઈ હતી તે જ ખભાતથી કાવી બદર સુધી કાદવનો વિસ્તાર કેમ પાથરી શકે છે તે જોવાનુ પણ સદ્‌ભાગ્ય મને સાપડ્યુ છે પૂર્વમા મહાનદી અને પશ્ચિમમા મહી નદી બન્નેનુ કાર્ય વિશેષ પ્રકારનુ છે સૂર્યા, દમણગગા, કોલક, અબિકા, વિશ્વામિત્રી કીમ વગેરે અનેક ગુજરાતી નદીઓની મીઠી મહેમાનગીરી મે કોઈ ને કોઈ દિવસે ચાખી છે એમને અજલિ ન અર્પણ કરુ તો નગુણો ગણાઉ અને જે આજીને કિનારે મહાત્માજીએ નાનપણમા તોફાનો કર્યા હતા, એ તો ખાસ અજલિની અધિકારી છે વઢવાણની ભોગાવો વિષે મે ક્યાક લખ્યુ હશે પણ તે ભોગાવો કરતા રાણકદેવીના સ્મરણ તરીકે જ હશે

આ બધુ હુ ક્યારે લખીશ તે જાણુતો નથી પણ લખવુ છે એ વિષે શકા કે સકલ્પની મોળાશ નથી

ગુજરાત બહાર નજર ફેરવીને બીજી નદીઓનુ સ્મરણ કરુ છુ ત્યારે તરત યાદ આવે છે સૌથી મોટી બ્રહ્મપુત્રા એ તો હિમાલયની પેલી પારથી માનસ સરોવરમા ઊગમ પામે છે અને હિમાલયના ઉત્તર તરફ વહી જતા પાણીનુ એકેએક ટીપુ ભેગુ કરી હિમાલયની આખી દીવાલ પાર કરી ડુગરોના અને જગલોના અજ્ઞાત પ્રદેશોમાથી વહેતી આવીને આસામ તરફ છોડી દે છે, અને પછી સદિયા, ડિબ્રુગઢ, તેજપુર, ગૌહાટી, ધુબ્રી વગેરે સ્થાનોને પાવન કરતી કરતી બગાળમા ઊતરે છે, અને ગગાને મળવુ છે એટલા જ ખાતર થોડેક સુધી યમુના નામ ધારણ કરી આગળ જતા પદ્મા બને છે 'ઇતિહાસના ઉષા-કાળ થી માડીને

જાપાનીઓના તાજેતરના હુમલા સુધીનો બધો જ ઇતિહાસ બ્રહ્મપુત્રાને વિદિત છે પણ એ તાજા ઇતિહાસની ચણી વિગત તો મણિપુરની ઇમ્ફાલ નદી જ પૂરી પાડી શકે છે છતા એ નદીને પૂછવા જતા એ કહેશે કે મને પૂછવા કરતા એ બધુ તમારી ઐરાવતીની બહેનપણી છિંદવીનને જ પૂછો એ તમને બધુ કહેશે અને મણિપુર તરફથી નાસી આવેના લોકોનો અમુક ઇતિહાસ તો સુર્માવાડીની બરાક નદીને જ પૂછવો પડશે

મે નદીઓ તો ઘણી ઘણી જોઈ છે પણ જેની ગૂઢગામિતા અને નચિંત બેપરવાઈ ઉપર હુ વધારેમા વધારે આશક થયો તે કાલીમ્પોંગ તરફની તીસ્તા ઉપર જ શો એ નદીનો ઉન્માદ! અને શુ એનુ આત્મગૌરવનુ ભાન!

ઉત્કલમા હુ અનેક વાર ફર્યો છુ ત્યાની મહાનદી, કાટજુડી અને કાકપેયા તો છે જ પણ ખરીન્દ્રકથી પાછા વળતા ખરસ્રોતાને કિનારે જોયેલા સૂર્યોદય, તેમ જ બીજે પ્રસંગે ઋષિકુલ્યા નદી વિષે સાભળેલો ઇતિહાસ અને તેના કિનારાનુ સૌંદર્ય હુ કેમ જ ભૂલી શકુ ? જોગડનો અશોકનો પ્રખ્યાત શિલાલેખ જોવા ગયો હતો ત્યારે ઋષિકુલ્યાના દર્શન થયા અને હુ ભૂલતો ન હોઉ તો ધવલીનો હાથીવાળો શિલાલેખ જોવા જતા રસ્તામાં એક નદીની બે નદીઓ થતી મે જોઈ છે બે નદીનો સગમ જોવો એ એક વાત છે બે નદીઓ ભેગી થઈ ને પોતાનો જલરાશિ વધારે છે અને સભૂય સમુત્થાનના સિદ્ધાત પ્રમાણે મોટો વેપાર ખેડે છે એ તો શક્તિ વધારવાનો પ્રયાસ છે પણ એક જ નદી દૂરથી આવીને જ્યારે જુએ કે બે બાજુએ પોતાના જળની સરખી જ જરૂર છે ત્યારે કોનો પક્ષપાત કરે? પોતાના જે જળ છે તે જ વહેંચી દઈ ને બે પ્રવાહમા જ્યારે એ વહે છે ત્યારે બે બાળકની માતા જેવી એ નદી દેખાય છે અને એને વિશેષ ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કર્યા વગર રહેવાતુ નથી

કાળી નદી ધોળી થયાનું કોઈએ સાંભળ્યુ છે? કારવારમા એક કાળી નદી મે નાનપણમા જોઈ હતી તે તો સમુદ્રને મળતાં સુધી કાળી ને કાળી જ રહી પણ ગોવા તરફ એક કાળી નદી છે જે સાગરને મળવાની આતુરતાને લીધે પહાડના માથા ઉપરથી નીચે એવુ ઝુકાવી દે છે કે એનો કાચ્યમય ધોળો દૂધ જેવો ધોધ બને છે એનું નામ પડ્યુ

છે દૂધસાગર કોઈ બાળાએ નાહ્યા પછી પોતાના વાળ સૂકવવા માટે ફેલાવ્યા હોય એવુ આ દૂધસાગરનું દશ્ય છે શરાવતીના ધતા જોગના ધોધનુ વર્ણન મે ત્રણ વાર કર્યું છે, તો દૂધસાગરના ગભીર લલિત કાવ્યનુ મનન મારે દશ વાર કરવુ જોઈએ

હિમાલય જતા જોયેલી રામગગાનુ અને હિમાલયની પેલી પારથી આવતી સરયૂ ઘોઘરાનુ વર્ણન તો રહ્યુ જ છે પણ લકા (સિલોન)મા જોયેલી સીતાવાકા અને બે ત્રણ ગગાઓ વિષે પણ મે ક્યા લખ્યુ છે? મધ્ય પ્રાંતમા જોયેલી ધસાન વિષે મે લખ્યુ અને વેત્રવતી ઊડી દીધી, એ કેમ ચાલે? ઉજ્જયની જતા જોયેલી સિપ્રા નદીને સ્મરણાજલિ ન આપુ તો કાલિદાસ જ મને શાપ આપશે મુરાદાબાદમા જોયેલી ગોમતીનું સ્મરણ કરતાવેત દ્વારકાની ગોમતી યાદ આવે છે અને તે જ ન્યાયે સિધની સિંધુ સાથે મધ્યભારતની નાનકડી સિંધુ પણ યાદ આવવાની

કાઠિયાવાડમા ચોરવાડ પાસેની સમુદ્ર સુધી જતા અટકનારી મેગળ નદી મે જોઈ નથી પણ એવી જ એક નદી અડયાર, મદ્રાસ પાસે જોઈ છે જેને અને સમુદ્રને બનતુ નથી અડયાર નદી સમુદ્ર તરફ હ્યસમૃદ્ધિનો કાપ લઈ આવે છે અને સમુદ્ર ચિડાઈને એની આગળ રેતીનો એક બાધ ઊભો કરે છે ખડિતાનુ એ દશ્ય એટલું બધુ કરુણ છે કે એની અસર વર્ષો સુધી મન પર રહી છે

એના કરતા કેરળ દેશના 'બૅકવૉટર' સારા ત્યા સમુદ્ર સાથે સમાતર, કિનારે કિનારે એક લાબી નદી ફેલાયેલી છે, જાણે સમુદ્રને કહેતી હોય કે તમારા ખારા પાણીના તોફાન ભારતની ભૂમિ સુધી નહી પહોચવા દઉ

એનો જ એક નાનકડો નમૂનો આપણને જૂહુ તરફ જોવાને મળે છે જૂહુના નારિયેળના પ્રદેશની પશ્ચિમે સમુદ્ર છે અને પૂર્વ તરફ કોક વાર પાણી ફેલાયેલુ હોય છે એ જ સ્થિતિ જો કાયમની થઈ જાય અને એ પાણી જો ઉત્તર દક્ષિણ પચાસ કે સો માઈલ સુધી ફેલાય તો મુબઈના લોકોને કેરળના 'બૅકવૉટર્સ'નો કઈક ખ્યાલ આવી શકે, પણ કેરળના એ ભાગનુ સૃષ્ટિસૌદર્ય તો પ્રત્યક્ષ જોયા વગર ધ્યાનમા આવવાનુ નથી

સિંધના કમલ-સુંદર મચર સરોવર વિષે થોડુંક આપ્યું છે પણ ઉત્કલ પ્રાંતમાં જોયેલા ચિલ્કા સરોવર વિષે લખવાનું હજી બાકી છે લોર્ડ કર્ઝને એક વાર કહ્યું હતું કે "હિંદુસ્તાનમાં શ્રેષ્ઠ સૌંદર્યધામ હોય તો તે ચિલ્કા સરોવર જ છે" સ્વીડન અને નૉર્વે તરફના સમુદ્રશાખાના ચિત્રો જ્યારે જ્યારે જોઉં છું ત્યારે ત્યારે મને એક વાર જોયેલા ચિલ્કાનું સ્મરણ થયા વગર રહેતું નથી ઉત્કલના એક કવિએ એ સરોવર ઉપર એક સરસ સુદીર્ઘ કાવ્ય લખ્યું છે

નદીઓ અને સરોવરો વિષે લખ્યા પછી જીવનતર્પણ પૂરું કરવા માટે હિંદુસ્તાન, બ્રહ્મદેશ અને સિલોનને કિનારે કરેલા ખાસ સમુદ્રદર્શનો પણ મારે લખી કાઢવા જોઈએ કરાચી, કચ્છ અને કાઠિયાવાડથી માંડીને મુંબઈ, દાભોળ કારવાર કે ગોકર્ણ સુધીનો સમુદ્રકિનારો, ત્યાર પછી કાલિકટથી માંડીને રામેશ્વરમ અને કન્યાકુમારી સુધીનો દક્ષિણનો કિનારો, ત્યાંથી ઉપર ચડતા પૉંડીચેરી, મદ્રાસ, મચ્છલીપટ્ટણ, વિઝગાપટ્ટણ, આદિ સૂર્યોદયનો પૂર્વ કિનારો, અને ઐવટે, ગોપાલપુર, ચાંદીપુર, કોણાર્ક, અને પુરી જગન્નાથથી માંડીને ઠેઠ હીરાબંદર સુધીનો દક્ષિણાભિમુખ સમુદ્ર કિનારો જ્યારે યાદ કરું છું ત્યારે કાંઈ નહીં તો પચાસ-પોણોસો દરયો એકસામટા નજર આગળ વિશ્વરૂપ-દર્શનની પેઠે એક અદ્‌ભુત ભરતી-ઓટ ચલાવે છે સિલોન અને રંગૂનના દરયો તો વળી જુદા જ હૈયામાં એ બધો આનંદ એટલો તો ભરેલો છે કે એ બધો એકસામટો વાણી દ્વારા વહેવરાવું તો સમુદ્રમાંથી નીકળીને અનેક દિશાએ વહેતી એક નવી અલૌકિક સરસ્વતી પેદા થઈ જાય કાંઈ નહીં તો હૈયું હળવું કરવા માટે પણ એ બધાં સંસ્મરણોને ગતિ આપ્યે જ છૂટકો

હિંદુસ્તાનના પહાડો અને જંગલો, રણો અને મેદાનો, શહેરો અને ગામડાંઓ બધાં રાહ જોઈને બેઠા છે ગામડાંઓની હિમાયત કરવા ખાતર શહેરોની ગમે તેની નિંદા કરતો હોઉં અને શહેરોમાનું મારું કામ પૂરું થાય તે પહેલાં જ ત્યાંથી નાસી છૂટવાનું મન ભલે થતું હોય છતાં શહેરોનું વ્યક્તિત્વ હું ઓળખી શકું છું એના પ્રત્યે પણ પ્રેમભક્તિનો ભાવ સંઘરી રહ્યો છું શું શહેરો મારા સ્વદેશવાસીઓના પુરુષાર્થના પ્રતીક નથી? શું શહેરોમાં સંસ્કારિતાની પેઢીઓ આપણા

લોકોએ સ્થાપેલી નથી ? શુ દરેક શહેરે પોતાનુ વાતાવરણ, પોતાની ટેક અને પોતાનો પુરુષાર્થ અખંડપણે ચલાવેલા નથી ? શહેરો જો ગામડાંના ભક્ષક કે શોષક મટી પોષક બની જાય તો એમને પણ દરેક સમાજ-હિતચિંતકના આશીર્વાદ મળ્યા વગર રહે નહી

મારે મન તો હિંદુસ્તાનમા જોયેલા અનેકાનેક સ્મશાનો પણ મારી ભક્તિના વિષય છે પછી હરિશ્ચંદ્રે સાચવેલુ કાશીનુ સ્મશાન હોય, દિલ્હીની આસપાસના અનેક રાજધાનીઓના સ્મશાનો હોય, કે મહાયુદ્ધ પછી હમણા જ આસામમા જોયેલા હવાઈ જહાજોના બે ત્રણ રમ્ય સ્મશાનો હોય સ્મશાન એટલે સ્મશાન એને જોઈને માણસના તેમ જ ગજવશના, સામ્રાજ્યના તેમ જ સસ્કૃતિના જન્મમરણ વિષે ઊડામા ઊડા વિચારો મનમા ઘોળાયા વિના રહેવાના નથી

જેમા મારે પોતે જ છેલ્લે પહોચવાનુ હશે તે એક સ્મશાન છોડીને બાકી બધાનુ વર્ણન કરવાનુ મન થઈ આવે છે એ જો ન થઈ શકે તો જેમ યુદ્ધમા "કામ આવેલા" અજ્ઞાતવીરોને અને શ્રાદ્ધ વખતે અજ્ઞાત મગાસબળવીઓને એક સામાન્ય પિંડ કે અંજલિ અર્પણ કરવામા આવે છે તેમ હરિશ્ચંદ્ર, વિક્રમ, ભર્તૃહરિ, અને મહાદેવના ઉપાસક અસખ્ય યોગીઓએ જે સ્મશાનને પોતાનો વાસો કર્યો તે પ્રાતિનિધિક 'સર્વસામાન્ય સ્મશાન'ને એક અંજલિ અર્પણ કરવાનુ મન તો છે જ

શુ આ બધુ હું કરી શકવાનો હતો ? મને એની ચિંતા નથી ઈશ્વર જ અવતાર ધારણ કરે છે એમ નહી જેને જેને સકલ્પ ઉદ્ભવે છે તેને તેને અવતાર લેવા જ પડે છે એ ને એ જ જીવાત્મા અનેક અવતાર ધારણ કરે છે એમ માનવાનીયે જરૂર નથી અવતાર ધારણ કરવો પડે છે, અદમ્ય સકલ્પને અદમ્ય સકલ્પ જ સાચો વિધાતા છે સકલ્પ જન્મ્યો એટલે એમાથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવાની પછી તે સાહિત્યની શબ્દસૃષ્ટિ હોય બ્રહ્મદેવની પાર્થિવ સૃષ્ટિ હોય કે કેવળ કલ્પનાની ચિત્રસૃષ્ટિ હોય

એ સૃષ્ટિ મારફતે જીવનદેવતા પોતાનો અનતવિધ ઉલ્લાસ માણ્યા જ કરે છે

અનુક્રમણિકા

જીવનલીલા

૧

સખી માર્કંડી

શુ દરેક નદી માતા જ હોય છે? ના માર્કંડી તો મારી નાનપણની સખી છે એ એટલી નાની છે કે એને દૃ મોટી બહેન તરીકે પણ ન ઓળખાવી શકુ.

એ ગામ દીના અમારા ખેતરમા ઊમરાના ઝાડ તળે બપોરની છાયામા બેઠો હોઉં ત્યારે માર્કંડીનો મ દ પવન જરૂર બોલાવવાનો. માર્કંડીને કાઠે કેટલીયે વાર બેઠો છુ, અને પવનના મોજાથી ડોલતા ઘાસના પાના કલાકો સુધી જોયા કર્યા છે માર્કંડીને કાઠે અસાધારણ અદ્‌ભુત એવુ કશુ નથી ખાસ ફૂલો નથી, જાતજાતના રગવાળા પતગિયા નથી, રૂપાળા પથરાયે નથી પોતાના કલકૂજિતથી ચિત્તને અસ્વસ્થ કરે એવા નાનામોટા પ્રપાત ક્યાથી જ હોય? ત્યા છે ફક્ત પ્રેમળ શાતિ

ભરવાડો કહે છે કે માર્કંડી વૈજનાથના ડુંગરમાથી આવે છે મને એનુ મૂળ શોધવાની કદી ઇચ્છા થઈ નથી અમારા તાલુકાનો નકશો હાથમા આવે તોયે એમા માર્કંડીની લીટી હુ ન શોધુ, કેમ કે તેમ કરતા એ સખી મટી નદી થઈ જાય! મને તો એના પાણીમા માગ પગ છોડીને બેસવાનુ જ ગમે છે પગ મૂક્યો કે તરત જ ખળખળ ખળખળ એવો અવાજ શરૂ થાય નાનપણમાં અમે કેટલીય વાતો કરતા એકબીજાનો સહવાસ જ અમારા આનદને માટે બસ થતો માર્કંડી શુ બોલે છે તે સમજવાની હુ દરકાર ન કરુ અને હૂ જે બોલુ એનો અર્થ કરવા માર્કંડી ન થોભે. અમે એકબીજાને ઉદ્દેશીને બોલીએ છીએ એટલુ જ બન્નેને બસ હતુ ભાઈબહેન ઘણે વરસે મળે એટલે એકબીજાને હજાર સવાલ પૂછે પણ એ સવાલો પાછળ જિજ્ઞાસા નથી હોતી, એ તો પ્રેમ વ્યક્ત કરવાનો એક પ્રકાર હોય છે સવાલ શો પુછ્યો અને જવાબ શો મળ્યો એ તરફ ધ્યાન રાખવા જેટલી સ્વસ્થ વૃત્તિ પ્રેમમિલન વખતે ક્યાથી રહે?

માર્કંડીને કડિ કડિ હું ગાતો ફરું અને માર્કંડી સાંભળતી જાય. સોળમે વર્ષે પોતાને લઈ જવા આવેલા યમરાજને શિવભક્તિને જોરે પાછા ઠેલનાર માર્કંડેય ઋષિનું આખ્યાન ગાતા મને કેટલો આનંદ થતો !

મૃકંડુ ઋષિને સંતાન ન હતું. એણે તપશ્ચર્યા કરી મહાદેવને પ્રસન્ન કર્યા. મહાદેવે વરદાનમાં વિકલ્પ મૂક્યો.

साधू सुंदर शाहणा सुत तया सोळाच वर्षें मिती
जो का मूढ कुरूप तो शतवरी वर्षें असे स्वस्थिती
या दोहींत जसा मनास रुचला तो घ्या तुतें दीधला

હવે બેમાંથી કયો વર પસંદ કરવો? ઋષિએ ધર્મપત્નીને પૂછ્યું. સદ્‌ગુણી બાળક ફક્ત સોળ જ વરસ ભલે જીવે, એ જ કુલોદ્ધારક થશે, એમ ગણી બંને જણાએ એ જ માગી લીધો. માર્કંડેય જેમ જેમ ઉંમરમાં ખીલતો જાય તેમ તેમ માબાપનાં વદન મ્લાન થતાં જાય. આખરે સોળ વરસ પૂરાં થયાં.

યુવાન માર્કંડેય પૂજામાં બેઠો છે યમરાજ પોતાના પાડા પર બેસીને આવ્યા. પણ શિવલિંગને ભેટી પડેલા યુવાન સાધુને અડકવાની એમની હિંમત કેમ ચાલે? હા, ના કરતાં આખરે પાશ ફેંક્યો; ત્યાં લિંગમાંથી ત્રિશૂળધારી શિવજી પ્રગટ થયા, અને ધૃષ્ટતા માટે યમરાજને સાંભળવું પડ્યું. મૃત્યુંજય મહાદેવનાં દર્શન થયા પછી માર્કંડેયને મૃત્યુની બીક ક્યાંથી રહે? એની આયુધારા હજી વહે છે.

કૉલેજમાં ભણતો ત્યારે પરીક્ષા પછી અમારી ભાઈબીજ થતી લણણીના દિવસો હોય, બન્ને દિવસ મારે ખેતરમાં જ ગાળવાના હોય, ત્યારે માર્કંડી મને શકરિયાં પણ આપતી અને અમૃત જેવું પાણી પણ પાતી. રાત્રે એ ટાઢથી ધ્રૂજે છે કે શું એ જોવા હું જાઉં ત્યારે પોતાના અરીસામાં મને એ મૃગનક્ષત્ર બતાવતી

આજે પણ જ્યારે જ્યારે અમારે ગામડે જાઉં છુ ત્યારે ત્યારે માર્કંડીને મળ્યા વગર રહેતો નથી પણ હવે પહેલાંની પેઠે એ મારી સાથે ગેલ કરતી નથી. જરાક સ્મિત કરી મૌન જ ધારણ કરે છે. એના સુકુમાર વદન પર પહેલાંનું રમતિયાળ લાવણ્ય નથી જોઈ શકતો. પણ એના સ્નેહની ગંભીરતા વધી છે.

ઑગસ્ટ, ૧૯૨૮

૨

કૃષ્ણાનાં સંભારણાં

૧.

અગિયારસનો દિવસ હતો. ગાડીમાં બેસી અમે માહુલી ચાલ્યા. સાતારાથી માહુલી ઠીક ઠીક દૂર છે. રસ્તામાં જમણી બાજુ શ્રીશાહુ મહારાજના વફાદાર કૂતરાની સમાધિ આવે છે. રસ્તા પર અમારી પેઠે ઘણા માહુલી તરફ ગાડીઓ દોડાવતા હતા. આખરે અમે નદીકાંઠે પહોંચ્યા. ત્યાં આ કાંઠાથી પેલા કાંઠા સુધી લોઢાની સાંકળ ઊંચી તાણી હતી. મારી બાળઆંખોને ભવ્ય લાગતી એક નૌકા એ સાંકળમાં દોરડા વતી ભરાવેલી હતી

કાંઠા પરના કાંકરા કેવા લીસા, કાળા અને ઠંડા ઠંડા ! હાથમાં એક લઉં ત્યાં બીજા પર નજર પડે. એ વધારે સારો લાગે. એટલામાં ત્રીજા ભીંજાયલા કાંકરા પર કાથિયા રંગની લીટીઓ દેખાય એટલે એ લેવાનું મન થાય. તે દિવસે કૃષ્ણાનું મને પ્રથમ દર્શન થયુ કૃષ્ણાબાઈએ પણ મને પ્રથમ જ ઓળખ્યો. હું તો કૃષ્ણાને ઓળખવા જેટલો મોટો થયો જ નહોતો. બાળક માને ઓળખે તે પહેલાં જ માએ એને પોતાનો કરેલો હોય છે. અમે બાળકો નાગા થઈને ખૂબ નાહ્યા, કૂદ્યા, પાણી ઉછાળ્યું, નૌકામાં ચડીને પાણીમાં ભૂસકા માર્યા, કકડીને ભૂખ લાગે તેટલો કૃષ્ણામાં જલવિહાર કર્યો.

જેમ નદીનું આ મારું પહેલવહેલું દર્શન હતું તેમ નાહીને ખારી મગફળીનો નાસ્તો કર્યો એ પણ મારે માટે એ જાતનો પહેલવહેલો સ્વાદ હતો. યાત્રાને પ્રસંગે મોરપીંછની ટોપી પહેરનાર 'વાસુદેવો' ભીખ માગવા આવ્યા હતા. મંજીરા સાથેનું તેમનું મધુર ભજન પણ તે જ દિવસે પહેલવહેલું સાંભળ્યું. કૃષ્ણાબાઈના મંદિરમાં થોડોક આરામ કરી અમે ઘેર પાછા ફર્યા.

•

સહ્યાદ્રિના કાન્તારમા મહાબળેશ્વર પાસે ઉગમ પામી સાતારા સુધી દોડતાં કૃષ્ણાને બહુ વાર લાગતી નથી પણ એટલામા જ વેણ્ણા કૃષ્ણાને મળવા આવે છે એ સગમને લીધે જ માહુલીને માહાત્મ્ય મળ્યુ છે બે છોકરીઓ એકબીજાના ખભા પર હાથ મૂકી રમવા જતી હોય એવુ એ દશ્ય કાઈ નહી તો પાચીસ વરસ હૃદયમા કોતરાયેલુ રહ્યુ છે

કૃષ્ણાનું કુટુબ બહુ મોટુ છે કેટલીયે નાનીમોટી નદીઓ એને આવી મળે છે ગોદાવરી સાથે કૃષ્ણાને પણ મહારાષ્ટ્રમાતા કહી શકાય જ્યારે આજની મરાઠી ભાષા બોલાતી નહોતી તે વખતનુ આખું મહારાષ્ટ્ર કૃષ્ણાએ જ વ્યાપ્યુ છે

૨

'નરસોબાની વાડી' જતાં નાવ પર ગાડી ચડાવી અમે કૃષ્ણા ઓળગી તે કૃષ્ણાનુ બીજુ દર્શન અહીં એક બાજુએ ઊચી ભેખડ અને બીજી બાજુએ દૂર સુધી પથરાયેલો કૃષ્ણાનો કાંપ અને એમાં ઊગતા રીંગણા, ચીભડા, કાકડી અને તડબૂચના અમૃતખેતરો કૃષ્ણાકાંઠાના એ રીંગણા જેણે ખાધા છે તે સ્વર્ગમાયે તેની ઇચ્છા કરે બબ્બે મહિના સુધી લાગલાગટ રીંગણા જ ખાઈએ તોયે ધરાઈએ નહી, કટાળો તો શાનો જ આવે?

૩

સાગલી પાસે કૃષ્ણાકિનારે 'સંસ્થાની મહારાષ્ટ્ર'નો રાજવૈભવ પહેલવહેલો જોયો એ સરસ સરસ બાધેલા વિશાળ ઘાટ, વાટીવા અને ચળકતા વાસણો ભરી ભરીને ઘેર પાણી લઈ જતી મહારાષ્ટ્રની લલનાઓ, પાણીમા ભૂસકો મારી કાઠા પરના લોકોને પલાળવાની હોંશ રાખનાર અખાડાબાજો, ક્ષુદ્ર ઘટિકાના તાલબદ્ધ અવાજથી પોતાનુ આગમન સૂચવનાર પહાડ જેવા હાથીઓ, અને કર્‌ર્‌ર્‌ એવો એકશ્રુતિ અવાજ કાઢી રસપાન કરવા નોતરનાર શેરડીનાં કોલુઓ — એ કૃષ્ણામાઈનુ ત્રીજુ દર્શન

મને તરતા ઠીક આવડતુ નહોતું. છતા મોટી ગાગર પાણીમા ઊંધી તરતી રાખી તેને આધારે તણાઈ જવા એક વખત અહી નદીમા

પડ્યો પણ એક ઠેકાણે કાદવમા એવો તો ન્ફસાયો કે એક પગ કાઢ્તા ન્તાં બીજો વધારે અન્દર જાય. અને મદદ પણ કેવો ? જાણે કાળુમેશ માખણ જ! મને થયુ કે જગમ મટી ઊંભા ઝાડ જેવા આપણે અહી સ્થાવર થવાના તે દિવસની ગભરામણ પણ હજી ભૂલી શકયો નથી

૪

ચિચની સ્ટેશન પર અમને હમેશાં કૃષ્ણા નદીનું પાણી પીવા મળતુ અમારા એક ઓળખીતા ત્યા સ્ટેશનમાસ્તર હતા અમને તેઓ હેતપૂર્વક એકાદ લોટો પાણી મગાવી આપતા તરસ હોય કે ન હોય, પિતાશ્રી અમને બધાને ભક્તિપૂર્વક પાણી પીવાનું કહેતા કૃષ્ણા એ મહારાષ્ટ્રની આરાધ્ય દેવતા એનું એક ટીપુ પણ પેટમા જાય તો પાવન થઈ જઈએ જેના પેટમા કૃષ્ણાનુ એક બિંદુ પણ પહોચ્યુ છે તે મહારાષ્ટ્રીપણું ભૂલવાનો નથી શ્રીસમર્થ અને શિવાજી મહારાજ, નાના અને બાજીરાવ, ઘોરપડે અને પટવર્ધન, નાના ફડનવીસ અને રામશાસ્ત્રી પ્રભુણે — ટૂકામા કહીએ તો મહારાષ્ટ્રનું સાધુત્વ અને વીરત્વ, મહારાષ્ટ્રની ન્યાયનિષ્ઠા અને મુત્સદ્દીપણું, ધર્મ અને સદાચાર, દેશસેવા અને વિદ્યાસેવા, સ્વતંત્રતા અને ઉદારતા, બધુ જ કૃષ્ણાના વત્સલ કુટુબમા ઊછરેલુ છે દૈદ્દૂ અને આળદીના જળ કૃષ્ણાને જ મળે છે પઢરપુરની ચદ્રભાગા પણ બીજા નામ ધારણ કરીને કૃષ્ણાને જ મળે 'ગગાનું સ્નાન અને તુગાનુ પાન' એ કહેવતમા જેનુ ગૌરવ સ્વીકારાયુ છે તે તુગભદ્રા કર્ણાટકના પ્રાચીન વૈભવના સ્મરણ સાથે કૃષ્ણામા જ ભળી જાય છે સાચુ કહીએ તો મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક અને તેલગણ (આંધ્ર) એ ત્રણ દેશનું ઐક્ય સાધવા માટે જ કૃષ્ણા નદી વહે છે આ ત્રણે પ્રાતોએ કૃષ્ણાનુ દૂધ પીધુ છે કૃષ્ણામાં પક્ષપાતી પ્રાતીયતા નથી

૫

કૉલેજના દિવસો મોટી આશાએ પૂનેથી મોગલભાઈને મળવા ઘેર ગયો પણ હુ પહોચુ તે પહેલા જ તેઓ ઇહલોક છોડીને ગયા હતા મારે નસીબે એમના ફૂલ કૃષ્ણાનાં પવિત્ર જળમા પધરાવવાનું

આવ્યું એવગામથી હું કૂદી ગયો સાંજનો વખત હતો રેલવેના પુન તજે કૃષ્ણાની પૂજા કરી મોટાભાઈના અસ્થિ કૃષ્ણાના ઉદરમા અર્પણ કર્યા નાખ્યાં, અને પલાંઠી વાળી જીવનમરણનો વિચાર કરવા લાગ્યો

કૃષ્ણાના પાણીમા કેટલાયે મહારાષ્ટ્રવીરોનુ અને મહારાષ્ટ્રના શત્રુઓનુ લોહી ભળ્યુ હશે! ચોમાસાની મસ્તીમા કૃષ્ણાએ કેટલાયે ખેડૂતો અને તેમના ઢોરોને જળસમાધિ આપી હશે! પણ કૃષ્ણાને એનુ શુ? મદમત્ત હાથીઓ એના જળમા વિહાર કરે અને વીતરાગ સાધુઓ એને કાંઠે તપશ્ચર્યા કરે કૃષ્ણાને બને સરખા છે. મારા ભાઈના અસ્થિ અને કાકરા થઈ ગયેલા પહાડના અસ્થિ વચ્ચે કૃષ્ણાને શો ભેદ? માહુલીમા પોતાના ખભા પર મને ઊભો કરી પાણીમા ભૂસકો મારવા મને ઉત્તેજન આપનાર મોટાભાઈના અસ્થિ મારે હાથે એ જ કૃષ્ણાના જળમા મારે પધરાવવા પડ્યા! જીવનનીના કેવી અકળ!

૬

કૃષ્ણાના ઉદરમા મારો એક બીજો ભાઈ પણ સૂતેલો છે. બ્રહ્મચારી અનતબુવા મરઢેકર હૃદયની લાગણીથી મારા સગા નાના ભાઈ હતા, અને દેશસેવાના વ્રતમા મારા મુરબ્બી મોટાભાઈ હતા સ્વદેશી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને ગોસેવા એ ત્રિવિધ કાર્ય કરતા કરતા તેમણે દેહ છોડ્યો મારી સાથે ગગોત્રી અને અમરનાથની યાત્રા તેમણે કરેલી પણ કૃષ્ણાને કાંઠે આવીને જ તેઓ અમર થયા ભક્તિની ધૂનમા ને ધૂનમા તેઓ ભાન ભૂલી જતા અને અનેક ઠેકાણે અથડાતા એનો મને હિમાલયના પ્રવાસમા અનેક વાર અનુભવ થયેલો. હુ એમને અનેક વાર વઢતો, પણ તેઓ ગણકારતા નહી તેઓ તો શ્રીસમર્થની પ્રાસાદિક વાણીની સાત્વિક મસ્તીમા જ રહેતા કૃષ્ણાને પણ એમને વઢવાનુ સૂઝ્યુ હશે મદિરની પ્રદક્ષિણા કરતા ઉપરથી એક ધરામાં પડ્યા અને દેવલોક પામ્યા જ્યારે વાઈના પથરાળ પટ પરથી વહેતી ગગાનું સ્મરણ કરુ છુ, કૃષ્ણામા દર ચોમાસે શિરસ્નાન કરતા દેવમદિરના શિખરોનુ દર્શન કરુ છુ, ત્યારે કૃષ્ણાને ત્યા મારા પણ

એક ભાઈ કાયમના પહોચ્યા છે એનું સ્મરણ થયા વગર રહેતુ નથી, અને સાથે સાથે અનંતબુવાની તપોનિષ્ઠ પણ પ્રેમસુકુમાર મૂર્તિનું દર્શન થયા વગર રહેતુ નથી

૭

સન ૧૯૨૧નુ વર્ષ! ભારતવર્ષે એક વરસમા સ્વરાજ્યસિદ્ધિ કરવાની હામ ભીડી છે હિંદુ-મુસલમાન એક થયા છે તેત્રીસ કરોડ દેવ સમાન ભારતવાસીઓ કરોડોની સખ્યામા જ વિચાર કરતા થયા છે સ્વરાજ્યઋષિ લોકમાન્ય તિલકનું સ્મરણ કાયમ કરવા તિલક સ્વરાજ ફાળામાં એક કરોડ ભેગા કરવા છે મહાસભાના છત્ર તળે કામ કરનાર સદસ્યોની સખ્યા પણ એક કરોડ કરવી છે અને પટવર્ધન શ્રીકૃષ્ણના સુદર્શન જેવા તેટલા જ રેંટિયા પણ આ ધર્મ-ભૂમિમા ચાલતા કરવા છે ભારતપુત્રો એ માટે બેઝવાડામા ભેગા થયા છે, શ્રી અબ્બાસ સાહેબ, શ્રી પુણતાબેકર, ગિદવાણીજી અને હું, અમે એકઠા બેઝવાડા પહોચી ગયા છીએ એવે મગન પ્રસગે શ્રી કૃષ્ણા-મિકાનુ વિરાટ દર્શન કરવાનુ સદ્ભાગ્ય મળ્યુ વાઈમા જે કૃષ્ણાને કાંઈ બેમી સખ્યાનદન કરેલુ અને ન્યાયનિષ્ઠ રામશાસ્ત્રી તથા રાજકાજપટુ નાનાની વાતો કરેલી તે જ નાનકડી કૃષ્ણાને અહી આવડી મોટી થયેલી જોઈ પ્રથમ તો સાચુ પણ ન લાગ્યુ કયા માલ્વીની પેલી નાનકડી સાંકળ અને કયા યુરોપ અમેરિકાને સાંધનાર કેબલ જેવા અહીના ગડવા! હજારો અને લાખો લોકો અહી નાહવા આવતા સ્થૂનકાય આંધ્ર ભાઈઓમા આજે ભારતવર્ષના તમામ ભાઈઓ ભળી ગયા છે 'રાષ્ટ્રીય' હિંદીનો વાક્પ્રવાહ જ્યા ત્યા સભળાય છે કૃષ્ણા નદીને વેણ્યા, વારણા, કોયના, ભીમા, તુંગભદ્રા આવીને મળે તેમ ગામડાના લોકો ટોળેટોળા આવીને બેઝવાડામા ઊભરાય છે એવે વખતે રોજ કૃષ્ણામા નાહવાનો લહાવો મળતો જે કૃષ્ણાએ જન્મ-કાળનું દૂધ આપ્યુ તે જ કૃષ્ણાએ સ્વરાજ્યકાંક્ષી ભારતરાષ્ટ્રનુ ગૌરવશાળી દર્શન કરાવ્યુ જયકૃષ્ણે! તારો વિજય થાઓ ભારતવર્ષ એક થાઓ, સ્વતંત્ર થાઓ!!

જુલાઈ, ૧૯૨૯

૩

મુળામુઠાનો સંગમ

નદીઓ તો આપણે ઘણી જોયેલી હોય છે પણ બે નદીઓનો સગમ કઈ સહેજે જોવાનો મળતો નથી સગમનુ કાવ્ય જ જુદુ

બે નદીઓ મળે એટલે એમાની એક પોતાનુ નામ છોડી બીજીમા ભળી જાય છે બધા દેશોમા આ નિયમ સચવાયલો દેખાય છે પણ કલક વગર જેમ ચદ્ર શોભે નહી તેમ અપવાદ વગર નિયમ પણ ચાલે નહી અને કેટલીક વાર નિયમ કરતા અપવાદ જ વધારે ધ્યાન ખેચે છે ઉત્તર અમેરિકાની મિસિસિપી–મિસોરી પોતાનું સપ્તાક્ષરી લાબુ નામ દ્વદ્વસમાસથી ધારણ કરી દુનિયાની લાબામા લાબી નદી તરીકે મશહૂર થઈ છે સીતાહરણથી માંડીને વિજયનગરના સ્નાત યહરણ સુધીનો ઇતિહાસ સભારતી તુગભદ્રા પણ તુગા અને ભદ્રાના મિલનથી પોતાનુ નામ અને મહત્તા મેળવી શકી છે પૂનાને પોતાની મેરુ રમા-ન્તી મુળામુઠા પણ મુળા અને મુઠાના સગમથી બનેલી છે

સિહગઢની પશ્ચિમ બાજુની ખીણમાથી મુઠા આવે છે ખડક-વાસલા સુધીની મણ્ડી ટેકરીઓ એનું રક્ષણ કરે છે ખડકવાસલાના બાધે તન્વગી મુઠાનું સુવિર્ત્ત સરોવર બના યુ છે આ સરોવરને કાંઠે ઝાડોયે નથી અને મદિરોયે નથી દ્હાડે વાદળા ને રાત્રે તારા પોતાના ચિત્તાકર્ષક પ્રતિબિબ આ સરોવરમા પાડે છે અહીની જ મધ્ય પાસેથી નહેરના રૂપમા બે જબરદસ્ત કરભાર લેવામા આવે છે, જેમાથી જ પૂના અને ખડકીની વસ્તી ધરાઈને પાણી પીએ છે મુઠાને કાંઠે શેરડીનુ વાવેતર વધતુ જાય છે વસતઋતુમા જ્યા જુઓ ત્યા શેરડીના ચિનુ બાગ પોકારી પોકારી લોકોને રસપાનનું સ્મરણ કરાવે છે, લકડી પુલને નામે ઓળખાતા પણ પથ્થરના બાધેના પુલ તળેથી નદી આગળ જાય છે અને દગડીપુલ નામથી ઓળખાતા પણ પથ્થરના નક્કર બાધને વટાવે છે ત્યાર પછી જ એને બહેન મળાનો સગમ થાય છે.

લક્કડીપુલથી ઓંકારેશ્વર સુધી ગમે તેટલા મડદા બળતાં હોય તોયે સંગમ વખતે એનો વિષાદ મુખના મોઢા પર દેખાતો નથી

આટલી શાંત સંગમ બીજે ભાગ્યે જ હોય આ જ સંગમ પર કેપ્ટન મેલેટ પેશવાઈની અંતઘડીની ગદા જોતો ધામા નાખી પડ્યો હતો આજે તો સંસ્કૃત ભાષાનું સંશોધન યુરોપિયન પંડિતોના હાથમાંથી પાછું છીનવી લેવા મથતા આર્ય પંડિત ભાંડારકરનો સંગમાશ્રમ જ અહીં શોભે છે સંસ્કૃત વિદ્યાના પુનરુદ્ધારને અર્થે સ્થાપેલી પાઠશાળાનું રૂપાંતર કરી જૂનાનવાનો સંગમ કરનાર ડેક્કન કૉલેજની સ્થાપના પણ આ સંગમ પાસે જ શોભે છે અહીં ગોરાઓએ નૌકાવિહારને અર્થે નદીને બાંધ બાંધી પાણી રોક્યું છે, અને મચ્છરોના વિશાળ કુળને પણ અહીં આશ્રય આપ્યો છે પાસેની ટેકરી પર ગુજરાતના એક લક્ષ્મીપુત્રની ઉત્તુંગશિરસ્ક પણ નમ્રનામધેય 'પર્ણકુટી' આવેલી છે માણસની સ્વતંત્રતા હરી લેનાર યરોડાનું કારાગાર અને પ્રાણહરણપટુ લશ્કરી દારૂખાનું પણ આ સંગમથી બહુ દૂર નથી કોણ જાણે કેટકેટલી વિચિત્ર વસ્તુનો સંગમ મુળામુઠાને કાંઠે થતો હશે ને થવાનો હશે! બાંધ પાસે આવેલા બંડ ગાર્ડનમાં લક્ષાધીશ ને ભિક્ષાધીશ લોકોનો સંગમ થાય છે એ પણ એનો જ એક દાખલો છે

છેલ્લા બાંધ પરથી હાશ કરીને છૂટી જતી મુળામુઠા અહીંથી આગળ ક્યાં જાય છે એની ખબર કોણ રાખે?

મહારાષ્ટ્રની નદીઓમાં ત્રણ નદીઓ સાથે મારી વિશેષ આત્મીયતા છે માર્કંડી મારી બાળપણની સખી, મારા ખેડૂત જીવનની સાક્ષી, અને મારી બહેન આક્કાની પ્રતિનિધિ કૃષ્ણાને કાંઠે તો મારો જન્મ જ થયેલો મહાબળેશ્વરથી માંડી બેઝવાડા અને મછલીપટમ સુધીનો એનો વિસ્તાર અનેક રીતે મારા જીવન સાથે વણાયેલો અને ત્રીજી તે મુળામુઠા બાળપણમાં અમે બધા ભાઈઓ કેળવણીને અર્થે પૂનામાં જઈ રહેલા, તે વખતથી મુળા અને મુઠાનો સંગમ મારી બાળકલ્પનાનો સાક્ષી છે કૉલેજના દિવસોમાં અમે જે ક્રાન્તિકારી વિચારો સેવેલા તે પણ મુળામુઠા જાણે છે પણ એ બધા સંસ્મરણો કરતાં ચઢી જાય છે મહાત્મા ગાંધી સાથે ગાળેલા એના કાંઠાના

દિવસો. લેડી ઠાકરસીની પર્ણકુટી, દિનશા મહેતાનુ નિસર્ગોપચાર ભવન અને સિહગઢનો નિવાસ, બધા જ એકસામટા યાદ આવે છે

અને છેલ્લે છેલ્લે અગ્રેજ સરકારે ગાધીજીને જ્યા પૂરી રાખેલા તે આગાખાન મહેલ પણ મુળામુઠાને કાંઠે જ છે અને ત્યા જ ગાધીજીના બે જીવનસાથીઓએ સ્વરાજને કાજે પોતાની અતિમ આહુતિ આપેલી કસ્તૂરબા અને મહાદેવ દેસાઈ બન્નેએ જેને કિનારે દેહ છોડ્યો, તે મુળામુઠા ભારતવાસીઓ માટે અને ખાસ કરીને અમ આશ્રમવાસીઓ માટે તીર્થસ્થાન ગણાય

અને જ્યારે આજની મુળામુઠાનો વિચાર કરુ છુ ત્યારે સિહગઢની તળેટીમા ખડકવાસના સરોવરને કાઠે જે રાષ્ટ્ર રક્ષા વિદ્યાલય સ્થપાયુ છે તેનુ સ્મરણ થયા વગર રહેતુ નથી એ સસ્થાનુ નામ શુદ્ધ મહા વિદ્યાલય ન રાખતા રાષ્ટ્રીય રક્ષણ વિદ્યાલય રાખ્યુ છે એ વાત પણ ધ્યાન ખેચ્યા વગર રહેતી નથી જે સરોવરને કાઁ આ વિદ્યાલય સ્થપાયુ છે, તેનુ નામ પણ મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસને અનુરૂપ જ હોવુ જોઈએ આવા સરોવરને કોઈ અગ્રેજનુ નામ નહી આપતા નરવીર તાનાજી માલુસરેનુ નામ આપવુ જોઈએ પોતાના પ્રાણને ભોગે જ્યારે તાનાજીએ છત્રપતિ શિવાજી માટે કોઢાણા ગઢ જીતી આપ્યો ત્યારે શિવાજીએ કહ્યુ 'गड आला पण सिंह गेला—ગઢ જિતાયો પણ મે મારો સિહ ખોયો' અને તે દિવસથી એ ગઢનુ નામ સિહગઢ પડ્યુ

એ સરોવરને આપણે કા તો તાનાજી સરોવર કહીએ અથવા સિહ સરોવર

૧૯૨૬-૨૭

૬

સાગરસરિતાનો સંગમ

નાનપણમાં ભોજ અને કાલિદાસની વાર્તાઓ વાંચવા મળતી ભોજરાજા પૂછે, "આ નદી કેમ રુએ છે?" નદીનું પાણી પથરા ઉપરથી પસાર થઈ અવાજ કરતું હશે રાજાને સૂઝ્યું કે કવિ સામે એક કલ્પના ફેંકી દઈએ એટલે તેણે ઉપરનો સવાલ પૂછ્યો લોક વાર્તાનો કાલિદાસ લોકમાનસને રુચે એવો જ જવાબ આપનારો એણે કહ્યું, "રોવાનું કારણ શું પૂછો છો મહારાજ? એ બાપા પિયરથી સાસરે જાય છે પછી રુએ નહી તો શું કરે?" તે વખતે મને થયું, "સાસરે જવાનું ગમતું નથી તો જાય શું કરવા?" કોઈ કે જવાબ આપ્યો, "છોકરીનું જીવતર સાસરે જવા માટે જ છે"

નદી જ્યારે પોતાના પતિ સાગરને મળે ત્યારે એનું આખું સ્વરૂપ ફરી જાય છે એ પ્રવાહને નદી તરીકે ઓળખવો મુશ્કેલ થઈ જાય છે સાતારા પાસે માહુલી નજીક કૃષ્ણાનો અને વેણ્ણાનો સંગમ જોયેલો પૂનામાં મૂળા અને મૂઠાનો પણ નદી-સાગરનો સંગમ તો પહેલવહેલો જોયો કારવારમાં — ઉત્તર તરફના ગુના વનને છેડે અમે બે ભાઈઓ સમુદ્ર-વેળાની રેતીમાં રમતા રમતા, ફરતા ફરતા આગળ ચાલ્યા હતા રોજ કરતા ખૂબ દૂર ગયા અને એકાએક એક સુંદર નદી સમુદ્રને આવીને મળતી જોઈ બે નદીના સંગમ કરતા નદીસમુદ્રનો સંગમ વધારે કાવ્યમય હોય છે બે નદીઓના સંગમનો આનંદ ગૂઢ શાંત હોય છે, જ્યારે સાગરસરિતા એકબીજાને મળે છે ત્યારે મનેમાં ચોખ્ખો ઉન્માદ દેખાઈ આવે છે અને એ ઉન્માદનો કેફ આપણને અચૂક ચડે જ છે નદીનાં પાણી શાંત આગ્રહથી સમુદ્ર ભણી ખસતાં જાય છે જ્યારે કોઈ કાળે પોતાની મર્યાદા ન છોડવા માટે પંકાયેલા સમુદ્રનાં પાણી ચંદ્રમાની ઉશ્કેરણી પ્રમાણે ઘડીકમાં નદીને મારગ કરી આપે છે અને ઘડીકમાં સામાં થાય છે નદી અને સાગરનો સામસામો

જ્યારે સત્યાગ્રહ ચાલે છે ત્યારે અનેક જાતના દશ્યો જોવાને મળે છે સમુદ્રના મોજાઓ ત્રાસા કતરાતા આવે ત્યારે પાણીનો એક ફુવારો એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી દોડતો જાય છે કોક ઠોક ઠેકાણે પાણી ગોળ ગોળ ફરી વમળ બનાવે છે સાગરનું જોર વધ્યુ એટલે નદીનુ પાણી પાછુ હઠતુ જાય છે આવે વખતે બે બાજુના કાંઠા ઉપર એનો મારો સખત હોય છે નદીની ગતિની વિપરીત દશા જોઈ એનો લાભ લેનારી મતલબી હોડીઓ પુરજોશમા અંદર ઘૂસે છે એમને ખબર છે કે આ ભાગ્યની ભરતી સાથે જેટલુ અંદર જવાય તેટલુ ખરુ અને પછી જ્યારે સમુદ્રની ઓટ શરૂ થાય છે અને સાગરના મોજા પોતાનો વિરોધ છોડી માફી માગીને નદીના પાણીને આવકાર આપે છે, ત્યારે મતલબી હોડીઓને પોતાની ત્રિકોણી પાઘડી ફેરવતા વાર નથી લાગતી પવન ગમે તે દિશાએ વાય તોયે જ્યા સુધી એ પ્રત્યક્ષ સામો નથી ત્યાં સુધી એમાથી કાંઈ ને કાંઈ મતલબ સાધવાની કુનેહ આ વૈશ્યવૃત્તિ હોડીઓમા હોય જ છે એમની પાઘડીની એટલે કે સઢની બનાવટ અને ગોઠવણ જ એવી કરેલી હોય છે

અમે ગયા ત્યારે હોડીઓ આવી જ રીતે નદીની અંદર જતી હતી પણ એ સમુદ્રના પતંગિયાઓને નિહાળવાનો અમને રસ ન હતો અમે તો સંગમ સાથે સૂર્યાસ્ત કેમ શોભે છે એ જોવામા મશગૂલ હતા સોનેરી રંગ બધે જ શોભે છે પણ લીલા રંગ સાથેની એની બાદશાહી શોભા કંઈ ઓર જ હોય છે ઊંચા ઊંચા ઝાડ ઉપર જ્યારે સંધ્યાના સુવર્ણ કિરણો આરોહણ કરે છે ત્યારે આ માનવીસૃષ્ટિ નથી, પરીઓની દુનિયા હોવી જોઈએ, એમ શંકા જાય છે સમુદ્ર તો જાણે સોનાના રસનુ સરોવર છલકાતુ હોય તેવો શોભવા લાગ્યો અમે એ શોભા જોઈને ધરાયા અથવા સાચુ કહીએ તો જેમ જેમ એ શોભા જોતા ગયા તેમ તેમ હૈયુ વધારે ને વધારે અસ્વસ્થ થતુ ગયુ સૌંદર્યપાનથી અમે ગૂંગળાઈ જતા હતા

સૂર્યાસ્ત પછી એ રંગ સૌમ્ય પડ્યા અમે પણ ભાન ઉપર આવ્યા અને પાછા ફરવાનો અમે વિચાર કર્યો પણ હવે પાછા જવાય એમ હતુ નહી પરિણામે અમે નદીને કાંઠે ઉપનાણે ચાલ્યા ત્યા પણ

નદીના પાણી બન્ને બાજુએ ફુલાતા જતા હતા — જાણે પાડા પરની ભરાતી પખાલ અમે જેમ જેમ ઉપનાણે ગયા તેમ તેમ પાણીમા શાતિ વધી અધારુ પણ વધતુ જતુ હતુ આ કાંઠેથી પેલે કાંઠે આનજા કરનારી એક નાવડી એક ખૂણે પડી હતી અને ગામડાના કેટલાક મજૂરો લગોટીની દોરીમા પાછળની બાજુ એક લાકડાનું ચક્ર ભેરવી એમા પોતાના 'કોયતા' લટકાવી જતા હતા (કોયતા એ ધારિયા જેવુ હથિયાર, દાતરડાના જેવી મૂઠમા બેસાડેલુ હોય છે નાળિયેર છોલવામાં અને સામાન્યપણે કુહાડી જેવો એનો ઉપયોગ થાય છે) આ લોકોનો પોશાક એક લગોટી અને એક જાકીટ હોય છે નદી ઓળગવી હોય ત્યારે જાકીટ કાઢી માથા ઉપર લઈ લીધુ એટલે બસ કુદરતના બાળકો ! જમીન અને પાણી એમને માટે સરખાં જ હોય છે

ઘેર જવાની કેવળ અમને જ ઉતાવળ ન હતી આ ગામડિયા લોકોને પણ ઉતાવળ થઈ હોય એમ લાગતું હતુ અને નદીને કાંઠે દોડતા નાના નાના કરચલાઓને પણ અમારી પેઠે જ ઉતાવળ હતી રાત પડી અને અમે ઉતાવળે ઘેર આવ્યા પણ મનમા વિચાર તો સ્ફુર્યો કે કોઈક દિવસ આ નદીને કાંઠે કાંઠે ખૂબ ઉપર સુધી જવુ જોઈએ હાથમા ડગળી કે ડેમેજ આવે કે તરત એના બધા પડ ઉકેલી જોવાની જેમ ઇચ્છા થાય છે, તેમ જ નદી જોઈ ઉગમ તરફ ચાલવાનુ માણસને મન થાય જ છે ઉગમની શોધ એ સનાતન શોધ છે ગગોત્રી, જમનોત્રી, અને મહાબળેશ્વર કે ત્ર્યબકની શોધ એ રીતે જ થઈ છે

બાળપણની એ ઇચ્છા થોડા જ વરસ થયા સર આવી શ્રી શકરરાવ ગુનાડી મને એક કેન્દ્ર જેવા ઉપનાણે દૂર સુધી લઈ ગયા આ પ્રતીપ-યાત્રા વખતે જ કવિ બોરકરની કવિતા સાભળ્યાનું આનદદાયી સ્મરણ છે

૧૯૩૪

૫

ગંગામૈયા

૧

ગગા કશ ન ક્રગત અને એકલા દેવવ્રત ભીષ્મને જન્મ આપત તોપણ આર્યજાતિની માતા તરીકે આજે તે પ્રખ્યાત હોત પિતામહ ભીષ્મની ટેક, ભીષ્મની નિ સ્પૃહતા, ભીષ્મનુ બ્રહ્મચર્ય અને ભીષ્મનુ તત્ત્વજ્ઞાન એ આર્યજાતિને માટે હમેશનું આદરપાત્ર ધ્યેય બની ચૂક્યુ છે એવા આર્ય સસ્કૃતિના આધારસ્તભ જેવા મહાપુરુષની માતા તરીકે આપણે ગગાને ઓળખીએ છીએ

૨

નદીને જો કોઈ ઉપમા છાજે તો તે માતાની જ છે નદીને કાંઠે રહીએ એટલે દુકાળની બીક તો રહે જ નહી મેઘરાજા દગો દે ત્યારે નદીમાતા આપણો પાક પકવે નદીનો કાંઠો એટલે શુદ્ધ અને શીતળ હવા નદીને કાંઠે કાંઠે ફરવા જઈએ એટલે કુદરતના માતૃવાત્સલ્યના અખડ પ્રવાહનુ દર્શન થાય છે નદી મોટી હોય અને એનો પ્રવાહ ધીરગભીર હોય ત્યારે તો કાંઠા ઉપર રહેનાર લોકોની જાહોજલાલી એ નદીને જ આભારી હોય છે સાચે જ નદી જનસમાજની માતા છે નદીકાંઠાના શહેરમા શેરીએ શેરીએ આપણે ફરતા હોઈએ અને એકાદ ખૂણા તરફથી નદીનું દર્શન થાય છે ત્યારે આપણને કેટલો આનદ થાય છે ! શહેરનુ મેલું વાતાવરણ ક્યા અને નદીનુ પ્રસન્ન દર્શન ક્યા ? તરત જ ફેર જણાઈ આવે છે નદી ઈશ્વર નથી પણ ઈશ્વરનુ સ્મરણ કરાવનાર દેવતા છે જો ગુરુને વદન ઘટે છે તો નદીને પણ વદન કરવુ યોગ્ય છે

આ તો થઈ સામાન્ય નદીની વાત પણ ગગામૈયા તો આર્યજાતિની માતા છે આર્યોના મોટા મોટા સામ્રાજ્યો એ નદીને કિનારે

જ સ્થપાયા છે કુરુપાંચાલ દેશનો અંગવંગાદિ દેશો સાથે ગંગાએ જ સંયોગ કર્યો છે આજે પણ હિંદુસ્તાનની આબાદી ગંગાને કિનારે જ વધારેમાં વધારે છે

ગંગાનું જ્યારે આપણે દર્શન કરીએ છીએ ત્યારે પાકથી ઊભરાતાં ખેતરો જ ધ્યાનમાં નથી આવતાં, માલથી લદાયેલાં વહાણો જ ધ્યાનમાં નથી આવતાં, પણ વાલ્મીકિનાં કવનો, બુદ્ધમહાવીરના વિહારો, અશોક, સમુદ્રગુપ્ત કે હર્ષ જેવા સમ્રાટોનાં પરાક્રમો અને તુલસીદાસ કે કબીર જેવા સંતજનોનાં ભજનો — એ બધાં યાદ આવે છે ગંગાનું દર્શન એટલે શૈત્ય પાવનત્વનું હાર્દિક તેમ જ પ્રત્યક્ષ દર્શન

પણ ગંગાનું દર્શન કંઈ એકવિધ નથી ગંગોત્રી પાસેના હિમાચ્છાદિત પ્રદેશોમાનું એનું રમતિયાળ કન્યારૂપ, ઉત્તર કાશી તરફનું ચીડદેવદારના કાવ્યમય પ્રદેશમાંનું મુગ્ધાસ્વરૂપ, દેવપ્રયાગના પહાડી અને સાંકડા પ્રદેશમાં ચમકીલી અલકનંદા સાથેની તેની રમત, લક્ષ્મણઝૂલાની કરાલ દંષ્ટ્રામાંથી છૂટ્યા પછી હરદ્વાર પાસેનું એનું અનેક ધારે સ્વચ્છંદ વિહરણ કાનપુરને વીંટીને જતો એનો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પ્રવાહ, પ્રયાગના વિશાળ પટ ઉપરનો એનો કાલિન્દી સાથેનો ત્રિવેણી સંગમ — દરેકની શોભા કંઈક જુદી જુદી જ છે એક દશ્ય જોવાથી બીજાની કલ્પના ન આવી શકે દરેકનું સૌન્દર્ય જુદું, દરેકનો ભાવ જુદો, દરેકનું વાતાવરણ જુદું, દરેકનું માહાત્મ્ય જુદું

પ્રયાગથી ગંગા જુદું જ સ્વરૂપ પકડે છે ગંગોત્રીથી પ્રયાગ સુધી ગંગા વર્ધમાન છતાં એકરૂપ જણાય પણ પ્રયાગ પાસે એને યમુના મળે છે યમુનાનું તો પહેલેથી જ એવડું કાઠું છે તે ખેલે છે, કૂદે છે, પણ રમતિયાળ નથી દેખાતી ગંગા શકુન્તલા જેવી તપસ્વી કન્યા દેખાય છે, જ્યારે કાળી યમુના દ્રૌપદી જેવી માનિની રાજકન્યા દેખાય છે શર્મિષ્ઠા અને દેવયાનીની વાર્તા સાંભળીએ ત્યારે પણ પ્રયાગ પાસેના ગંગા અને યમુનાના મહાપ્રવાહોમાંથી ભળતા શુક્લકૃષ્ણ પ્રવાહ યાદ આવે છે હિંદુસ્તાનમાં અસંખ્ય નદીઓ છે અને તેથી સંગમો પણ પાર વિનાના છે આપણા પૂર્વજોએ આ બધા

સગમોમા ગગાયમુનાનો આ સયોગ સૌથી વધારે પસ઼ ઼ર્યો છે, અને તેથી જ એનુ પ્રયાગ રાજ એવુ ગૌરવભર્યું નામ રાખ્યુ છે હિંદુસ્તાનમા મુસલમાનો આવ્યા પછી જેમ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનુ રૂપ બદલાયુ તેમ જ દિલ્હી–આગ્રા અને મથુરા–વૃંદાવન પાસથી આવતા યમુનાના પ્રવાહને લીધે ગગાનું સ્વરૂપ પણ પ્રયાગ પછી સાવ બદલાઈ ગયુ છે

પ્રયાગ પછી ગગા નવધૂની પેઠે ગભીર અને સૌભાગ્યવતી દેખાય છે હવે પછી એને મોટી મોટી નદીઓ મળતી જાય છે યમુનાના જળ મથુરાવૃંદાવનથી શ્રીકૃષ્ણના સ્મરણો અર્પે છે, જ્યારે અયોધ્યાથી આવતી સરયૂ આદર્શ રાજા રામચદ્રના પ્રતાપી પણ કરુણ જીવનના સભારણા લાવે છે દક્ષિણ તરફથી આવતી ચબલ નદી રતિદેવના યજ્ઞયાગની વાતો કરે છે, જ્યારે મહાન કોલાહલ કરતો ગોણમત્ ગજગ્રાહના દારુણ યુદ્ધની ઝાખી કરાવે છે આવી રીતે પુષ્ટ થયેલી ગગા પાટલીપુત્ર પાસે મગધ સામ્રાજ્ય જેવી વિસ્તીર્ણ થઈ જાય છે તોપણ ગડકી પોતાનો અમૂલ્ય ફાળો લઈ આવતા અચકાઈ તો નથી જ જનક અને અશોકની, બુદ્ધ અને મહાવીરની પ્રાચીન ભૂમિમાથી આગળ વધતા ગગા હવે ક્યા જવુ તેના જાણે વિચારમા પડી જાય છે આવડો પ્રચડ વારિરાશિ પોતાના અમોઘ વેગથી પૂર્વ તરફ ધસતો હોય તેને દક્ષિણ તરફ વાળવો એ શ સહેલી વાત છે? છતા તે તેમ વળ્યો છે મોટા સમ્રાટો અથવા બે જગદ્ગુરુઓ જેમ એકએક એકબીજાને મળતા નથી, તેમ ગગા અને બ્રહ્મપુત્રાનું થયેલુ દેખાય છે બ્રહ્મપુત્રા હિમાલયની પેલી પારનુ બધુ પાણી લઈને આસામમાથી પશ્ચિમ તરફ આવે છે અને ગગા આ બાજુથી પૂર્વ તરફ ધસે છે એમનો સામસામે મેળાપ કેમ થાય? કોણ કોને પ્રથમ નમે અથવા કોણ કોને મારગ આપે? આખરે બન્નેએ નક્કી કર્યું કે બન્નેએ દાક્ષિણ્ય કેળવી સરિત્પતિના દર્શને જવુ, અને ભક્તિનમ્ર થઈ, જતા જતા જ્યાં બને ત્યા રસ્તામા એકબીજાને મળી લેવુ

આમ ગોઆલદો પાસે જ્યારે ગગા અને બ્રહ્મપુત્રાનાં વિશાળ જળ ભેગા થાય છે ત્યારે સાગર આથી જુદો હોતો હશે કે કેમ, એવી

શકા ઊપજે છે વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી ઘડાયેલી સેના પણ જેમ અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે અને વિજયી વીરો ફાવે તેમ ફરે છે તેમ હવે પછી આ મહાન નદીઓનુ થાય છે અનેક મુખે તે સાગરને જઈને મળે છે દરેક પ્રવાહનુ જુદુ જુદુ નામ છે અને કોઈ કોઈ પ્રવાહને તો એક કરતા વધારે નામો છે ગગા અને બ્રહ્મપુત્રા એક થઈ પદ્માનુ નામ ધારણ કરે છે એ જ આગળ જતા મેઘનાને નામે ઓળખાય છે

આ અનેકમુખી ગગા કયા જાય છે? સુદરવનમા નેતરના ઝુડ ઉગાડવા કે સગરપુત્રોની વાસના તૃપ્ત કરી તેમનો ઉદ્ધાર કરવા? આજે જઈને જોશો તો જૂના કાવ્યમાથી અહી કશુ રહ્યુ નથી જ્યા જુઓ ત્યા શણના ગૂણિયા બનાવનારી મિલો અને એવા જ બીજા ભમરાળા કારખાના જ્યાથી હિદી કારીગરીની અસખ્ય વસ્તુઓ હિદી વહાણમા લઈ અથવા જાવાદ્વીપ સુધી જતી એ જ રસ્તે હવે વિલાયતી અને જાપાની આગબોટો પરદેશી કારખાનામાં બનેલો કચરો માલ હિદુસ્તાનના બજારોમા ભરી દેવા માટે આવતી દેખાય છે ગગામૈયા પહેલાની પેઠે આપણને અનેક જાતની સમૃદ્ધિઓ અર્પે જાય છે, પણ આપણા નબળા હાથ તે ઝીલી શકતા નથી

ગગામૈયા! આ દશ્ય જોવાનુ તારા નસીબમા હજી કયા સુધી હશે?

ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬

૬

યમુનારાણી

હિમાલય તો ભવ્યતાનો ભંડાર છે જ્યાં ત્યાં ભવ્યતા વેરી દઈ ભવ્યતાની ભવ્યતા ઓછી કરવી એ જ જાણે હિમાલયનો વ્યવસાય છે છતાં એવા હિમાલયમાં એક સ્થાન એવું છે કે જેની ઊર્જસ્વિતા હિમાલયવાસીની પણ નજરે ચડે છે યમરાજની બહેનનું એ ઊગમસ્થાન છે

ઊંચેથી બરફ પીગળીને મોટો ધોધ પડે છે આસપાસ ગગનચુંબી નહીં પણ ગગનભેદી ઘરડાં વૃક્ષો આડાં પડી કોહી જાય છે ઉત્તુંગ પહાડો યમદૂતોની પેઠે રક્ષણ કરવા ઊભા છે. ઘડીકમાં પાણી થીજીને બરફ થાય છે, અને ઘડીકમાં બરફ ઓગળી એનું બરફ જેટલું ઠંડું પાણી થાય છે એવે ઠેકાણે જમીનમાંથી અદ્ભુત રીતે ઊકળતું પાણી ઊછળે છે બાષ્પયંત્રમાંથી ક્રોધાયમાન વરાળ છૂટતી હોય તેવો અવાજ જમીનમાંથી આવે છે, અને ઝરણમાંથી માથોડું ઊંચા ઊડતા ટીપાં એવી ઠંડીમાં પણ માણસને દઝાડે છે. એવા લોકચમત્કારી સ્થાનમાં અસિત ઋષિએ યમુનાનું મૂળ શોધ્યું આ સ્થાને શુદ્ધ જળમાં સ્નાન અશક્ય જેવું છે. ટાઢે પાણીએ નાહીએ તો કાયમના ટાઢા પડી જઈએ અને ગરમ પાણીમાં નાહીએ તો ત્યાં ને ત્યાં જ બટાકાની પેઠે બફાઈ જઈએ. એટલા માટે જ ત્યાં મિશ્ર જળના કુંડ તૈયાર કરેલા છે એક ઝરણા ઉપર એક ગુફા છે. એમાં લાકડાના પાટિયા મૂકી સૂઈ શકાય છે માત્ર આખી રાત અવારનવાર પાસું ફેરવવું જોઈએ, કેમ કે ઉપરની ઠંડી અને નીચેની ગરમી બંને અસહ્ય હોય છે.

બે બહેનોમાં ગંગા કરતાં યમુના મોટી છે, પ્રૌઢ છે, ગંભીર છે, કૃષ્ણભગિની દ્રૌપદી જેવી કૃષ્ણવર્ણી તેમ જ માનિની છે ગંગા જાણે ભિચારી મુગ્ધ શકુન્તલા જ, પણ દેવાધિદેવે એનો સ્વીકાર કર્યો એટલે

યમુનાએ પોતાનું મોટપણ છોડી ગંગાને જ મુરબ્બીપણું સોંપી દીધું. આ બંને બહેનો એકબીજાને મળવા અતિશય આતુર દેખાય છે. હિમાલયમાં એક ઠેકાણે તો લગભગ પાસે આવી જાય છે. પણ અદેખો દંડાલ પર્વત વચમાં વિઘ્નસંતોષીની પેઠે આડો પડવાથી એમનું મિલન ત્યાં થતું નથી. કાવ્યહૃદયી એક ઋષિ ત્યાં યમુનાને કાંઠે રહીને રોજ ગંગાસ્નાને જતો. પણ જમતો હતો પાછો આવી યમુનાને ઘેર એ ઘરડો થયો (ઋષિઓ પણ અંતે ઘરડા થાય છે), ત્યારે એના થાકેલા પગ પર દયા ખાઈ ગંગાએ પોતાના પ્રતિનિધિરૂપ એક નાનકડું ઝરણું યમુના કાંઠે ઋષિના આશ્રમે મોકલી દીધું. આજે પણ એ નાનકડો ધોળો પ્રવાહ એ ઋષિને સ્મરતો વહે છે.

દેહરાદૂન પાસે પણ આપણને આશા ઊપજે છે કે આ બે નદીઓ એકબીજીને મળશે. પણ ના, પોતાના શૈત્યપાવનત્વથી આખો અંતર્વેદીનો પ્રદેશ પુનિત કરવાનું કર્તવ્ય પાર પાડ્યા પહેલાં એમને એકબીજીને મળી ફુરસદની વાતો કરવાનું કેમ સૂઝે? ગંગા તો ઉત્તરકાશી, ટેહરી, શ્રીનગર, હરદ્વાર, કનોજ, બ્રહ્માવર્ત, કાનપુર વગેરે પુરાણ અને ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્થાનોને ધવડાવતી દોડે છે, જ્યારે યમુના કુરુક્ષેત્ર અને પાણીપતના હત્યારા ભૂમિભાગ નિહાળતી, ભારતવર્ષની રાજધાની પાસે આવી પહોંચે છે. યમુનાનાં પાણીમાં સામ્રાજ્યની શક્તિ હોવી જોઈએ. એના સ્મરણ-સંગ્રહાલયમાં પાંડવોથી માંડીને મોગલ સામ્રાજ્ય સુધીની અને બળવાના દિવસથી માંડીને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીના ખૂન સુધીની બધી તવારીખ ભરેલી છે. દિલ્હીથી આગ્રા સુધી અકબરના વંશજો જ આપણી સાથે વાતો કરવા માગતા હોય એમ જણાય છે. બંને નગરોના કિલ્લાઓ સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે નહીં પણ યમુનાની શોભાના નિરીક્ષણને માટે બાંધેલા હોય એમ લાગે છે મોગલ સામ્રાજ્યનાં નગારાં તો શાંત પડ્યાં, પણ મથુરાવૃંદાવનની બંસરી હજીયે વાગે છે.

મથુરાવૃંદાવનની શોભા કંઈ અનેરી જ છે. આ પ્રદેશ જેટલો રમણીય તેટલો જ સમૃદ્ધ છે. હરિયાણીની ગાયો એમના મીઠા સરસ, સકસ દૂધને માટે હિંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત છે. યશોદામાતાએ અથવા

ગોપરાજા નંદે પોતે આ સ્થાન પસંદ કર્યું હતું એ જાણે અહીંની ભૂમિ ભૂલી શકતી જ નથી. મથુરાવૃંદાવન એટલે બાલકૃષ્ણની ક્રીડાભૂમિ, વીરકૃષ્ણની વિક્રમભૂમિ. દ્વારકાવાસ છોડી દઈએ તો શ્રીકૃષ્ણના જીવન સાથે કાલિંદીએ જ વધારેમાં વધારે સહકાર કર્યો છે જે યમુનાએ કાલિયમર્દન જોયું એ જ યમુનાએ કંસનો શિરચ્છેદ ભાળ્યો. જે યમુનાએ હસ્તિનાપુરના દરબારમાં શ્રીકૃષ્ણની સચિવવાણી સાંભળી એ જ યમુનાએ રણકુશળ શ્રીકૃષ્ણની યોગમૂર્તિ કુરુક્ષેત્ર પર વિચરતી નિહાળી. જે યમુનાએ વૃંદાવનની પ્રણયમસ્તી સાથે પોતાનો કલરવ મેળવ્યો, એ જ યમુનાએ કુરુક્ષેત્ર પર રોમહર્ષણ ગીતાવાણીનો પડઘો પાડયો. યમરાજની બહેનનું પીરાપણું શ્રીકૃષ્ણને જ છાજે.

જેણે ભારતવર્ષના કુળનો અનેક વાર સંહાર જોયો છે એ યમુનાને પારિજાતના ફૂલસમી તાજબીબીનું અવસાન કેટલું મર્મભેદી થવાનું હતું? છતાં પ્રેમસમ્રાટ શાહજહાંના થીજેલાં આંસુઓનું પ્રતિબિંબ પાડતા રહેવાનું એણે સ્વીકાર્યું છે.

ભાગ્નીય કાળમાં પ્રખ્યાત થયેલી વૈદિક નદી ચર્મણ્વતીનો કરભાર લઈ યમુના જ્યાં આગળ વધે છે ત્યાં મધ્યયુગીન ઇતિહાસની ઝાંખી કરાવતી નાનીશી સિંધુ નદી આવીને ખડી થાય છે.

હવે યમુનાને ઉતાવળ થઈ છે. આટઆટલા દિવસ થયા બહેન ગંગાનું દર્શન નથી. કહેવાની વાતો પેટમાં માતી નથી. પૂછવાના સવાલ પાર વિનાના ભેગા થયા છે. કાનપુર અને કાલ્પી બહુ દૂર નથી. અહીં ગંગાની ભાળ કાને પડી એ આનંદથી જ મોઢામાં સાકર નાખી યમુના જે દોડી તે પ્રયાગરાજમાં ગંગાના ગળામાં બાઝી પડી. શો બંનેનો ઉન્માદ! મળ્યાં તોયે જાણે એમને સાચું ન લાગે કે આપણે મળ્યા છીએ ભારતવર્ષના એકેએક સાધુસંત એ પ્રેમસંગમ જોવા ભેગા થયા છે, પણ બહેનોને એનું ભાન નથી. આંગણે અક્ષયવટ ઊભો છે એની એમને પરવા નથી. વૃદ્ધ અકબર છાવણી નાખીને પડયો છે એને પૂછે જ કોણ? અને અશોકનો શિલાસ્તંભ આણીને ત્યાં ઊભો કરો તોયે શું બહેનો એ તરફ નજર નાખવાની હતી?

પ્રેમનો પ્રવાહ અખંડ વહ્યા જ કરે છે, અને એની સાથે કવિ-સમ્રાટ કાલિદાસની સરસ્વતી પણ અખંડ વહે છે!

क्वचित् प्रभा-लेपिभिर्इन्द्रनीलैर् मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सिताकजानाम् इन्दीवरैर् उत्खचितान्तरेव ॥
क्वचित् खगानां प्रिय-मानसानां कादंबसंसर्गवतीव पंक्तिः ।
अन्यत्र कालागरुदत्तपत्रा भक्तिर् भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥
क्वचित् प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शवलीकृतेव ।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा-रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥
क्वचित् च कृष्णोरगभूषणेव भस्मांग-रागा तनूरीश्वरस्य ।
पश्यानवद्यांगि ! विभाति गंगा भिन्नप्रवाहा यमुनातरंगैः ॥

[હે નિર્દોષ અંગવાળી સીતે! જો આ ગંગાના પ્રવાહમાં યમુનાના તરંગો ધસી જઈને એ પ્રવાહને ખંડિત કરે છે એ કેવું લાગે છે! કયાંક એવું ભાસે છે, જાણે મોતીની માળામાં પરોવેલા ઇંદ્રનીલ મણિ મોતીની પ્રભાને ઝાંખી કરી નાખે છે. કયાંક એવું ભાસે છે, જાણે ધોળા કમળના હારમાં નીલ કમળ ગૂંથી દીધેલાં છે. કયાંક જાણે માનસરોવર જતા શ્વેત હંસોની સાથે કાળા કાદંબ ઊડી રહ્યા છે. કયાંક જાણે શ્વેત ચંદનથી લીંપેલી જમીન પર કૃષ્ણાગરુનાં ચિતરામણ કર્યાં છે. કયાંક જાણે ચંદ્રની પ્રભા સાથે છાયામાં સૂતેલા અંધકારની રમત ચાલી રહી છે. કયાંક જાણે શરદૃતુના શુભ્ર મેઘની પાછળથી આકાશ જરા જરા દેખા દે છે. અને કયાંક એવું દેખાય છે, જાણે મહાદેવના ભસ્મચર્ચિત દેહ ઉપર કૃષ્ણ સર્પોનાં આભૂષણ ધરેલાં છે.]

કેવું સુંદર દૃશ્ય! ઉપર પુષ્પક વિમાનમાં મેઘશ્યામ રામચંદ્ર અને ધવલશીલા જાનકી ચૌદ વર્ષના વિયોગ પછી અયોધ્યા પહોંચવાને ઉતાવળાં થયાં છે, અને નીચે ઇંદીવરશ્યામ કાલિંદી અને સુધાજલા જાહ્નવી એકબીજાનો પરિરંભ છોડયા વગર સાગરમાં નામરૂપ તજીને વિલીન થવા દોડે છે. એ દૃશ્ય જોઈ સ્વર્ગમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ હશે અને ભૂતલ પર કવિઓની પ્રતિભાસૃષ્ટિના ફુવારા ઊડયા હશે!

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૯

૭

મૂગી ત્રિવેણી

બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ ત્રણે મળીને જેમ દત્તાત્રેય થાય છે તેમ અલકનદા મદાકિની અને ભાગીરથી મળીને ગગામૈયા થાય છે આ ત્રણે ગગાની બહેનપણીઓ નથી પણ ગગાના અગો છે ભાગીરથી અને ગગોત્રીથી આવે પણ મદાકિનીનો કેદારનાથ અને અલકનદાનો બદરીનારાયણ એ પણ ગગાના જ ઊગમ ગણાય

બ્રહ્મકપાળ આગળ થઈને જે અલકનદા વહે છે અને ત્યા એક વાર શ્રાદ્ધ કરવાથી અશેષ પૂર્વજોને એકસામટી કાયમની મુક્તિ આપી દે છે તે અલકનદાનુ ઊગમસ્થાન શુ ગગોત્રી કરતા ઓછુ પવિત્ર ગણાય? બ્રહ્મકપાળ પર એક વાર શ્રાદ્ધ કર્યા પછી માણસથી કદી ફરી શ્રાદ્ધ કરાય જ નહી મોહથી કરે તો પિતરોની અધોગતિ થાય કેટલુ ભવ્ય સ્થાન!

બદરીનારાયણના ગરમ કુડોના પાણી અલકનદા લઈ આવે છે જ્યારે મદાકિની ગૌરીકુડના ઉષ્ણ જલથી થોડીક વાર કવોષ્ણ થાય છે કેદારનાથનુ મદિર આપણીમા બીજા બધા મદિરો કરતા જુદુ પડે છે અદરનુ શિવલિંગ પણ સ્વયભૂ આકૃતિ વિનાનુ છે એનુ ઊચુ માણસ એના પર પડી એને હૃદયસ્પર્શ કરી શકે છે મદિરોની જેટલી વિશેષતા છે તેટલી જ મદાકિનીની પણ વિશેષતા છે અહીના પથરા જુદા અહીનુ હૈયુ જુદુ અને નાહવાનો આનદ પણ જુદો

ગગોત્રી તે ગગોત્રી જ આ ત્રણે પ્રવાહમા ભાગીરથીના પ્રવાહ વધારે વય અને મુગ્ધ દેખાય છે ગગામા આ ત્રણ જ પ્રવાહ છે એમ નથી નીલગગા છે બ્રહ્મગગા છે કેટલીયે ગગાઓ છે હિમાલયમાથી નીકળતા બધા જ પ્રવાહો ગગા ગણાય ને! જેના જેના પાણી હરિદ્વાર પાસે હરિના ચરણનો સ્પર્શ કરે તે બધા પ્રવાહો ગગા જ છે વાલ્મીકિએ

પણ જ્યારે ગંગાને આકાશમાંથી હિમાલયના શિખરરૂપી મહાદેવના જટાજૂટ પર પડતી અને ત્યાંથી અનેક ધારાએ નીકળતી જોઈ ત્યારે એમની આર્ષ દૃષ્ટિએ સાત જુદા જુદા પ્રવાહ ગણ્યા હતા

तस्या विसृज्यमानाया सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे।
ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथैव च॥
सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी।
सप्तमी चान्वगात् तासां भगीरथरथं तदा॥

૧૯૩૬

૮

જીવનતીર્થ હરદ્વાર

ત્રિપથગા ગંગાના ત્રણ અવતાર છે ગંગોત્રી અથવા ગોમુખથી માંડી હરદ્વાર સુધીની ગંગા તે એનો પ્રથમ અવતાર હરદ્વારથી પ્રયાગરાજ સુધીની ગંગા તે એનો બીજો અવતાર પ્રથમ અવતારમાં એ પહાડના બંધનમાંથી – શિવજીની જટામાંથી – મુક્ત થવા મથે છે બીજા અવતારમાં એ પોતાની સહેલપણી યમુનાને મળવા તલસે છે પ્રયાગરાજથી ગંગા યમુનાને મળીને પોતાના ભોગ પ્રવાહ સાથે સરિત્પતિ સાગરમાં વિલીન થવાને ઝંખે છે એ એનો ત્રીજો અવતાર ગંગોત્રી હરદ્વાર, પ્રયાગ અને ગંગાસાગર એ ગંગાપુત્ર આર્યોને માટે મોટામાં મોટાં તીર્થસ્થાનો છે. જેમ ઉપર ચડીએ તેમ તીર્થનું માહાત્મ્ય વધારે એમ મનાય છે એક રીતે એ સાચું પણ છે પણ મારે મન ભારતજાતિ માટે અત્યંત આકર્ષક સ્થાન હરદ્વાર જ છે હરદ્વારમાં પણ પાંચ તીર્થો પ્રસિદ્ધ છે દરેકનું માહાત્મ્ય પુરાણકારોએ શ્રદ્ધા ને રસથી વર્ણવ્યું છે, પણ એ કશું મહત્ત્વ જાણ્યા વગર પણ માણસ કહી શકે છે કે 'હરિકી પાયરી'માં જ ગંગાનું માહાત્મ્ય કહો તો માહાત્મ્ય અને લાવણ્ય કહો તો લાવણ્ય અધિક દેખાઈ આવે છે

એમ તો દરેક નદીના લંબાણમાં કાવ્યમય ભૂમિભાગ હોય જ છે ગંગાને કિનારે હરદ્વાર કરતાં અધિક રૂપાળાં સ્થાનો ન જ હોઈ શકે એમ

કહેવાનો આશય નથી હરિકી પાયરીના આસપાસ બનારસની શોભાનો સોમો ભાગ પણ ન જડે, છતા અહી ભરત અને માણસ એકબીજાના વેરી ન થતા એમણે ગગાની શોભાને વધારવાનું કામ મહનતથી કર્યું છે ગગાનો એ મારો સ્વચ્છ પ્રવાહ, મદિર પાસેનો એ દોડતો ઘાટ, ઘાટ તણેનો નાનો સરખો ચાકોચૂંમ ઘેરો આ બાજુ હજારો લોકો સુખેથી બેસી શકે એવો પટ જેવો ઘાટ અને પેલી બાજુ નાનકડા બેટની નજર સારે એવો કાંઠો અને બે બાજુને બાધનાર જૂનો પુલ એ બધુ જ કાવ્યમય છે કાંઠાના મદિરો અને ધર્મશાળાના સાદા શિખરો એમાનુ એકેય ગગા તરફ ચોટેલુ આપણુ ધ્યાન પોતા તરફ ખેચતાં નથી અને છતા એ બધા ગગાની શોભામા ભળે એવા જ છે બનારસના બજારમા બેમના આળસુ પોર્યા જુદા અને શાંતપણે વાગોળતા અહીના પોઠિયા જુદા અહી ગગામાં ક્યાય કાદવનું નામ ન મળે એકબીજા સાથે અનતકાળથી અથડાઈને ગોળમટોળ થયેલા, સફેદ પથરાઓ જ બધે જોઈ લેવા

હરિકી પાયરીમા સૌથી આકર્ષક વસ્તુ તરફ આપણુ ધ્યાન જતુ નથી આપણે એની કેવળ અસર અનુભવીએ છીએ અને એ છે અહીની હવા હિમાલયના દૂર દૂરના હિમાચ્છાદિત શિખરો પરથી જે પવનો દક્ષિણ તરફ વાય છે તે પહેલવહેલા અહીની મનુષ્યવસ્તીને જ સ્પર્શે છે આટલો પાવન પવન બીજે ક્યાથી મળે? હરિકી પાયરી પાસે પુલ ઉપર ઊભા થાઓ એટલે ફેફસામાં અને હૈયામા કેવળ આહ્લાદ જ ભરાઈ જાય છે ઉન્માદકારી નહી પણ પ્રાણુ ાથી ભર્યા પ્રશમ કારી.

જેટલી વાર અહી આવ્યો છુ એટલી વાર એ ને એ જ શાતિ, એ ને એ જ આહ્લાદ અને એ ને એ જ સ્ફૂર્તિ અનુભવી છે મુબઈની ચોપાટી સાથે કેટલાક લોકો આ ઘાટને સરખાવે છે આત્યતિક વિરોધનું સાદશ્ય આ બેમા જરૂર છે અહી યાત્રીઓ માછલાઓને આહાર આપે છે તો ત્યાં માછીઓ આહાર માટે માછલાઓને પકડે છે

હરિકી પાયરી જોવી હોય તો સાંજે સૂર્યાસ્ત પછી જવુ ચાદરણું છે કે નહી એનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી ચાદરણુ હશે

ત્યારે એક જાતની શોભા મળશે, નહી હોય ત્યારે બીજી એ બેમા જે પસંદગી કરતા બેમે તે કલાપ્રેમી નથી સધ્યાકાશમા એક પછી એક તારાઓ પ્રગટે છે, અને નીચેથી એક પછી એક સળગતા દીવાઓ એમને જવાબ દે છે એ આખા દશ્યની ગૂઢ શાતિ મન ઉપર કંઈક અદ્‌ભુત અસર કરે છે, એટલામા મદિરમાથી ટીગ ટાગ ટીગ ટાગ વાગની ઘંટડીઓ આરતી માટે નોતરે છે આ ઘટાનાદને જાણે અત જ નથી. ટીગ ટાગ ટીગ ટાગ ચાલ્યા જ કરે છે અને ભક્તો જાતજાતની આરતી ગામા જ કરે છે પુરુષો ગાય છે, સ્ત્રીઓ ગાય છે, બ્રહ્મચારીઓ ગાય છે અને સન્યાસીઓ પણ ગાય છે, સ્થાનિક લોકો ગાય છે અને પ્રાત પ્રાતના યાત્રીઓ પણ ગાય છે કોઈ કોઈને ગણગારતુ નથી, કોઈ કોઈનાથી અકળાતું નથી દરેક જણ પોતાના ભક્તિભાવમાં ત લીન સનાતનીઓ સ્તોત્રો ગાય છે, આર્યસમાજીઓ ઉપદેશ કરે છે શીખો ગ્રથસાહેબના એકાદ 'મહોલ'ના 'માથી આસાનદિનાર લલકારે છે ગૌરક્ષા પ્રચારકો તમને ત્યાં સમજાવે છે કે દુનિયામા સફેદ રંગ છે કેમ કે ગાયનુ દૂધ સફેદ છે. ગાયના પેટમા તેત્રીસ કરોડ દેવ છે, ફક્ત ત્યા પેટ પૂરતું ધામ નથી કેટલાક નાસ્તિકો આ મેદનીનો લાભ લઈ ઈશ્વર ન હોવાનું પ્રમાણુચર સિદ્ધ કરી આપે છે અને ઉદાર હિદુ ધર્મ એ બધુ સદ્‌ભાવપૂર્વક ચલાવવા દે છે ગગામૈયાના વાતાવરણમા કોઈનો જ તિરસ્કાર નથી, બધાનો સત્કાર છે ભગવા કપડા પહેરીને પોતે મુક્ત હોવાનો ડોળ કરનારા મુક્તિફોજના મિશનરીઓ પણ જો આરતી બાદ ઊભીને અહીં હિદુ ધર્મની વિરુદ્ધ પ્રચારે તો આપણા યાત્રાળુઓ એમને શાતિથી સાભળશે અને કહેશે કે ભગવાને જેવી બુદ્ધિ આપી છે તેવુ બિચારો બોલે છે એનો વાક શો?

હિદુ સમાજમા દોષો અનેક છે અને એ દોષોને લીધે હિદુ સમાજે વણ વેઠ્યુ પણ છે પરતુ ઉદારતા સહિષ્ણુતા અને સદ્‌ભાવ એ હિદુ સમાજની ખાસિયત દોષરૂપ નથી જ ઉદારતાને લીધે હિદુ ધર્મે વણ વેઠ્યુ છે એમ કહેનારાઓ હિદુ ધર્મની જડ જ કાપી નાખે છે

હજી પેનો ઘટ ચાલે છે અને આરતીની વેળા હજુ વહી ગઈ નથી એમ આગસુ લોકોને કહી એમને મનખાનુ કલ્યાણ કરવા નગરે છે

અને પેલી બાળાઓ જાણે પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા કરતી હોય તેમ, ખાખરાના પાદડાના મોગ મોટા પાંડયામા ફૂલો વચ્ચે ઘીના દીવાઓ રાખી એમને પ્રવાહમા છોડી દે છે, અને તરત એ પડિયા હોડીની પેઠે ડોલતા ડોલતા,— પોતાની અદર રહેલી જ્યોતિનુ મહત્ત્વ જાણે જાણતા હોય તેવી રીતે ડોલતા, જીવનની સફર આરભે છે

ચાની! એ જીવનયાત્રા ચાની! એક પછી એક, એક પછી એક, દીવાઓ પોતાના ભાગ્યને જીવનપ્રવાહમા છોડી દે છે મનુષ્યજીવનમા વ્યક્તિઓનુ થાય છે તેમ અહી આ દીવાઓનુ પણ થાય છે કોઈ કોઈ અભાગિયા યાત્રાની શરૂઆતમા જ પવનને વશ થઈ જાય છે અને ચોમેર વિષાદ ફેલાવે છે, કેટલાક ભારે આશા દાખવી નિરાશ કરે છે, કેટલાક આજન્મ માટવાની પેઠે ટમટમ કરતા દૂર સુધી પહોંચે છે,- કોઈ કોઈ વાર બે પડિયા પાસે પાસે આવીને એકબીજાને ચોટી જાય છે અને પછી એ જોડાજોડી દપતીની પેઠે લાબી લાબી મુસાફરી કરે છે એમને ગોળ ગોળ ફરતા જોઈ મનમા જે ભાવ પ્રગટ થાય છે તે વ્યક્ત કરવા કઠણ છે કેટલાકની તો જીવનજ્યોતિ હોલવાઈ જાય તે પહેલા જ તેઓ દૃષ્ટિ આડે થઈ જાય છે મૃત્યુ અને અદૃષ્ટ બને મનુષ્યજીવનના છેલ્લા અધ્યાય છે આ બે આગળ કોઈનુ કશુ ચાલતુ નથી, અને તેથી જ માણસને ઈશ્વરનુ સ્મરણ થાય છે મરણ ન હોત તો વખતે સ્મરણ પણ ન હોત

હિંમત હોય તો એક દિવસ સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠી એકલા એકલા આ ઘાટ ઉપર આવીને બેસો, જુદી જ જાતના ભક્તો તમને અહી દેખાશે ત્રણ વાગ્યાથી માંડીને સૂર્યોદય સુધી વિશિષ્ટ લોકો જ અહી આવવાના રાત્રિની લીલી ઉષા સૂર્યનારાયણને જન્મ દે છે અને તરત વ્યવહારુ દુનિયા આ ઘાટનો કબજો લે છે તેમ થાય તે પહેલા જ આપણે અહીંથી ખસી જઈએ તે સારુ આનાશના તારાઓ પણ રાજી થશે

માર્ચ, ૧૯૨૬

९

દક્ષિણગંગા ગોદાવરી

૧

બાળપણમાં સવારે ઊઠીને અમે ભૂપાળીઓ ગાતા તેમાંની આ ચાર લીટીઓ હજી સ્મરણમાં ચોંટેલી છે.

> उठोनिया प्रात काळी । वदनी वदा चंद्रमौळी ।
> श्रीबिंदुमाधवाजवळी । स्नान करा गंगेचें । स्नान करा गोदेचें ॥

*   *   *

> कृष्णा वेण्या तुंगभद्रा । शरयू कालिंदी नर्मदा ।
> भीमा भामा गोदा । करा स्नान गंगेचें ॥

ગંગા અને ગોદા એક જ છે. બંનેનાં માહાત્મ્યમાં જરાયે ફેર નથી. ફેર હોય તો એટલો જ કે કળિકાળના પાપને લીધે ગંગાનું માહાત્મ્ય અમુક કાળે ઓછું થઈ શકે છે. ગોદાવરીનું કોઈ કાળે ઓછું થાય જ નહીં. શ્રીરામચંદ્રના અત્યંત સુખના દિવસો આ ગોદાવરીને કાંઠે જ ગયેલા, અને જીવનનો દારુણ આઘાત પણ તેમને અહીં જ પહોંચેલો. ગોદાવરી તો દક્ષિણની ગંગા.

કૃષ્ણા અને ગોદાવરી એ બે નદીઓએ બે વિક્રમશાળી મહાપ્રજાઓને પોષી છે. મહારાષ્ટ્રનું સ્વરાજ અને આંધ્રનું સામ્રાજ્ય આ બે નદીઓને જ આભારી છે એમ કહીએ તો તેમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. સામ્રાજ્યો બંધાયાં અને તૂટયાં, મહાપ્રજાઓ ચડી અને પડી, પણ એ ઐતિહાસિક ભૂમિમાં આ બે નદીઓ અખંડ વહે જ જાય છે. એ નદીઓ ભૂતકાળના ગૌરવશાળી ઇતિહાસની જેટલી સાક્ષી છે તેટલી જ ભવિષ્યકાળની મહાન આશાઓની પ્રેરક છે. તેમાંયે ગોદાવરીનું માહાત્મ્ય કાંઈક અનેરું છે. એ જેટલી સલિલ-સમૃદ્ધ છે તેટલી જ ઇતિહાસ-સમૃદ્ધ પણ છે. ગોપાલકૃષ્ણના જીવનમાં જેમ જ્યાં જુઓ ત્યાં વિવિધના

જ ભરેલી છે અને એક સરખો ઉત્કર્ષ જ દેખા દે છે, તેમ ગોદાવરીના અતિ દીર્ઘ પ્રવાહને કાંઠે સૃષ્ટિસૌંદર્યની વિવિધતા અને વિપુલતા ભરેલા છે બ્રહ્મદેવની એક કલ્પનામાંથી જેમ સૃષ્ટિનો વિસ્તાર થાય છે, વાલ્મીકિની એક કારુણ્યની લાગણીમા જેમ રામાયણી સૃષ્ટિ વિસ્તરેલી છે, તેમ જ ત્ર્યંબકના પહાડની બેખડમાંથી ટપકતી ગોદાવરીમાંથી જ આગળ જઈ રાજમહેંદ્રીનો વિશાળ વારિરાશિ વિસ્તર્યો છે સિધુ અને બ્રહ્મપુત્રાને જેમ હિમાલયને આલિંગન દેવાનુ સૂઝ્યુ નર્મદા અને તાપીને જેમ વિંધ્ય-સાતપુડાને પિગળાવવાનુ સૂઝ્યુ, તેમ ગોદાવરી અને કૃષ્ણાને દક્ષિણનો ઉન્નત પ્રદેશ પલાળીને ધનધાન્યથી સમૃદ્ધ કરવાનું સૂઝ્યુ છે પક્ષપાતથી સહ્યાદ્રિ પશ્ચિમ તરફ ઢળ્યો એ જાણે ન ગમવાથી એને પૂર્વ તરફ ખેચવાનો અખંડ પ્રયત્ન આ બે નદીઓ કરતી હોય એવુ જ લાગે છે આ બંને નદીના ઉગમ પશ્ચિમ સમુદ્રથી ૫૦–૭૫ માઈલથી દૂર નથી, છતા બંને ૮૦૦–૯૦૦ માઈલની મુસાફરી કરી પોતાનો જલભાર અથવા કરભાર પૂર્વ સમુદ્રને જ અર્પણ કરે છે અને એ કરભાગનો વિસ્તાર કંઈ નાનોસૂનો નથી તેમા આખો મહારાષ્ટ્ર દેશ આવી જાય છે હૈદરાબાદ અને મૈસૂરના રાજ્યોનો અંતર્ભાવ થાય છે અને આંધ્રદેશ તો આખો ને આખો સમાઈ જાય છે મિશ્ર સંસ્કૃતિની માતા નાઈલ નદી ગોદાવરી આગળ કશી વિસાતમા નથી

ત્ર્યંબક આગળ પહાડની એક મોટી દીવાલમાંથી ગોદાનો ઉગમ છે ગિરનારની ઊંચી દીવાલ પરથી પણ ત્ર્યંબકની દીવાલનો પૂરતો ખ્યાલ નહીં આવે ત્ર્યંબક ગામથી જે ચઢણ શરૂ થાય છે તે ગોદામૈયાની મૂર્તિના ચરણ સુધી ચાલુ જ રહે છે એથીયે ઉપર જવા માટે ડાબી બાજુએ વિકટ પગથિયા કરેલા છે, અને એ રીતે માણસ બ્રહ્મગિરિ પહોચી શકે છે એ ખરુ પણ એ દુનિયા જુદી છે ગોદાવરીના ઉગમથી જે દૃશ્ય દેખાય છે તે જ આપણા વાનારણને માટે વિશેષ અનુકૂળ છે મહારાષ્ટ્રના તપસ્વીઓ અને રાજવીઓએ સરખી રીતે આ સ્થાને પોતાની ભક્તિ રેડી છે કૃષ્ણાકાંઠે વાઈ સાતારા અને ગોદાકાંઠે નાશક પૈઠણ એ મહારાષ્ટ્રની ખરી રાજધાનીઓ છે

પણ ગોદાવરીનો ઇતિહાસ તો મહાવીર રામચંદ્ર અને દુઃખમૂર્તિ સીતામાતાના વૃત્તાન્તથી જ શરૂ થાય છે રાજપાટ છોડતાં રામને દુઃખ થયું નહીં, પણ ગોદાવરીતીરે સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે માણેલા આનંદનો અંત આવતાં રામનું હૃદય એકદમ શતધા વિદીર્ણ થયું વાઘ વરુને અભાવે નિર્ભય થયેલા હરણો આર્ય રામભદ્રની દુઃખોન્મત્ત આંખો જોઈને દૂર ભાગી ગયાં હશે સીતાની શોધમાં નીકળેલા દિયર લક્ષ્મણની નાડો સાભળીને મોટા મોટા હાથીઓ પણ ભયકંપિત થયા હશે, અને પશુપક્ષીના દુઃખાશ્રુથી ગોદાવરીનાં વિમલ જલ પણ કષાય થઈ ગયાં હશે હિમાલયમાં જેમ પાર્વતી તેમ જનસ્થાનમાં સીતા અશેષ વિશ્વની અધિષ્ઠાત્રી હતી એના ગયા પછીનું કંપાતિક દુઃખ જો સાર્વભૌમ થયું હોય તો એમાં આશ્ચર્ય શું?

રામસીતાનો તો ફરી સંયોગ થઈ ગયો, પણ જનસ્થાનનો વિયોગ તો કાયમ જ રહ્યો આજે પણ નાશક પંચવટીમાં ફરીને જુઓ, ચોમાસામાં જાઓ કે ઉનાળામાં, આખી પંચવટી જાણે જટાયુની પેઠે 'સીતા સીતા'ની ઉદ્દામ વાણી બોલતી હોય એમ જ લાગે છે મહારાષ્ટ્રના સાધુસંતોએ જો પોતાની મંગળ વાણી અહીં રેલાવી ન હોત તો જનસ્થાન જાણે ભયાનક વેરાન વન થઈ ગયો હોત ઉનાળાનો તાપ ઢાંકવા જેમ તૃણસૃષ્ટિ ચારે કોર ફેલાય છે, તેમ સાધુસંતો જીવનની વિરમતા ભુલાવવા સર્વત્ર વિચરે છે એ કેટલું ભાગ્ય છે! જ્યારે જ્યારે નાશક-ત્ર્યંબક તરફ જવાનું થાય છે ત્યારે ત્યારે વનવાસને માટે આ સ્થાન પસંદ કરનાર રામલક્ષ્મણની આંખે આખો પ્રદેશ નિહાળવાનું મન થાય છે પણ દર વખતે ધ્રૂજતા તરણામાંથી સીતામાતાની કાતર તનુયષ્ટિ જ નજરે પડે છે

રામભક્ત સમર્થ રામદાસ જ્યારે અહીં રહેતા ત્યારે એમના હૃદયમાં કેવી ઊર્મિઓ આવતી હશે! શ્રીસમર્થે ગોદાવરીને કાંઠે છાણનો હનુમાન સ્થાપ્યો છે એ શા હેતુથી? પંચવટીમાં હનુમાન હોત તો તે સીતાનું હરણ બિલકુલ થવા ન દેત એમ કહેવા માટે? સીતામાતાએ કઠોર વચનથી લક્ષ્મણને ઘા કરી મહાસંકટ વહોરી લીધું હનુમાનને

તો એવું કશું કહી ન શકત! પણ જનસ્થાન અને કિષ્કિંધા વચ્ચે અંતર ઘણું છે, અને ગોદાવરી કંઈ તુંગભદ્રા નથી

૨

રામકથાનો કરુણ રસ દ્વાપરયુગથી આજ સુધી વહેતો જ આવ્યો છે એને કોણ ખુટાડી શકે? એટલે આપણે અંત્યજ જાતિના ગણાતા પાડા પાસે વેદ બોલાવનાર શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજની મુલાકાતે પૈઠણ જઈશું. ગોદાવરી જેમ દક્ષિણગંગા, તેમ એને કાંઠે આવેલી પ્રતિષ્ઠાન નગરી દક્ષિણની કાશી ગણાતી અહીંના દશગ્રંથી બ્રાહ્મણો જે વ્યવસ્થા આપે તે ચારે વર્ણને માન્ય કરવી પડતી મોટા મોટા સમ્રાટોએ આપેલા તામ્રપટો કરતાં પણ અહીંના બ્રાહ્મણોનાં આપેલા વ્યવસ્થાપત્રો વધારે મહત્ત્વના ગણાતા અહીં શાસ્ત્રધર્મ સામે હૃદયધર્મનો વિજય બતાવવો એ તો જ્ઞાનરાજ જ કરી શકે પૈઠણમાં જ્ઞાનેશ્વરને જનોઈ ન મળી સંન્યાસી શંકરાચાર્યની થયેલી પજવણીનું સ્મારક ટકાવવા જેમ ત્યાંના રાજાએ નાંબુદ્રી બ્રાહ્મણો પર કેટલાક રિવાજો ઠોકી બેસાડ્યા, તેમ સંન્યાસીપુત્ર જ્ઞાનેશ્વરનો કોઈ શિષ્ય રાજપાટનો અધિકારી હોત તો એણે મહારાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણોને સજા કરી હોત કે જ્ઞાનેશ્વરને ના પાડનારા તમે તમારાથી હવે જનોઈ પહેરાય જ નહીં.

હાથની આંગળીઓનો જેમ પંખો થાય છે તેમ મોટી મોટી નદીઓને આવી મળતી અને આત્મનિવેદનનો કઠણ યોગ બતાવતી નાની નદીઓનો પણ પંખો બને છે સહ્યાદ્રિ અને અજંટાના ડુંગરો-માંથી બનતા ખૂણામાં જેટલું પાણી પડે તે બધું ખેંચી ખેંચીને વહી જવાનું કામ આ નદીઓ કરે છે ધારણા અને માદવા, પ્રવરા અને મુળાને છોડી દઈએ તોયે મધ્યભારતમાંથી દૂર દૂરનું પાણી આણતી વર્ધા અને વૈનગંગાને કેમ ભૂલી જવાય? બે મળીને એક થયેલી નદીને જેણે પ્રાણહિતા નામ આપ્યું તેના મનમાં કેટલી કૃતજ્ઞતા હશે, કેટલું કાવ્ય હશે કેટલો આનંદ હશે! અને છેક ઈશાન ખૂણેથી પૂર્વઘાટના નીર આણી આપનાર અષ્ટવક્રા ઇંદ્રાવતી અને એની સખી શ્રમણી તપસ્વિની શબરીને પ્રણામ કર્યાં વગર કેમ ચાલે?

ગોદાવરીની સપૂર્ણ કળા તો ભદ્રાચલમથી જોઈ શકાય છે જેનો પટ એકથી બે માઈલ જેટલો પહોળો તે ગોદાવરી ઊચા ઊચા પહાડ વચ્ચે થઈને પોતાનો રસ્તો કાઢતી કેવળ ગમો વારની ખીણમાથી જ્યારે નીકળતી હશે ત્યારે એને શુ થતુ હશે? પોતાની સપૂર્ણ શક્તિ અને યુક્તિ વાપરીને ભારીકસમયમાથી પોતાની મહાજાતિને આગળ લઈ જનાર કોઈ રાષ્ટ્રપુરુષની પેઠે, અને જગતને વિસ્મિત કરે એવી ગર્જનાથી તે અહીથી પસાર થાય છે ઘોડાપૂર ને હાથીપૂરની વાતો આપણે સાભળીએ છીએ, પણ એકાએક પચાસ ફૂટ જેટલુ ઊચુ પૂર કલ્પનામા પણ આવી શકે ખરુ? પણ જે કલ્પનામા શકય નથી તે ગોદાવરીના પ્રવાહમા શકય છે સાકડી ખીણમાથી પસાર થતા પાણીને પોતાનો પૃષ્ઠભાગ પણ સપાટ રાખવો અશકય થઈ જાય છે અર્ધું આસતા અર્જુનનુ જેમ નાળચુ બને છે તેમ ખીણમાથી નીકળતા પાણીના પૃષ્ઠભાગનું પણ ભયનક નાળચુ બને છે પણ અદ્ભુત રસ તો એથીયે આગળ અને વધારે છે એ નાળચામાથી પોતાનુ હોડકુ લઈ જનાર હિંમતવાન નાવિકો પણ ત્યા પડયા છે! હોડીની બે બાજુ પાણીની ઊચી ઊચી દીવાલો હોડીના વેગથી જ દોડતી જોતા માણસના હૈયામા શુ થતુ હશે?

ભદ્રાચલમથી રાજમહેન્દ્રી અથવા ધવલેશ્વર સુધી અખડ ગોદાવરી વહે છે ત્યાર પછી ત્યાગાય નમ્રતાવાનામ્નો સનાતન સિદ્ધાત એને યાદ આવ્યો હશે અહીથી ગોદાવરીએ જીવનવિતરણ શરૂ કર્યું છે એક છેડે ગૌતમી ગોદાવરી, બીજે છેડે વસિષ્ઠ ગોદાવરી. વચમા કેટલાયે દ્વીપો અને અતર્વેદી જેવા પ્રદેશો છે, અને એ પ્રદેશોમા ગોદાના સરસ જળથી અને કાપથી ઊગતા સોના જેવા શાલિધાન્ય પર પરિપુષ્ટ થઈ વેદઘોષ કરનાર બ્રાહ્મણો રહેતા આવ્યા છે અને સમૃદ્ધ દેશન સ્વતત્ર રાખવાની શક્તિ આપણા લોકો જ્યારે ખોઈ બેઠા ત્યારે ડચ. અંગ્રેજ અને ફ્રેચ લોકો પણ ગોદાવરીને કિનારે થાણા નાખવા તૈયાર થયા આજે પણ* યાનાન આગળ ફ્રાન્સનો ત્રિરંગી ઝડો ફરકે

---

* સદ્ભાગ્યે આ પરિસ્થિતિ હવે નથી

૩

મદ્રાસથી રાજમહેન્દ્રી જતા બેઝવાડા આગળ સૂર્યોદય થયો. ચોમાસાના દિવસો, એટલે પૂછવુ જ શુ? જ્યા જુઓ ત્યા વિવિધ છટાવાળો લીલો રગ પથરાયો હતો અને જાણે લીલો રગ આમ જમીન પર પડ્યો રહે એ અસહ્ય થવાથી એના મોટા મોટા ગુચ્છ હાથમા લઈને ઉપર ઉછાળનાર તાડના ઝાડ જ્યા ત્યા દેખાતા હતાં પૂર્વ તરફ એક નહેર રેલવેને કાંઠે કાંઠે વહેતી હતી પણ ઊચા કાગને લીધે એના પાણી કોક વાર જ દેખાતા કેવળ પતગિયાની પેઠે પોતાના સઢ ફેલાવી હારમા ઊભેલા હોડકા ઉપરથી જ એ નહેરની હસ્તી ધ્યાનમા આવતી હતી વચ્ચે વચ્ચે પાણીના નાનામોટા તળાવો આવતા હતા તળાવોમા વિવિધરગી વાદળાવાળુ આકાશ નાહવા ઊતરેલુ હોવાથી પાણીનું ઊડાણ અનત ગણુ ઊડુ લાગતુ હતુ કોક કોક ઠેકાણે ચંચળ કમળો વચ્ચે નિસ્તબ્ધ બગલાઓ જોઈ પ્રભાતવાયુનુ અભિનદન કરવાનુ મન થતુ આવા કાવ્યપ્રવાહમાથી પસાર થતા કોવ્વૂર સ્ટેશન સુધી આવ્યા. અહીથી જ હવે ગોદાવરીમાતાના દર્શન થશે એવી ઉત્સુકતા ઊઘડી હતી પુલ પર થઈને પસાર થઈશુ ત્યારે જમણી બાજુ જોઈશુ કે ડાબી એની ગડમથલ ચાલતી હતી એટલામા પુલ આવ્યો જ, અને ભગવતી ગોદાવરીનો સુવિશાળ વિસ્તાર નજરે પડ્યો

ગગા, સિધુ, શોણભદ્ર, ઐરાવતી જેવા વિશાળ પ્રવાહો મે ધરાઈને જોયા છે બેઝવાડામા થયેલા કૃષ્ણામાતાના દર્શન માટે હુ હમેશનો મગરૂર છુ પણ રાજમહેદ્રી આગળની ગોદાવરીની શોભા કઈક અનેરી જ હતી એ સ્થાને મે જેટલુ ભવ્ય કાવ્ય અનુભવ્યુ તેટલુ ભાગ્યે જ બીજે કોઈ ઠેકાણે વહેતુ જોયુ હશે પશ્ચિમ તરફ નજર ફેકી તો દૂર દૂર ટેકરીઓનું એક સુદર ધણ બેઠુ હતુ આકાશમા વાદળાં વેરાયેલા હોવાને લીધે કોઈ પણ ઠેકાણે તડકો ન હતો ઘેરા વાદળાને લીધે ગોદાવરીના ધૂલિ-ધૂસર જળની ઘેરાશ વધી જ હતી પછી ભવભૂતિનુ સ્મરણ કેમ ન થાય? ઉપરની અને નીચલી આ કાળાશને લીધે આખા દશ્ય પર વૈદિક પ્રભાતની સૌમ્ય સુદરતા પથરાઈ હતી, અને ટેકરી પર અવતરેલા કેટલાક ધોળા ધોળા વાદળા

તો સાવ [illegible]

થઈ શકે?

એટલાં [illegible]
સાથે પસાર [illegible]
જાય છે અને [illegible]
પ્રવાહ પહાડ[illegible]
નાનામોટાં [illegible]
એટલે [illegible]
પણ આગ[illegible]
જામતાં [illegible]
કરવાનો [illegible]
ગમે ત્યાં [illegible]

[illegible] ની પડયા
[illegible] ધી કાઢયો
[illegible] સૂચવતુ
[illegible] આ નદીને
[illegible] સામ્રાજ્યની
[illegible] બાદશાહ અને
[illegible] મોટો ગણાતો.
[illegible] આવી "નદી" તો
[illegible] અને
[illegible]

એ ભક્તિરવ પૂર્વસ્મૃતિએ જ સંભળાવ્યો. પ્રત્યક્ષ તો કેવળ એંજિનનો અવાજ જ સંભળાતો હતો. આધુનિક સંસ્કૃતિના આ પ્રતિનિધિ પ્રત્યેની સુગ જો આપણે છોડી દઈએ તો રેલનાં પૈડાંનો તાલ કંઈ ઓછો આકર્ષક નથી હોતો. અને પુલ ઉપર તો એનો વિજયનાદ ચેપી જ નીવડે છે.

પુલ ઉપર ગાડી ખૂબ ચાલ્યા પછી મને થયું કે પૂર્વબાજુ તો રહી જ ગઈ. અમે એ બાજુ ઊલટયા. ત્યાં તો તદ્દન નવી જ શોભા. પશ્ચિમ તરફ ગોદાવરી જેટલી પહોળી હતી એના કરતાંયે પૂર્વમાં વિશેષ પહોળી. એને અનેક માર્ગે સાગરને મળવુ હતુ. સરિત્પતિને સરિતા મળવા જાય ત્યારે એને સંભ્રમ તો હોય જ. પણ ગોદાવરી તો ધીરોદાત્ત માતા; એનો સંભ્રમ પણ ઉદાત્ત રૂપે જ વ્યક્ત થઈ શકે. આ બાજુના બેટો જુદી જ જાતના. એમાં વનશ્રીની શોભા પૂરેપૂરી ખીલી હતી. બ્રાહ્મણોનાં કે ખેડૂતોનાં ઝૂંપડાં આ બાજુથી દેખાતાં ન હતાં. આવતા પાણીના ઘસારા સામે ટક્કર ઝીલતા એ બેટોમાં કોઈ ઊંચા પ્રાસાદ બાંધ્યા હોત તો વખતે દૂરથી દેખાત. કુદરતે કેવળ ઊંચાં ઊંચાં ઝાડની વિજયપતાકાઓ ઊભી કરી હતી. અને ડાબી બાજુ રાજમહેંદ્રી અને ધવલેશ્વરની સુખી વસ્તી આનંદ માણતી હતી. આવા વિરલ દશ્યથી ધરાઈએ તે પહેલાં જ જમણી બાજુના નદીના કાંઠા ઉપર ઉન્મત્તપણે વહેતો કાશ ઘાસની ધોળી કલગીઓનો સ્થાવર પ્રવાહ દૂર દૂર સુધી ચાલતો દેખાયો. નદીના પાણીમાં ઉન્માદ હતો પણ એનાં મોજાં બન્યાં ન હતાં. આ કલગીપ્રવાહે પવન સાથે કાવતરુ કરેલું હોવાથી એ ગમે તેટલાં મોજાં ઉછાળી શકતો હતો. નજર પહોંચે ત્યાં સુધી જોયું. અને નજરની પહોંચ અહીં ઓછી શા માટે હોય? પણ કલગીનો પ્રવાહ તો ચાલ્યો જ જતો હતો. ગોદાવરી જેવા પ્રવાહ સાથે હરીફાઈ કરતાં પણ એને સંકોચ ન હતો. અને એ શા માટે સંકોચ કરે? માતા ગોદાવરીના વિશાળ પુલિન પર એણે માતાનું સ્તન્યપાન ક્યાં ઓછું કર્યું છે?

માતા ગોદાવરી! રામ-લક્ષ્મણ-સીતાથી માંડી વૃદ્ધ જટાયુ સુધી બધાંને તેં સ્તન્યપાન કરાવ્યું છે. તારે કાંઠે શૂરવીરો પણ પાક્યા છે

અને તત્ત્વચિંતકો પણ પાક્યા છે સંતો પણ પાક્યા છે અને મુત્સદ્દીઓ પણ પાક્યા છે ઈશભક્તો પાક્યા છે અને ઈશભક્તો પાક્યા છે ચારે વર્ણની તું માતા છે મારા પૂર્વજોની તું અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે. અત્તની આશા સાથે તારે દર્શને આવ્યો છુ દર્શનથી તો કૃતાર્થ થયો છુ પણ આશાઓ હજી તૃપ્ત થઈ નથી જેમ તારે કિનારે શ્રીરામચદ્રે દુષ્ટ રાવણના નાશનો સકલ્પ કર્યો તેવો સકલ્પ કયારનો સેવતો આવ્યો છુ તારી કૃપા હશે તો હૃદયમાથી તેમ જ દેશમાથી ગાયુનુ રાજ્ય મટી જશે, રામરાજ્યની સ્થાપના જોઈશુ અને ફરી તારે દર્શને આવીશ કઈ નહી તો કાશીકનગીના પ્રવાહની પેઠે મને ઉન્મત્ત બનાવ જેથી વગર સકોચે, એક ધ્યાને માતાની સેવામા રત રહુ અને બાકીનું બધુ ભૂલી જાઉ તારા નીરમાં અમોઘ શક્તિ છે તારા નીરના એક બિંદુનુ સેવન પણ વ્યર્થ નહી જાય

ઑક્ટોબર, 1 31

૧૦

વેદોની ધાત્રી તુંગભદ્રા

નદીના પ્રવાહમા આ હાથી જેવડા પથરા પાછળથી આવી પડયા છે કે હાથી જેવડા પથરામાથી જ નદીએ પોતાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે એ કોણ કહી શકે? દક્ષિણમા વૈદિક સસ્કૃતિનો વિજય સ્થાપતુ વિજયનગરનું સામ્રાજ્ય આ નદીને કાઠે જ રચાયુ અને આ નદીને કાઠે જ કાચા ઘડાની માફક એ નદાયુ વિજયનગરના સામ્રાજ્યની કીર્તિ ત્રિખડમા બોલાતી ચીનનો સમ્રાટ, બગદાદનો બાદશાહ અને વિજયનગરના મહારાજાધિરાજ, આ ત્રણનો વૈભવ સૌથી મોટો ગણાતો તે વખતે શુ તુંગભદ્રા આવી જ દેખાતી હશે? અને આવી નહી તો કેવી હશે? નદી શુ માણસની કૃતિ છે કે એના જીવનમા ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ હોય?

જેમ મુગા અને મલા મળીને મુગામુલા નદી થઈ છે તેમ જ તુંગા અને ભદ્રાના સગમથી તુગભદ્રા થઈ છે द्वन्द्व साम्मिक्स्य च

એ ન્યાયે આ બે નદીઓમા ઉચ્ચનીચ ભાવ જરાયે નહી બંને નામ સરખી રીતે સાથે વહે છે આ નદીના પાણીની મીઠાશ અને ફળદ્રુપતા પ્રાચીન કાળથી વખણાયેલી છે ગગાનુ સ્નાન અને તુગાનુ પાન માણસને મોક્ષને રસ્તે લઈ જાય છે એમ બધા નદીભક્તોએ સ્વીકાર્યું છે. મોટરની મુસાફરી ન હોત તો તુગભદ્રાને અનેક સ્થળે અનેક રીતે જોઈ હોત તીર્થહળ્ળી પાસે જે નદી જોઈ તે તુંગા હતી કે ભદ્રા એ પણ આજે કહી શકાય એમ નથી તુંગભદ્રા એ એક મોટી સસ્કૃતિની પ્રતિનિધિ છે આજે પણ વેદપાઠીઓમા તુગભદ્રાને કાંઠે વસતા બ્રાહ્મણોના ઉચ્ચાર આદર્શ અને પ્રમાણભૂત ગણાય છે વેદોનુ અસલી અધ્યયન ભલે સિંધુ અને ગગાને કિનારે થયુ હોય, એમનું યથાર્થ રક્ષણ તો સાયણાચાર્યના કાળથી તુંગભદ્રાને કાંઠે જ થયુ છે

૧-૨૬-'૨૭

૧૧

નેલ્લૂરની પિનાકિની

નેલ્લૂર એટલે ડાગરનુ ગામ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમા નેલ્લૂરે પોતાનુ નામ કાયમનું કર્યું છે બેઝવાડાથી મદ્રાસ જતા નેલ્લૂર રસ્તામાં આવે છે

ભારત સેવક સમાજવાળા સ્વ હણુમતરાવે નેલ્લૂરથી થોડે દૂર પલ્લીપાડુ નામના ગામમા એક આશ્રમ સ્થાપ્યો છે તે જોવા જતા સુભગ સલિલા પિનાકિનીનું દર્શન થયેલુ શ્રીમતી કનકમ્માના પવિત્ર હસ્તે કાતેલા સૂતરનું ધોતિયુ સ્વીકારી અમે આશ્રમ જોવા ચાલ્યા થોડે દૂર સુધી તો જ્યા જુઓ ત્યાં બગીચા જ્યા ત્યા નહેરોમા પાણી દોડે છે, અને લીલી લહેર હસે છે

પછી આવી રેતી આગળ, પાછળ, જમણી બાજુ ને ડાબી બાજુ રેતી જ રેતી પવન પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઠેકઠેકાણે રેતીની ટેકરીઓ બાધતો, અને મન બદલાય એટલે એટલી જ સહેલાઈથી પીખી નાખતો આવી રેતીમાં સુખેથી ગુજરાન ચલાવનાર તુગપ્રાય

તાડવૃક્ષો આનંદમાં ડોલતા હતા તાપથી અકળાઈને પોતે પોતાને જ ચમર નાખતા હતા કે અમારા જેવા પથિકોની દયા ખાઈને વીંજણો નાખતા હતાં એ કોણ કહી શકે? બપોરનો તાપ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણોની પેઠે કઠોર તપતો હતો પગ બળતા હતા, માથું તપતું હતું અને શરીરના વચલા ભાગને સમવેદના આપવા માટે તરસ પોતાનું કામ કરતી હતી

આવી રીતે ત્રિવિધ તાપથી તપ્ત થઈ અમે આશ્રમ પહોંચ્યા, ત્યાં હું એક મોટા ટેકરા પર જઈ ચડ્યો અને એકદમ પિનાકિનીનો તરલ પ્રવાહ આંખે ચોંટ્યો કેવું શીતળ એનું દર્શન! ધઉંના રવા જેવી ધોળી રેતી પર સ્ફટિક જેવું પાણી વહેતું હોય, અને ઉપરથી ભાસ્કરના પ્રતાપી કિરણો વરસતા હોય, એ શોભાનું વર્ણન કોણ કરી શકે? જાણે ચાંદીના રસની કોઈ ભઠ્ઠીનો તાપ ખમી ન શકવાથી ફૂટી ગઈ છે, અને અંદરનો રસ જ્યાં વહેણ મળે ત્યાં દોડ્યો જાય છે! પવનની દિશા ફરી અને પિનાકિની પરનો ઠંડો પવન આખા શરીરને આનંદ દેવા આવ્યો પાસેની અમરાઈના એક ઝાડ પર ચડી બે ડાળ વચ્ચે આરામખુરશી જેવું સ્થાન શોધી હું બેસી ગયો દૂર તાડ ડોલતા હતા વયોવૃદ્ધ આંબા છાયા ઢાળતા હતા અને પિનાકિની શીતળ વાયુ ફૂંકતી હતી નંદનવનમાં પણ આના કરતાં વધુ સુખ મળતું હશે?

નદીકિનારાનું એ કાવ્ય પીને આંખો ઘેરાઈ અને મિંચાવા લાગી સ્વર્ગીય આસનથી ભ્રષ્ટ થવાની બીક ન હોત તો જાગૃતિના આ કાવ્યને તોલે આવે એવું સ્વપ્નકાવ્ય જરૂર મેં ત્યાં જ અનુભવ્યું હોત

પિનાકિનીનો પટ મોટો છે સાભળ્યું કે ચોમાસામાં એ રુદ્રાવતાર ધારણ કરે છે એ લોકોના વર્ણનોની શૈલી પરથી લાગ્યું કે અહીંના લોકોની પિનાકિની પ્રત્યેની ભક્તિ કંઈક ઓર જ છે

૧૯૨૬–'૨૭

૧૨
જોગનો ધોધ

છેક નાનપણથી જ, કારવારમા હતો ત્યારે, ગેરસપ્પા વિષે સાંભળ્યુ હતુ તે વખતે સાંભળેલુ કે, કાવેરી નદી પહાડ પરથી નીચે પડે છે અને તેનો એટલો મધો અવાજ થાય છે કે એ માર્ઇલ ઉપર જો ગાગરોની ઉતરડ રાખી હોય તો તે હવાના ધમકારાથી પડી જાય પછી એ ધોધનો અવાજ તો કેટલે સુધી પહોચતો હશે? પાછળથી જ્યારે ભૂગોળ શીખ્યો ત્યારે મનમા શંકા આવી કે, કાવેરી તો છેક કુર્ગમાથી ઊગમ પામી પૂર્વસમુદ્રને મળે છે. એ પશ્ચિમઘાટના પહાડ પરથી નીચે પડી જ ન શકે ત્યારે ગેરસપ્પામા પડે છે તે નદી બીજી. એને તો પશ્ચિમસમુદ્રને બનતી ઉતાવળે હોન્નાવર પાસે જ મળવું હતુ. એટલા માટે સવાસો દોઢસો માથોડા જેટલી ઊચાઈથી એણે ભૂસકો માર્યો છે. એ નદીનુ નામ શુ?

નાયગરાના ધોધના કેટલાયે વર્ણન વાચવામાં આવ્યાં હતા પ્રકૃતિમાતાએ અમેરિકાને આપેલુ એ અદ્‌ભુત ઘરેણુ છે દુનિયાભરના લોકો એની યાત્રાએ જાય છે. મોટા મજબૂત પીપમા બેસી એ ધોધમાથી પસાર થવાના કેટલાક લોકોએ પ્રયત્ન કર્યા, વગેરેના વર્ણનો જેમ જેમ વધારે વાચીએ તેમ કુતૂહલ વધતુ જાય. અનેક દિશાએથી લીધેલાં ચિત્રો અને અક્ષિપટો (Bioscopes) નાયગરાને નજર આગળ પ્રત્યક્ષ કરવા લાગ્યાં જેમ જેમ નાયગરાનુ દર્શન આમ વધતા લાગ્યુ તેમ તેમ નાનપણમાં સાંભળેલા એ ગેરસપ્પાના ધોધની માનસપૂજા વધતી ગઈ. પછી જ્યારે જાણ્યુ કે નાયગરા તો ફક્ત ૧૬૪ ફૂટની ઊંચાઈથી પડે છે, જ્યારે ગેરસપ્પાની ઊંચાઈ ૯૬૦ ફૂટ છે, ત્યારે તો મારા અભિમાનનો પાર ન રહ્યો. સૌથી મુખ્ય અને દુનિયાનો સૌથી ઊચો પહાડ હિંદુસ્તાનમા છે, સિંધુ, ગંગા, અને બ્રહ્મપુત્રા જેવી નદીઓ માટે કોઈ પણ દેશ જરૂર મગરૂર થઈ શકે. સૌથી લાબી નદી પોતાને જ

ત્યાં છે, એમ સિદ્ધ કરવા માટે અમેરિકાને બે નદીઓની લંબાઈ ભેગી કરવી પડી છે. મિસોરી અને મિસિસિપી અલગ અલગ ગણીએ તો એમની લંબાઈ કેટલી? જેમ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ પૃથ્વીમાં જૂનામાં જૂનો છે તેમ હિંદુસ્તાનની ભૂરચના પણ આખા જગતમાં અદ્‌ભુત છે.

હિંદુસ્તાન શું એક ધોધની બાબતમાં હારી જાય? આખી દુનિયાએ કબૂલ કર્યું છે કે અશોક જેવો બીજો સમ્રાટ થયો નથી. ભૂગોળમાં પણ લોકોએ સ્વીકારવું જોઈએ કે ભવ્યતામાં ગેરસપ્પા (એનું સાચું નામ જોગ છે.) ની હારમાં બેસે એવો એકે ધોધ નથી.

કારકળ રાજકીય પરિષદ માટે દક્ષિણ કાનડામાં ગયો હતો ત્યારે આશા બંધાઈ હતી કે અગુંબા ઘાટ ચડી શિમોગા થઈને ગેરસપ્પા જોવા જઈશ. પણ તેમ ન બની શક્યું.

मनसा चिन्तितं कार्यं दैवेनान्यत्र नीयते ।

નિરાશામાં મેં માની લીધું કે, એ ચિરસંચિત આશા આખરે કાયમની વંચિત થઈ અને મારે ગેરસપ્પાનું દર્શન ધ્યાન દ્વારા જ કરવું રહ્યું.

પણ એટલું તો જાણી લીધું હતું કે જોગ મૈસૂર રાજ્યની સરહદ પર છે. ત્યાં જવાના બે રસ્તા છે. ઉપરનો રસ્તો શિમોગા, સાગર, થઈને અને બીજો મુખ તરફનો. એમાં બંદર હોનાવરથી હોડીમાં બેસી જંગલો વટાવી ગેરસપ્પાના ગામડા સુધી જવાનું; અને ત્યાંથી ઘાટ ચડવાનો. બંને રસ્તે જઈ આવેલા લોકો કહે છે કે એક બાજુની શોભા બીજે ન મળે; એક કરતાં બીજી ઊતરતી એમ તો ન જ કહેવાય. એક રસ્તે જાઉં અને બીજી બાજુનો સાક્ષાત્ અનુભવ લીધો ન હોય ત્યાં સુધી મારે કબૂલ કરવું જ પડે કે મેં જોગનાં અડધાં જ દર્શન કર્યાં છે.

ગુજરાતમાં રેલસંકટ ચાલતું હતું એ જ અરસામાં ગાંધીજી પોતાના મંદવાડના દિવસો બૅંગલોરમાં ગાળતા હતા. હું એમને મળવા ગયો હતો. ત્યાંથી મૈસૂર રાજ્યમાં ફરતા ફરતા, [illegible] સાગર સુધી પહોંચ્યો. શ્રી ગંગાધરરાવ અને રાજગોપાલાચારી સાથે હતા. સાગર આવ[illegible] ગેરસપ્પા જોવા ન જવું એ તો મારે માટે અશક્ય હતું. [illegible] એક જ કલાકનો રસ્તો. શિમોગાનાં તુંગાને કિનારે ફરતા [illegible]

ત્યારે મે ગાધીજીને આગ્રહ કર્યો હતો કે, "આપ ગેરસપ્પા કેમ ન આવો ? લૉર્ડ કર્ઝન કેવળ ગેરસપ્પા જોવા માટે આ બાજુ ખાસ આવેલા આ બાજુ આવવાનુ ફરી ક્યારે થવાનુ હતુ ?" ગાધીજી બોલ્યા, "મારાથી આટલોયે સ્વચ્છદ ન કરી શકાય તમે જરૂર જાઓ તમે જોઈ આવશો તો વિદ્યાર્થીઓને ભૂગોળનો એકાદ પાઠ ભણાવશો " મે ફરી દલીલ કરી, "પણ આ દુનિયાનુ એ એક અદ્ભુત દશ્ય છે નાયગરા કરતા જોગ ૭ ગણો ઊચો, ૯૬૦ ફૂટ ઉપરથી થઈને પાણી પડે છે આપે એક વાર એ જોવો જોઈએ."

'વરસાદનુ પાણી આકાશમાથી પડે છે એ કેટલે ઊચેથી પડે છે!' હુ હાર્યો મનમા કહ્યુ, "स्थितधी किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ।"

હુ જાણતો હતો કે ગાધીજીને સગીતની પેઠે સૃષ્ટિસૌદર્યનો પણ શોખ ભારે છે ફરવા જતા સૂર્યાસ્તની શોભા અથવા વાદળમાથી ડોકિયુ કરતી કોઈ અટૂલી તારાની શોભા તરફ એમણે મારુ ધ્યાન કોઈ કાળે ખેચ્યુ નહોતુ એમ નથી. પણ પ્રજાની સેવાર્થે ઊપરેલા ગાધીજી જેવા સેવક મહાત્માઓ સ્વચ્છદ શી રીતે કરે ?

कुर्यात्सिम्बरिणि क्षुद्रा नैव न वा जलराशय ।

આ એક વાત આમ પતી ગઈ એટલે મે બીજી વાત ગુજારી "આપ નથી આવતા એને મહાદેવભાઈ પણ નથી આવતા આપ એમને કહો તો જ એ આવે "

"એની ઇચ્છા હોય તો મહાદેવ ભલે તમારી સાથે જાય. મારી ના નથી, પણ એ નહી આવે, હુ જ એનો ગેરસપ્પા છુ."

બાળીના અમે દુન્યવી આદર્શવાળા રહ્યા. ચર્મચક્ષુથી પહાડ પરનો ધોધ જોયા વગર અમને તૃપ્તિ થાય એમ ન હતુ એટલે જમ્યા પછેલા જ સાગરથી અમે ઊપડ્યા અને મોટરની મદદથી જગલ પસાર કરવા લાગ્યા પહાડ કોતરીને રેલવેવાળા જ્યારે ભોયરુ કે બોગદુ બનાવે છે ત્યારે આપણને ખૂબ આશ્ચર્ય થાય છે પણ મુબઈની વસ્તી કરતા પણ ગીચ એવાં સહ્યાદ્રિના જગલોમાથી રસ્તો તૈયાર કરવો એ એથીયે વધારે મુશ્કેલીનુ કામ છે અહી તમારુ ડાયનેમાઈટ (સુરગ) નકામુ ચલે થડ તોડ્યા પછી પણ એક એક ઝાડ ડાળોની જાળમાથી

મુક્ત કરવુ એ તો હિંદુ-મુસલમાનના ઝઘડા પતાવવા જેટલુ અઘરુ કામ છે ખડકાળ ઘાટના ઊંડા ભોયરામા અદૃશ્ય ગયા પછી જે ભયાનક રમણીયતા માણસ અનુભવે છે તેની જ સ્મૃતિ આ જગનોમા અનુભવાય છે આવા જગનોમા શોભે એવા પ્રાણી તો હાથી, વાઘ, અને અજગર આમા માણસ એવો તો તુચ્છ પ્રાણી દેખાય છે કે, અહી ક્યાથી આવી રહ્યો કે એમ જ થાય

ખેર, અમે જગન વગાવીને શરાવતીને કિનારે આવ્યા આ તરફ એને ભારગી પણ કહે છે ભારગી એટલે મારગગે ગગા નદી કરતા મારગણું માહાત્મ્ય આ નદીનું છે એમ અહીના લોકો માનતા હોય તો આપણે એમની સાથે કજિયો નકી કરીએ દરેક બાળકને પોતાની મા જ સર્વશ્રેષ્ઠ લાગે ને! વરસાદ ઝીણો ઝીણો પડતો હતો અહી ગગનભેદી મહાવૃક્ષો પણ હતા, અને નાનામોટાં ઝાંખરા પણ હતા, અમર ઘાસ પણ હતુ અને જમીન તેમ જ ઝાડોની ધરડી છાલ પર ઊગતી લીલ પણ હતી સામા કાઠા ઉપર નાનામોટા ઝાડો નદીનુ પાણી કેટલુ ઠડ છે અથવા ઊડ છે એ તપાસવા માટે પોતાના પાદડાવાળા હાથ પાણીમા નાખતા હતા અને ધુમ્મસના કેટલાક વાદળા આળસુ પોઠિયાની પેઠે આમતેમ રખડતા હતા

નદી જોઈ કે સવાલ ઊઠે છે, કે આ નદી ક્યાથી આવી અને ક્યા જાય છે મને તો હમેશ નદી ક્યાથી આવી છે એ જ સવાલ પ્રથમ ઊઠે છે ઘણાને પણ એમ જ થતું હશે એનુ કારણ શુ? નદી ક્યા જાય છે એ તપાસવુ સહેલુ છે નદીમા પડતું મૂક્યુ એટલે એ આપણને અનાયાસે સાથે લઈ જાય દિમત ન ચાલે તો એમદ ઝાગ્ન થઈ કોતરીને એમા બેસો એટલે બસ પણ ક્યાથી આવે છે એ તપાસવા માટે પ્રતીપ ગતિએ જવુ જોઈએ એ તો ઋષિઓ જ કરી શકે ભારગી કે શરાવતીના પાણી પહાડમાથી આવે છે કે વાદળામાથી એવી શકા ઉપજાવે એવુ તે દિવસનુ દૃશ્ય હતું

હોડીમા બેસી અમે સામે કાંઠે ગયા કાંઠા પરની જમીનમાથી કેટલાયે બાળક ઝરણા કૂદી કૂદીને નદીમા પડતા હતા તે પરથી અમે સહેજે અનુમાન બાધી શક્યા કે આગલે દિવસે ભારે વરસાદ પડી નદીનુ

પાણી ખૂબ વધ્યું હતુ. આજે તે લગભગ પાંચ ફૂટ ઊતર્યું હતુ. હોડી અમને નીચે ઉતારી બાકીના લોકોને લેવા પાછી ગઈ. શાંત પાણીમાં હોડી હલેસાંનો ડબ ડબ અવાજ કરતી જાય અને આવે, એ દૃશ્ય કેટલું મજાનું! અને આપણાં પ્રિયજનોને હોડી જ્યારે પોતાના પેટમાં સ્થાન આપી ઊંડા પાણીના પૃષ્ઠ ઉપરથી ખેંચીને લઈ આવે છે ત્યારે ચિંતાનુ કશું કારણ ન હોવા છતાં મનને બીક લાગ્યા વગર રહેતી નથી. રાજગોપાલાચાર્ય પોતાના દીકરા અને દીકરીને સાથે લઈ હોડીમાં બેસવા જતા હતા ત્યારે મેં કહ્યુ કે, એક કુટુંબના બધા જ લોકો એકઆમટા એક હોડીમાં બેસે એ બરાબર નથી એમ પૂર્વજોએ કહ્યું છે. કાં તો પિતા અમારી સાથે આવે અથવા તો પુત્ર, બંને નહીં. સાથીઓ એ રિવાજની ચર્ચા કરવા લાગ્યા. કોઈને એમાં પ્રતિષ્ઠાની બૂ આવી, કોઈને બીજું કાંઈ સૂઝયું સર્વનાશનો સંભવ ટાળવા માટે એ નિયમ છે એટલુંયે કોઈના ધ્યાનમાં ન આવ્યુ. મારે એ અર્થ સ્પષ્ટ કરીને વાતાવરણ વિષણ્ણ કરવુ નહોતુ. એટલે પૂર્વજોની બુદ્ધિની નિંદા સાંભળતો સાંભળતો હું પેલી પાર પહોંચ્યો. હોડી 'મંઝધાર' પહોંચી ત્યારે મંત્ર બોલી આચમન કરવાનુ હું ભૂલ્યો નહીં. નદીના દર્શન સાથે સ્નાન, પાન અને દાનનો વિધિ થવો જ જોઈએ. તો જ નદીનો પૂરો સાક્ષાત્કાર કર્યો કહેવાય.

બીજી ટુકડી આવી પહોંચી અને અમે જમણી બાજુને રસ્તે ચાલ્યાં. નદીનો એ ડાબો કાંઠો હતો. રસ્તા પરનાં મોટાં મોટાં ઝાડો મસીદના થાંભલા જેવાં સીધાં ઊંચાં જતાં જોઈને અમને આનંદ થયો. અમારી ટોળી એટલી મોટી હતી કે, એ નિર્જન અરણ્યમાં જોતજોતામાં અમારો વાર્તાવિનોદ અને અમારું અટ્ટહાસ્ય ચારે કોર ફેલાયું. પણ કેટલી વાર? અમે કંઈક દૂર ગયાં અને નદીએ પોતાનો ગંભીર ધ્વનિ શરૂ કર્યો. એ અવાજને શાની ઉપમા અપાય! એટલો ગંભીર અવાજ બીજે સાંભળ્યો હોય તો ને? મેઘગર્જના ભીષણ હોય છે ખરી, અને તે આખું આકાશ વ્યાપે છે એ પણ ખરું, પણ તે સતત નથી હોતી. અહીં તો તમે સાંભળી સાંભળીને થાકો તોય અવાજ તો થોભે જ નહીં. અહીં શું વાદળાં તૂટે છે, તોપો ફૂટે છે, પહાડના મોટા મોટા પથરાઓની ધાણી ફૂટે છે, કે નદી પોતાનુ ધ્યાનમૌન છોડી મહારુદ્રનો સ્તવરાજ બોલે છે?

'હવે કેવુ દશ્ય આવશે', 'હવે કેવુ દશ્ય આવશે', એવા કુતૂહલથી અમે આખો ફાડીને ચારે કોર જોતા જોતા મુસાફરખાના સુધી પહોચ્યા જ્યાથી ધોધનુ દર્શન સૌથી સરસ થાય છે ત્યા જ મૈસૂર રાજ્ય તરફથી એ અતિથિશાળા બાધેલી છે અમે નિરીક્ષણના ઓટલા પર જઈ પહોચ્યા પણ શુ? સર્વવ્યાપી ધુમ્મસ વગર કાઈ જ દેખાય નહી. અને ધોધ તો ગભીર અવાજે આખી ખીણને ગજવતો જ જાય ખરે બપોરે પણ સૂરજના દર્શન ન થાય જ્યા જુઓ ત્યા ધુમ્મસ, ધુમ્મસ ને ધુમ્મસ ધુમ્મસના ગોટેગોટા જાણે કુરુક્ષેત્રનુ મહાયુદ્ધ મચાવે છે અને જોગ પોતાના તાલનો એને જોગ આપે છે આટલી આશાએ આવ્યા પછી આવો તમાશો અમને કોઈ કાળે મળ્યો ન હતો મિનિટો જતી જાય અને અમારી નિરાશા સાથે ધુમ્મસ પણ વધતુ જ જાય. આખરે અમે મૌન તોડી માહેમાહે વાતો કરવા લાગ્યા. વાતો માટે કાઈ ખાસ વિષય નહોતો પણ નિરાશાનુ પોલાણ ભરી કાઢવા માટે કઈક જોઈતુ હતુ એટલુ જ.

ઇદ્રદેવ કોપ્યો છે કે વરુણદેવ રિસાયો છે એનો હુ વિચાર કરતો હતો એટલામા વાયુદેવે મદદ કરી અને એક ક્ષણને માટે — ફક્ત એક જ ક્ષણને માટે — ધુમ્મસનો એ જાડો પડદો દૂર થયો અને જિદગી આખી જેને માટે તલસતો હતો તે અદ્ભુત દશ્ય આખરે નજરે પડ્યુ! મહાદેવના માથા પર ગગા અવતરે તેમ એક મોટો ધોધ, નીચેની કરાડમાથી બહાર નીકળી આવેલા હાથી જેવા પથ્થર પર પડી, પાણીનો લોટ બનાવી, બધી દિશાએ એની સેરો છોડે છે!!

ના એ દશ્યનુ વર્ણન થાય જ નહી આશ્ચર્યમગ્ન થઈ હુ બોલી ઊઠ્યો

नम पुरस्तात्, अथ पृष्ठतस् ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्त वीर्यामित विक्रमस् त्वम् सर्व समाप्नोषि ततोऽसि सर्व ॥

તરત જ સામો હાથી જેવો પથરો માથા પરથી ધોધની જટા ખખેરતો બોલ્યો

सुदुर्दर्शम् इदं रूपं दृष्टवान् असि यन् मम ।
देवा अप्य् अस्य रूपस्य नित्यं दर्शन-काङ्क्षिणः ॥

ધુમ્મસનો પડદો ફરી પહેલાની જેમ જામ્યો અને પછી તો અમે જે જોયુ તે સ્વપ્નુ હતુ કે માયા હતી કે મતિનો ભ્રમ હતો એવી અમારી સ્થિતિ થઈ ગઈ! આવડી વિસ્તીર્ણ ખીણ, પેલું પહોળુ પાન તે ભયાનક ઊંડાણ અને એની વચ્ચે પાણીનો નહી પણ લોટનો —અરે મેંદાનો —પેલો અદ્‌ભુત ધોધ આખુ દૃશ્ય કલ્પનાતીત હતુ આપણે નરી આંખે જોઈએ છીએ એ સાચેમાચુ જ છે એવી પ્રતીતિ દૃઢ થાય એ પહેલા જ ધુમ્મસનો ક્ષીરસાગર ફરી ફેલાયો અને અમે સામેના કાવ્ય સાથે એમા ડૂબી ગયા

હવે કોઈ કોઈની સાથે બોલે નહી જે જોયુ એના પર વિચાર કરવા લાગ્યા કાઈ ન હતુ તેમાથી આવડી ઊચી અને ઊડી સૃષ્ટિ ક્યાથી પેદા થઈ અને જોતજોતામા ફરી ક્યા અલોપ થઈ, એ જ આશ્ચર્યે અમને ઘેરી લીધા

મનમા થયુ કે ભલે એક ક્ષણને માટે પણ જે જોવા આવ્યા હતા તે જોયુ અદ્‌ભુત રીતે જોયુ એક ક્ષણને માટે જે દર્શન થયુ એના સ્મરણ અને ધ્યાનમા ગમે ત્યારે ઘડી પછી ઘડીઓ પસાર કરી શકાય

એટલામા ધોળી જટાવાળો પેલો પથરો ફરીથી જોવાયો

व्यपनभो प्रीतमना पुनस त्व तच्चैव मे रूपम इद प्रपश्य ॥

ધુમ્મસનું પડળ ફરી દૂર થયુ અને હવે તો આ છેડેથી પેલા છેડા સુધી બધુ જ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યુ સામી બાજુથી છેક ડાબા છેડા પર રાજા ધોધ અર્ધચંદ્રાકાર પથરા પરથી નીચે ભૂસકો મારતો હતો એના પાણી વરસાદના કાદવને લીધે કોફીના રગના થયા હતા પણ બધારેમા વધારે પાણી રાજાને જ મળે છે ઝાતી ફુલાવતો ફુલાવતો જ્યારે એ સીધો મોસરો નીચે પડે છે ત્યારે કુદરતની શક્તિ કેટલી અમાપ છે તેનો ખ્યાલ આવે છે રાજા ધોધનો વિસ્તાર પણ કાઈ નાનો નથી અને એની બને બાજુઓ ઉપર મોટા મોટા મોતીના કેટલાયે હારો લટકતા દોડે છે સાચે જ એ ધોધ રાજા નામને લાયક છે

એની પડમેના જે ધોધનું દર્શન મને સૌથી પહેલવહેલુ થયુ હતું તે ખરું જોતા ત્રીજો હતો એ વીરભદ્ર વચલો એક ધોધ રુદ્ર આ બાજુથી સ્પષ્ટ દેખાતો જ નથી એ પગથિયે પગથિયે ગરાડતો આખરે રાજામા ભળી જાય છે

ઠેક જમણી બાજુ એક નાનકડો ધોધ છે એની કેડ કાંઈક પાતળી છે એટલે એનુ નામ મે પાર્વતી પાડ્યુ ધરાઈ ધરાઈને જોયા પછી અમારી વાતો ફરીથી ચાલી પોતે જે કઈ જોયુ હોય તે બીજાને બતાવવાની હોશ ન હોય તો તે માણસ, માણસ નથી માણસ સચારશીલ છે સવાદશીલ છે, પોતે જે અનુભવ્યુ તે જ બીજાઓ પણ અનુભવે છે— અનુભવી શકે છે— એવી ખાતરી કર્યા વગર એને પરમ સતોષ નથી થતો રાજાજીએ ધ્યાન ખેચ્યુ 'આ નીચે તો જુઓ! આ ઠડી વરાળના ગોટેગોટા કેવા ઉપર કૂદી આવે છે?' દેવદાસ કહે 'એ પેલાં પક્ષીઓ જુઓ! કેવા નિર્ભય થઈને ઊડે છે?' મણિબહેને એવુ જ કાઈક ઉમેર્યું અને લક્ષ્મીએ પોતના અણ્ણાને તામિલ ભાષામા ઘણું ઘણુ સમજાવી પોતાનો આનદ વ્યક્ત કર્યો અમારી સાથે એક ભાઈ હતા તે રસ્તામા વગર કારણે ચિડાયા હતા અમે જ્યારે આ સ્વર્ગીય દશ્યના આનદમા ગાઢાતૂર થયા હતા ત્યારે પેલા ભાઈને પોતાનુ માની લીધેલુ અપમાન જ વાગોળતુ હતુ ચદ્રકાંતે એની એ સ્થિતિ તરફ મારું ધ્યાન ખેચ્યુ હુ મનમા બોલ્યો

पत्र नैव यदा करीर विटपे दोषो वसतस्य किम ?
नोलूकाप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम ?

આ જગતમા નિરાશા, ગેરસમજ, અપ્રતિષ્ઠા કે વિયોગ એ સાચા દુખો નથી પણ અહકાર એ જ મોટામા મોટુ દુખ છે અહકારની વિકૃતિ મોટા ધન્વતરિ પણ દૂર ન કરી શકે

પેલા ભાઈની અનેક જાતની મૂઝવણો અને વિકૃતિઓ હુ જાણતો હતો તેથી ગેરસપ્પાના જોગ આગળ પણ એને ચાર ક્ષણ આપ્યા વગર મારાથી રહેવાયુ નહી મે એને ગેરસપ્પાની થોડીક માહિતી આપી અને એને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો

રાજા ધોધની પાછળની બખોલમાં અસંખ્ય પક્ષીઓ રહે છે, અને દૂર દૂરના ખેતરોમાંથી વીણી લાવેલા 'ઉચ્છિષ્ટ' અને ઉત્કૃષ્ટ દાણા સંઘરે છે એ સંગ્રહ એટલો મોટો હોય છે કે સરકાર તરફથી એની હરાજી થાય છે, એમ એક વાર કોઈની પાસેથી સાભળેલું. મધમાખીનું મધ લૂટનાર માનવીપ્રાણી પક્ષીઓનો સગ્રહ પણ લૂટે એમાં નવાઈ શી? જે સગ્રહ કરે તે લૂટાય એવી સૃષ્ટિની જ વ્યવસ્થા દેખાય છે. परिग्रहो भयायैव ।

ફરી પાછા ફેલાયું અને મને અંતર્મુખ થઈ વિચારમાં ડૂબી જવાની તક મળી આવા ભવ્ય દેખાવોનું રહસ્ય શું? ભૂગોળવેત્તાઓ અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ ઝટ કહી દેશે કે અહીંનો પહાડ નિમ્ન કોટિનો પથરાના પડનો બનેલો છે ખીણમાંથી એક કરાડ તૂટી હશે તેથી આસપાસની માટી ધોવાઈ ગઈ. એક વાર ધોધ શરૂ થયો એટલે નીચલી જમીનને વધુ ને વધુ ઊંડી ખોદતો જાય અને જ્યાંથી ધોધ શરૂ થાય છે તે ખૂણાને ઘસતો જાય. ઉપરનું એ કપાળ જો સખત પથરાનું હોય તો ઊંચાઈ હજારો વર્ષ સુધી ટકે ધોધથી સમુદ્ર બહુ દૂર નહીં હોવાથી નદીનો આગળનો ભાગ સાફ થઈ ગયો છે અને ધોધની ઊંચાઈ કાયમની રહી છે આ તો ધોધનું જડ રહસ્ય થયું કોઈ આધુનિક યાન્ત્રિકને પૂછો તો તે કહેશે: એકલા ગેરસપ્પાના ધોધમાં એટલું પ્રચંડ સામર્થ્ય છે કે મૈસૂર અને કાનડા બને જિલ્લાને જોઈએ એટલી શક્તિ એ પૂરી પાડી શકે પછી તમે એમાંથી વીજળી લો, દરેક શહેર અને ગામડાને પ્રકાશિત કરો, કારખાના ચલાવો, અને તમારા મુલકના કે બીજા મુલકના ગમે તેટલા માણસોને મજૂરી વગરના બનાવી દો

જે કઈ કુદરત પાસેથી લાભ મળે તે પૃથ્વીના બધા જ બાળકો અંદર અંદર સમજીને વહેચી લઈએ અને જીવનયાત્રાનો બોજો હળવો કરીએ, એવી બુદ્ધિ માણસોને સૂઝે ત્યારની વાત જુદી છે. પણ આજે તો માણસના હાથમાં કોઈ પણ જાતની શક્તિ આવી ગઈ કે તરત જ એ બીજા માણસો ઉપર સરસાઈ ભોગવવાને જ મથે છે. પછી એ સરસાઈ મારીને મળતી હોય, ગુલામ બનાવીને મળતી હોય, કે અર્ધપેટે રાખીને મળતી હોય.

મૈસૂર રાજ્ય સુધરેલું છે મોટા મોટા એંજિનિયરોએ દીવાનપદ શોભાવીને અહીંની સમૃદ્ધિ વધારવાના પ્રયત્નો કર્યા છે આખી દુનિયાને જોઈતું ચંદનનું તેલ તો એકલું મૈસૂર રાજ્ય જ પૂરું પાડે છે એમ કહીએ તો એમાં ઝાઝી અતિશયોક્તિ નથી હિન્દુસ્તાનની મોટામાં મોટી સોનાની ખાણો મૈસૂરમાં જ છે ભદ્રાવતીના લોખંડના કારખાનાની કીર્તિ વધતી જ જાય છે અને કૃષ્ણસાગર તળાવ માનવી પરાક્રમનો એક સુંદર નમૂનો છે એ મૈસૂર રાજ્યને ગેરસપ્પાનો ધોધ વાપરી ખાવાની બુદ્ધિ નથી સૂઝી એમ તો ન જ બને પણ હજી એ અમલમાં નથી આવી, એટલું જ આની શક્તિનો ઉપયોગ શો કરવો એ સૂઝ્યું નથી, કે સરહદનો ઝઘડો આડે આવે છે કે ત્રીજું જ કારણ છે તે હું ભૂલી ગયો છું પણ એટલું ખરું કે ગેરસપ્પાની શોભા હજી એટલી ને એટલી જ પ્રાકૃતિક, ઉદાત્ત અને અક્ષુણ્ણ રહી છે

ભગિની નિવેદિતાએ કરેલી પ્રખ્યાત તુલનાનું અહીં સ્મરણ થાય છે કોઈ પણ સ્થાનની રમણીયતા હિંદવાસીને આકર્ષે કે તરત એણે એનું ધાર્મિક રૂપાંતર કર્યું જ છે હિંદનું હૃદય કોઈ અદ્ભુત, રમણીય કે ભવ્ય દૃશ્ય જુએ કે તરત એને થાય છે કે, આ તો ગાય વાછરડાને ધવડાવે તેમ પરમાત્મા જીવાત્માને ધવડાવે છે નાયગરાનો ધોધ જો હિંદુસ્તાનમાં ગંગામૈયાના પ્રવાહમાં હોત તો અહીંની જનતાએ એનું કેવું નાતાવરણ કરી મૂક્યું હોત! આમોદપ્રમોદ અને ઉજાણીની ટોળીઓને બદલે અને રેલવેના મુસાફરોને બદલે ધોધની પૂજા કરવા માટે વાર્ષિક અથવા માસિક યાત્રાળુઓના ટોળેટોળાં ભેગાં થાત ભોગવિલાસના બધા સાધન પૂરાં પાડનાર હોટેલોને બદલે ધોધને કાંઠે, અથવા ધોધની વચોવચ પણ ઊભરાતા હૈયાની ભક્તિ ઠાલવવા માટે મોટાં મોટાં મંદિરો હોત સૃષ્ટિનો વૈભવ જોઈ ભપકાદાર અમનચમન અને મોજમજાને બદલે લોકોએ અહીં તપ કર્યું હોત અને આવડી પ્રચંડ શક્તિને માણસના ફાયદા માટે અને સુખસગવડ માટે બંદીવાન કરવાનું સૂઝવાને બદલે કુદરત સાથેનું ઐક્ય અનુભવતી મસ્તીમાં ભૈરવજાપ ખાઈ પાણીના પ્રવાહમાં પોતાનો જીવનપ્રવાહ ભેળવી દેવાનું જ સૂઝત સમાધિભિન્નતામાં કંઈ બાકી રહે છે!

પણ શુ કુ રતની ભવ્યતા જોઈ એમા પોતાનો દેહ છોડી દેવો એમા આધ્યાત્મિકતા છે ? ના દેહના બંધનો તૂટી જાય, 'ગમે તે ભોગે જીવીશ જ' એ જાતની પામર જીવનાશા માણસ છોડી દે, એમા આધ્યાત્મિક પ્રગતિ છે એ વિષે શ ક નથી પણ એ સ્થાયી વૃત્તિ હોની જોઈએ ક્ષણિક ઉન્માદનો કાઈ જ અર્થ નથી ફના થવાની ઇચ્છા એ દરેક માણસમા કોક વખતે આવે જ છે ઇશ્કની એ એક વિકૃતિ છે એમા અમુક આધ્યાત્મિક તત્ત્વોની ઝાખી જોઈ એના પર ફિદા થવુ એ મનુષ્યજીવનની મહત્તાને શોભતુ નથી બુદ્ધ ભગવાને પોતાની અચૂક નજરે એને વિભવતૃષ્ણાનુ નામ આપી ધિક્કારી કાઢી છે વિભન એટલે નાશ ભગવાન મનુએ પણ એ જ વસ્તુ સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહી છે

नाभिनन्देत मरणम्, नाभिनन्दत जीवितम् ।।

ગેરસપ્પાના જોગ જેવા રોમહર્ષણ દરય આગળ યત્રનો, શક્તિના હોર્સપાવરનો, વીજળીના પ્રકાશનો અને કારખાનાઓનો વિચાર કરવો એ આત્માને ભૂલી જઈ બાહ્ય વૈભવનુ ધ્યાન કરવા બરાબર છે, એ વિષે શકા નથી પણ આસપાસનો મુલક દુષ્કાળથી પીડાતો હોય, લોકો અનેક રોગના ભોગ થઈ પડતા હોય, અને પ્રજાનું એ દુ ખ દૂર કરવાનો ઉપાય આ ધોધના પાણી બીજી રીતે વાપરવાથી જ થતો હોય, તો તે વખતે આપણો કેવો આગ્રહ હોય ? સૃષ્ટિસૌ દર્યના રસિયા એવા આપણા ચિત્તના આહ્લાદક સાધનને—ધોધને—એમ ને એમ રાખીએ કે આપદ્ગ્રસ્ત એવા આપણા ભાઈઓને દુ ખમુક્ત કરવા માટે એનો ભોગ આપીએ ? અનાજ પૂરતુ મળતું ન હોય એવે વખતે અને ઠેકાણે અનાજની ખેતી છોડીને ગુનાબની ખેતી કરીએ તો એથી આપણો હૃદયવિકાસ થશે ખરો ? ગુનાબમા કાવ્ય છે અનાજમા કારુણ્ય છે એમાથી કયુ પસદ કરીએ ? ઇગ્લડના પ્રાચીન રાજાએ અનેક ગામડાઓ ઉજ્જડ કરી મૃગયા માટે એનુ મહાન ઉપવન તૈયાર કર્યું રાજા મરદાની રમતનો રસિયો હતો એ વિષે શકા નથી પણ સવાલ એ છે કે એને પ્રજાસેવક ગણાય કે નહી કળા સામે સેવાનો સવાલ આવીને ઊભો રહે કાવ્યની કે કારુણ્યની કઈ વૃત્તિ પોષવી એ નક્કી કરવાનું હોય ત્યારે નિર્ણય કઈ કસોટી પર કસીને આપવો ? રોમ બળતુ હોય

અને નીરો ફિડલ વગાડતા એમે અને મિથિલા બળતી હોય ને જનક રાજા આધ્યાત્મિક ચર્ચા કરતા હોય એમા ફરક છે પ્રજાસેવામાં જેટલુ થઈ શકે તેટલુ બધુ કર્યા પછી નાહકની ચિંતામા હૈયુ બાળવા કરતા દેવામા અંતર્યામીનું સ્મરણ દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન આર્યવૃત્તિને સુસવે છે. મુઠીભર લોકોના વિનાસ કે ઐશ્વર્ય માટે કુદરતની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો અને પ્રાકૃતિક સૌદર્યનો નાશ કરવો એ અધર્મ છે પણ પ્રાણીઓના આર્તિનાશથી થતો હન્યવિભાસ છોડી પ્રકૃતિના વિભૂતિદર્શનમાથી તે શોધવાની ઇચ્છા રાખવી એ દૃષ્ટ છે કે કેમ એ વિચારના જેવુ છે

પેલા રિસાયેલા ભાઈ પોતાના કલ્પેલા અપમાનની ગણતરીમા સામેના દશ્યને ભૂલી ગયા હતા, અને હું મારા તાત્ત્વિક કલ્પનાવિહારમા શૂન્ય નજરે સામે જોતો હતો અન્ને અભાગિયા હતા, કેમ કે કલ્પના કે ગણતગ ચલાવવાને માટે પાછળથી ગમે તેટલો વખત મળત ધુમ્મસનું પડળ ફરી ઘેરાયુ હવે કઈ ધોધ ફરી દેખાવાનો હતો? રાજાજીએ કહ્યુ, 'ઉનાળામા જ્યારે ધોધ પડે છે ત્યારે પાણીના તુષાર ઉપર જાતજાતના ઇદ્રધનુષ દેખાય છે તે વખતની શોભા સાવ જુદી જ હોય છે' અને ચાદની રાત્રિમા પણ કઈ ધનુષ્ય નથી નીકળતા એમ નથી મસૂરનો સર્વસંગ્રહ (ગૅઝેટિયર) લખે છે કે, ઘાસના મોટા મોગ ભારા સળગાવી ધોધમા છોડી દેવાથી અધારી રાત્રિએ આખી ખીણ સળગી ઊઠી હોય એમ દેખાય છે કેટલાક લોકોએ રાતે આતસબાજીના અનેક બાણ છોડીને પણ અહી અદ્ભુત આનદ મેળવ્યો છે ઉત્પાતિયો માનવી શુ શુ ન કરે? મને તો એવુ કશુ ન ગમે આવે ઠેકાણે કુદ્રત જે ખોરાક પીરસે તેની સ્વાભાવિક રુચિ અનુભવવામા જ ખરી રસિકતા છે માનવી મસાલા ઉમેરવાથી સ્વાદ અને પાચનશક્તિ બન્ને બગડી જાય

હવે અમે બગલાની અદર પહોચ્યા સાથે ખાવાનું આણ્યુ હતુ તે ઉદરસ્થ કર્યું અહીનુ પાણી તો પિવાય નહી, તરત મલેરિયા તાવ લાગુ પડે ઘણાખરાઓએ તો ગરમ ગરમ કૉફી પીને જ તરસ છિપાવી મે તો તે દિવસે ચાતકની પેં વરસાદના થોડાક ટીપાં મેળવીને જ સતોષ માન્યો

ઘોધનું ફરી એક વાર દર્શન કરી અમે પાછા ફર્યા હવે તો બધી રીતે સ્પષ્ટ થયુ કે ધોધ ત્રણ નથી પણ ચાર છે ડાબી બાજુનો પહેલો મોટો ધોધ તે રાજા એની પડખેની ખીણમા આક્રોશ કરતો અને એને અઢીને મળનાર 'રોઅરર' (Roarer) તે મારો રુદ્ર માથા પર ફુવારાની ધોળી જટા ફૂલેલી બતાવનાર તે રૉકેટ' તેને હવે વીરભદ્ર કહ્યા વગર છૂટકો નહોતો અને છેલ્લે આવતા બાજુના ધોધનુ તત્વગી પાર્વતી એ જ નામ મે કાયમ કર્યુ અગ્રેજોએ રુદ્રને Roarer નામ આપ્યુ છે, વીરભદ્રને Rocket, અને પાર્વતીનુ નામ Lady પાડ્યુ છે

હવે અમે પાછા ચાલ્યા પગે જળો બાઝવાની બીક હતી અહીના લોકોએ અમને બધાને ચેતવણી તો આપી જ હતી કે ચેતીને ચાલજો જળો ચોટશે તો ખબરે ન પડે અને લોહી ચુસાશે મે કહ્યુ તેની ચિંતા નહી કરતા અગ્રેજોને ઓળખતા થયા છીએ તો જળોથી નહી ચેતીએ? છતા લગભગ એકેએકના પગે એકેક જળો તો ચોટી જ ગઈ મારા શરીરમા લોહીનું ઝાઝુ આકર્ષણ નહી હોવાથી, કે મારુ લોહી કડવુ હોવાથી, કે ડાકદૃષ્ટિથી હુ જોઈ જોઈને ચાલતો હતો તેથી, કોણ જાણે હુ તો બચી ગયો હતો અમે થોડાક આગળ ચાલ્યા પણ મણિબહેનથી રહેવાયુ નહી 'જરા રહો ફરી એક વાર બની શકે તો આ બાજુથી ધોધનાં દર્શન કરી આવુ' 'પણ ધુમ્મસ ઊંચકે જ નહી તો?' 'ન ઊચકે તો કઈ નહી, પાછા આવીશુ પણ એક વાર જોવા તો દો'

પાછા આવતા રસ્તાનો એક ફાટો ફટાયો હતો એ રસ્તે જઈને કેટલાકોએ પાર્વતીનુ નજીકથી દર્શન કર્યુ અને ત્યાં જમીન લપસણી હોવાથી પાર્વતીને 'વદે માતરમ' કહી સાષ્ટાગ પ્રણિપાત પણ કર્યો!

જતા જે રસ્તે અજ્ઞાત અને અનનુભૂત દશાનુ માન્ય અનુભવ્યુ હતુ તે જ રસ્તે પાછા વળતા સસ્મરણોનુ સ્મૃતિમાન્ય અમે અનુભવવા લાગ્યા જોકે એ ને એ જ દરયો ઊલટી દિશાથી જોવામા નવીનતા ઓછી ન હતી જે ઝાડો વિષે, જતા અમે વાતો કરી હતી એ જ ઝાડો પાછા આવતા ધ્યાન ખેચે જ, એટલે એ ઓળખીતા ભાઈઓને

'કેમ છો ' કરીને કુશળ પૂછ્યા વગર તો આગળ શી રીતે જવાય? અને ઝાડ ઝાડ વચ્ચે પ્રેમનો પુલ બાંધનાર વેલોઓ? એમની નમ્રતાને નમન કર્યા વગર આગળ જાય તે અરસિક. અમે ધીમે ધીમે નદીના કાંઠા સુધી આવી પહોંચ્યાં. હવે એ ને એ જ શાંત પ્રવાહ ઉપર થઈને પાછા જવું હતું. ધૂમસનાં વાદળાં વિખેરાયાં હતાં. નદીનાં શાંત પાણી ધીમે ધીમે ધોધ તરફ જતાં જોઈ મારા મનમાં બલિદાન માટે જતા ઘેટાંના ઝુંડનું ચિત્ર ખડું થયું. મેં એ પાણીને કહ્યું કે, 'આવડું મોટું અધઃપતન તમારા ભાગ્યમાં લખાયેલું છે એનો ખ્યાલ સરખો તમને નથી, તેથી જ આટલા સ્વસ્થ ચિત્તે તમે આગળ વધો છો. અથવા નહીં — હું જ ભૂલું છું. તમે જીવનધર્મી છો. તમને વિનાશનો ભો શો!

प्रायः कन्दुक–पातेन पतत्यार्यः पतन्नपि ।

જેટલી ઊંચાઈથી પડશો તેટલાં જ ઊંચાં ઊછળશો. તમારી દયા ખાનાર હું કોણ?' શરાવતીનાં પવિત્ર પાણીનો સ્પર્શ કરવા મેં મારો હાથ લંબાવ્યો ત્યાં પાણી ખળખળ હસીને બોલ્યાં, 'न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात ! गच्छति.' હોડી આ કાંઠે આવી ગઈ અને અમને સૂઝયું કે મોટર આ બાજુ જરા નીચે દોડાવીએ તો એ જ ધોધની ફરી જમણી જાત્રા પણ થશે. અમે જઈ આવ્યાં હતાં એ બાજુને મૈસૂર-બાજુ કહે છે અને જમણી બાજુએ જવા ઊપડયાં એ મુંબઈ-બાજુ તરીકે ઓળખાય છે. કેમ કે જોગ બે રાજ્યની સરહદ ઉપર છે.

અહીં તો અમે સાવ નજીક આવી ગયાં. મોટા મોટા ખડક વચ્ચે થઈને હું દોડવા લાગ્યો. બે વરસના માંદા તરીકે મારી ખ્યાતિ ઠીક ઠીક ફેલાયેલી હતી. એટલે મને દોડતો જોઈ રાજાજીને આશ્ચર્ય થયું. કોકે કહ્યું, 'એ તો મહારાષ્ટ્રના માવળા છે અને હિમાલયના યાત્રી પણ ખરા જ. માછલાંને પાણી તેમ આ મરાઠાઓને ડુંગર.' મારે ક્યાં આ વચનો સાંભળવા થોભવું હતું? હું તો દોડતો દોડતો રાજા ધોધને પડખે પેલી પ્રખ્યાત કરાડ છે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. અહીં ઊભા ઊભા નીચે જોવાય જ નહીં. ચક્કર આવીને માણસ પડી જ જાય. કાનમાં ચારે ધોધના અવાજ એટલા ભરાઈ ગયા હતા કે બીજું કંઈ સાંભળવા જેટલી એમાં જગ્યા જ રહી નહોતી. જેમ ધોધનાં

પાણી ઉપરથી નીચે ખીણમા પડી ફરી ઊંચે ઊછળતા હતા તેમ કાનમાથી અનાજ પણ પાછા ઊછળતા ટોચા જોઈએ મારુ પ્રથમ ધ્યાન એન્યુ રાજાના ગડસ્થળ પરથી લગ્કતા મોતીના હારે, અને જળપ્રલયમાથી લોકોને બચાવવા જેમ વીર તારાઓ ભૂસકો મારે તેમ આ બાજુના ધોધમા થઈને યુક્તિથી પસાર થનાર પક્ષીઓએ શુ આ પક્ષીઓને આ ધોધની ભીષણ ભવ્યતાનો ખ્યાલ જ નથી આવતો કે ઈશ્વરે એમના હૈયામા એટની હિમત પ્રેરી છે? મને લાગે છે કે આગતુક પક્ષીઓ તો આટલી હિમત નહી કરે આ જોગવાસીઓ અહી જ જન્મેના ધોધના પડળની સુરક્ષિતતામા ઊછરેલા સિહના બચ્ચા સિહણથી ન ડરે સાગરના માછના મોજાઓમા માણે, તેવી જ રીતે આ જોગના બાળકો જોગ સાથે રમતા હશે

રાજા ધોધ મૈસૂરબાજુએ દૂરથી જોયો હતો ત્યારે એની અસર જુદી થતી હતી અહી તો જાણે હાથીના ગડસ્થળ ઉપર જ સૂના હોઈએ એટના નજીક અમે હતા ઉપરના પાણી ધોધ તરફ એવા તો ખેચાતા હતાં કે જાણે કોઈ મહાપ્રજા જાણેઅજાણ્યે, મને કમને મહાન ક્રાતિ તરફ ધસતી હોય! મહાપ્રજા જ્યારે સામાજિક અને રાજકીય સુધારાઓના વેગમા તણાય છે ત્યારે આગળ શુ આવવાનુ છે એનો એને ખ્યાલ નથી હોતો અને ખ્યાલ હોય તોય, આપણી બાબતમા એ સાચુ નહી ઠરે, આપણે જેમ તેમ બચી જઈશુ,' એવી આધળી આશા રાખે છે દરમ્યાન સુધારાનો કેફ વધતો જ જાય છે અતે જહાલ લોકો સયમ સૂચવે છે, જ્યારે મૉડરેટ લોકો આધળા થઈ બેજવાબદાર લોકો જોડે ભળી જાય છે અને પછી ઇચ્છે તોય પાછા ફરી શકતા નથી! અથવા પોતે પાછા ફરે તોય શુ? ધનુષ્યમાથી છૂટેલું બાણ કોઈ કાળે પાછુ ખેચાયુ છે? જે અટળ ન હોય તે ક્રાતિ શાની?

ધોધના પાણી નીચે ક્યાં પહોચે છે એ જોવુ કે જાણવુ અશક્ય હતુ કેમ કે ઊછળતા પાણીના મોટા મોટા વાદળા ધોધના પગને વીટળાઈ વળ્યા હતા શુ એ પાણીનો ગાડો ઉત્સવ! જાણે મહાદેવ સહારકારી તાડવ નૃત્ય જ નાચી રહ્યા છે અને સામેનો રુદ્ર એને તાલ દે છે પણ રોમાચકારી શોભાનો પરમ ઉત્કર્ષ તો પેલો

વીરભદ્ર જ બતાવે છે. તમને લાગે જ નહીં કે અહીં પાણી પડે છે, પાણી ઊડે છે. મોટી મોટી તોપોમાંથી ગોળાને જોરે કોરા લોટના ફુવારા ઊડતા હોય એવો એ દેખાવ હતો. એ દેખાવનું વર્ણન શબ્દમાં આવી જ ન શકે, કેમ કે શબ્દો 'શાંતિ અને વ્યવસ્થા' વચ્ચે ઊછરેલા હોય છે.

અમે પડ્યાં પડ્યાં અહીંથી આ દૃશ્ય ધરાઈને જોયું. અથવા સાચું કહીએ તો ગમે તેટલા પડ્યા હોઈએ તોયે ધરાવું અશક્ય છે એની ખાતરી થાય ત્યાં સુધી જોયું. અમે ઊઠીને પાછાં ફર્યાં. પાછા ફરવું સહેલું નહોતું. એકાદ જણ ઊઠે જ નહીં. એને ખેંચી લાવવા બીજો જાય એ પોતે જ એ નયનોત્સવમાં ચોંટી જાય. પહેલો પસ્તાય અને ઊઠે તોય બોલાવવા પાછો ગયેલો ઊઠે નહીં. અને જ્યાં બંને માંડ સંયમ કરી પાછા ફરે છે ત્યાં બંને ઉપર ચિડાઈને વઢવા આવેલા ત્રીજા ભાઈ એક ઘડીક માટે આંખને તૃપ્ત કરવા માટે ત્યાં ઊભા રહે અને પેલા બે જણાના સંયમને જરાક મોળો કરે. એ જણના મનમાં થાય : આટલા ચિડાયેલા સમાજનિયંતા ભાઈ જેટલી છૂટ લે છે તેટલી આપણે લઈએ તો તેમાં કશું ખોટું નથી. આપણે ક્યાં એમના કરતાં વધારે સંયમી હોવાનો દાવો કરીએ છીએ? મને થયું કે એ પેલા ખડક ઉપર પહોંચું તો રાજાના પાણીમાં પગ બોળી શકું. પણ નદીનાં પાણી સહેજ વધતાં હતાં એમાં એ ખડક નાનો સરખો બેટ થયો હતો એટલે રાજાજીએ મને વાર્યો. મને પણ થયું કે એમનું નહીં માનું તો બેવડી ઉદ્ધતાઈ થાય. રાજાજીની આજ્ઞા કેમ ઉથાપાય? અને 'રાજા'ને માથે પગ કેમ મુકાય?

અમે પાછાં વળ્યાં. ભક્તિ, વિસ્મય, માનવી જીવનની ક્ષણભંગુરતા, દૃશ્યની ભવ્યતા, આ ક્ષણની ધન્યતા, એમ કેટકેટલી વૃત્તિનાં વાદળાં હૈયામાં ભરાયાં હતાં અને ત્યાંથી પેલા વીરભદ્રની પેઠે માથામાં પોતાનાં બાણ છોડતાં હતાં. વિચારની આ આતશબાજી અદ્ભુત હોય છે. હૃદયમાંથી બાણ છૂટે અને સોંસરું માથા સુધી પહોંચી ત્યાં ફૂટે ત્યારે સ્વસ્થ શરીર કેવું અસ્વસ્થ થઈ જાય છે, એનો જેણે અનુભવ કર્યો હોય તે જ એનો ચમત્કાર જાણે.

આ ઠેકાણે મંદિર કેમ નથી? આપણા લોકોનાં મંદિરો એટલે જન્મભૂમિનાં કાવ્યમય સ્થાનો. પહાડનું અમુક શિખર ઉત્તુંગ છે? ત્યાં

કોઈ ઋષિ ધ્યાન ધરવા જઈ બેઠા જ છે અને ભક્તોએ ત્યાં એક મંદિર બાંધ્યુ જ છે. પછી એ પૂના પાસેનુ પર્વતી હોય, ચંપાનગરી પાસેનુ પાવાગઢ હોય, જૂનાગઢ પાસેનુ ગિરનાર હોય કે હિમાલય પાસેનુ કૈલાસ શિખર હોય દક્ષિણ તરફ દોડનારી નદી અમુક ઠેકાણે ઉત્તરવાહિની થઈ છે? ચાલો ત્યા ગોઠવો એક તીર્થ. કરોડો લોકો આવે અને પાવન થઈ જાય. મોટી મોટી બે નદીઓ એકબીજીને મળે છે? તો એ પ્રયાગ ઉપર આપણા સંતોએ ત્રીજી પોતાની સરસ્વતી વહેવડાવી જ છે. બધી યાત્રાઓ પૂરી થઈ અને સમુદ્ર સુધી પહોંચ્યા? ત્યા ભક્તોએ જગન્નાથને અથવા સેતુબંધ મહાદેવને બેસાડયા જ છે. જ્યા જમીનનો અંત દેખાયો ત્યા કા તો કન્યાકુમારી હોય અથવા દેવેન્દ્ર હોય. લાંબા લાંબા રણમા એકાદ સરોવર દેખાય તો એ નારાયણનુ જ સરોવર છે, એની પૂજા થવી જ જોઈએ. અને ક્ષીરભવાની!

આપણા સંત કવિઓએ તીર્થસ્થળો કયા કયાં કલ્પ્યાં છે એ શોધવા જઈએ તો હિંદુસ્તાનની આખી ભૂગોળ પૂરી કરવી પડશે. મુસલમાન સંતોએ અને રોમન કૅથલિક પાદરીઓએ પણ આપણા દેશમાં એવી જ રીતે અદ્ભુત કાવ્યમય સ્થાનો પસંદ કર્યાં છે અને ત્યાં પૂજા પ્રાર્થનાની સગવડ કરી છે. ત્યારે આ ધોધ પાસે મંદિર કેમ નથી? શું જીવનરાશિનો આવડો મોટો અધઃપાત જોઈ મુનિઓ ખિન્ન થયા હશે? ભૈરવઘાટીની માફક અહીં દેહ છોડી દેવાનો કેફ પેદા થશે એ ખ્યાલથી લોકસંગ્રહકાર મુનિઓએ લોકયાત્રા માટે આ સ્થાન નાપસંદ કર્યું હશે! અથવા મગજને ભરી દેનાર અખંડ અને બીષણ ગર્જના ધ્યાનને માટે અનુકૂળ નથી એમ સમજીને ઉપાસકો અહીંથી વિમુખ થયા હશે? અથવા આ ધોધ પોતે જ અભયબ્રહ્મની મૂર્તિ છે, એની પડખે ધ્યાન ખેંચે એવી કઈ મૂર્તિ ઊભી કરવી, એ મૂંઝવણમા તેઓ નિવૃત્ત થયા હશે? કોણ કહી શકે? આપણા પૂર્વજોએ અહીં મંદિર ન બાંધ્યુ એનુ મને જરાય દુઃખ નથી, પણ એમણે આ સ્થાન જોઈ સૂઝેલા ભાવોનુ એકાદ તાંડવસ્તોત્ર તો જરૂર લખવું જોઈતુ હતું. પાર્થિવ મૂર્તિ જ્યાં કામ ન આવે ત્યાં વાઙ્મયી મૂર્તિ જરૂર ઉદ્દીપક થઈ શકે છે.

આ બધી શોભા અમે ધોધને માથેથી જોતા હતા. હોન્નાવર તરફથી આવનાર લોકો ઉત્તર કાનડા જિલ્લાના મહાકાંતારમાં થઈને જ્યારે આવે છે ત્યારે એમને નીચેથી આ ધોધનું આપાદમસ્તક દર્શન થતું હશે. કયું સારું એ અનુભવ્યા વગર કોણ કહી શકે? અને અનુભવ્યા પછીયે શું? કુદરતની જુદી જુદી વિભૂતિઓમાં કોઈ કાળે સરખામણી થઈ છે! હિમાલયની ભવ્યતા, સાગરની ગંભીરતા, રણની બીષણતા અને આકાશની નમ્ર અનંતતા વચ્ચે કોણ સરખામણી કે પસંદગી કરી શકે? એટલે એક વાર હોન્નાવરને રસ્તે જોગને દર્શને આવવું જોઈએ.

દરિયાઈ ડાકલાનો અનુભવ લઈને ટુરાગ થયેલા કેટલાક લશ્કરી અમલદારો ધોધનું માપ લેવા આવ્યા હતા અને પારણામાં લટકતા ધોધ પાછળ પહોંચી ગયા હતા. તેમને કેવો અનુભવ થયો હશે? જોગિયા પક્ષીઓએ એમનું કેવું સ્વાગત કર્યું હશે? ધોધના પડદામાંથી અંદર કેનાતો મહારનો પ્રકાર એમને કેવો દેખાયો હશે? અને અંધારી રાત્રિએ ધોધ પાછળ જો ઘાસ સળગાવીને મોટો પ્રકાશ કર્યો હોય તો આખી ખીણમાં કેવી ગંધર્વનગરી પેદા થાય એની કલ્પના કોઈને આવી છે! જ્યારે અહીં વીજળીનું કારખાનું થશે ત્યારે કેટલાક કલ્પનાશૂરો જરૂર આ ધોધ પાછળ વીજળીની બત્તીઓની હાર ગોઠવવાના અને દુનિયાએ ન જોયેલી એવી ઇન્દ્રજાળ પાથરવાના. તે વખતે આખી ખીણ એક મહાન રંગભૂમિ થશે અને ચારે ખંડના ભૂંડેવો એ જોવા અવતરશે. પણ તે વખતે કોઈને ઈશ્વરનું સ્મરણ થશે ખરું? માણસે પોતાની બુદ્ધિશક્તિ ઈશ્વરને ઓળખવાને માટે વાપરવાને બદલે ઈશ્વરને ભૂલી જવાની યુક્તિઓ અને પદ્ધતિઓ શોધવામાં જ વાપરી લાગે છે!

વખતે એમ પણ હોય કે બુદ્ધિ બધી રીતે હાર્યા પછી જ ઈશ્વરને વધારે સારી રીતે સમજી શકશે.

દરેક વસ્તુને અંત આવે છે એટલે અમારી આ જોગયાત્રાનો પણ અંત આવ્યો. અત્યંત પવિત્ર અને મીઠાં સ્મરણો સાથે અમે પાછા ફર્યા. પણ ફરી એક વાર અહીં આવવાની વાસના તો રહી જ ગઈ. એટલે પુનરાગમનાય ચ એવા શાસ્ત્રોક્ત શબ્દોથી જ અમે ભારત-વૈભવની આ અસાધારણ વિભૂતિની વિદાય લઈ શક્યા.

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૭

૧૩

જોગના ધોધનું પુનર્દર્શન

હિમાલય, વિંધ્ય અને સહ્યાદ્રિ જેવા ઉત્તુંગ પર્વતો, ગંગા, સિંધુ, નર્મદા, બ્રહ્મપુત્ર જેવી સુદીર્ઘ નદનદીઓ, ચિલ્કા, વુલર તથા માનસ જેવા પ્રસન્ન સરોવરો જે દેશમાં વિરાજતા હોય તે દેશમાં એકાદ મહાન, ભીષણ અને રોમાંચકારી જલપ્રપાત ન હોય તો પ્રકૃતિમાતા કેવી રીતે કૃતાર્થતા અનુભવે? દક્ષિણ હિંદમાં આવેલા કારવાર જિલ્લા તથા મૈસૂર સંસ્થાનની સરહદ ઉપર એવો એક ધોધ છે કે જે જગતમાં અદ્વિતીય અથવા સર્વશ્રેષ્ઠ પદનો એકમાત્ર ભોક્તા ન હોય તોય એવા સર્વશ્રેષ્ઠ ધોધમાંનો એક છે એમાં શક નથી. અંગ્રેજો તેને 'ગેરસપ્પા ફૉલ્સ' ને નામે ઓળખે છે. તેનું દેશી નામ 'જોગ' છે.

લૉર્ડ કર્ઝન જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે જોગનો ધોધ જોવા તે એટલો ઉત્સુક થયો હતો કે આ દેશમાં આવ્યા પછી પહેલી તકનો લાભ લઈ તે જોગનો ધોધ જોવા ગયો, અને તેના અદ્ભુત સૌંદર્યથી તેણે પોતાની આંખો ઠારી. તે વખત પછી આપણા દેશમાં આ ધોધની પ્રતિષ્ઠા વધી. જે જગ્યાએથી લૉર્ડ કર્ઝને ધોધ જોઈ પોતાની જાતને કૃતાર્થ કરી તે જગ્યાએ મૈસૂર સરકારે એક બાંકડો મુકાવ્યો છે. તેને 'કર્ઝન સીટ' કહે છે.

ધોધની નજીકમાં જ મૈસૂર સરકારે એક અતિથિશાળા બંધાવી છે. ત્યાં મહેમાનોની નામાવળીમાં કુદરતપ્રેમી દેશી પરદેશી પ્રવાસીઓએ વખતોવખત પોતાના આનંદોદ્ગાર લખી મૂક્યા છે. આ ઉદ્ગારોનો જો એક સંગ્રહ છાપવામાં આવે તો તે પ્રકૃતિ-કાવ્યનો એક અસાધારણ ગુચ્છ થાય. એ આખું કાવ્ય ઊંચી કક્ષાનું હોત તોપણ જોગના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી તો તેની અપૂર્ણતા જ સિદ્ધ થાય છે અને મોઢામાંથી એકદમ ઉદ્ગાર બહાર પડે છે.

एतावान् अस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुषः ।

શરાવતી એક નાનકડી નદી. છતાં તેનાં ત્રણ ત્રણ નામ શા માટે પડ્યાં હશે? પ્રથમ તે ભારંગી અથવા બારગંગા નામથી ઓળખાય છે; વચલા ભાગમાં તેને શરાવતી કહે છે; અને જ્યાં તે પ્રૌઢપણે સમુદ્રને જઈ મળે છે ત્યાં તેને બાલનદી કહે છે! શરાવતીના પ્રવાહે એ રોમાંચકારી પ્રપાતનું રૂપ ધારણ ન કર્યું હોત તોયે તેણે પોતાના કુદરતી સૌન્દર્ય વડે માણસનું મન હરણ કર્યું જ હોત. પણ એવું થાત તો તે હિંદુસ્તાનની અનેક રૂપાળી નદીઓમાંની જ એક નદી ગણાત. આ પ્રપાતને કારણે નાનકડી શરાવતી નદી ભારતવર્ષની એક અદ્વિતીય સરિતા થઈ બેઠી છે.

જોગના અલૌકિક દૃશ્યનું દર્શન કરવા માટે રાજાજી તથા બીજા મિત્રો જોડે હું પ્રથમ ગયો હતો તે વખતના તે અદ્ભુત દૃશ્યના દર્શનથી એક કુતૂહલ તૃપ્ત થવા માંડ્યું, એટલામાં તો માનવી-સ્વભાવને અનુસરી એક નવો સંકલ્પ મનમાં ઊઠ્યો, કે આટલી ઊંચાઈએથી કૂદકો માર્યા પછી આ નદી આગળ ક્યાં જાય છે, ત્યાં કેવી દેખાય છે, અને સરિત્પતિ જોડે તેનો મેળાપ કેવી રીતે થાય છે એ બધું એક વખત જાતે જોવું જોઈએ. અને બની શકે તો બાળક બનીને શરાવતીના વક્ષસ્થળ ઉપર નૌકાવિહાર કરવો જોઈએ. અંતરાત્માની આ જિજ્ઞાસાને સત્યસંકલ્પ પરમેશ્વરે સાશીર્વાદ વધાવી લીધી અને એક તપનો અવધિ પૂરો થતા પહેલાં જોગનું બીજી વાર દર્શન લેવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું. પહેલી વાર અમે ઉપરની બાજુએથી ધોધ તરફ ગયા હતા; આ વખતે નદીના મુખ તરફથી પ્રવેશ કરી હોડીમાં બેસીને અમે પ્રતીપ-પ્રવાસ કર્યો અને હોડી અટકી પડી ત્યાંથી તૈલવાહન (મોટર)ની સહાયથી ઘાટ ચડી ધોધને માથે જઈ પહોંચ્યા.

ત્યાં શરાવતીના અર્ધચંદ્રાકાર દરીમાં ચાર ધોધ છે. જમણી બાજુએ 'રાજા' નામનો ધોધ છે તે ઉપરથી એકદમ ૯૬૦ ફૂટ નીચે કૂદકો મારે છે. એનું રાજા નામ યથાર્થ જ છે. તેનો જલરાશિ, તેનો ઉન્માદ, અને તેની હિંમત કોઈ જગદેકસમ્રાટને શોભે તેવાં જ છે. તેની ડાબી બાજુએ મહારુદ્રની જેમ ગર્જના કરનારો 'રુદ્ર (Roarer) પ્રપાત' રાજાના ચરણ ઉપર જઈ પડે છે. રુદ્રની ઘોર ગર્જના આસપાસની

ટેકરીઓ તથા ખીણને માઈલો સુધી નિનાદિત કરી મૂકે છે. તેના ધ્વનિને નથી કહી શકાય મેઘગંભીર કે નથી કહી શકાય સાગરગંભીર. કારણ મેઘગર્જના આકાશને ફાડતી હોય તોપણ ક્ષણજીવી હોય છે અને સાગરની સનાતન ગર્જનાને ભરતીઓના ઝોકા ખાવા પડે છે રુદ્રનો ધ્વનિ અવિરત, અખંડ અને ધારાવાહી છે તે ધ્વનિનો ઉન્માદ કંઈ વિલક્ષણ હોય છે

રાજાને અને રુદ્રને દુનિયામા કોઈ પણ ઠેકાણે સમ્રાટની પદવી મળી શકે. પણ જોગનો સાચો વૈભવ તો આકાશમા વિવિધ રૂપે ઊડનારી વીરભદ્ર (Rocket) ની ગુપ્ત જટાજટાને લીધે છે વીરભદ્રનો પ્રપાત હાથીના ગંડસ્થળ જેવા એક વિશાળ શિલાખંડ ઉપર પડવાની સાથે જ તેમાથી દારૂખાનાના બાણ જેવા ફુવારા ઊંચે ને ઊંચે ઊડતા જ જાય છે. આ શુ શંકરનુ તાંડવ નૃત્ય ? કે મહાકવિ વ્યાસની પ્રતિભાનો નવનવોન્મેષશાલી કલ્પનાવિલાસ ? કે સૂર્યબિંબના પેટાળમાથી બહાર પડતી સર્વસંહારકારી પણ કલ્પનારમ્ય જ્વાળાઓ ? કે વળી ભૂમાતાના વાત્સલ્યપ્રેરિત સ્તન્યધારાના ફુવારા ? એવી અનેક કલ્પનાઓ મનમાં ઊઠે છે સાથે જ જોનારની આંખોને વીરભદ્ર પાગલ બનાવી દે છે.

વીરભદ્રની ડાબી બાજુએ કર્પૂરગૌરા, તન્વંગી અને અનુદરી પર્વતકન્યા પાર્વતી (Lady) પોતાના લાવણ્યથી આપણને આનંદિત કરે છે

ચાર પ્રપાતોનું જાણે રક્ષણ કરવા માટે જ તેમની બન્ને બાજુએ બે પ્રચંડ પર્વતો ઊભા છે ઊભા ઊભા આ સંત્રી બીજું શું કરી શકે ? પ્રપાતોની અખંડ ગર્જનાને પ્રતિક્ષણ પ્રતિધ્વનિત કરવી, તેમનાં ઇંદ્રધનુષ્યો ધારણ કરવા, અને વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિથી પોતાનો દેહ શણગારી પુલકિત રહેવું એ જ તેમની અવિરત પ્રવૃત્તિ થઈ બેઠી છે.

આ વખતે અમે ગયા ત્યારે ઉનાળાના દિવસો હતા. ભારંગીના પાણી સારી પેઠે ઓસરી ગયાં હતા. વીરભદ્રની જટાઓ ક્યાય દેખાતી ન હતી. રુદ્રની લાંબી લાંબી છલંગો પણ ટૂંકી થઈ ગઈ હતી. પાર્વતીએ હવે વિરહિણીનો વેષ ધારણ કર્યો હતો. કંઈ નહી તો 'રાજા'નો વૈભવ તો જોવા જેવો હશે જ એવી અમે આશા રાખી

હતી, પણ વિશ્વજિત યજ્ઞને અંતે જેમ કોઈ ધન્ય સમ્રાટ અકિંચન બની જાય છે અને એ રીતે પણ પોતાનો વૈભવ વ્યક્ત કરે છે — બરાબર એવી જ દશા 'રાજા'ની થયેલી હતી.

આ વખતે અમે શરાવતીની જમણી એટલે કે ઉત્તર તરફની બાજુએ આવી પહોંચ્યા હતા. અતિથિગૃહમાં ન રોકાતાં અમે દોડતા સીધા 'રાજા' પ્રપાતને પડખે જઈને ઊભા.

ત્યાં એક તરફથી સખત તડકો અને બીજી તરફથી નીચેથી ઊડતા તુષારોનું ઠંડું ધુમ્મસ એ બે વચ્ચે સપડાયાથી અમારી જે દશા થઈ તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. રાજાના મુગટ જેવા શોભતા ગરમ ગરમ પથ્થરો ઉપર વાંકા વળીને નીચે ખીણમાં અમે ડોકિયું કર્યું. ઉપરથી રાજાની જે ધારા નીચે પડતી હતી તે ઊંડે જમીન સુધી પહોંચતી જ ન હતી. કોઈ મદોન્મત્ત હાથીની સૂંઢ જેવો એક પ્રચંડ સ્રોત ઉપરથી નીચે પડતો અમને દેખાતો હતો. નીચે પડતાં પડતાં તે શતધા વિદીર્ણ થઈ તેની સહસ્ર ધારાઓ બની જતી અને આગળ જતાં તે ધારાનાં મોટાં જલબિંદુ બનીને મોતીની માળાની જેમ તેઓ ગોભવા લાગતી. આ મોતીઓનું પણ હજી આગળ જતાં ચૂર્ણ થઈ તેના મોટા મોટા કણ દેખાવા લાગ્યા. હવે નીચે આગળ વધવું છોડી દઈ તેઓએ થોડોક સ્વચ્છન્દ વિહાર શરૂ કર્યો. એ મોટા કણ પણ છિન્નભિન્ન થઈ ગયા અને તેઓએ શીકર-પુંજનું રૂપ ધારણ કર્યું અને વાદળાંની જેમ તેઓ વિહરવા લાગ્યા. પણ આટલેથી પ્રકૃતિમાતાને સમાધાન થયું નહીં. આ વાદળામાંથી આગળ જતાં નિહારિકાનું ધુમ્મસ બન્યું અને પવનની લહેરો સાથે ઊડીને તે બધી હવાને શીતળ બનાવવા લાગ્યું. નવાઈની વાત તો એ કે આટલી મોટી જલધારાનો એક છાંટો પણ ઠેઠ જમીન સુધી પહોંચતો ન હતો! નીચેની જમીન જોઈએ તો ગરમ અને ઉપરની ઠંડી! એવી સ્થિતિ જોઈને મને રાજાઓનું કશી વ્યવસ્થા વગરનું દાન યાદ આવ્યું. પ્રજાજનોને દુકાળથી પીડાતા જોઈને આપણા રાજાઓ જ્યારે ઉદાર હસ્તે પૈસા આપવા માંડે છે ત્યારે તેના જયનાદથી આખું વાતાવરણ ગાજી ઊઠે છે, પણ ગરીબ બિચારી જનતાના મુખ સુધી અન્નનો એક કણ પણ પહોંચતો નથી!

અહીંના ઇંદ્રધનુષ્યની શોભા એવી હતી કે અલકેશ્વરના મનમાં પણ ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થાય માત્ર આ ઇંદ્રધનુષ્યો સ્થાયી ન હતા પવનની લહેર જેમ દિશા બદલે તેમ એ શીકર–પુંજો પણ પોતાનું સ્થાન બદલતા આથી પાર્વતીના ઇશારા પ્રમાણે જેમ શંકર નાચતા માટે તેમ આ ઇંદ્રધનુષ્યો આમથી તેમ દોડતા દેખાતા હતા ક્ષણમાં તેઓ ક્ષીણ થઈ જતા, તો બીજી જ ક્ષણે મયાસુરના મહેલની શોભા ધારણ કરતા કર્મની સાથે જેમ તેનું ફળ આવે જ છે, તે પ્રમાણે દરેક ધનુષ્ય સાથે તેનું પ્રતિધનુષ્ય પણ પોતાનો વર્ણક્રમ બરાબર ઊલટો કરીને હાજર થતું અમે જગ્યા બદલી એટલે પેલા સુરધનુષ્યોએ પણ પોતાનું સ્થાન બદલ્યું સુરધનુ અને સુરધુનીની આ આહ્લાદજનક રમત અમે લાંબા વખત સુધી વિસ્મયવિમુગ્ધ ભાવે જોતા જ રહ્યા જેટલું વધારે જોતા તેટલી દર્શનની પિપાસા વધ્યે જ જતી કલાક બે કલાક જ આ ટોળી શકાશે એમ અમે જાણતા હતા પ્રતિક્ષણે અમારું સમયરૂપી પુણ્ય ક્ષીણ થતું જાય છે, અને થોડા વખતમાં જ અમારે મર્ત્યલોકમાં પાછા જવાનું છે એનું અમને ભાન હતું સ્વર્ગલોભી દેવો જે વિષાદથી સ્વર્ગસુખનો ઉપભોગ લે છે, પરાક્રમી પુરુષો પોતાના યૌવનના ઉત્તરાર્ધમાં પોતાના સંકલ્પની પૂર્તિ માટે જેવા અધીરા બની જાય છે તેવા વિષાદથી અને તેટલા અધીરા થઈને અમે બધા પેલી ગંધર્વનગરીનું આખું પાન ઘ્રાણ અને આંખો વાટેથી સેવન કરવા લાગ્યા અને સાથે સાથે અમારી કલ્પનાઓ દ્વારા તે જ આનંદને શતગુણિત કરીને તેનો લહાવો લેવા લાગ્યા

આગલે દિવસે અમે ત્રણ હોડીઓ લઈને નીકળ્યા હતા વચલી હોડીમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો હતાં અને અમે પુરુષો બાજુએ ચાલતી બે હોડીઓમાં બેઠા હતા રાત્રિનો સમય હતો ઉપર આકાશમાં ચંદ્રમા હસતો હતો તેનું તે કાવ્ય બાળાઓએ હૃદયમાં ઝીલ્યું અને ત્યાંથી તે એમના આલાપોના રૂપમાં બહાર પડવા લાગ્યું દરેક બાળાએ પોતાનું વહાલું ગાયન નદીની સપાટી ઉપર તરતું મૂક્યું તે નાદ કાને પડતાવેંત કિનારા પરના નાળિયેર અને સોપારીનાં વૃક્ષ રોમાંચિત થયાં અને પોતાનાં ઉન્નત મસ્તકો કિંચિત્ નમાવીને તે આલાપોનું પાન કરવા

લાગ્યા થાકી જતા સુધી બાળાઓએ ગાયનો ગાયા પછી તેઓ સૂઈ ગઈ ચદ્રમા આથમી ગયો સર્વત્ર અંધારાનુ સામ્રાજ્ય પ્રસ્થાપિત થયુ અને અનત તારકાઓ આસપાસની ટેકરીઓ તરફ મીટ માડીને જોવા લાગી આસપાસની નીરવ શાતિ જાગતી હતી કે નિદ્રામા પડી હતી તે કહેવુ મુશ્કેલ છે

જ્યારે જ્યારે ઊઘમાથી જાગીએ ત્યારે ત્યારે કોક વખત હલેસાનો અવાજ, કોક વખત ખલાસીઓના વાસ સાથે ઘસાતી વહેતા પાણીનો અવાજ અને વળી કોક વખત ખલાસીઓ એકબીજાને સાદ પાડતા તેનો તીણો અવાજ કાને પડતો આખરે પરોઢ થયુ પક્ષીઓએ પોતાનો કિલકિલાટ શરૂ કર્યો મને થયુ વચની હોડીમા સૂતેની કોયલો પણ જાગે તો કેવુ ! મારા ગદ્ય આમંત્રણને તેઓએ આલાપોથી જ જવાબ આપ્યો વૃક્ષોએ પણ રાતે સાભળેલા આલાપ યાદ કરીને 'આ જ તે ગઈ રાત્રિનુ સગીત' એમ એકબીજાને જણાવવા માટે પોતાના મસ્તકો હલાવવાની શરૂઆત કરી રાત્રિનો જલવિહાર સાચે જ સાત્ત્વિક, શાતિમય અને યૌવનમય હતો

ઉષ ાનનો જનવિહાર પણ એટલો જ સાત્ત્વિક, શાતિમય અને યૌવનપ્રસન્ન હતો જ્યારે ધોધનુ આ દર્શન તો અદ્ભુતભીષણ અને રોમહર્ષણ હતુ હવે તે બાળાઓના મોઢા ઉપર પ્રાતકાળની મુગ્ધ પ્રસન્નતા રહી ન હતી 'આવુ અદ્ભુત દશ્ય કેવી રીતે સર્જાયુ હશે ? સાચે જ આપણે પૃથ્વીતલ પર છીએ કે સ્વપ્નસૃષ્ટિમા ?' એ જાતનો વિસ્મય તેમના મોઢા ઉપર સ્પષ્ટ દેખાતો હતો, તેઓ એકબીજાની આખ સામે જોઈને પોતાનો વિસ્મય વધારતી જતી હતી અને એમનો તે વિસ્મય જોઈને અમે જ જાણે આ કાવ્યમય સૃષ્ટિના વિધાતા છીએ એવુ અભિમાન અમને થતુ હતુ

ખાવાનો સમય થઈ ગયો હતો અમે એક ગામડા નજીક આવી પહોચ્યા હતા ત્યા એક ડાગર ભરડવાની ઘટી હતી ભમ્ ભમ્ ભમ્ કરતી તે મિલ લોકોની શાતિ, તેમનુ સ્વાસ્થ્ય અને તેમની આસ્તિકતાને ભરડી નાખતી હતી અમે ધરાઈને જમી લીધુ અને અમારી વાટ જોતા શિમોગા તરફના આગળ વધ્યા

રસ્તામા અમારો સારથિ, પેટ્રોલના ડબામા થોડું તેલ હતુ તેમા જ પાણી ભરી લાવ્યો અને તે તેણે મોટરમા રેડ્યુ પાણી ગરમ થયુ અને તેલનો ધુમાડો પાણીમાં ભળ્યો એટલે પૂછવુ જ શુ ? ડગલે ને પગલે મોટર અડવા લાગી, બૂમો પાડવા લાગી, તકરાર કરવા લાગી અને દુર્ગંધ છોડવા લાગી અમે પણ કટાળી ગયા, ચિડાયા, ક્રોધે ભરાયા અને કશો ઉપાય નથી એ જોઈ ને અન્તે ઠડા પડી ગયા મને મગાળી કહેવત યાદ આવી 'જત તે મિત્ર સાથ ના' જેમતેમ કરીને મહામુસીબતે પાણીવાળી જગ્યાએ જ્યારે આવી પહોચ્યા ત્યારે જૂનુ મડમોર પાણી અમે કાઢી નખાવ્યુ અને એક ઝરનમી સજ્જન પાણી ભરી લીધુ ત્યાર પછીનો અમારો માર્ગ સાવ સહેલો થઈ ગયો.

ગેરસપ્પાના ધોધમાથી વીજળી ઉત્પન્ન કરવી કે નહી તેની ચર્ચા કેટલાય વર્ષોથી ચાલુ છે શરાવતીનુ પાણી એક બાજુએ વાળી લઈને મોટા મોટા નળમાથી નીચે ઉતારીને ત્યા તેની સહાયથી વીજળી પેદા કરવામા આવે તો આખા મૈસૂર સસ્થાનને સસ્તામા સસ્તે ભાવે તે પૂરી પાડી શકાય એટલુ જ નહી પણ ઉત્તર અને દક્ષિણ કાનડા જિલ્લાને પણ તે પૂરી પાડી શકાય તેથી લોકોને ભારે લાભ થશે પણ આમ કરવાથી એ અદ્ભુતરમ્ય પ્રાકૃતિક દૃશ્ય કાયમનુ નષ્ટ થશે આ બે વસ્તુમાથી કયુ વધારે ઇષ્ટ છે તેનો હજી નિર્ણય થઈ શક્યો નથી હજારો — નહીં લાખો લોકોને પેટ પૂરતુ ખાવાનુ મળશે, સેકડો વિજ્ઞાનવેત્તા નવજુવાનોને પોતાની લાયકાત સિદ્ધ કરવાની તક મળશે, હજારો જનાવરોની પીડા દૂર થશે એક ઠેકાણે આવી જાતનું કારખાનું મશરી થાય તો હિંદુસ્તાનના બધા પ્રપાતોનો આવો જ ઉપયોગ કરી શકાશે અને દેશને એક મહાન શક્તિનો કાયમને માટે લાભ થશે તો પછી શુ કેવળ એક ભાવગમ્ય દૃશ્યના લોભથી આપણે આ અનેક હિતકર વસ્તુઓને જતી કરવી ? કલાના શોખને પણ કઈ મર્યાદા હોય કે નહી ? પોતાની રાણીના મનોવિનોદને ખાતર પોતાની રાજધાની રોમને બાળી નાખનાર નીરોની સુલતાની વૃત્તિમા અને આવી કલાભક્તિમા તત્ત્વત શો ફરક છે ?

આ પ્રશ્નના જવાબમાં જે ઉત્તર આપવામાં આવે છે તેનો ઉલ્લેખ કરતા પહેલાં થોડુંક વિષયાંતર કરવાની જરૂર છે. યુરોપમાં જ્યારે મહાયુદ્ધ શરૂ થયું અને લાખો જુવાનો તોપો તથા બંદૂકોના ભોગ બન્યા ત્યારે સાહિત્યશિરોમણિ રોમેં રોલાંની ભૂતદયા દ્રવીભૂત થઈ અને બીજા લોકોની પેઠે તેમણે પોતે પણ ઘવાયેલા લોકોની સવાનો થોડોક પ્રબંધ કર્યો. પણ ઉભયપક્ષના શત્રુઓએ જ્યારે એકબીજાની કલાપૂર્ણ ઇમારતો ઉપર બૉંબનો વરસાદ શરૂ કર્યો ત્યારે તેમનો કલાત્મા પુણ્યપ્રકોપથી સળગી ઊઠ્યો અને તેમણે બુલંદ અવાજે આખા યુરોપને ચેતવણી આપી કે "હે કમબખ્તો, તમારે એકબીજાને મારવા હોય તો ભલે મારી નાખો, તમારે જગતમાંથી સદંતર નષ્ટ થવું હોય તો નષ્ટ થાઓ; પણ આ કલાકૃતિઓ તો આત્માની અભિવ્યક્તિની અમર કૃતિઓ છે; એની દ્વારા જ સમસ્ત માનવજાતિનો આત્મા પોતાને વ્યક્ત કરે છે — કંઈ નહીં તો એમનો તો તમે નાશ ન કરો!"

રોમેં રોલાંની આર્ષવાણી યુરોપના આત્માએ સાંભળી અને યુદ્ધમાન પક્ષોએ કલાકૃતિઓનો સંહાર બંધ કર્યો. હવે સવાલ ઊઠે છે તો શું કલાકૃતિઓ સાચે જ માનવઆત્માની અભિવ્યક્તિની દ્યોતક કે પ્રેરક છે? કે પછી તે માત્ર ઉચ્ચ અભિરુચિના આવરણ પાછળ રહેલી વિલાસિતાની જ સાધનસામગ્રી છે?

કલાને જેણે સાચેસાચ ઓળખી છે તે તરત જ કહી દેશે કે કલા અને વિલાસિતા વચ્ચે આસમાન-જમીન જેટલો તફાવત છે અને સાચી કલાકૃતિ દ્વારા જે નિરતિશય આનંદ થાય છે તે સૂતેલા આત્માને ખરેખર જાગ્રત કરે જ છે. કરોડો વૉલ્ટની વીજળિક શક્તિ ઉત્પન્ન કરીને લાખો લોકોની આજીવિકાની વ્યવસ્થા કરવી એ કંઈ જેવીતેવી વસ્તુ નથી; પણ અસંખ્ય માણસોને કલા દ્વારા જે આનંદ અને સંસ્કારિતા મળે છે તે તો તેમના આત્માને પોષનારી વસ્તુ છે.

અને જોગ કંઈ માનવકૃત કલાકૃતિ નથી. ઊલટું એ તો કલાકારોને ભવ્યતા અને રમ્યતાનું એકીસાથે શિક્ષણ અને દીક્ષા આપનારી પ્રકૃતિમાતાની અલૌકિક વિભૂતિ છે. તેને બગાડવી એ નાસ્તિક વિદ્રોહ કરવા સમાન છે અને તેમ કરવા જતા પહેલાં આપણે હજાર વખત

વિચાર કરવો પડશે. જોગનો પ્રપાત કંઈ આ ચાલુ જમાનાની સંપત્તિ નથી. આપણા અનેક ઋષિ-પૂર્વજોએ એની પડખે બેસી પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધર્યું હશે, અને આપણા વંશજોના વંશજો પણ તેનાં દર્શન કરી પોતાના જીવનની અજ્ઞાત વૃત્તિઓનો અને શક્તિઓનો સાક્ષાત્કાર કરશે.

ઉપયુક્તતાવાદનો આશ્રય લઈ अल्पस्य हेतो बहु हातुम् मिच्छन् એવા આપણે જડ ન બનીએ. આ પ્રપાતને સુરક્ષિત રાખીને તેમાંથી જો કોઈ લાભ ઉઠાવી શકાતો હોય તો ભલે ઉઠાવો. એ વસ્તુ માનવબુદ્ધિ માટે અશક્ય ન હોવી જોઈએ. પણ આ તાંડવયોગના દર્શનથી મનુષ્યજાતિને વંચિત કરવાનો ધર્મતઃ કોઈને હક નથી. મંદિરમાં આપણે મૂર્તિની સ્થાપના કરીએ છીએ; કુદરતે પણ એવી જ રીતે અહીં વિરાટ સ્વરૂપની ભવ્ય પ્રતિમાઓ આપણી આગળ સ્થાપન કરેલી છે. અહીં કેવળ દર્શન, ધ્યાન અને ઉપાસના માટે આવવું અને હૃદયમાં કંઈ સામર્થ્ય હોય તો તદાકાર થઈ જવું. એ જ આપણો અધિકાર છે.

મે, ૧૯૩૮

૧૪

જોગનો કોરો ધોધ

ક્યા કવિએ કહ્યું છે તે યાદ નથી પણ એનો એ વિચાર મારી ભાષામાં મૂકી દઉં.

પહાડ જેવાં મોજાંઓ ઉછાળતો સમુદ્ર ભયાનક ખરો, પણ જો એનું બધું પાણી સુકાઈ જાય, અને પાત્ર ખાલી થઈ જાય, તો હજારો માઈલ સુધી ફેલાયેલા એના એ ઊંડા ખાડા કેટલા ભયાનક થશે એની કલ્પના પણ કરવી મુશ્કેલ છે. કોઈ દુર્જન પાસે સંપત્તિના ભંડાર હોય તો એનો એ દુરુપયોગ કરી પ્રજાને રંજાડશે એ ખરું, પણ જો એની પાસેથી એ સંપત્તિ નષ્ટ થઈ જાય અને એ ભૂખ્યો બંગાલી બને તો એ કઈ રાક્ષસી દુષ્ટતા ન કરે? સારું જ છે કે સમુદ્ર પાણીથી ભરપૂર છે અને દુર્જનો પાસે એની દુષ્ટતાની આગ હોલવવા પૂરતી સંપત્તિ રહે છે.

ગેરસપ્પાના જોગના ધોધમાથી રાજાનો અને રુદ્રનો ધોધ સુકાયેલો જોઈ કવિની ઉપરની ઉક્તિ યાદ આવવાનુ કશુ કારણ ન હતુ પણ એ ઉક્તિ યાદ આવી ખરી

'૨૭ની સાલમા જ્યારે પહેલવહેલો જોગનો ધોધ જોયો ત્યારે એ પોતાનો વૈભવ સોળે કળાએ ઘોધાવતો હતો પાણીનો મુખ્ય પ્રપાત પોતાના પ્રચડ જથ્થા સાથે ૮૪૦ ફૂટ ભૂસકો મારતો હતો અને નીચલી ખીણમા ધોધના પ્રવાહે જ તૈયાર કરેલી ૧૫૦ ફૂટ ઊંડા તળાવની ગાદી ઉપર પડતુ મૂકતો હતો એ મુખ્ય પ્રવાહની પ્રતિષ્ઠા વધારવા એની બે બાજુથી મોતીની માળા જેવી પાણીની અનેક ધારો બન્ને બાજુએ, અનેક ભાત સાથે પડતુ મૂકતી હતી એની દક્ષિણે ત્રાસા પગથિયા ઉપર કૂદતો કૂદતો રુદ્ર પોતાના પાણી, અર્ધાઅધિક પાત પછી, રાજાના પાણીમા ફેકી દેતો હતો રાજાની ગર્જના મોટે ભાગે નીચે પહોચ્યા પછી જ પેદા થાય છે રુદ્રનો ધોધ ગવણની પેઠે પોતાના જન્મ સાથે જ બરાડા પાડતો થાય છે

એ બન્ને ધોધ અદ્ભુત તો ખરા જ પણ તે વખતે મને જે દૃશ્ય અલૌકિક લાગ્યુ તે વીરભદ્રની ઊછળતી જટાઓનું એ દૃશ્ય મને ફરી કોઈ કાળે જોવાને મળ્યુ જ નથી, અને કોઈ ફોટોમા પણ એ વીરભદ્રી જટાનુ ચિત્ર આવ્યુ નથી

છેટનો પ્રપાત પાર્વતીનો એ જોતાંવેત મનમા સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય જ ઊપજે.

ત્યાર પછી દસ વરસે જ્યારે જોગનું ફરી દર્શન કર્યું, ત્યારે રાજાનો ધોધ ઘણો ક્ષીણ થયો હતો વીરભદ્રની જટાઓનુ મુડન થયુ હતુ, રુદ્રના બરાડા ઓછા થયા ન હતા પણ એનો એ મોટો તાલ જોગના ક્ષીણ ધોધ સાથે ભળતો ન હતો અને પાર્વતી તો સાવ જ કૃશાંગી તપસ્વિની થઈ હતી

પણ આ બધા સકોચને ભુલાવી નાખે એવી ખૂબી તો ધોધની ઠડી વરાળમાથી ઉત્પન્ન થતા ઇન્દ્રધનુષ્યના ભ્રૂવિલાસની હતી અમે એ શોભા જેટલી બાજુએથી જોવા જઈએ, તેટલી બાજુથી ઇન્દ્રધનુષ્યો પોતાનુ મો ફેરવીને નવુ નવુ સૌન્દર્ય પ્રગટ કરતા હતા

ફરી બરાબર દસ વરસ પછી જોગનો એ જ ધોધ જોવા માટે જ્યારે આ વખતે અમે ગયા ત્યારે આનમાંથી ત્રણ ધોધ સાવ સુકાઈ ગયા હતા રુતુને અભાવે બધે સ્મશાન શાન્તિ ફેલાઈ હતી રાજા સુકાઈ જવાથી એની પાછળની એની નીચે એ એવી બે મોટી ખાડો ઔરંગઝેબે કોતરી કાઢેલી સંભાજીની આંખો જેવી ભયાનક દેખાતી હતી પાર્વતી જાણે દક્ષના યજ્ઞમાં બળીને ભસ્મ થઈ હતી અને વીરભદ્ર દક્ષનો નાશ કર્યા પછી કંઈક શાન્ત થઈને પોતાના સ્વામીના સસરાના મૃત્યુ પર નીરવ આંસુ સારતો હોય એવો દેખાતો હતો આટલી ગમગીની તો મહાભારતના યુદ્ધ પછી પણ કુરુક્ષેત્ર પર છવાઈ નહીં હોય!

પહેલી વાર અમે ગયેલા તે શિમોગા સાગરને રસ્તે ગુજરાતના રેનસકના દિવસોમાં બીજી વાર ગયા ત્યારે ઇરાદાપૂર્વક રસ્તો છોડી આગે ક્રમે શરાવતીની અંદર ઉપનાગે પ્રવાસ કરીને પૂર્વજોએ કહ્યું છે નદીમુખેનેવ સમુદ્રમાવિશત । અમે એ શિખામણથી બરાબર ઊલટા શરાવતી-સાગર સંગમથી નૌકામાં બેસીને પ્રતીપક્રમે જોગના પ્રપાતના પગથિયા સુધી પહોંચ્યા હતા અને ત્યાંથી પહાડની કેડીએ ચઢી ધોધને માથે પહોંચ્યા હતા આ વખતની ત્રીજી મુસાફરી અમે ત્રીજે રસ્તે કરી શિરસીથી સિદ્ધાપુર જઈ ત્યાંથી અમે એ ધોધની મુખ્ય મંજુએ પહોંચ્યા ત્યાં રાજાને માથે વિરાજતી એક મોટી શિલા ઉપર આડા સૂઈને નીચેનું રોમહર્ષણ દૃશ્ય અમે જોયું ગોખના જેવી ભયાનક ખીણને માથે પહોંચીને અંદર જોતાં આખા શરીરને કંપ છૂટે છે આ શિલા પોતાના જ ભારથી છૂટી થાય તો! એવી શંકા મનમાં ઊઠ્યા વગર રહેતી નથી

એ શિલાને પડખે એવી જ મોટી અને એવી જ ભયાનક સ્થાને આવેલી બીજી શિલા છે એના ઉપર પ્રાચીન કાળમાં કોઈ રાજાનો લગ્નમંડપ ઊભો કર્યો હશે અત્યારે એ મંડપના ચાર થાંભલા બેસાડવાનાં ચાર ખાણાંનો મોટો ચોરસ એ શિલા ઉપર દેખાય છે ભયાનક ધોધની કરાડને કાંઠે મંડપ ઊભો કરી પરણનાર રાજાની કાવ્યમય વૃત્તિની બલિહારી! એના શોખવાળા રાજા સાથે પરણનાર

રાજકન્યાને એ મડપમા બેસતા ગ શુ થયુ હશે! કોકે કહ્યુ "ભીષણ રસના રસિયા એ રાજાને નામે જ એ ધોધનુ નામ પાડવામા આવ્યુ છે" મે મનમા વિચાર કર્યો કે ત્યારે એની પરણેતર રાજકન્યાનુ નામ આપણે જાણતા નથી એનો લાભ લઈ ને, એને જ આપણે પાર્વતી કેમ ન કહીએ? પર્વતની કરાડને કિનારે એ પગણી એટલુ કારણ બસ નથી?

પહાડમા ગોખના જેવી ખીણો મે નથી જોઈ એમ નથી મસ્જિદોમા પણ દીવાનમા ઊંડાણ સાધી એને કિનારે મહેરાબ ગોઠવે છે પણ રાજા તળેનો ગોખવો તો કાળપુરુષના મોઢા કરતા પણ મોટો અને બોખો તો ખરો જ એની અદર જ્યાં જગા મળે ત્યા પક્ષીઓ પોતાના માળા બાધે છે અને વીણી આણેલા પરિપક્વ અનાજના દાણા સઘરે છે

મુબઈ બાજુએ એટલે કે ઉત્તરની બાજુએ ધરાઈને જોયા પછી અમે મોટરમા બેસી પૂર્વ તરફ ગયા ત્યા બે હોડીના બનાવેલા એક તરાપા ઉપર (આવા તરાપાને અહી જગન કહે છે એવા જગન ઉપર) અમારી મોટર ચડાવીને અમે શરાવતી નદી ઓળગીને દક્ષિણ કિનારે આવી ગયા ત્યાથી મૈસૂર સરકારની અતિથિશાળા પાસથી એ આખી ખીણનુ દશ્ય ફરી વાર જોયુ વીસ વરસ પહેલા આ જ ઠેકાણેથી રાજા, વીરભદ્ર અને પાર્વતીનુ દેવદુર્લભ દશ્ય જોયુ હતુ આ વખતના કોરા દશ્યમા કાવ્ય ન હતુ એમ નથી એક નીચે એક એવા એ મોટા ગોખના ૮૪૦ ફૂટનુ પતન માપી કાઢે છે એવુ દશ્ય વિધાતાની વિવિધ સૃષ્ટિમા ક્યા ત્યા થોડુ જ જોવાને મળવાનુ હતું?

મારા મનમા જ્વાયેલો વિષાદ ખીણના ઝાડો ઉપર મે ન જોયો અને ગોખનામા ગોળ ગોળ ચક્કર લેતા પક્ષીઓ પણ વિષણ્ણ લાગતા ન હતા આકાશમા તરતા રહી ધોધની ખીણમા ડોકિયુ કરનાર વાદળાઓ પણ ગભીર દેખાતા ન હતા પછી પોલાણનુ એ દશ્ય જોઈ હુ જ શા માટે આટલો અસ્વસ્થ થાઉ છુ? વીસ વરસ પહેલા અહી જોયેલી જળની સમૃદ્ધિ યાદ કરીને? યા દસ વરસ પહેલા એમા જોયેલા ઇન્દ્રધનુષ્યનો ચમત્કાર યાદ કરીને? પણ એ જળસમૃદ્ધિ અને એ વર્ણસકરનો ચમત્કાર કાયમને માટે થોડા જ અલોપ થયા છે?

હજારો વરસ થયાં દર ઉનાળે આવું કોરાપણું જોવાને મળતું હશે અને દર ચોમાસે ભારગી આખી ખીણને સર્વત્ર જળબંબોળ કરતી હશે. આ ઘટમાળ ચાલ્યા જ કરવાની तत्र का परिदेवना ?

જોગના ધોધના આ ત્રીજા દર્શન પછી અહીંના ઇતિહાસનો અમે નવો અધ્યાય ખોલ્યો

વીસ વરસ પહેલાં મે સાંભળ્યું હતું કે આ ધોધના પાણીમાંથી મૈસૂર સરકાર વીજળી પેદા કરવા માગે છે મુંબઈ-સરકાર-અને મૈસૂર સરકાર વચ્ચે એ બાબતમા પત્રવ્યવહાર ચાલે છે. એ બે સરકાર એકમત થઈ નથી, તેથી જ વીજળીની એ યોજના અમલમાં મુકાઈ નથી

તે વખતે મેં મનમાં ઇચ્છયું હતું કે ભગવાન કરે ને એ બે એકમત ન થાય. વીજળી પેદા કરી કારખાનાઓ ચાલશે અને દેશની સમૃદ્ધિ વધારવાને બહાને દેશના ગરીબો પિલાશે એવી બીક મારા મનમા હતી અને તેથીયે વધારે અકળામણ એ હતી કે યંત્રો આવશે એટલે ધોધ તૂટી જશે અને કુદરતનું આ ભવ્ય દર્શન કાયમને માટે મટી જશે પણ મારી એ બીક સદ્ભાગ્યે સાચી ન નીવડી.

ઇજિનિયર લોકોએ ધોધને ખૂબ ઉપવાસે એક બાધ બાંધી પાણીનો જથ્થો રોક્યો છે હજી એ કામ પૂરુ થયુ નથી બાંધ બાધીને જે પાણી રોક્યા છે એની ચાર નહેરો એક બાજુએ લઈ જઈ મૈસૂરની બાજુએ ધોધથી ઠીક દૂર, ટેકરી પરથી નીચે છોડી દીધી છે — ધોધના રૂપમાં નહીં પણ ત્રાંસા ઊતરેલા મહાકાય એવા ચાર નળ દ્વારા. પાણી નળ દ્વારા જ્યા પહોંચે છે, ત્યા એ પાણીના વેગથી ચાલનારા યત્રો ગોઠવી એમાથી વીજળી પેદા કરવામાં આવે છે. હવે એટલી બધી વીજળી પેદા થશે કે મૈસૂર રાજ્યની ભૂખ ભાગીને થોડીક વીજળી હૈદરાબાદના રાજ્યને પણ અપાશે. અને મુંબઈ સરકારની હોન્નાવરની સરહદ ઉપરથી શરાવતી નદી જાય છે એટલા માટે અમુક હજાર કિલોવૉટ વીજળી મુંબઈ સરકારને પણ અપાશે ન્યાયત એ વીજળી પર પહેલો હક હોન્નાવર તાલુકાનો અને કારવાર જિલ્લાનો ગણાય. પણ એ જિલ્લો ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ

હજી ખીલેલો નથી, એ કારણસર વીજળી ધારવાડ જિલ્લાને અપાશે એમ નક્કી થયું છે. આથી કારવાર જિલ્લાના લોકો નારાજ થયા છે. કારવાર જિલ્લાની ખનિજસંપત્તિ અને ઉદ્‌ભિજ્જસંપત્તિ ધારવાડ જિલ્લા કરતાં અનેક ગણી છે. એને સમુદ્રકિનારો હોવાથી એનો વેપાર પણ ખૂબ ખીલે એવો છે. કારવાર જિલ્લામાં કાળી, ગંગાવળી, અઘનાશિની અને શરાવતી એ ચાર નદીઓ નૌકાનયનને અનુકૂળ હોવાથી એ જિલ્લાનું ઉદ્યોગીકરણ બહુ સહેલું છે. પણ આજે એ જિલ્લામાં મોટા ઉદ્યોગો નથી એમ કહીને એને વીજળી આપવાની ના પડાય છે અને એની પાસે વીજળી નથી માટે ત્યાં ઉદ્યોગોની ખિલવણી થઈ ન શકે એમ પણ એને સંભળાવવામાં આવે છે. તામિલ ભાષાની એક કહેવત પ્રમાણે 'લગ્ન થતું નથી માટે છોકરીનું ગાંડપણ મટતું નથી, અને ગાંડપણ મટતું નથી એટલા માટે લગન થતાં નથી'— એના જેવી આ સ્થિતિ છે.

હું આશા રાખું છું કે સ્વરાજ્ય-સરકાર દ્વારા આ અન્યાય દૂર થશે અને કારવાર જિલ્લાને શરાવતીની વીજળી મળશે. એ ઉપરાંત કારવાર પાસે ઉંચળી, માગોડ જેવા બીજા પણ નાનામોટા ત્રણચાર સરસ ધોધો છે. શરાવતીની વીજળી મળે એટલે એની મદદથી બીજા ધોધો પણ પલાણાશે અને કારવાર જિલ્લામાં વરસાદની પેઠે વીજળીની પણ સમૃદ્ધિ થશે. જ્યાં ચાર નદીઓ પહાડી ઊંચાઈએથી ધમ દઈને નીચે પડે છે ત્યાં આજે નહીં તો કાલે માણસ વેપારી વીજળી પેદા કરવાનો જ.

મને સંતોષ થયો એટલા જ માટે કે શરાવતીનાં પાણીમાંથી વીજળી તૈયાર કર્યા છતાં જોગના ધોધનું પ્રાકૃતિક સ્વરૂપ ઘાંટાભાર ખંડિત થવાનું નથી. બાંધને લીધે ગમે તેટલાં પાણી રૂંધી રાખ્યાં હોય તોયે નદીના સામાન્ય પ્રવાહનાં પાણી ઓછાં નથી થતાં. ચોમાસાનાં પાણી ભરી લીધા પછી હંમેશનો પ્રવાહ હંમેશની પેઠે જ ચાલવાનો. એમાં પ્રવાહની દિશા, ગતિ કે પાણીનો જથ્થો — કશામાં ઊણપ આવવાની નથી. ઊલટો લાભ એ થશે કે ઉનાળાના દિવસોમાં હજારો વરસ થયાં જે ધોધ સુકાઈ જતો હતો તે, એકાદ દિવસ ધારીએ તો

હજારો વરસ થયા દર ઉનાળે આવુ કોરાપણુ જોનાને મળતુ હશે અને દર ચોમસે ભારગી આખી ખીણને સર્વત્ર જળમબોળ કરતી હશે આ ધટમાળ ચાલ્યા જ કરવાની तत्र का परिदेवना ?

જોગના ધોધના આ ત્રીજા દર્શન પછી અહીના ઇતિહાસનો અમે નવો અધ્યાય ખોલ્યો

વીસ વરસ પહેના મે સાભળ્યુ હતુ કે આ ધોધના પાણીમાથી મૈસૂર સરકાર વીજળી પેદા કરવા માગે છે મુમ્બઈ સરકારઽઅને મૈસૂર સરકાર વચ્ચે એ બાબતમા પત્રવ્યવહાર ચાલે છે એ બે સરકાર એકમત થઈ નથી, તેથી જ વીજળીની એ યોજના અમલમા મુકાઈ નથી

તે વખતે મે મનમા ઇચ્છ્યુ હતું કે ભગવાન કરે ને એ બે એકમત ન થાય વીજળી પેદા કરી કારખાનાઓ ચાનશે અને દેશની સમૃદ્ધિ વધારવાને બહાને દેશના ગરીમો પિનાશે એવી બીક મારા મનમા હતી અને તેથાયે વધારે અકળામણ એ હતી કે યત્રો આવશે એટલે ધોધ તૂટી જશે અને કુદરતનુ આ ભ ય દર્શન કાયમને માટે મટી જશે પણ મારી એ બીક સદ્ભાગ્યે સાચી ન નીવડી

ઇજિનિયર લોકોએ ધોધને ખૂબ ઉપનાણે એક બાધ બાધી પાણીનો જથ્થો રોકયો છે હજી એ કામ પૂરુ થયુ નથી બાધ બાધીને જે પાણી રોકયા છે એની ચાર નહેરો એક બાજુએ લઈ જઈ મૈસૂરની બાજુએ ધોધથી ઠીક દૂર, ટેકરી પરથી નીચે છોડી દીધી છે — ધોધના રૂપમા નહીં પણ નાસા ઉતરેલા મહાકાય એવા ચાર નળ દ્વારા પાણી નળ દ્વારા જ્યા પહોચે છે, ત્યા એ પાણીના વેગથી ચાલનારા યત્રો ગોઠવી એમાથી વીજળી પેદા કરવામા આવે છે હવે એટની બધી વીજળી પેદા થશે કે મૈસૂર રાજ્યની ભૂખ ભાગીને થોડીક વીજળી હૈદરાબાદના રાજ્યને પણ અપાશે અને મુમ્બઈ સરકારની હોન્નાવરની સરહદ ઉપરથી શરાવતી નદી જાય છે એટના માટે અમુક હજાર કિલોવૉટ વીજળી મુમ્બઈ સરકારને પણ અપાશે ન્યાયત એ વીજળી પર પહેલો હક હોન્નાવર તાલુકાનો અને કારવાર જિલ્લાનો ગણાય પણ એ જિલ્લો ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ

મે નરહરિભાઈને કહ્યુ — "સાબરમતી ગુજરાતની વિશેષ લોકમાતા છે આજુના પરિસરમા જે અનેક નદીઓ ઉગમ પામે છે એમા એ જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ છે એનુ એક ગદ્યસ્તોત્ર લખી આપો એમણે ઉત્સાહપૂર્વક એક નાનકડો સુદર લેખ લખી આપ્યો વિદ્યાર્થીઓની ભાવના જાગ્રત થઈ એમનામા એ લોકમાતા પ્રત્યે ભક્તિ જામી છે એ જોઈને મે તક સાધી અને વિદ્યાર્થીઓને કહ્યુ "મે સૂચવેલુ નામ તમે કમને સ્વીકારો એ મને ગમે નહી કહો તો બીજુ નામ સૂચવુ બધાએ એક અવાજે જવાબ આપ્યો "ના, ના, બીજુ નામ જોઈતુ નથી સાબરમતી જ સૌથી સરસ છે "

મે હ્યુ "એમા તો શક છે જ નહી "

* * *

નદીપૂજક મારા હૃદયે ભારતની અનેક નદીઓને વખતોવખત અજલિઓ આપી છે સિધુથી માડીને બ્રહ્મપુત્રા અને ઇરાવતી સુધી, અને દક્ષિણમા પિનાકિની અને કાવેરી સુધી અનેક નદીઓને મે સ્મરણાજલિ આપી પણ એમા ગુજરાતની જ મુખ્ય નદીઓ રહી ગઈ છે એમ જોઈ મારા અનેક વાચકોએ મને એનુ કારણ પૂછ્યુ અને ગુજરાતની લોકમાતાઓ વિષે લખવાનુ આગ્રહપૂર્વક સૂચવ્યુ

મે કહ્યુ, "નદીના ઉપસ્થાનની પ્રેરણા મે આપી છે હવે ગુજરાતની નદીઓ વિષે, ગુજરાતીમા કોઈ ગુર્જરીપુત્ર લખે તેમા જ ઔચિત્ય છે "

એની પણ ઠીક ઠીક રાહ જોવાઈ અને ફરી ફરી મને સૂચના કરવામા આવી પણ અતે મારી શ્રદ્ધા સાચી નીવડી અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થી વનસ્પતિઉપાસક શ્રી શિવશકરે ગુજરાતની લોકમાતાઓ વિષે લખવાનુ શરૂ કર્યુ એ કામ જરૂર એક વખતે પૂરુ થશે સાબરમતીના પ્રવાહકુટુબ વિષે એમણે પૂરતુ લખ્યુ છે, એનો મને સતોષ છે અને તેથી મારે વિસ્તારપૂર્વક લખવાની આવશ્યકતા રહી નથી પણ જે નદીને કાઠે મહાત્માજીના અને સાથીઓના સહવાસમા ૨૫–૩૦ વરસ ગાળ્યા, તે નદીને શ્રદ્ધાજલિ અર્પણ કરવાનુ કર્તવ્ય રહી જતું હતુ તે આહ્લાદપૂર્વક પૂર્ણ કરવા માટે થોડુ ક લખુ છુ

બાંધના ખજાનામાંથી પાણી છોડીને ગમે તેટલા પ્રચંડ અને તોફાની રૂપમાં પ્રત્યક્ષ કરી શકાય, જેને જોઈને આકાશમાંના ઉનાળાના ઉષ્મપા દેવો પણ ચકિત થઈ જાય!

બલિહારી માનવી વિજ્ઞાનની!

એપ્રિલ, ૧૯૪૭

૧૫

ગુર્જરમાતા સાબરમતી

અંગ્રેજ સરકાર જોડે અસહકાર પુકારી મહાત્માજી સ્વરાજ્યની તૈયારી કરે છે. અમદાવાદમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ છે. સ્વાતંત્ર્યવાદી નવયુવકો મહાવિદ્યાલયમાં દાખલ થયા છે. એમને પોતાની આકાંક્ષાઓ અને કલ્પનાવિલાસ વ્યક્ત કરવા એક માસિક જોઈએ છે. મારી પાસે આવીને તેઓ પૂછે છે કે "માસિકનું નામ શું રાખીશું?" એ જમાનામાં કાકાને જ ફઈઆનું કામ કરવું પડતું.

મેં કહ્યું, "માસિકો ઘણાં નીકળે છે. તમે બબ્બે મહિને, ઋતુએ ઋતુએ, નવીન રૂપે પ્રગટ થનારું નિયતકાલિક શરૂ કરો અને એનુ નામ રાખો 'સાબરમતી.'" દ્વિમાસિકની કલ્પના તો ગમી. પણ 'સાબરમતી' નામ કોઈને રુચ્યું નહીં. 'સાબરમતી' તો એ પેલી આપણી હંમેશની નદી. રોજ એમાં નાહીએ છીએ. એમાં તે વળી શું નાવીન્ય છે કે એ નામ અમારા નવચેતનવંતા સાહિત્યપ્રવાહને આપીએ? મેં કહ્યું, "સાબરમતીનો પ્રવાહ સનાતન છે — તેથી જ નિત્યનૂતન છે." દાખલો આપવાની દૃષ્ટિએ મેં દલીલ કરી કે "સિંધ હૈદરાબાદના આપણા મિત્રોએ, પોતાના કૉલેજ મૅગેઝીન માટે 'ફુલેલી' નામ રાખ્યું છે. 'ફુલેલી' સિંધુની એક નહેર છે. આપણી આ અનાવિલા (કાદવરહિત) સાબરમતી ગાંધીયુગની પ્રતીક બની શકે છે. મારી વાત માનો અને સાબરમતી નામ સ્વીકારો."

યુવાનોએ મારી આમન્યા રાખવા ખાતર સાબરમતી નામ સ્વીકાર્યું. જોકે એમને તો વધારે જોશીલુ નામ જોઈતુ હતું.

મે નરહરિભાઈને કહ્યુ — "સાબરમતી ગુજરાતની વિશેષ લોકમાતા છે આપણા પરિસરમા જે અનેક નદીઓ ઊગમ પામે છે એમા એ જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ છે એનુ એક ગદ્યસ્તોત્ર લખી આપો એમણે ઉત્સાહપૂર્વક એક નાનકડો, સુદર લેખ લખી આપ્યો વિદ્યાર્થીઓની ભાવના જાગ્રત થઈ એમનામા એ લોકમાતા પ્રત્યે ભક્તિ જામી છે એ જોઈને મે તક સાધી અને વિદ્યાર્થીઓને કહ્યુ, "મે સૂચવેલુ નામ તમે કમને સ્વીકારો એ મને ગમે નહી. કહો તો બીજુ નામ સૂચવુ" બધાએ એક અવાજે જવાબ આપ્યો, "ના, ના, બીજુ નામ જોઈતુ નથી સાબરમતી જ સૌથી સરસ છે"

મે કહ્યુ, "એમા તો શકા છે જ નહી"

* * *

નદીપૂજક મારા હૃદયે ભારતની અનેક નદીઓને વખતોવખત અજલિઓ આપી છે. સિંધુથી માડીને બ્રહ્મપુત્રા અને ઇરાવતી સુધી, અને દક્ષિણમા પિનાકિની અને કાવેરી સુધી અનેક નદીઓને મે સ્મરણાર્જન આપી પણ એમા ગુજરાતની જ મુખ્ય નદીઓ રહી ગઈ છે એમ જોઈ મારા અનેક વાચકોએ મને એનુ કારણ પૂછ્યુ અને ગુજરાતની લોકમાતાઓ વિષે લખવાનું આગ્રહપૂર્વક સૂચવ્યુ

મે કહ્યુ, "નદીના ઉપસ્થાનની પ્રેરણા મે આપી છે હવે ગુજરાતની નદીઓ વિષે, ગુજરાતીમા કોઈ ગુર્જરીપુત્ર લખે તેમા જ ઔચિત્ય છે."

એની પણ ઠીક ઠીક રાહ જોવાઈ અને ફરી ફરી મને સૂચના કરવામા આવી પણ અતે મારી શ્રદ્ધા સાચી નીવડી અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થી, વનસ્પતિઉપાસક શ્રી શિવશકરે ગુજરાતની લોકમાતાઓ વિષે લખવાનુ શરૂ કર્યુ. એ કામ જરૂર કોક વખતે પૂરુ થશે સાબરમતીના પ્રવાહકુટુમ વિષે એમણે પૂરતુ લખ્યુ છે, એનો મને સતોષ છે અને તેથી મારે વિસ્તારપૂર્વક લખવાની આવશ્યકતા રહી નથી પણ જે નદીને કાઠે મહાત્માજીના અને સાથીઓના સહવાસમા ૨૫-૩૦ વરસ ગાળ્યા, તે નદીને શ્રદ્ધાજલિ અર્પણ કરવાનુ કર્તવ્ય રહી જતું હતુ તે આહ્લાદપૂર્વક પૂર્ણ કરવા માટે થોડુક લખ્યુ છુ

સંસ્કૃત કવિઓ દરેક નામને સંસ્કૃત રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરવાના. સાબરમતીનું સંસ્કૃત કરવા જતા એમણે સાભ્રમતિ શબ્દ ઉપજાવી કાઢ્યો, અને તેમાંય બે રીતે એનો પદચ્છેદ કર્યો. સા ભ્રમતિ—તે રખડે છે, વાંકાચૂંકા વળાંક લે છે, એવો અર્થ કેટલાક કરે છે. જ્યારે બીજા કહે છે કે એ નદીના પ્રવાહ પરના આકાશમા અભ્ર—કહેતાં વાદળો દેખા દે છે માટે એ અભ્રમતી અથવા સાભ્ર મતિ જે મને લાગે છે કે આ આખો મિથ્યા પ્રયાસ છે.

જે નદીને કાંઠે ગાયોનાં ધણ ફરે છે, ચરે છે, અને પુષ્ટ થાય છે, તે જેમ કાં તો ગોન્દા(ગોદાવરી) અથવા ગો મતી, જે નદીને કાંઠે અને પ્રવાહમાં પણ ઘણા પથરા છે તે જેમ દષદ્-વતી, તેવી જ રીતે અનેક સરોવરોને જોડતી અથવા સારસ પક્ષીઓથી શોભતી તે સરસ્-વતી. એ જ ન્યાયે વાઘ-મતી, હાથ-મતી, ઐરાવતી, ઇત્યાદિ અનેક નામો આપણા પૂર્વજોએ અહીંની નદીઓને આપ્યાં છે. એમાની હાથમતી તો સાબરમતીને મળનારી જ નદી છે. હરણાં અને સાબર જેના કિનારે વસે છે, લડે છે અને મુક્તપણે વિહરે છે તે સાબર મતી. એનો સંબંધ 'શ્વભ્ર' સાથે જોડી દેવાની કશી જરૂર નથી.

ગુજરાતની નદીઓમાં ત્રણ ચાર મોટી નદીઓ આંતરપ્રાંતીય છે. નર્મદા, તાપી, મહી—ત્રણે દૂરદૂરથી નીકળી પૂર્વ તરફથી આવી ગુજરાતમાં ધસે છે અને સમુદ્રમા અલોપ થઈ જાય છે. સાબરમતી એથી જુદી છે. અરવલ્લીના પહાડમા જન્મ લઈ અનેક નદીઓનો સાથ મેળવી દક્ષિણ તરફ વહેતી તે અંતે સાગરને મળે છે. સાબરમતી જેટલી કુટુંબવત્સલ નદીઓ આપણા દેશમાં પણ ઝાઝી નથી. સાબરમતીને વિશેષ રૂપે ગુર્જરી માતા કહી શકાય. એને કિનારે ગુજરાતના આદિવાસીઓ સનાતન કાળથી વસતા આવ્યા છે, એને કિનારે બ્રાહ્મણોએ તપ કર્યું છે, રાજપૂતોએ કોઈક વખતે ધર્મ માટે તો ઘણી વાર પોતાની બેવકૂફીભરી જીદ માટે વીર પુરુષાર્થ કરી બતાવ્યો છે, વૈશ્યોએ એને કાંઠે ગામડાં અને શહેરો વસાવી જાહોજલાલી ખીલવી છે અને હમણાં શહેરીએ પણ આધુનિક યુગને અનુસરીને સાબરમતીને કાંઠે મિલો ચલાવી છે.

ખરુ જોતા આ નદીઓ સાથેનો ઘનિષ્ઠ સંપર્ક તો પશુપક્ષીની પેઠે આદિવાસીઓનો જ હોય છે એટલે સાબરમતીના કુટુંબવિસ્તારનું કાવ્ય ભેગુ કરવુ હોય તો પુરાણો તરફ જવાને બદલે આદિવાસીઓની લોકકથાઓ અને લોકગીતો તરફ આપણું ધ્યાન જવુ જોઈએ બીક છે કે આજના સંશોધક યુવાનો આ કામ માટે ઉત્સાહ કેળવે અને આદિવાસી ગિરિજનો સાથે ભળવાનો વખત કાઢે તે પહેલા આદિવાસીઓની નદી-કથાઓ લુપ્ત થઈ જવાની

કેવળ નદી-ભક્તિથી પ્રેરાઈને આદિવાસીઓએ ગોઠવેલો વૌઠાનો મેળો જ્યા સુધી ભરાય છે ત્યાં સુધી આ બાબતમા બહુ નિરાશ થવાનું કારણ નથી સાત નદીઓના પાણી ક્રમેક્રમે એકબીજામા ભળી જે સ્થાને એકત્ર થાય છે તેનુ કાવ્ય માણવા અથવા નાહવા માટે જ્યા આદિવાસીઓ અને બીજા પણ ભેગા થાય છે એ સ્થાને સાબરમતી વિષેની આદિકથાઓ આપણને મળવી જ જોઈએ

સાબરમતીના જૂના નામો શોધવા જતા શ્વભ્રગગા કે એવુ કોઈ નામ જરૂર મળવાનું નદીને કોઈ ને કોઈ રીતે ગગાનો અવતાર બનાવ્યા વગર આર્યોને સતોષ થવાનો નથી, પણ મને તો સાબરમતીનુ જૂનું નામ ચદના સૌથી વધારે આકર્ષે છે, કેમ કે સાભળ્યા પ્રમાણે અમુક અમુક ઠેકાણે પીળી માટી વચ્ચે થઈને એ વહેતી હોવાથી એ ગેરોચનનો રગ ધારણ કરે છે પણ જે ઠેકાણે મે સાબરમતીને કિનારે ત્રીસત્રીસ વર્ષ ગાળ્યા ત્યા સાબરમતીના જળ સજ્જનોના અને મહાત્માઓના મનની પેઠે તદ્દન નિર્મળ છે

જ્યા નદીના પાણી છીછરા હોઈ સામા કાઠા સુધી સહેજે તરી જવાય છે એવા સ્થાનને સસ્કૃતમા તીર્થ કહે છે મુસાફરો અનેક ઠેકાણે પ્રયત્ન કરી જોયા પછી નક્કી કરે છે કે અમુક અમુક ઠેકાણે જ આરાઓ છે એટલે તેઓ ગોપુચ્છ ચાલીને આરા પાસે જ આવવાના, ભેગા થવાના, ત્યા બેસીને સ્હેજ વિસામો લેવાના, વર્તમાન કરવાના, નદીના નીર એકાએક વધ્યા હોય તો તે ઉતરી જાય ત્યા સુધી અમુક કલાક કે અમુક દિવસ આરા પાસે બેસી પણ જવાના આવી રીતે જ્યા લોકો સ્વાભાવિક ભેગા થાય છે ત્યા

પરમ કારુણિક સતો ધર્મસેવા અને લોકસેવા માટે આવી વસવાના અને તેથી જ તીર્થ શબ્દને નવો અર્થ મળ્યો મૂળે તીર્થ શબ્દનો અર્થ 'આરો' એટલો જ થતો. એથી વધારે કાંઈ નહી પણ જ્યાં સાધુઓ ભવનદી ઓળગવાની શિખામણ આપે છે, અને તેમ કરવાની કળા પણ શીખવે છે એ સ્થાનને તીર્થની વિશેષ પવિત્રતા એની મેળે મળતી જાય છે

અમદાવાદ પાસે સાબરમતીમા રેલવે પુલથી માંડીને સરદાર-પુલ સુધી અને એથીયે દક્ષિણે કેટલાક તીર્થો છે. એમા ચદ્રભાગા નદી જ્યા સાબરમતીને મળે છે ત્યા દધીચએ તપ કરેલુ હોવાથી એ સ્થાન વધારે પવિત્ર ગણાય છે અને આસપાસના લોકોએ ઇહલોક છોડી પરલોક જનાર ઉતારુઓને અગ્નિદાહ મારફતે વિદાય આપવાની જગ્યા પણ ત્યા જ પસદ કરી છે અને તેથી એ સ્મશાન આરો પણ થયો છે સ્મશાનના અધિપતિ દૂધેશ્વર મહાદેવ ત્યા વિરાજમાન થઈ એ મહાયાત્રાની દેખરેખ રાખે છે

* * *

મને એ દિવસ યાદ છે કે જ્યારે પૂજ્ય ગાધીજી પોતાના સ્નેહી રગૂનવાળા ડૉ પ્રાણજીવન મહેતાને અને રણોલીવાળા મારા સ્નેહી નાથાભાઈ પટેલને સાથે લઈ આશ્રમની ભૂમિ પસદ કરવા ઊપડ્યા હતા. હું પણ સાથે હતો તે દિવસથી એ ભૂમિ સાથે મારો સબધ બંધાયો એ જગ્યાએ પહેલી કોદાળી ચલાવી તે મે જ, પહેલી રાવટી પણ મેં જ ઊભી કરી અને ત્યાર પછી અનેક તબૂઓ પણ ઊભા કર્યા, ઝૂપડીઓ બાધી મકાનો બધાયા, ખાદીની પ્રવૃત્તિ, ખેતી અને ગૌશાળાની પ્રવૃત્તિ, રાષ્ટ્રીયશાળા, રાષ્ટ્રીય ઉત્સવો, રાસ-નૃત્ય, લોક સગીત અને શાસ્ત્રીય સગીત, 'નવજીવન' અને 'યગ ઇંડિયા', સાહિત્ય-નિર્માણ, સત્યાગ્રહો, મિલમાલિકો સાથે મજૂરોનો ઝઘડો અને છેવટે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા માટે શરૂ થયેલી દાંડીકૂચ—આ બધુ એ આશ્રમમાથી જ ઉદ્ભવ્યુ અને વિકસ્યુ રોલેટ ઍક્ટ સામેની હિલચાલ, એમાથી ઉત્પન્ન થયેલાં પજાબના રમખાણો, જલિયાનવાલા બાગ, ખેડાનો સત્યાગ્રહ, બારડોલીની લડત,

ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના, કોંગ્રેસનાં અધિવેશનો, દેશની એકેએક રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને આર્થિક હિલચાલનું કેન્દ્ર એ સાબરમતીનો કિનારો હતો. સાબરમતીની રેતીમાં સભાઓ ભરાય ત્યારે લોકોની મેદની જામે. કેવળ ગુજરાતનું જ નહીં પણ આખા હિંદુસ્તાનનું જીવન ફેરવી દીધું એ સાબરમતીના વાતાવરણે અને એ જ વાતાવરણ આજે આખી દુનિયાના રાજકારણમાં નવી ભાત પાડે છે અને નવા યુગનું મંડાણ થાય છે.

એ સાબરમતીના નીરમાં અમે શું શું નથી માણ્યું? આશ્રમનાં કેટલાંયે છોકરા-છોકરીઓને અને શિક્ષકોને પણ, મેં ત્યાં તરવાની કળા શીખવી, એની રેતીમાં ગીતા અને ઉપનિષદનું ચિંતન-મનન કર્યું અને ગીતાપારાયણની અનેક સપ્તાહો ચાલુ કરી. એ ભૂમિ પરનું લગભગ એકેએક ઝાડ અમારે હાથે જ વવાયેલું છે.

એ રચનાકાળ હતો જ અદ્ભુત. દરેકના હૃદયમાં કોઈ નવો શક્તિશાળી આત્મા આવીને વસ્યો હતો અને એ બધા પાસેથી જાતજાતનાં કામો લઈ શક્યો. કેવળ ખાવાના પ્રયોગો પણ ત્યાં અમે ઓછા નથી કર્યા. કૌટુંબિક જીવનના અનેક પ્રકારો અજમાવ્યા. કેળવણીનું તંત્ર અનેક વાર ફેરવ્યું અને તેમાંયે અનેક વાર ક્રાન્તિ કરી. અને જીવનના દરેક પાસા માટે નવી નવી સ્મૃતિઓ તૈયાર કરતા ગયા. એ આખા પુરુષાર્થની સાક્ષી સાબરમતી નદી છે.

જ્યાં સુધી ભારતનો ઇતિહાસ દુનિયાને બોધ-દાયક હશે અને ભારતના ઇતિહાસમાં મહાત્માજીનું સ્થાન કાયમ હશે ત્યાં સુધી સાબરમતીનું નામ દુનિયાને મોઢે ચડેલું રહેશે.

મે, ૧૯૫૫

૧૬

ઉભયાન્વયી નર્મદા

આપણો દેશ હિંદુસ્તાન મહાદેવની મૂર્તિ છે. હિંદુસ્તાનનો નકશો જો ઊંધો પકડીએ તો એનો આકાર શિવલિંગ જેવો દેખાય છે. ઉત્તરનો હિમાલય એ એનો પાયો અને દક્ષિણનો કન્યાકુમારીનો ભાગ એ એનુ શિખર.

ગુજરાતનો નકશો જરા ફેરવીએ અને પૂર્વનો ભાગ નીચે લઈએ અને સૌરાષ્ટ્રનો છેડો — ઓખા મંડળ ઉપર તરફ આણીએ તો એ પણ શિવલિંગ જેવો જ દેખાશે. આપણે ત્યાં જેટલાં પહાડનાં શિખરો છે તે બધાં શિવલિંગો જ છે. કૈલાસના શિખરનો આકાર પણ શિવલિગ જેવો જ છે.

અને આ પહાડોનાં જંગલોમાંથી જ્યારે કોઈ નદી નીકળે છે ત્યારે કવિઓ કહેવાના કે 'શિવજીની જટામાંથી ગંગા નીકળી.' કેટલાક લોકો પહાડમાંથી સરી આવતા પાણીના પ્રવાહને અપ્-સરા કહે છે. કેટલાક તો પર્વતની આવી તમામ દીકરીઓને પાર્વતી કહે છે.

આવી જ એક અપ્સરા જેવી નદીની વાત આજે કરવી છે. મહાદેવના ડુંગર પાસે માઈકાલ પર્વતની તળેટીમાં અમરકંટક કરીને એક તળાવ છે. એમાંથી નર્મદા નદી નીકળે છે. જે નદી સરસ ઘાસ ઉગાડીને ગાયોની સંખ્યા વધારે છે એને ગોન્દા કહે છે. યશ આપનારી યશોન્દા. અને જે નદી પોતાના પ્રવાહની અને કિનારાની કુદરતી શોભા દ્વારા 'નર્મ' એટલે આનંદ આપે છે તે છે નર્મન્દા. એ નદીને કિનારે કિનારે રખડતાં જેને ઘણો જ આનંદ મળ્યો એવા કોઈ ઋષિએ આ નદીને આ નામ આપ્યું.

જેમ હિમાલયનો પહાડ ટિબેટ અને ચીનથી હિંદુસ્તાનને જુદો પાડે છે તેવી જ રીતે આપણી આ નર્મદા નદી ઉત્તર ભારત અથવા હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ ભારત અથવા દખ્ખણ વચ્ચે આદસો માઈલની

ચળકતી નાચતી જીવતી દોડતી લીટી ખેંચે છે. અને રખેને કોઈ આ કુદરતી લીટી ભૂંસી નાંખે એટલા માટે ભગવાને એ નદીને ઉત્તરે વિંધ્ય અને દક્ષિણે સાતપુડાના લાંબા લાંબા પહાડ ગોઠવ્યા છે. આવા ઉમદા ભાઈઓના રક્ષણ વચ્ચે નર્મદા દોડતી અને કૂદતી અનેક પ્રાંતો વચ્ચે થઈને પ્રસાર થતી ભૃગુકચ્છ અથવા ભરૂચ પાસે સમુદ્રને જઈને મળે છે.

અમરકંટક પાસેનો નર્મદાનો ઊગમ સમુદ્રની સપાટીથી પાંચ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ છે. હવે આઠસો માઈલની અંદર પાંચ હજાર ફૂટ ઊતરવું સહેલું તો નથી જ. એટલે આપણી નર્મદા ઠેકઠેકાણે નાના મોટા ભૂસકા મારે છે. એ ઉપરથી આપણા કવિપૂર્વજોએ નર્મદાને બીજું નામ આપ્યું 'રેવા'. ('રેવ્' એટલે કૂદવું.)

જે નદી ડગલે ને પગલે ભૂસકો મારે છે એ નૌકાનયન માટે એટલે કે હોડીઓ દ્વારા દૂર સુધીનો પ્રવાસ કરવા માટે બહુ કામની નથી. સમુદ્રમાંથી જે વહાણ આવે છે તે નર્મદા નદીમાં માંડ ત્રીસ પાંત્રીસ માઈલ અંદર ઘૂમી શકે છે. ચોમાસાને અંતે બહુ તો પચાસ માઈલ પહોંચે.

જે નદીને ઉત્તરે અને દક્ષિણે બે પહાડ ઊભેલા છે એ નદીનું પાણી નહેર ખોદી દૂર સુધી ક્યાંથી લઈ જવાય? એટલે નર્મદા નદી જેમ વહાણવટાને માટે બહુ કામની નથી તેમ જ ખેતરોની સિંચાઈ માટે પણ વિશેષ કામની નથી. છતાં એ નદીની સેવા બીજી રીતે ઓછી નથી. એના પાણીમાં વિચરતા મગરો અને માછલાંઓ, એને કિનારે ચરતાં ઢોરો અને ખેડૂતો, અને બીજાં જાત જાતનાં પશુઓ અને એના આકાશમાં કલરવ કરતાં પક્ષીઓ બધાંની એ માતા છે.

ભારતવાસીઓએ પોતાની બધી ભક્તિ ભલે ગંગા ઉપર ઠાલવી હોય, પણ આપણા લોકોએ નર્મદા નદીને કિનારે ડગલે ને પગલે જેટલાં મંદિરો બાંધ્યાં છે એટલાં બીજી કોઈ પણ નદીના કિનારે નહીં હોય.

ગંગા, યમુના, ગોદાવરી, કાવેરી, ગોમતી, સરસ્વતી વગેરે નદીઓના સ્નાનપાનનું અને એમને કિનારે કરેલાં દાનનું માહાત્મ્ય

પુરાણકારોએ ભલે ગમે તેટલું વર્ણવેલુ હોય, પણ કોઈ ભક્તે એ નદીઓની પ્રદક્ષિણા કરવાનુ વિચાર્યું નથી જ્યારે નર્મદાના ભક્તોએ કવિઓને સૂઝે એવા નિયમો કરી આપી નર્મદાની પરિક્રમા અથવા 'પરિકમ્મા' કરવાનુ ગોઠવ્યુ છે

નર્મદા નદીના ઊગમથી દક્ષિણ કિનારે ચાલતા ચાલતા સાગર સગમ સુધી જાઓ ત્યા હોડીમા બેસી ઉત્તર કિનારે પહોચો અને એ કિનારે ફરી પગપાળા ચાલતા ચાલતા અમરકટક સુધી જાઓ ત્યારે એક પરિક્રમા પૂરી થઈ આમા નિયમ એવો છે કે પરિકમ્મા દરમ્યાન નદીનો પ્રવાહ ક્યાયે ઓળગાય નહી અને છતા પ્રવાહથી બહુ દૂર પણ ન જવાય રોજ નદીના દર્શન થવા જોઈએ પાણી પિવાય તે નર્મદાનુ જ સાથે ધનદોલત રાખી, એશઆરામમા પ્રવાસ ન કરાય નર્મદાને કિનારે જગલમા વસતા આદિવાસીઓના મનમા યાત્રાળુઓના ધનદોલત પ્રત્યે ખાસ આકર્ષણ હોય છે વધારેપડતાં કપડા, વાસણકૂસણ કે પૈસા હોય તો એ બોજમાથી એ તમને મુક્ત કરવાના જ

આપણા લોકોને એવા અકિંચન અને ભૂખ્યા ભાઈભાડુઓનો પોલીસ મારફતે ઇતાજ કરવાનુ કોઈ કાળે સૂઝ્યુ નથી અને આદિવાસી ભાઈઓ પણ માને છે કે યાત્રાળુઓ પર આપણો એ લાગો જ છે જગલમા લૂટાયેલા યાત્રીઓ જગલમાંથી બહાર આવે એટલે દાની લોકો એમને નવા કપડા અને સીધુ આપે છે

ભાવિક લોકો બધા નિયમોનુ પાલન કરીને — ખાસ કરીને બ્રહ્મચર્યનો આગ્રહ રાખીને નર્મદાની પરિક્રમા, ધીરે ધીરે કરતાં, ત્રણ વરસમા પૂરી કરે છે ચોમાસાના બે ત્રણ મહિના એક ઠેકાણે રહી જવાનો અને સાધુસતોના સત્સગથી જીવનનું રહસ્ય સમજવાનો તેઓ આગ્રહ રાખે છે

આવી પરિક્રમાના બે પ્રકાર હોય છે એમાની જે આકરી હોય છે, તેમા સાગર પાસે પણ નર્મદાને ઓળગાતું નથી હોતું ઊગમથી મુખ સુધી ગયા પછી એ જ રસ્તે પાછા ઊગમ સુધી આવી ઉત્તરને કિનારે સાગર સુધી પહોચવાનુ, અને ફરી એ જ ઉત્તરને કિનારે ઊગમ સુધી

પાછા આવવાનું. આ પરિક્રમા આ રીતે બેવડી થાય છે. આનું નામ છે જલેરી.

મોજમજા અને એશઆરામ છોડીને તપસ્યાપૂર્વક એક જ નદીનું ધ્યાન કરવાનું, એને કિનારે આવેલાં મંદિરોનાં દર્શન કરવાં, આસપાસ રહેતા સંતમહાત્માઓનાં વચનો સાંભળવાં અને કુદરતની શોભા અને ભવ્યતાનું સેવન કરતાં જિંદગીનાં ત્રણ વરસો પસાર કરવાં, એ કાંઈ જેવી તેવી પ્રવૃત્તિ નથી. એમાં ખડતલપણું છે, તપસ્યા છે, બહાદુરી છે. અંતર્મુખ થઈને કરવાનું આત્મચિંતન, ગરીબો સાથે એકરૂપ થવાની લાગણી છે. કુદરતમય થવાની દીક્ષા છે અને કુદરત મારફતે કુદરતમાં વિરાજતા ભગવાનનાં દર્શન કરવાની સાધના છે.

અને એ નદીકિનારાની સમૃદ્ધિ જેવી તેવી નથી. અસંખ્ય જમાનાના ઉચ્ચ કોટીના સંતમહંતો, વેદાંતી સંન્યાસીઓ, અને ભગવાનની લીલા જોઈ ગદ્ગદ થનારા ભક્તો, પોતપોતાનો ઇતિહાસ આ નદીને કિનારે વાવતા આવ્યા છે. પોતાના ખાનદાનની ટેક જાળવનારા અને પ્રજારક્ષણ પાછળ પ્રાણ પાથરનારા ક્ષત્રિય વીરોએ પોતાનાં પરાક્રમો આ નદીને કિનારે અજમાવ્યાં છે. અનેક રાજાઓએ પોતાની રાજધાનીના રક્ષણને અર્થે નર્મદાને કિનારે નાનામોટા કિલ્લાઓ બાંધ્યા છે અને ભગવાનના ઉપાસકોએ ધાર્મિક કળાની સમૃદ્ધિનું જાણે સંગ્રહાલય તૈયાર કરવા માટે મુકામે મુકામે મંદિરો તૈયાર કર્યાં છે. અને દરેક મંદિર પોતાની કળા દ્વારા તમારું મન હરી લઈ અંતે શિખરની આંગળી ઊંચી કરી અનંત આકાશમાં પ્રકટ થતા મેઘશ્યામનું ધ્યાન કરવા પ્રેરે છે.

જેમ 'અજાન'નો અવાજ ખુદાપરસ્તોને નિમાજનું સ્મરણ કરાવે છે, તેમ જ દૂરદૂરથી દેખાતી શિખરરૂપી ચળકતી આંગળીઓ સ્તોત્રો ગાવાને પ્રેરે છે.

અને નર્મદાને કિનારે શિવજીનું કે વિષ્ણુનું, રામચંદ્રનું કે કૃષ્ણચંદ્રનું, જગત્પતિનું કે જગદંબાનું સ્તોત્ર શરૂ કરતાં પહેલાં નર્મદાષ્ટકથી પ્રારંભ કરવાનું હોય છે — सबिंदुसिंधु सुस्खलत् तरंगभंग-रंजितम् । આવી રીતે પંચચામરના લઘુ ગુરુ અક્ષરો જ્યારે નર્મદાના

પ્રવાહનું અનુકરણ કરે છે ત્યારે ભક્તો મસ્તીમા આવીને કહે છે કે, 'માતા! તારા પવિત્ર જળનુ દૂરથી દર્શન થયુ કે તરત આ દુનિયાની સમસ્ત બાધા દૂર થઈ જ ગઈ — गत तदैव मे भय त्वदम्बु वीक्षित यदा । અને અતે ભક્તિમા લીન થઈ એ નમસ્કાર કરે છે — त्वदीय पाद पङ्कज नमामि देवि नर्मदे ।

આપણે ભૂલવુ ન જોઈએ કે જેમ નર્મદા આપણી અને આપણી પ્રાચીન સસ્કૃતિની માતા છે તેમ જ તે આપણા ભાઈભાડુ આદિમજાતિ લોકોની પણ માતા છે એ લોકોએ નર્મદાને બન્ને કિનારે હજારો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતુ, કેટનાક કિલ્લાઓ પણ બાધ્યા હતા અને પોતાની એક વિશાળ આરણ્યક સસ્કૃતિ ખીલવી હતી

મને હમેશા લાગ્યુ છે કે હિદુસ્તાનનો ઇતિહાસ પ્રાતવાર કે રાજ્યવાર લખવાને બદલે નદીવાર લખાયો હોત તો એમા પ્રજાજીવન કુદરત સાથે વણાયુ હોત અને દરેક પ્રદેશની પુરુષાર્થી જાહોજલાલી નદીના ઉગમથી મુખ સુધી તણાયેલી જડી હોત જેમ આપણે સિધુના કિનારાના ઘોડાઓને સૈધવ કહીએ છીએ ભીમાના કિનારાનુ પોષણ મેળવીને પુષ્ટ થયેલા ભીમથડીના ટટ્ટુને વખાણીએ છીએ, કૃષ્ણા નદીની ખીણના ગાય બળદોને વિશેષ રીતે ચાહીએ છીએ તેવી જ રીતે જૂના કાળમા દરેક નદીને કિનારે વિકસેલી સસ્કૃતિ અલગ અલગ નામે ઓળખાતી હતી

એમાયે નર્મદા નદી એ ભારતીય સસ્કૃતિના બે મુખ્ય વિભાગની સીમારેખા ગણાતી રેવાની ઉત્તરે પચગૌડોની વિચારપ્રધાન સસ્કૃતિ અને રેવાની દક્ષિણે દ્રાવિડોની આચારપ્રધાન સસ્કૃતિ મુખ્ય ગણાતી વિક્રમ સવતની કાળગણના અને शालिवाहन શકની કાળગણના બન્ને નર્મદાને કિનારે સબળાય છે અને બદલાય છે

ઉત્તર ભારત અને દક્ષિણ ભારત વચ્ચે એક લીટી દોરવાનુ કામ નર્મદા કરે છે એમ મે કહ્યુ ખરુ પણ એની સાથે હરીફાઈ કરનારી એક બીજી નદી પણ છે નર્મદાએ મધ્યહિદુસ્તાનથી પશ્ચિમ કિનારા સુધી લીટી દોરી એ જાણે બરાબર ન થયુ એમ માનીને ગોદાવરીએ પશ્ચિમના પહાડ સહ્યાદ્રિથી પ્રારભ કરી પૂર્વસાગર સુધી એક નાસી લીટી ખેચી છે એટલે ઉત્તરના બ્રાહ્મણો સકલ્પ બોલતી વખતે કહેવાના

—"રેવાયા ઉત્તરે તીરે ' જ્યારે પૈઠણના રાજ્યના અભિમાની અમે દક્ષિણી લોકો "ગોદાવર્યાં દક્ષિણે તીરે" એમ બોલવાના જે નદીને કિનારે શાલિવાહન અથવા શાતવાહન રાજાઓએ માટીમાથી માણસો બનાવી એ ફોજ દ્વારા યવનોને હરાવ્યા, તે ગોદાવરીને સંકલ્પમા સ્થાન ન મળે એ કેમ ચાલે?

* * *

નર્મદા નદીની પરિક્રમા તો મે નથી કરી અમરકટક જઈને ઊગમનું દર્શન કરવાનો સંકલ્પ બહુ જૂનો છે ગયે વરસે રીવા રાજધાની સુધી ગયા પણ હતા પણ અમરકટક જવાયુ નહી નર્મદાના દર્શન તો ઠેકઠેકાણે કર્યાં છે એમાનુ વિશેષ કાવ્ય અનુભવ્યુ તે જબલપુર પાસે ભેડાઘાટમા

ભેડાઘાટમા હોડીમા બેસીને આરસપહાણના પીળાનીળા પથરા વચ્ચે જ્યારે જલવિહાર કરીએ છીએ ત્યારે એમ જ લાગે છે કે જાણે ગૂઢવિદ્યામા પ્રવેશ કરી માનવચિત્તના ગૂઢ રહસ્યો ઉકેલીએ છીએ અને એમાયે જ્યારે બદરકૂદની પાસે પહોચીએ છીએ અને જૂના સરદારો ઘોડાને ઇશારો કરી પેલી પાર સુધી કૂદ્યાની વાતો સાભળીએ છીએ ત્યારે જાણે મધ્યકાળનો ઇતિહાસ ફરી વાર જીવતો થાય છે

આ ગૂઢ સ્થાનનુ આ માહાત્મ્ય ઓળખીને જ કોઈ યોગવિદ્યાના ઉપાસકે પાસેની ટેકરી ઉપર ચોસઠ યોગિનીનુ મદિર બાધ્યુ હશે અને એ યોગિનીના ચક્ર વચ્ચે નદી ઉપર બિરાજેના શિવપાર્વતીને સ્થાપ્યા હશે એ યોગિનીની મૂર્તિઓ જોઈને ભારતીય સ્થાપત્ય પ્રત્યે માથુ નમે છે અને એવી મૂર્તિઓ જેમણે ખડિત કરી એમની ધર્માંધતા પ્રત્યે ગ્લાનિ પેદા થાય છે પણ આપણે તો ખડિત મૂર્તિઓ જોવાને ટેવાયા છીએ

* * *

ધુવાધાર, પ્રકૃતિનુ એક સ્વતત્ર કાવ્ય છે પાણીને જો જીવન કહીએ તો અધઃપાતને કારણે ખડ ખડ થયા પછી પણ જે સહેજે પૂર્વરૂપ ધારણ કરે છે અને શાન્તપણે આગળ વહે છે તે ખરેખર જીવનતમ છે ચોમાસામા જ્યારે આખો પ્રદેશ જળબબોળ થાય છે ત્યારે ન

મળે 'ધાર' અને ન નીકળે એમાંથી વરાળ જેવી 'ધુવા' ચોમાસુ ઓસરી ગયા પછી જ ધુવાધારની મસ્તી જોઈ લેવી ધોધ ઉપર મીટ માંડીને ધ્યાન કરવાનુ હું પસદ નહીં કરુ, કેમ કે ધોધ એ કેફી વસ્તુ છે એ ધોધમાથી જ્યારે ઘેમીઘાટના સાબુના પાણીની ભાત દેખા દે છે અને આસપાસ ઊડી વરાળના ગોટેગોટા રમત રમે છે ત્યારે જેમ જુઓ તેમ ચિત્તવૃત્તિ અસ્વસ્થ થઈ જાય છે એ દૃશ્ય ધરાઈને જોયા પછી, પાછા ફરતાં એમ જ લાગે છે કે જીવનના કોઈ ગેરફીના પ્રસગમાથી આપણે બહાર નીકળ્યા છીએ અને આટના અનુભવ પછી આપણે પહેલાના જેવા રહ્યા નથી

* * *

ઈટારસી–હોશગાબાદ પાસેની નર્મદા સાવ જુદી જ છે ત્યાંના પથરા નાના ત્રાસા જમીનમા ખૂચેના હોય છે કયા ધરતીકપથી પથરાના પડો આના વિષમ થયા છે એ કોઈ કહી શકે નહી નર્મદાને કિનારે ભગવાનની આકૃતિ ધારણ કરીને બેઠેલા પાષાણો પણ કશુ કહી ન શકે

અને એ જ નર્મદા જ્યારે પાઘડી પને આવેલા ભરૂચના કિનારાને ધોઈ કાઢે છે અને અ કલેશ્વરના ખનાસીઓને રમાડે છે, ત્યારે એ નદી સાવ જુદી જ દેખાય છે

* * *

કબીરવડ પાસે પોતાને ખોળે એક બેટને ઉછેરવાનો લહાવો જેને એક વાર મળ્યો, તે સાગરસગમ વખતે પણ એવા જ બેગમાળને ઉછેરે અને કેળવે તો તેમા આશ્ચર્ય શુ ?

કબીરવડ એ હિંદુસ્તાનના અનેક આશ્ચર્યોમાનુ એક છે લાખો લોકો જેની છાયામા બેસી શકે અને મોટી મોટી ફોજો જેની છાયામા પડાવ નાખી શકે, એવો એક વડ નર્મદાપ્રવાહની વચ્ચોવચ્ચ એક બેટમા પુરાણપુરુષની પેઠે અનતકાળની પ્રતીક્ષા કરે છે મહારેલ આવે એટલે બેટનો એક ભાગ એમા તણાઈ જાય એની સાથે એ વડની અનેક શાખાઓ અને વડવાઈઓ પણ તણાઈ જાય કબીરવડના આવા ભાગના અત્યાર સુધી કેટલી વાર થયા એની નોંધ ઇતિહાસ પામે નથી

નદી વહેતી જાય છે અને વડને નવી નવી કૂંપળો ફૂટતી જાય છે! સનાતનકાળ વૃદ્ધ પણ છે અને બાળક પણ છે એ ત્રિકાળજ્ઞાની પણ છે અને વિસ્મરણશીલ પણ છે

એ કાળ ભગવાનનું અને કાલાતીત પરમાત્માનું અખંડ ધ્યાન ધરનારા ઋષિમુનિઓ અને સંતમહાત્માઓ જેને કિનારે યુગેયુગ વસતા આવ્યા છે, તે આર્ય અનાર્ય સમસ્તની માતા નર્મદા ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાનના માનવીઓનું કલ્યાણ કરે જય નર્મદે હર!

ઑગસ્ટ, ૧૯૫૫

૧૭

સંધ્યારસ

ગૌરીશંકર* તળાવનું દર્શન ઓચિંતુ થાય છે આપણે બગીચામાં ગયા, ઝાડોની શોભા જોઈ, ચીની રકાબીના કકડાથી બનાવેલા નિર્જીવ હાથી, ઘોડા, સિંહનો રોફ જોઈ અને ઝાડો વચ્ચે લહેર કરતા સજીવ પક્ષીઓનો કલરવ સાંભળી, તળાવને કાંઠે આવીએ, પગથિયાં ચડવા માંડીએ, ઠંડા પવનની શાન્તિ અનુભવીએ, તોયે કલ્પના ન થાય કે તળાવ કેવું હશે 'છેલ્લે (એટલે ઉપલે) પગથિયે જઈ પગ દીધો' અને એકદમ જાણે આકાશ ચીરીને અપ્સરા પ્રગટ થઈ હોય તેમ સરોવરનાં નીર આપણી સામે સસ્મિત વદને જોઈ રહે છે ભલે તમે એકલા જ સરોવરને દર્શને જાઓ, ત્યાં તમે એકલા રહેવાના નથી આકાશના વાદળાં અને બધાં કરતાં વિશેષ ઉતાવળે દોડી આવેલી સંધ્યાતારકાને તમારી સાથે જ સરોવરની શોભા નિહાળતી તમે જોશો

સરોવરો હંમેશાં નીચાણમાં હોય ડુંગરની નીચે ઊતરીએ ત્યારે સરોવરનાં જળમાં પગ પખાળવા પામીએ પણ આ તો જાણે ગંધર્વ નગર, જાણે વાદળાં પીગળીને ટેકરીને માથે જમતાં હોય!

સામો કાંઠો દેખાય એવું સરોવર કોને ગમે? આટલાં પાણી ક્યાંથી આવે છે એવી અતૃપ્ત જિજ્ઞાસા જેની સાથે ન હોય તે શા

* સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા ભાવનગરનું બોર તળાવ

સૌદર્યમા કેની ગૂઢ ભાવ ક્યાથી જડવાનો ? રેસવે લાઇન પણ જો સાવ ગીધી હોય તો આપણને ગમે નહી ઊચાણ હોય, નીચાણ હોય, જમણી કે ડાબી બાજુ વાક વળાક હોય તો જ એ શોભે સરોવર એ કઈ ધોધ નથી કે ઊચાનીચાની ક્રીડા બતાવે ગૌરીશકર ચારે બાજુની ટેકરીઓથી ઘેરાયેલુ છે પણ એ ટેકરીઓ મરણિયા થયેલા વીરોની પેઠે ભીડ કરીને ઊભી નથી રહેતી, તેથી પાણીને આમતેમ બધી બાજુ ફેલાઈ જવાનો અવકાશ મળ્યો છે

સરોવરના બાધ ઉપરથી પશ્ચિમ તરફ જોતા એકદ અદ્ભુત નવનકથામા નવે રસ ગૂથેલા હોય તેમ જાતજાતના રગ પાણીમા ફેલાયેલા દેખાય છે પગ તળે આત્મહત્યાનો ઘેરો લીલો રગ જાણે ક્ષણે ક્ષણે આપણને અદર બોલાવતો હોય એવો દેખાય છે એમાં પણ બધે સરખાપણું નથી કોક ઠેકાણે મેદીના પાન જેટલો ઘેરો, તો કોક ઠેકાણે લિબોઈના પાન જેટલો ઊડો ખૂબ નિહાળીએ ત્યારે લાગે છે કે એ પાણીનો રગ નથી પણ પાણીમાં લપાયેલુ સ્વતત્ર ઝેર છે સહેજ આગળ જુઓ એટલે નિરાશામાથી આશા પ્રગટ થતી હોય તેવો બદામી રગ દેખાય છે રગ તો બદામી, પણ એમાં ધાતુનો ચળકાટ છે આગળ જઈ એ જ રગ થોડુક રૂપાન્તર પામી નારગી વર્ણે સધ્યાનુ ઉપસ્થાન કરતો દેખાય છે વાદળાંની જાબુડી છાયા જો વચમાં આડે ન આવી હોત, તો કોણ જાણે આ બાજુના નારગી અને પેલી બાજુના સોનેરી વચ્ચે કેવી શોભા ખીલત!

આપણું ધ્યાન સોનેરી રગ તરફ જાય એ પહેલા જ મદ મદ વહેતો પવન જલપૃષ્ઠ ઉપર સૂક્ષ્મ વિચિમાલા ઉત્પન્ન કરી આપણને કહે છે, 'સાભળો આ સમયોચિત સ્તોત્ર!' સામેની ટેકરીએ માથુ ઊચુ ન કર્યું હોત તો આ રસવતી પૃથ્વી ક્યા પૂરી થાય છે અને નિ:શબ્દ આકાશ ક્યા શરૂ થાય છે એ જાણવુ કોઈ પડિતને પણ અઘરુ થઈ પડત

ડાબી બાજુએ કાટછાટ કરેલી મેદીની વાડ છે સુઘડ વાડો જોવાનુ કોને ન ગમે? પણ શૃગાર સાધિકા મેદીનો શિરચ્છેદ મને જરૂર અસહ્ય લાગે છે જમણી બાજુ જાણે સૂર્યનું તેજ ફિક્કુ પડેલુ પણ

થીજેલું નહીં એવું સરોવર, અને ડાબી બાજુ નીચે ઘાડી પાતળી ઝાડી. આવા પરસ્પર ભિન્ન રસ વચ્ચે જનકની પેઠે યોગયુક્ત ચિત્તે અમે આગળ ચાલ્યા. ત્યાં આવ્યો નિરાધાર સેતુ. સંસ્કૃત કવિઓએ એને જોયો હોય તો એનું નામ શિક્યસેતુ જ પાડ્યું હોત. આવા સેતુની શોધ પહેલવહેલી હિમાલયના વનેચરોએ જ કરેલી હોવી જોઈએ. આ નિરાધાર પુલ આપણને હળવે પગે લઈ જાય છે પાણી વચ્ચે તપ કરતા ઋષિ જેવા એક બેટના જટાભારમાં. પુલની અધવચ પહોંચ્યા એટલે આતિથ્યશીલ જળ ચેતવે છે, 'સાચવીને ચાલો, સાચવીને ચાલો.' અને યોગ્ય તક જડતાં પાદપ્રક્ષાલન કરતાં પણ પાણી ચૂકે નહીં.

અને પેલો દ્વીપ? એ તો નીરવ શાન્તિની મૂર્તિ. ચંદ્રમા પાણીમાં આટલો ખડખડાટ હસે છે છતાં એનો પડઘો ક્યાંય સંભળાતો નથી. જાણે કુદરતને બીક લાગે છે કે રખેને ધ્યાની મુનિની શાંતિમાં ભંગ થાય. આ બેટમાં નથી રહેતા કોઈ સરપ કે નથી રહેતો કોઈ કાકીડો. પક્ષીઓ હોય તોયે અત્યારે પોતાના માળામાં નિશ્ચિંત સૂઈ ગયેલાં છે. આતિથેય મંડપ તળે અમે વિરાજમાન થયા. હવે તો પાણી ઉપર અજ્ઞાત અથવા ગૂઢ અંધકારની છાયા ફેલાવા લાગી હતી. અષ્ટમીનું ચાંદરણું તો સીધું સોંસરું ઊતરીને પાણીમાં ઊનરી જતું હતું. ફક્ત જાતિવૈરી સુર-અસુરના ગુરુઓ દીર્ઘવિગ્રહથી કંટાળીને કંઈક વિષ્ટિ કરવા માટે ભેગા થયા હોય તેમ પશ્ચિમે ચળકતા હતા. પ્રકાશ અને અંધકારની સંધિ કરવાનો સંધ્યાએ અનેક વાર પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં જો તે કોઈ કાળે ફાવે તો જ સુર-અસુરો વચ્ચે કાયમનું સમાધાન થાય. જુઓ, બન્નેના ગુરુઓ પોતાની દિશા ફેરવી પોતાની સ્વભાવોચિત ગતિએ ચાલ્યા જાય છે, અને સંધ્યાકાળની રક્ત કાલિમા બન્નેને કશા પક્ષપાત વગર ઘેરી લે છે. હંમેશ વિગ્રહ જ ચલાવે તેનો અસ્ત થવાનો જ.

હવે પાણીએ પોતાનો રંગ બદલ્યો. અત્યાર સુધી જાણે ચાંદીના રસ્તાઓ બનાવ્યા ન હોય તેવા પટાઓ પાણીના પૃષ્ઠ પર વગર કારણે દેખાતા હતા તે હવે બંધ થયા. ખેલ બહુ થયો. હવે ગંભીરપણે વિચાર કરવો જોઈએ, એમ કંઈક લાગવાથી પાણીની મુખમુદ્રા

અંતર્મુખ થઈ છે ટેકરીઓ પ્રેતલોકના વાસનાદેહ વિચરતા હોય તેવી દેખાવા લાગી વિસ્તીર્ણ શાંતિ પણ કેટલી અસ્વસ્થ કરી શકે છે એનો ખ્યાલ અહીં પૂરેપૂરો આવે છે બધી ટેકરીઓ જાણે આપણો એક અવાજ સાભળવાની જ રાહ જોતી ન હોય! જરાક સાદ પાડીએ તો 'હા | હા ! એ આવીએ ! એ આવીએ !' એમ કહેતી દોડતી આવશે એ વિષે જરાયે શકા નથી રહેતી પણ એમને બોલાવવાની હિમત જ કેમ ચાલે? શુ આ ટેકરીઓ મધરાતે કોઈ જોતુ ન હોય ત્યારે કપડા ઉતારીને સરોવરમા નાહવા પડતી હશે? આજે તો નહી જ ઊતરે, કેમ કે દુર્વિનીત ચદ્રમા મધરાત સુધી એકી ટશે સરોવરમાં જોતો હશે અને મધરાત પહેલા જ શિશિરની ટાઢનુ સામ્રાજ્ય શરૂ થવાનુ પછી ઉષ:કાળ પડેલા માવસ્નાન કરવાની ઇચ્છા એમને થઈ જાય તો કોણ જાણે આના કાઈક પુણ્યસચય વગર ટેકરીઓને પણ આટલી સ્થિરતા શી રીતે મળે?

કોઈ પુન પરથી ચાલ્યુ પાણીમા ખળભળાટ સભળાય છે, અને એમાથી નીકળતા મોજાના કૂડાળા દૂર દૂર દોડે છે. લોકો પોતપોતાના ગામડામા રહેતા છતા, જેમ ખબરો એમની મારફતે દૂર દૂરની મુસાફરી કરે છે, તેમ પુલ પાસેનો ક્ષોભ આ રીતે કિનારા સુધી પહોચવાનો. શરીરમા એક ઠેકાણે વાગે તો આખા શરીરને જેમ એની ખબર પડે છે તેમ પાણીનુ પણ છે પાણીની શાતિનો ભગ થાય તો એને પરિણામે એના ઉદરમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું આખું બ્રહ્માડ ડોલવા લાગે છે.

હવે તારાઓનો રાસ શરૂ થયો પાણીમા એનુ અનુકરણ ચાલતું દેખાય છે, પણ ભૂલોકનો તાલ જુદો.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૭

૧૮

અંબા–અંબિકા

ભીષ્મ પિતામહે રાજા વિચિત્રવીર્ય માટે અંબા–અંબિકા એ રાજકન્યાઓ જીતી આણી કન્યાઓએ નિખાલસપણે કહ્યું 'અમારું મન બીજે મેર છે' વિચિત્રવીર્ય હવે એમને શી રીતે પરણે? અને જ્યાં એમનું મન મેર હતું તે રાજા પણ જિતાયેલી કન્યાઓને હવે શી રીતે સ્વીકારે? બિચારી કન્યાઓ કોઈ પતિને પામ્યા વગર જ ઝૂરી ઝૂરી મરી ગઈ

આબુના પહાડ ઉપરથી ઉનાળાના દિવસોમાં સરસ્વતી અને બનાસ એ બે નદીઓના દર્શન કર્યાં હતા એ બિચારી નદીઓ સમુદ્ર સુધી પહોંચવા પામી નથી ત્યાં કચ્છના રણમા જ તે ઝૂરી ઝૂરીને અનોર થઈ જાય છે અંબા–અંબિકાની પેઠે કૌમાર્ય, સૌભાગ્ય અને વૈધવ્ય એકે સ્થિતિ એમને માટે રહી નથી ગુજરાત અને રાજપૂતાનાના ઇતિહાસમા એ નદીઓને ગમે તેટલું મહત્ત્વ હોય તોયે રાજા કર્ણના બે આંસુ ઉપરાંત આપણે એમને શું આપી શકીએ?

૧ ૨૬ ૨૭

૧૯

રેણુકાનો શાપ

રેણુકા એટલે રેતી એના શાપથી કઈ નદી સુકાઈ ન જાય? ગયાની નદી પણ એમ જ અંતઃસ્રોતા થઈ છે ને! પછી વઢવાણ પાસેની ભોગાવો પણ એવી કેમ ન થાય? કાઠિયાવાડમાં ભોગાવો ઘણી છે દરેકને શું કોઈ ને કોઈ રાણકદેવીનો શાપ નડયો હશે? શેત્રુંજી, ભાદર, મચ્છુ, આજી, રંગમતી, મેગળ — ચારે દિશામાં વહેનારી આ નદીઓમાંથી બારે માસ જેમાં પાણી વહે છે એવી કેટલી છે? ખરેખર ભારતવર્ષથી સૌરાષ્ટ્ર કાઠિયાવાડ અનેક રીતે જુદું પડે છે એનો આ ઠરાવ તે કેવડો! ચોટીલા કે બરડા, શેત્રુંજો કે ગિરનાર પાણી આપી આપીને

કેટલુ આપે? અને એમની દીકરીઓ પણ ખેચી ખેચીને કેટલુ પાણી આણે? નીનગિરિ અને સહ્યાદ્રિ, સાતપુડા અને વિન્ધ્યાદ્રિ, હિંદુકુશ અને હિમાલય, નાગા, ખાસી અને બ્રહ્મી યોમાઓ એવા સમર્થ પર્વત રાજાઓને જ બાદશાઓનો મુખ્ય કારભાર મળે છે એમની દીકરીઓ ગૌરવથી અનવરુદ્ધનિત થઈ ચાલે તેની આગળ બિચારી કાઠિયાવાડની નદીઓ શી વિસાતમા? વરસાદ આવ્યો કે વહેવા લાગી વરસાદ થોભ્યો કે વિમાસણમા પડી અને વિરમી ગઈ

દરેક નદીએ એકમે એકમે શહેરોને આશ્રય આપ્યો છે ભોગાવોને લીધે વઢવાણની શોભા છે રાણકદેવીનો શાપ ન હોત તો એ નદીનુ મુખ કેટલુ ઉજ્જ્વળ દેખાત! અત્યજોનો શાપ લઈ હવેના લોકો એની ભવિષ્યમા શી દશા કરવાના છે! શેત્રુંજીના વાક જોવા હોય તો એના વીરાના શિખર પરથી જોઈ લેવા કુંદન જેવુ ઘાસ ઊગ્યુ છે દૂર દૂર સુધી ગાલીચા જેવા ખેતરો પથરાયા છે, અને વચ્ચે થઈને શેત્રુંજી પોતાનો માર્ગ ધીમે ધીમે કાઢતી જાય છે શેત્રુંજીની એ ચાલ સસ્કારી અને ચિત્તાકર્ષક છે

અને મેગળનુ નામ શા પરથી પડ્યુ હશે? દેવધરામા મગરે કોઈ હાથીને પકડી રાખ્યો હશે તેથી? કે સમુદ્રની અને એની વચ્ચે આવનાર ઊચા વાળુપટ પર માથુ પછાડે છે તેથી? દરેક નદીને સમુદ્રને મળવાનો હક તો છે જ પણ બિચારી મેગળને વરસના આઠ મહિના ખંડિતાની પેઠે પોતાના પતિના દૂરથી જ દર્શન કરવા પડે છે ચોમાસામા જ્યારે સમુદ્રથી પણ નથી રહેવાતુ ત્યારે જ એ બેનો સગમ થાય છે ચોરવાડના લોકોને એ સગમ પર જ સ્મશાન ગોઠવવાનુ શુ સૂઝ્યુ છે? અથવા એમાં પણ ઔચિત્ય નથી એમ કેમ કહેવાય? સ્મશાન એ પણ ઇહલોક અને પરલોકનો સગમ જ છે ને!

જેને લીધે કાઠિયાવાડ મગરૂર છે તે તો એની ભાદર જ ભાદરનુ મૂળ નામ શુ? ભાદ્રપદી કે ભદ્રાવતી? બહાદુર તો ન જ હોય આ નદીની પ્રતિષ્ઠા ભારે છે જેતપુર, નવાગઢ અને નવીબદર જેવા સ્થાનો એને કાંઠે ઊભેલા છે નવીબદર જ્યારે વસ્યુ હશે ત્યારે એને 'નવી' નામ આપનાર પુરુષોના હૈયામા કેટલા આકાક્ષા અને ઉત્સાહ

હશે? પોરબંદર કરતાયે એ શ્રેષ્ઠ થનાનુ, મોટા મોટા વહાણો દૂર દેશનો માલ દેશની અંદર પહોચાડવાના દૈવ અનુકૂળ હોત તો ભાદરને ટેમ્સ નદીની પ્રતિષ્ઠા ન મળત? પણ નદીની પ્રતિષ્ઠા એના પુત્રોના પુરુષાર્થને લીધે હોય છે, અત્યારે તો ભાદરને હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમવાહિની નદીઓનું અગ્રેસરત્વ છે એ જ બહુ છે

રંગમતી, આજી અને મચ્છુ ગમે તેટલી પરોપકારી હોય, અને તેઓ નવાનગર, રાજકોટ અને મોરબીના વૈભવો અખંડ નિહાળતી હોય તોયે એમને સાગર છોડી નાનકડા અખાતને જ વરવુ પડે છે

કાઠિયાવાડની આ બધી નદીઓએ દેશી રાજ્યોની ખટપટો અને પ્રપંચો જૂના કાળથી જોયા હશે પણ કાઠિયાવાડના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગની વિશિષ્ટ રીતભાતનુ દર્શન જો તેઓ આપણને કરાવે તો તે કથા રોચક થાય ખરી

સૌરાષ્ટ્રની નદીનું પાણી પીનાર કોઈ પુત્રનુ એ કામ છે કે એ નદીઓ પાસેથી તેમનો પોતપોતાનો અનુભવ બોલાવે

૧૯૨૬-૨૭

૨૦

ઉંચળીનો ધોધ

આવ સુકાઈ ગયેલા જોગના ધોધના આ વખતના દર્શનની ગમગીની ધોઈ કાઢવા માટે બીજુ એકાદ કંઈક ભવ્ય અને પ્રસન્ન દૃશ્ય જોવાની જરૂર હતી જ. કારવાર જિલ્લાના સર્વસંગ્રહ — ગૅઝેટિયર — ના પાના ફેરવતા શોધ થઈ કે, જોગથી સહેજ ઊતરતો ઉંચળી કરીને એક મજાનો ધોધ શિરસીથી બહુ દૂર નથી લશિંગ્ટન કરીને એક કલેક્ટરે સને ૧૮૪૫મા એ ધોધની શોધ કરી હતી! જાણે તે પહેલાં કોઈ માણસે એ ધોધ જોયો જ નહી હોય! અંગ્રેજની આખે એ ચડ્યો એટલે એને દુનિયામા સ્થાન મળ્યુ!

આ ઉંચળી ક્યા છે, ત્યા ક્યાંથી જવાય, કેમ જવાય? અમારા કાર્યક્રમમા એ ધોધ બેસે એમ છે કે નહી એની તપાસ મે

ચલાવી શ્રી શકરરાવ ગુનનાડીએ જોયુ કે, હવે ઉચ્ચળીનો કાર્યક્રમ ગોઠ યા વગર શાતિ કે સ્વાસ્થ્ય મળવાના નથી અને તેઓ મારા કરતા ઓછા ઉત્સાહી થોડા જ હતા? એમણે કહ્યુ કે, જ્યારે વીજળી પેદા કરવાની દૃષ્ટિએ કારવાર જિલ્લાના ધોધોની તપાસ — 'સરવે' થઈ ત્યારે એજિનિયર લોકોએ ઉચ્ચળીના ધોધને પહેલે સ્થાને મૂકયો હતો, ગેરસપ્પાના એટલે કે જોગના ધોધને બીજે નબરે મૂકયો હતો, માગોડનો ત્રીજો અને સૂપા પાસે છે એ ચોથો

સમુદ્ર સાથે કારવાર જિલ્લાની દોસ્તી બાધી આપનાર ચાર મુખ્ય નદીઓ છે — કાળી નદી, ગગાવળી, અઘનાશિની અને શરાવતી આમાની શરાવતી અથવા બાલનદી હોન્નાવર પાસે સમુદ્રને મળે છે દસ વરસ પહેલા જ્યારે જોગનો ધોધ બીજી વાર જોયો હતો ત્યારે આ જ શરાવતી નદી ઉપર હોડીમા બેસી હોન્નાવરથી અમે ઉપવાણે ગયા હતા શરાવતીનો કાઠો એટલે વનશ્રીની ઉજાણી

આ વખતે જ્યારે હુબળીથી અકોલા ને કારવાર અમે ગયા ત્યારે આરએન ઘાટમાથી નાગમોડી રસ્તો કાઢતી ગગાવળીને અમે જોઈ હતી અને અકોલાથી ગોકર્ણ જતા એના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર નૌકાક્રીડા પણ કરી હતી કાળી નદીના દર્શન તો મે નાનપણમા જ કારવારમા કર્યા હતા પચાસ વરસ પહેલાના એ સસ્મરણો દસ વરસ પહેલા તાજા પણ કર્યા હતા અને આ ફેરે પણ કારવાર જતાવેત કાળી નદીના બે વાર દર્શન કર્યા હતા પણ એટલેથી સતોષ ન થયો, તેથી કારવારથી હળગા સુધીની ૧૦ માઈલની મુસાફરીની જાઆવ હોડીમા કરી લીધી

ચોથી નદી તે અઘનાશિની એનુ નામ જ કેટલુ પાવન! એ નદી ગોકર્ણની દક્ષિણે તદડી બદર પાસે આડીઅવળી ખૂબ ખૂબ ફેલાય છે, પણ સમુદ્રમા પહોચવા માટે માત્ર એને એક નાનકડો જ માર્ગ મળે છે આ અઘનાશિની સમુદ્રને મળવા માટે ઉતાવળ કરી સહ્યાદ્રિના પહાડ પરથી જ્યા ભૂસકો મારે છે, તે જ ઉચ્ચળીના ધોધ તરીકે ઓળખાય છે

અમે સિદ્દાપુરથી શિરસીનો રસ્તો લીધો. પણ શિરસી સુધી જવાને બદલે એક રસ્તો પશ્ચિમ તરફ ફંટાતો હતો, એ લઈને અમે નીલકુંદ સુધી પહોંચ્યા. ત્યાં ગોપાળ મડગાંવકરના કાકા રહેતા હતા. ઠીક પ્રતિષ્ઠિત જમીનદાર. એમની સ્વાગતાનો સ્વીકાર કરી અમે ઉંચળ્ળીની શોધમાં ઊપડ્યા. નીલકુંદથી હોસતોટ (=નવો બગીચો) જવાપણું હતું. લશ્કરી 'જીપ'ની સગવડ મળેલી હોવાથી જંગલી રસ્તો પાર કેમ કરાશે એ ચિંતા લગભગ ઓસરી ગઈ હતી. આ હોસતોટથી હોન્નેકોંબ (=સોનાનું શિંગડું) તરફ જવાનો રસ્તો અમારે લેવાનો હતો. પણ એ રસ્તે મોટર તો શું, બળદગાડી કે પાલખી પણ ન જઈ શકે. એ તો વાઘનો રસ્તો કહેવાય. માણસ પણ વાઘ જેવો થઈને જ એવે રસ્તે જાય. અમે અમારી જીપને એક ઝાડની છાયામાં આરામ કરવા મૂકી દીધી, અને अथातो धोध-जिज्ञासा કહી જંગલમાંથી રસ્તો કાઢવાની શરૂઆત કરી. હોસતોટથી એક સ્થાનિક જુવાન હાથમાં મોટો 'કોયતો' લઈ રસ્તો બતાવવા અમારી આગળ ચાલ્યો. એ બિચારાને ધીમે ચાલવાની ટેવ નહીં, અને સૃષ્ટિસૌન્દર્ય નિહાળવાની લત નહીં! એ તો આગળ ને આગળ ચાલ્યો. અમને એનો બહુ જ ઓછો ઉપયોગ થયો. અમે થોડુંક આગળ ચાલ્યા. ચડ્યા અને ઊતર્યા — ચડ્યા અને ઊતર્યા — ત્યાં જંગલ ઘનદાટ થવા લાગ્યું. થોડા વખત પછી એ ઘનઘોર થયું.

So steep the path, the foot was fain,
Assistance from the hand to gain.

અમારી મુખ્ય મુશ્કેલી પગ તરફની કેડીની હતી. ત્યાં એટલાં બધાં સુકાયેલાં પાંદડાં ભેગાં થયાં હતાં કે પગ ન લપસે તો આશ્ચર્ય! મહેર માલિકની કે એ પાંદડાંમાંથી સરસર કરીને કોઈ સરપ ન નીકળ્યો. નહીં તો અમારી ઉંચળ્ળી ત્યાંની ત્યાં જ રહી જાત. જ્યાં આકરો ઉતાર હોય ત્યાં લાકડી વતી પાંદડાં ખસેડી કોઈ મજબૂત પથરો કે ઝાડનું ચવડ મૂળિયું મળે છે કે કેમ એ જોવું પડતું.

બપોરના બાર વાગ્યાનો વખત હતો. પણ ઝાડોની 'સ્નિગ્ધ-છાયા'ની અંદર તડકો આવે ત્યારે ને? અમે ચાલીને ગરમ ન થયા હોત તો ટાઢ જ

વાત! થોડાક આગળ જઈએ અને એકબીજાને પૂછીએ, 'આપણે કેટલું આવ્યા હઈશું? હવે કેટલું બાકી છે?' બધા જ અજ્ઞાન. પણ સિદ્ધાપુરથી એક આયુર્વેદિક ડૉક્ટર કૅમેરા લઈને અમારી સાથે આવ્યા હતા. એ ભાઈ એક વરસ પહેલાં બીજે ક્યાંકથી ઉંચળી ગયા હતા. તેટલા જૂના અનુભવ પરથી એ અમને બાકીનો રસ્તો કેટલો છે એનો અડસટ્ટો કહેતા હતા! વચમાં વચમાં અમારો નામમાત્રનો રસ્તો પણ બંધ થતો. આગળ ક્યાંથી જવાનું એનો અંદાજ જ કરવો પડતો. પણ ખરી મુશ્કેલી રસ્તો બંધ થવાથી નથી ઊભી થતી; પણ જ્યારે એક કેડી ફંટાઈને સામે બે કેડી થઈ જાય, અને સાચી બાજુ કઈ એ બતાવનાર કોઈ ન હોય અને આંધળો અંદાજ કરનાર એક સાથીના અભિપ્રાય સાથે આપણો એટલો જ આધળો અંદાજ મળતો ન હોય, ત્યારે ખરી મૂંઝવણ પેદા થાય છે. અને છેવટે યદ્ ભાવિ તદ્ ભવતુ 'જે થવાનું હશે તે થાઓ' એમ કરીને નસીબને ભરોસે એકાદ કેડી પકડવી પડે છે.

એક જણે કહ્યું કે દૂરથી ધોધનો અવાજ સંભળાય છે. મારા કાન બહુ તીક્ષ્ણ નથી. એકે ક્યારનું રાજીનામુ આપ્યું છે અને બીજો કાન કામ પૂરતું જ સાંભળે છે. પણ કલ્પનાશક્તિ વિષે એમ ન કહી શકું. મેં કાન અને કલ્પના બંનેને જોરે સાંભળવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ જેને ધોધનો અવાજ કહી શકાય એવું કશું જ સંભળાયું નહીં. ક્યાંક મધમાખો બણબણતી હોત તોપણ હું કહેત કે 'હા હા, ધોધ સંભળાય છે ખરો.' અગવડવાળી મુસાફરીમાં સાથ આપનાર સાથે ઝટ સહમત થવાના યાત્રાધર્મમાં હું પૂર્ણપણે માનું છું! પણ અહીં હું લાચાર હતો.

એક તરફ જંગલની ભીષણ સુંદરતા હું માણતો હતો અને બીજી તરફ ચિ. સરોજના કેટલા બેહાલ થતા હશે એ ચિંતાથી એની તરફ

શકારપદ થયુ, ત્યારે પણ સરોજ કહે, 'મારો ઉત્સાહ ઓછો નથી થયો, પણ બીજાને અગવડરૂપ થાઉ છુ એ ખ્યાલથી જ નામીપાસ થાઉ છુ. આટલો ઉતાર પાછો ચડવાનો છે એનો પણ ખ્યાલ રાખવાનો છે' મે કહ્યુ, 'એક વાર ઉચ્ચળીના દર્શન થયા પછી પાછા જવાનુ કોઈ ને કોઈ રીતે થશે જ આપણે પૂરતો આરામ લેતા લેતા જઈશુ અહી સુધી આવ્યાં છીએ, અને હવે ધોધનો અવાજ પણ સભળાય છે એને આગળ વધ્યા વગર છૂટકો નથી'

અમારા માર્ગદર્શકે નીચે જઈને ફૂક કરી ડોકાઈ કહ્યુ, 'એણે પાણી જોયુ લાગે છે' અમારો ઉત્સાહ વધ્યો અમે ફરી ઊતર્યાં અને નવુ ઊતર્યાં આગળ ગયા, પછી જમણી બાજુએ ગયા અને આખરે—જેને માટે આખો તનસતી હતી તે ધોધનુ માથુ નજરે પડ્યુ!

એક સાકડી ખીણની આ બાજુ અમે હતા અને સામી બાજુએથી અઘનાશિનીના પાણી, જે અમે સવારથી કરેલી ટ્રપની મુસાફરીમા ત્રણ ચાર વાર ઓળગ્યા હતા, તે અહી એક મોટા પથરાના ત્રાસા પડ પરથી નીચે પહોચવાની તૈયારી કરતા હતા ગીત જેમ તબૂરાના તાન સાથે જ સભળાય તેમ જ ધોધના દર્શન ધમધમના નગારાના સાથની સાથે જ કરાય

ઉચ્ચળીનો ધોધ જોગના રાજા ધોધની પેઠે એક ભૂસકે નીચે નથી પહોચતો સતારની પાતળી ઊધનો દરેક કકરો જેમ આપણે અર્ધ જાગ્રત સ્થિતિમા માણીએ છીએ, તેમ જ અઘનાશિનીના પાણી પગથિયે પગથિયે કૂદીને ધોળા રગનો અનેક ભાતવાળો પડદો બનાવે છે આટલા ધોળા પાણીમા જગતનુ કાળામાં કાળુ પાપ પણ સહેજે ધોવાઈ જાય

સૂપડામા ધાન મૂકી સૂપડુ ત્રાસુ ત્રાસુ હલાવાય છે ત્યારે જેમ દાણા નાચતા નાચતા જમણી બાજુના ખૂણા તરફ દોડે છે અને સાથે સાથે આગળ પણ જાય છે, તેમ જ અહીના પાણી પહાડના પથરા પરથી ઊતરતા ત્રાસા પણ દોડે છે અને ફીણના નમૂનો કરતા ભૂસકો પણ મારે છે એક ઠેકાણે પાણીએ અવતાર કર્યો કે તરત ફરી ત્યા અગરખાના ઘેરાવાની પેઠે કે ધોતિયાની કચ્છીની પેઠે એ ફેલાવા લાગે છે અને અનુકૂળ દિશા મેળવી ફરી ભૂસકો મારે છે

હવે તો આ પાણી આમ કેવા નખરા કરવાના છે અને અંતે ક્યાં સુધી પહોંચવાના છે એ જાણ્યા વગર છૂટકો જ ન હતો અમારામાંથી કેટલાક આગળ ચાલ્યા ફરી ઊતરો, હજી ઊતરો, ઝાડની લચકવાળી ડાળો પકડીને ઊતરો એમ કરતાં કરતાં આખા ધોધનો અખંડ સાક્ષાત્કાર કરાવતા એક મોટા પથરાને માથે પહોંચ્યા એ કરાડને માથે ઊભા રહી સામી કરાડ પરથી અવતરતા પાણીના પદક્રમ નિહાળવા એ જીવનનો અનેરો લહાવો હતો અમે મીટ માંડીને પાણીને નિહાળતા હતા, પણ પાણી કાંઈ અમને નિહાળવા જેટલાં નવરાં ન હતાં એ હતાં પોતાની મસ્તીમાં ચૂર કપૂરના ચૂરામાં જે ધોળા રંગનો ઉત્કર્ષ હોય છે તે જ આ જીવનાવતારમાં હતો

ભગવાન સૂર્યનારાયણ માથા પરથી અમને પોતાના આશીર્વાદ આપતા હતા પરસેવાના ટીપાંના રેલા અમારા લમણા પરથી ગમે તેટલા ઊતરે તોયે તે સામેના ધોધ આગળ કોઈનું ધ્યાન થોડું જ ખેંચી શકે? સૂર્યનારાયણના આશીર્વાદ ઝીલવાની શક્તિ જેમ ઉચ્છળીના ધોધમાં હતી તેમ મારામાં ન હતી પાણી ચગડીને ધોળા રેશમની કે સાટીન ની શોભા બતાવવા લાગ્યાં A moving tapestry of white satin and silver filigree

કટકમાં ચાંદીમાંથી ઝીણા ઝીણા તારો ખેંચી કાઢી એના અત્યંત નાજુક અને અત્યંત મોહક ઘરેણાં બનાવે છે તારના પીંપળ પાન કમળો, કરંડકો — અનેક પ્રકાર મેં ઓરિસ્સામાં ઘરાઈને જોયા છે અને કહ્યું છે, 'આ ઘરેણાંએ કટકનું નામ સાર્થક કર્યું ખરું'

કુદરતને હાથે ઘડાતાં અને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતાં રૂપાનાં રૂપાળાં અને જીવતાં ઘરેણાં અહીં ફરી વાર જોઈ કટકનું સ્મરણ થયું સોનાના ઢાંકણાથી સત્યનું રૂપ ઢંકાતું હશે, પણ રૂપાના આ જીવંત તાર-કામથી કુદરતનું સત્ય અદ્ભુત રીતે પ્રગટ થતું હતું 'હવે આ સત્યનું શું કરું? કઈ રીતે એને પી જાઉં? એને ક્યાં સંઘરું? શી રીતે ઊંચકીને લઈ જાઉં?' એવી મીઠી મૂંઝવણ હું અનુભવતો હતો એટલામાં જૂની ટેવને કારણે વગર ઇરાદે, કંઠમાંથી ઈશાવાસ્યનો મંત્ર જોરથી ગુંજવા લાગ્યો હા, ખરેખર — આ જગત એના ઓજસથી ઢાંકવું જ જોઈએ

—જેમ સામેનો ત્રાંસા પડવાળો પથ્થર પાણીના પડદાથી ઢંકાય છે અને એ પડદો ચૈતન્યના ચળકાટથી ઢંકાય છે, તેમ જ, જે જે નજરે પડે છે — પછી તે ચર્મચક્ષુની નજર હોય કે કલ્પનાની દૃષ્ટિ હોય— તે બધું જ આત્મતત્ત્વથી ઢાંકી દેવું જોઈએ. તો જ અલિપ્ત ભાવે અખંડ જીવન આખર સુધી માણી શકાય. માણસને માટે બીજો રસ્તો નથી.

નજર નીચે ગર્ત ત્યાં એક શીતળ કુંડ પોતાની લીલી નીલાશમાં ધોધનાં પાણી ઝીલતો અને પરિગ્રહ સારો નહીં એ જાણવાથી થોડી જ વારમાં એક રૂપાળા પ્રવાહમાં એ તમામ જથ્થાને વહેતો કરતો હતો. અઘનાશિની પોતાના વાંકાચૂકા વહેણ દ્વારા આસપાસની તમામ ભૂમિને પાવન કરવાનું અને માણસજાતનું વાંકુંચૂકું (जुहुराण) પાપ (अेनस्) ધોઈ કાઢવાનું પોતાનું વ્રત અવિરત ચલાવતી હતી. મેં એને જ અંતે પ્રાર્થના કરી:

युयोधि अस्मत् जुहुराणम् अेनः
भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ।

હે અઘનાશિની! અમારું વાંકુંચૂકું કુટિલ પાપ લઈ કાઢ. અમે તારે માટે ઘણાં ઘણાં નમસ્કારનાં વચનો રચીશું!

જૂન, ૧૯૪૭

૨૧
ગોકર્ણની યાત્રા

લંકાપતિ રાવણ હિમાલયમાં જઈને તપશ્ચર્યા કરવા બેઠો. એની માએ એને મોકલ્યો હતો. શિવપૂજક મહાન સમ્રાટ રાવણની મા શું મામૂલી પથરાના લિંગની પૂજા કરે? એણે દીકરાને કહ્યું, 'જા બેટા, કૈલાસ જઈ ખુદ મહાદેવ પાસેથી જ એનું આત્મલિંગ લઈ આવ તો જ મારે ત્યાં પૂજા થઈ શકે.' માતૃભક્ત રાવણ ઊપડ્યો. માનસ સરોવરમાંથી રોજ સહસ્ર કમળ તોડી નાસનાથથી પૂજા કરવા લાગ્યો. તપશ્ચર્યા હજાર વરસ ચાલી.

એક દિવસ, કોણ જાણે શાથી, નવ કમળ ઓછાં આવ્યાં. પૂજા કરતાં કરતાં ઉપાય નહીં. અને સહસ્રની સંખ્યામાં એક પણ કમળ ઓછું હોય એ ચાલે નહીં. હવે શું થાય? આશુતોષ મહાદેવ શીઘ્રકોપી છે. સેવામાં જરાક ન્યૂનતા આવી તો સર્વનાશ જ. રાવણની બુદ્ધિ કે હિંમત કાચી હતી જ નહીં. એણે એક એક શિરકમળ ઉતારી ચડાવવા માંડ્યું. આવી ભક્તિથી શું ન પ્રાપ્ત થાય? ભોળાનાથ રાજી થયા. કહેવા લાગ્યા 'વર માગ, વર માગ, જેટલું માગે તેટલું ઓછું.' રાવણે કહ્યું 'મા પૂજામાં બેઠી છે. તારું આત્મલિંગ જોઈએ છે.' શબ્દ નીકળવાની જ વાર. શંભુએ હૃદય ફાડી આત્મલિંગ કાઢી આપ્યું.

ત્રિભુવનમાં હાહાકાર વર્તી ગયો. દેવોના દેવ મહાદેવ આત્મલિંગ આપી બેઠા! અને તે પણ કોને? સુરાસુરના કાળ રાવણને! હવે ત્રિલોકીનું શું થશે? બ્રહ્મા દોડ્યા વિષ્ણુ પાસે. લક્ષ્મી સરસ્વતીને પૂછવા ગયાં. ઇન્દ્ર મૂર્છિત થયો. આખરે વિઘ્નનાશક ગણપતિની સૌએ આરાધના કરી અને કહ્યું 'ગમે તે કરજે, પણ આ લિંગ લંકા પહોંચવા ન પામે એમ કરજે.'

મહાદેવે રાવણને કહ્યું હતું, 'લે આ લિંગ. જ્યાં જમીન પર રાખીશ ત્યાં જ તે સ્થિર થઈ જશે.' મહાદેવનું લિંગ પારા કરતાંયે

ભારે રાવણુ લઈને પશ્ચિમ સમુદ્રને કિનારે કિનારે જતો હતો સાજ પડવા આવી હતી રાવણુને લઘુશકાની હાજત થઈ શિવલિંગ હાથમા રાખી બેસાય નહી, જમીન પર તો કેમ જ રખાય? આ મૂઝવણુ ચાલતી હતી ત્યા, દેવોના સંકેત પ્રમાણે, ગણેશજી ભરવાડના છોકરાનુ રૂપ લઈને ગાયો ચારતા પ્રગટ થયા રાવણુ કહે, 'અ યા છોકરા, આ લિંગ જરાક ઝાલ જોઉ જમીન પર રખે મૂકતો' ગણેશ કહે, 'આ છે તો ભારે થાકી જઈશ તો ત્રણુ વાર બૂમ પાડીશ એટલામા તું આવ્યો તો ઠીક, નહી તો પછી તારી વાત તુ જાણે'

હાજત તો લઘુશકાની જ હતી એને કેટલી વાર લાગે? રાવણુ બેઠો બેઠો ખરો પણુ કોણુ જાણે આજ એના પેટમાં સાત સમુદ્ર ભરાઈ રહ્યા હતા! જનોઈ કાને ભેરવી એટલે તો બોલાય પણુ નહી! સિદ્ધિ-વિનાયકે, કરાર પ્રમાણે, ત્રણુ વાર રાવણુના નામની બૂમ પાડી, અને ભાર અસહ્ય થયો હોય તેમ 'અરરરર્'ની ચીસ પાડી લિંગ જમીન પર મૂકી દીધુ! મૂકયુ કે પાતાળ સુધી તે પહોચી પણુ ગયુ! રાવણુ ક્રોધે રાતો થઈને આવ્યો અને ગણુપતિના કપાળમા ભડાક દઈને મક્કો માર્યો ગજાનનનું માથુ લોહીલોહાણુ થઈ ગયુ

પછી રાવણુ દોડ્યો લિંગ ઉખેડવા પણુ તે વાત તો હવે અશક્ય હતી પાતાળ સુધી ગયેલુ લિંગ ઊચકાય શી રીતે? આખી ધરતી ધ્રૂજે પણુ લિંગ બહાર આવે નહી આખરે રાવણે લિંગ ઝાલી આમળી નાખ્યુ, એટલે એના ચાર કકડા હાથમા આવ્યા નિરાશાના આવેશમા તેણે ચાર કકડા ચાર દિશામા ફેકી દીધા અને બિચારો ખાલી હાથે લકા પાછો ગયો

આમળેલા લિંગનો મુખ્ય ભાગ જે રહ્યો તે જ ગોકર્ણમહાબળેશ્વર આખી પૃથ્વી પર એના કરતા વધારે પવિત્ર તીર્થસ્થાન નથી

* * *

ગોકર્ણ-મહાબળેશ્વર કારવાર અને કુમટા એ બે બદર વચ્ચે આવેલા તદડી બદરથી છએક માઈલ ઉત્તરે બરાબર સમુદ્રને કાંઠે આવેલુ છે દક્ષિણ દેશમા કાશી કરતાયે એનુ માહાત્મ્ય વધારે છે

લિંગ મોટે ભાગે જમીનની અંદર જ છે. તેની જળાધારીમાં વચ્ચોવચ એક મોટું કાણું રાખેલું છે. તેમાંથી અંદર અંગૂઠો નાખીએ ત્યારે અંદરના લિંગનો સ્પર્શ થાય દર્શનનો તો સવાલ જ નહીં. ત્યાંના પૂજારીઓ કહે છે કે લિંગની શિલા અત્યંત સુંવાળી છે. ભક્તોના સ્પર્શથી એ ઘસાઈ જાય, તેથી પ્રાચીન લોકોએ આ વ્યવસ્થા કરી છે. ઘણાં વરસ પછી શુભ શુકન થાય એટલે જળાધારી કાઢી આજુબાજુનું ચણતર દૂર ખસેડી, મૂળ લિંગ બેત્રણ હાથ ઊંડે સુધી ખુલ્લું કરે છે. અમુક મહિના સુધી ખુલ્લું રાખ્યા પછી મોતીચૂનો બનાવી આસપાસનું ચણતર ફરી ચણી નાખે છે. આ ક્રિયાને, હું ભૂલતો ન હોઉં તો, 'અષ્ટબંધ' કે એવું જ કંઈક નામ આપેલું છે.

અમે કારવાર હતા ત્યારે એક વાર કપિલાષષ્ઠી જેવો દુર્લભ અષ્ટબંધનો એ યોગ આવ્યો. પિતાશ્રી, આઈ અને હું, અમે ત્રણ જણાં એ યાત્રાએ ગયાં. તદડી બંદર ઉપર મને તેડી લેવા માટે 'કુલી' કરવામાં આવ્યો હતો. એના ખભા પર બેસી હું ગોકર્ણ ગયો. કોટિતીર્થમાં નાહ્યો. ગોકર્ણ-મહાબળેશ્વરનું દર્શન કર્યું. સ્મશાનભૂમિ અને તેની રખેવાળી કરનાર હરિશ્ચંદ્રનું દર્શન કર્યું. હાડકાં નાંખીએ તો હાડકાં ઓગળી જાય એવા પાણીવાળું એક તીર્થ જોયું. અહલ્યાબાઈના અન્નછત્રમાં તે સાધ્વીનું બાવલું જોયું. માથે ઘવાયેલા અને બે હાથવાળા એવા ગજાનનનું દર્શન કર્યું. બ્રહ્માની એક મૂર્તિ જોઈ, અને સૌથી અગત્યની વાત તે રાવણની પેલી પ્રખ્યાત લઘુશંકાનો કુંડ પણ જોયો! આજે પણ તે ભરેલો હોય છે ને ગંધાય છે. બીજું ઘણું જોયું હશે, પણ આજે તે યાદ નથી.

હા, આ પ્રદેશની એક ખાસિયત તો કહેવી ભૂલી જ ગયો. ઘર ગરીબનું હોય કે તવંગરનું, જમીન તો ગારાની, પણ કાળા આરસપહાણ જેવી સખત અને ચકચકતી જ હોય. સાચે જ અંદર મોઢું દેખાય! ગરમીના દિવસોમાં બપોરે કંઈ પણ પાથર્યા વગર માણસ એ ગારાની છો પર સુખેથી સૂઈ શકે. વખતોવખત આ જમીન છાણ ને મેશ ભેળવી તેનાથી લીંપવામાં આવે છે. પણ આ લીંપણ હાથ વતી થાય નહીં. સોપારીના ઝાડ પર એક જાતનું પૂંઠું તૈયાર થાય છે. તેના

વતી જમીન ધરી ધરીને ઓપનામા આવે છે આ પૂદાને ત્યાની ભાષામા 'પોવતી' કહે છે

ગોકર્ણથી પાછા આવતા તદડી સુધી દરિયાનારે વાફર એટલે સ્ટીમલોચમા બેસીને જવાનો વિચાર રાખેલો મોસમનું તોફાન શરૂ થવાને ગડુ જ થોડા દિવસ હતા આઠ દિવસ પછી આગમોટો પણ બધ થવાની હતી એટલે પાછા જનાર યાત્રાળુઓની ભીડ પાર વગરની હતી તદડી બદરેથી ચડનાર લોકોને સ્ટીમરમા જગ્યા મળે કે નહી એની જ શકા હતી એટના જ માટે અમે સ્ટીમલોચમા બેસી સ્ટીમર સુધી વહેના પહોંચવાનુ પસદ કર્યું હતુ

ગોકર્ણનુ બદર કંઈ બાંધેલુ નથી કાંઠેથી મારી છાતી જેટલા પાણી સુધી તો ચાલીને જવુ પડતુ ત્યા હોડીમા બેસી સ્ટીમલોચ સુધી જવુ પડતુ જુવાન લોકો હોડી સુધી ચાલતા જાય બૈરાંછોકરા તો કુલીની ખાંધે બેસી અથવા બે કુલીના હાથની પાલખી બનાવી તેના પર બેસી જાય

શરૂઆતમા જ એક અપશુકન થયા એક ગરીબ ડોશી શરીરે ખાઈ સ્થૂળ પણ બે કુલી કરવા જેટલા પૈસા એની પાસે ન હતા એણે એક લોભી કુલીને સહેજ વધારે મજૂરી આપવાની લાલચ બતાવી પોતાને ખાંધે ઉપાડી જવાનુ એની પાસેથી કબૂલ કરાવ્યુ પેલો હતો દૂબળો એ મા મો વિધવા ડોશી એને ખધોલે સવાર થઈ પણ કુલી ઊભા જાય છે ત્યા તો બને તોલ ગુમાવી ગબડી પડ્યા એટલામા એક અદેખા મોજાએ દોડતા આવી બનેને કૃતાર્થ કર્યા !

બોટ લગભગ છેલ્લી હોવાથી ગોકર્ણમા પણ યાત્રીઓ ઘણા હતા તે બધા સ્ટીમલોચમા કેમ માય? એટલે સો માણસો બેસી શકે એવડો મોટો એક પડાવ, (એટલે કે હોડી) સ્ટીમલોચની પાછળ બાંધી દેવામા આવ્યો હતો અને એની પાછળ કસ્ટમ ખાતાના એક અમલદારની સફેદ હોડી બાધવામા આવી હતી મે જોયુ કે ખાનગી હોડીઓના હલેસા કડછી કે પખા જેવા ગોળ હોય છે જ્યારે કસ્ટમ-વાળાઓના હલેસા ક્રિકેટ બેટ જેવા લાબા લાબા ને ચપટા હોય છે

અમારો સવ સવેગા ઊપડયો એક બે માઈલ ગયા હોઈશું એટલામાં આકાશ વાદળાથી ઘેરાયું, પવન જોરથી ફૂંકવા લાગ્યો, ભારે ઉજાણી મળી ગઈ હોય તેમ મોજા જોરથી ઊછળવા લાગ્યા, હોડીઓ ડોલવા લાગી, અને સ્ટીમલૉંચ પરનું તાણ પણ વધવા લાગ્યું અરે! આ શું? ટીપાં! વરસાદનાં ટીપાં! મોટા મોટા બોર જેવડા ટીપાં! હવે શું થશે? મોજા જોરજોરથી ઊછળવા લાગ્યા સ્ટીમલૉંચ તોફાની ઘોડાની પેઠે ઉપર નીચે કૂદવા લાગી પાછળની હોડીના રાંઢવા કરરર કરરર અવાજ કરવા લાગ્યા એટલામાં સ્ટીમલૉંચ અને હોડી વચ્ચે એવું તો એક મોટું મોજું આવ્યું કે હોડી દેખાય જ નહીં

હું સ્ટીમલૉંચમા ઍન્જિનર પાસેની પાટિયાની ઓટલી પર બેઠો હતો અમારા ટંડેલને ગમતી ઉતાવળે સ્ટીમર સુધી પહોંચવું હતું એણે સ્ટીમલૉંચ ગાડાની પેઠે પુરજોશમાં છોડી દીધી પાટિયું ગરમ થયું હું દાઝવા લાગ્યો શું કરવું એ સૂઝે નહીં જરા ખસવા જાઉં તો 'સમુદ્રાસ્તૃપ્યન્તુ' થવાય! અને બેસવું તો લગભગ અશક્ય! આ મૂંઝવણમાંથી ભયંકર રીતે છુટકારો મળ્યો સમુદ્રનું એક પ્રચંડ મોજું ચડી આવ્યું અને એણે મને નખશિખાન્ત નવડાવી દીધો હવે ઓટલી ગરમ રહે જ શાની? પિતાશ્રી મૂંઝાયા આઈને તો કુળદેવનું સ્મરણ સૂઝયું 'મંગેશા! મહારુદ્રા! માયબાપા! તૂચ આતા આમ્હાંના તાર' વરસાદ મુશળધાર પડવા લાગ્યો અમે સ્ટીમલૉંચવાળા કંઈક સુરક્ષિત હતા પણ પેલા હોડીઓવાળાઓનું શું? શરૂઆતમાં તો સ્ટીમલૉંચને પાણી કાપવાનું હોવાથી તેમાં પાણી સહેલાઈથી આવતું, જ્યારે હોડીને દરેક આવતા મોજા પર સવાર જ થવાનું હોવાથી, હોડી ગમે તેટલી ડોલે તોપણ પાણી અંદર આવતું નહીં પણ જ્યારે પવન અને વરસાદ વચ્ચે હરીફાઈ શરૂ થઈ અને બંનેનું અટ્ટહાસ્ય વધ્યું, ત્યારે એક જ મોજા સાથે અડધીક હોડી ભરાઈ જવા લાગી મોજા સામેથી આવે ત્યાં સુધી તો ઠીક, હોડી મોજા પર ચડી પેલી પાર પસાર થતી ઘડીકમાં મોજાના શિખર પર તો ઘડીકમાં બે મોજા વચ્ચેની ખીણમાં કોક કોક વાર એક મોજા પરથી હોડી ઢળી પડે

એટલામાં જ નીચેથી નવું મોજું ઊપડી આવી હોડીને અધ્ધર ઝીલી લેતું આવી અણુવારી હિલચાલથી અંદર ઊભેલા લોકો ધડાધડ એકબીજા પર પડી જતા

પણ હવે મોજાં બાજુએથી અથડાવા લાગ્યાં હોડીની અંદરના બૈરાંછોકરાંને તો પોક મૂકી રોવાનો જ એક ઇલાજ હતો જેટલા જવાંમર્દ હતા તે બધા ડોલ, ગાગર કે ડબો, જે હાથમાં આવે તે લઈ, ભરી ભરીને પાણી બહાર કાઢતા ફાયર એન્જિનના પંપ એથી વધારે ઝડપથી કામ શું કરી શકે? હોડી માંડ ખાલી થઈ જાય એટલામાં એકાદ ક્રૂર મોજું વિકટ હાસ્ય કરી 'ધ ડ' દઈને હોડીના પાસા પર અથડાય અને અંદર ચડી બેસે એ વખતની ચીસો અને કિકિયારીઓ કાનને ફાડી નાખતી હતી, કાળજાં ચીરી નાખતી હતી કોઈ યાત્રીઓ અવધૂત દત્તાત્રેયના 'ધાવા' બનકારવા લાગ્યા, તો કોઈ પંઢરપુરના વિઠોબાને બોલાવવા લાગ્યા કોઈ અંબા-ભવાનીની માનતા રાખે, તો કોઈ વિઘ્નહર્તા ગણેશને બોલાવે શરૂશરૂમાં સ્ટીમરોયનો કપ્તાન અને ખલાસીઓ અમને સૌને ધીરજ આપતા અને કહેતા, 'અરે તમે ડરો છો શાના? જોખમદારી અમારી છે અમે તો એવા કેટલાય તોફાનો જોઈ નાખ્યા છે' પણ જોતજોતામાં મામલો એવો વધી ગયો કે કપ્તાનનું પણ મોઢું ઊતરી ગયું એ કહેવા લાગ્યો, 'બાપુ આમ રોયે શો લાભ? ઇન્સાનને એક વાર મરવું તો છે જ પછી તે પથારીમાં હોય કે ઘોડા પર, શિકારમાં કે દરિયામાં તમે જુઓ છો, અમારાથી બનતું અમે કરીએ છીએ પણ ઇન્સાનના હાથમાં છે શું? માલિક કરે તે ખરું' એના મોં તરફ હું તાકીને જોતો હતો મુસાફરીએ ઊપડતા પહેલાં જે માણસ ગાજર જેવો લાલચટક હતો તે હવે અગથીના પાન જેવો લીલો લીલો થઈ ગયો હતો!

હું એ વખતે સાવ બાળક તો હતો, પણ ગંભીર પ્રસંગે બાળક પણ પ્રસંગને સમજી શકે છે પગે પગે હું સ્થાનભ્રષ્ટ થતો હતો માંડ બે હાથે પકડીને મારું સ્થાન સાચવતો હતો અમારો બધો સામાન એક બાજુ પર પડ્યો હતો એનો તો ભાવ જ કોણ પૂછે? પણ

પૂજાની બધી મૂર્તિઓ અને નાળિયેર નેતરની એક 'સાબળી' (ડબા)મા રાખેલાં હતા તે હુ મારી ગોદમા લઈને બેસતાં ભૂલ્યો ન હતો

મારા મનમા કેવા કેવા વિચારો આવતા હતા! એ જમાનો મારી મુગ્ધ ભક્તિનો હતો રોજ સવારે બબ્બે કલાક તો મારુ ભજન ચાલતું જનોઈ દીધેલી નહી એટલે સધ્યાપૂજા ક્યાથી કરાય? છતા પિતાશ્રી પૂજામા બેસે ત્યારે ત્યા બેમી મદદ કરવામા ખૂબ રસ આવતો મનમા વિચાર આવ્યો કે, આજે જો ભાગ્યમા ડૂબી જવાનુ હશે તો આ દેવોની સાબળી છાતી સરસી ચાપીને જ ડૂબી જઈશ બીજી ક્ષણે વિચાર આવ્યો, જો આઈના દેખતા લોચમાથી પાણીમા ઉલળી પડીશ તો આઈની શી દશા થશે? એ વિચાર એટલો તો અસહ્ય થઈ ગયો કે શ્વાસ રૂધાયો છાતીમા પથરો વાગ્યો હોય એમ દુખવા લાગ્યુ મે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે, ડુબાડના જ હોય તો આઈ અને હુ એકબીજાને બાથમા લઈ ડૂબી જઈએ એટલુ કરજે

દરેક બાળકને મન એના પિતા એટલે ધૈર્યના મેરુ આભ તૂટે પણ પિતા ધીરજ ખોઈ ન બેસે એની તો બાળકને ખાતરી એટલે આવો પ્રસગ જ્યારે બને ત્યારે પિતાને પણ દિગ્મૂઢ થયેલા, બેબાકળા મનેના બાળક જુએ છે, ત્યારે તો બાળકને કઈ ને કઈ થઈ જાય છે હુ તોફાનથી એટલો ડર્યો ન હતો, વરસાદથી એટલો ડર્યો ન હતો, 'માણુસ ગધાય, માણુસ ખાઉ' કરીને મો વકાસીને આવતા મોજાથી પણ એટલો ડર્યો ન હતો, જેટલો પિતાશ્રીનો મૂઝાયેલો ચહેરો જોઈ ને અને ગળગળો અવાજ સાભળીને ડર્યો

જો તે ટડેલને પૂછે, 'હવે કેટલે આવ્યા છીએ? હવે કેટલુ બાકી છે?' ચારે તરફ જ્યા નજર નાખીએ ત્યા વરસાદ, પવન, મોજાનું તાંડવ! આટલો વરસાદ પડ્યો પણ આકાશ કઈ ઊઘડ્યુ જ નહી મે ટડેલને કરગરીને કહ્યુ, 'લોચ જરા મિનારા તરફથી લઈ જાઓને કે ડૂબી જઈએ તો કેટલાક તો કાઠા સુધી તરીને જાય!' ટડેલ ઉત્સાહ વગરનુ હાસ્ય કરીને બોલ્યો, 'કેવો બેવકૂફ છોકરો! મિનારાથી જેટના દૂર છીએ તેટલા જ સુરક્ષિત છીએ જરાક પાસે ગયા કે ખડક પર ચૂરેચૂરા થઈ જવાના આજે તો જાણીજોઈ ને

અમે કિનારાથી દૂર રહ્યા છીએ. સ્ટીમર સુધી પહોંચીએ એટલે કમાયા. આજે બીજો આરો નથી.'

મેં કોઈ કાળે પુખ્ત ઉંમરનાં લોકોને એકબીજાને વળગીને રોતાં જોયાં ન હતાં. તે દશ્ય આજે પેલી હોડીમાં જોયું. ત્યાં તો સ્ત્રીપુરુષો એકબીજાને બાથમાં લઈ રડારોળ કરતાં હતાં. એક બેત્રણ છોકરાંની મા બધાંને એકસામટાં બાથમાં લેવા મથતી હતી. બસ, પાંચપચીસ જવાંમર્દ તનતોડ મહેનત કરી દરિયા સાથે અ-સમાન યુદ્ધ લડતા હતા. તોફાન એટલું તો વધી પડ્યું અને લોંચ તથા હોડી એટલી બધી ડોલવા લાગી કે, લોકો બીકના માર્યા રોતા બંધ થયા. એક કાળી છાયા બધે ફેલાઈ. ભાનમાં હતા એક પેલા હોડીમાંના બહાદુરો, અને બીજા કાળાં કાળાં અંગરખાં પહેરેલા સ્ટીમલોંચના ખલાસીઓ. અમારો ટંડેલ હુકમ છોડતાં કોક વખત મૂંઝાતો હતો પણ ખલાસીઓ બરાબર એકાગ્ર થઈ, વગર ભૂલ્યે, વગર મૂંઝાયે પોતપોતાનું કામ કર્યે જતા હતા. કર્મયોગ શું આથી જુદો હશે?

આખરે તદડી બંદર આવ્યું. અમે સ્ટીમરને જોઈએ તે પહેલાં જ સ્ટીમરે અમારી લોંચને જોઈ લીધી. સ્ટીમરે ભૂંગળું વગાડ્યું: ભોં . . . ! જાણે બધાંની કરુણ વાણી સાંભળી ઈશ્વરે 'મા ભૈઃ'ની આકાશવાણી ઉચ્ચારી! અમારી સ્ટીમલોંચે પોતાના તીણા અવાજે વળતો જવાબ વાળ્યો. સૌનાં હૈયાંમાં આશાના અંકુર ઊગ્યા, બધે જયજયકાર થયો.

એટલામાં, જાણે છેલ્લો પ્રયત્ન કરી જોવા અને અમારાં બધાંના ભાગ્ય સામે હારતાં પહેલાંની છેલ્લી લડત ચલાવવા ખાતર, એક મોટું મોજું અમારી લોંચ ઉપર ધસી આવ્યું. મારા પિતાશ્રી બેઠા હતા ત્યાંથી પાછા પડી ગયા. મેં એક કારમી ચીસ પાડી. અત્યાર સુધી હું રોયો ન હતો. જાણે તેનું સાટું એક જ ચીસમાં વાળતું હતું. બીજી જ ક્ષણે પિતાશ્રી બેઠા થયા અને મને છાતી સરસો ચાંપી કહ્યું, 'દત્તુ, બીશ મા, મને કંઈ થયું નથી.'

અમે સ્ટીમર પાસે પહોંચી ગયા. પણ અડોઅડ જવાની હામ કોણ ભીડે? કસ્ટમવાળી બોટ એ લોકોએ ક્યારની છોડી હતી, કેમ

કે લૉંચ અને મોટી હોડીના હેલા એ ખમી શકતી ન હતી. એની સલામતી તો છૂટા થવામાં જ હતી. અમારી સ્ટીમલૉંચ દૂરથી સ્ટીમરની પ્રદક્ષિણા કરી વળી, પણ કેમે કર્યો પાસે આવવાનો લાગ મળે નહીં. મોજાંથી જો લૉંચ સ્ટીમર સાથે અથડાય, તો છેક છેલ્લી ઘડીએ બધાંના ભુક્કા ઊડી જાય. આખરે ઉપરથી રાંટવું ફેંકાયું અને ખલાસીઓ લૉંચની છત ઉપર ઊભા થઈ લાંબા લાંબા વાંસ વતી સ્ટીમરની દીવાલ સાથેની અથડામણ રોકવા લાગ્યા. મોજું લૉંચને સ્ટીમર પર ફેંકી દેવા જાય ત્યાં ખલાસીઓ પોતાના લાંબા લાંબા વાંસની અણીની ઢાલ બનાવી, બધો માર પોતાના હાથ અને પગ પર ઝીરવી લે. છતાં આખરે સ્ટીમરની સીડી સાથે સ્ટીમલૉંચની છત અથડાઈ, અને કડડડ દઈને એક લાંબું પાટિયું તૂટીને સમુદ્રમાં પડ્યું.

હું પાસે જ હતો, એટલે સ્ટીમરમાં ચડવાનો પહેલો વારો મારો જ આવ્યો. ચડવાનો શાનો? દડાની પેઠે ફેંકાઈ જવાનો. ટંડેલ પોતે અને બીજો એક ખલાસી સ્ટીમલૉંચમાં ઊભા રહી, એક એક માણસને પકડી, સ્ટીમરની સીડીને સૌથી નીચલે પગથિયે ઊભેલા ખલાસીના હાથમાં લગભગ ફેંકી દે. એમાં ખાસ સાવચેતી એ રાખતા કે, મોજાંની ખીણમાં લૉંચ ઊતરી હોય ત્યારે તાકીને રાહ જુએ, અને બીજી ક્ષણે મોજાંના શિખર પર લૉંચ આવે અને સીડી સાવ પાસે આવી ગઈ હોય ત્યારે ઝટ દઈને માણસને સોંપી દે! બંને બાજુના ખલાસીઓ જો માણસના હાથ પકડી જ રાખે, તો બીજી જ ક્ષણે લૉંચ ખીણમાં ઊતરે ત્યારે માણસના ફાડીને ચીરા જ થઈ જાય! હું ઉપર સીડી પર ચડ્યો અને પાછો વળીને બાઈ આવે છે કે નહીં તે જોવા લાગ્યો. સાવ અજાણ્યા મુસલમાનને બાઈનાં બાવડાં ઝાલતો જોઈને મને કંઈ ને કંઈ થઈ ગયું. પણ એ તો પ્રાણ બચાવવાનો વખત હતો. ત્યાં કંઈ સુંવાળી લાગણીઓ કામ આવે? જરાક થોભ્યા ત્યાં પિતાશ્રી પણ આવી ગયા. દેવોની સાંભળી તો મેં ખભે જ ભેરવી હતી. ઉપર સારી જગ્યા શોધી અમને બેસાડી, પિતાશ્રી પાછા સામાન લાવવા ગયા. હું શ્રદ્ધાળુ છોકરો ખરો, પણ તે ક્ષણે પિતાશ્રી પર ખરેખરી ચીડ ચડી. બળ્યો બધો સામાન! જીવ જોખમમાં નાખવા

પાછા શું કામ જતા હશે? પણ તેઓ તો ત્રણ ફેરા જઈ આવ્યા છેલ્લે ફેરે પાછા આવીને કહે, 'ગોકર્ણ-મહાબળેશ્વરના પ્રસાદનું નાળિયેર પાણીમાં પડી ગયું!' એક જ ક્ષણે આઈ અને હું ભેગી ઊભાં, આઈએ કહ્યું 'અરેરે!' અને મેં કહ્યું, 'એટલું જ કેની?'

લૉચવાળા બધા ઉતારુઓ ચડ્યા પછી હોડીવાળાઓનો વારો આવ્યો, તેઓ બધા ચડ્યા ત્યાર પછી લૉચ અને હોડી નિશાચર ભૂતોની પેઠે ચીસો પાડતી તદડીના કિનારા ભણી ગઈ અને કિનારા પર તપશ્ચર્યા કરતા બેઠેલા યાત્રાળુઓને હફતે હફતે લાવવા લાગી તોફાન હવે કંઈક શમ્યું તો હતું પણ અંધારી રાત અને ઊછળતા મોજાં વચ્ચે એ લોકોના જે હાલહવાલ થયા તેનું વર્ણન કોણ કરી શકે?

સ્ટીમર યાત્રાળુઓથી ચિક્કાર ભરાઈ ગઈ જે બોલે તે પોતાનો સામાન સમુદ્રમાં ડૂબી ગયાની વાતો જ સંભળાવે આખરે યાત્રાળુઓ બધા આવી ગયા મહેર માલિકની, કે એકે જીવનું નુકસાન ન થયું

સ્ટીમર આખરે ઊપડી અને લોકો પોતપોતાની જૂની મુસાફરીના આવા જ જોખમના સ્મરણો એકબીજાને કહી આજનું દુઃખ ઓછું કરવા લાગ્યા રાતે ઘણા વખત સુધી કોઈને ઊંઘ ન આવી હું ક્યારે ઊંઘી, મારવાડ બંદર ક્યારે આવ્યું, અને અમે ઘેર ક્યારે પહોંચ્યા, એમાંનું કંઈ આજે યાદ નથી પણ તે દિવસનો તે તોફાનનો પ્રસંગ જાણે ગઈ કાલે જ વીત્યો હોય એવો સ્મરણપટ પર તાજો છે માને જ દુઃખ સત્યં સુખં મિથ્યા, દુઃખં જન્તો પરં ધનમ્ ।

ઑક્ટોબર ૧૯૨૫

૨૨

ભરતની આંખે

કિનારે ઊભા રહી સમુદ્રની શોભા નિહાળવી એમાં હૈયાપૂર આનંદ છે તો ઊંચાઈએથી એ શોભા નિહાળવાને મળે તો તો પૂછવું જ શું? જહાજના તૂતક પરથી અથવા દેવગઢ જેવા બેટના માથા પરથી સમુદ્રનું કામ પરંતુ આક્રમણ જોવું એ તો વળી એક નોખો જ આનંદ છે આપણે સમુદ્રના રાજા છીએ અને મોજાઓની આ સેના આપણી વતી જ સામેના ભૂમિભાગને પાદાક્રાન્ત કરે છે એમ લાગતાં આપણામાં એક પ્રકારનું અભિમાન સ્ફુરવા લાગે છે આપણે બરોબર નિહાળીને જોઈએ તો દેખાય છે કે લીલુંછમ કે કાળું ભમ્મર પાણી મોજામાં આવી ધોળી રેતીના કામ પર આક્રમણ કરે અને છેલ્લી ઘડીએ 'અરે, આ તો કેવળ વિનોદ હતો' એમ કહી હસી પડે, ત્યારે એના ખૂટલ પણા ઉપર આપણાથી પણ મુક્તદતે હસી પડાય છે

સમુદ્રકિનારે રહેનારાઓને આવાં દશ્યો ગમે ત્યારે જોવા મળે છે પણ જો સમુદ્ર અને રેતીનો પટ જ્યાં અખંડ જલક્રીડા કરે છે એની બાજુથી કાટખૂણામાં ઊંચાઈએ ઊભા રહી, એ રેતીનો જલ વિહાર અને મોજાઓનો સિક્તાવિહાર નિહાળવાનું ભાગ્ય કોક દિવસ લાધે તો માણસ अद्य मे सफला यात्रा, धयोऽहं अप्रसादत એમ કેમ ન ગાય?

જે ગોકર્ણની યાત્રા સન ૧૮૯૫માં મેં કરી હતી, અને જે ગોકર્ણનાં દર્શન મું ગંગાધરરાવ દેશપાંડે જોડે દસ વરસ પહેલાં મેં કર્યાં હતાં, તે જ ગોકર્ણને પવિત્ર કિનારે સગવ્વેળાએ* સમુદ્રનાં દર્શન કરવાનું અહોભાગ્ય મળ્યું તેથી તો હું પાગલ બન્યો જ હતો ગોકર્ણનો

* ગાયો દોહી અને ગોશાળા સાફ કરી પરવાર્યા પછી ચરવા માટે તેમને વનમાં જવા જ્યારે ભેગી કરવામાં આવે છે, તે વખતને (સવારના લગભગ નવ વાગ્યાને) સગવ્વેળા કહે છે વેદકાળનો આ શબ્દ છે

સમુદ્રકિનારો ખાસો પહોળો અને ભવ્ય છે. જમણી એટલે ઉત્તર તરફ કારવાર બાજુના પહાડો અને બેટો ધૂંધળા ક્ષિતિજમાં આછા આછા સૂચિત થાય છે, ડાબી એટલે દક્ષિણની બાજુએ રામતીર્થનો પહાડ અને તેના પરનું ભરતનું નાનું સરખું મંદિર દેખાય છે. અને સામે અગાધ અનંત સાગર 'તું અમર થઈને આવ' એમ અહોરાત આમંત્રણ આપે છે, એવું હૃદયને ઉન્મત્ત કરનારું દશ્ય એક વાર જોયા પછી કોઈ કાળે ભુલાય ખરું? રામતીર્થના ખડક ઉપર જઈ ત્યાંના ઝરણા તળે નાહવાનો સંકલ્પ ન હોત તો એ સાગરના દરયમાં તરતા રહેવાનું જ મેં પસંદ કર્યું હોત. અમે નારિયેળના બગીચા અને ખરબચડા ખડક વટાવી રામતીર્થ સુધી પહોંચ્યા. ત્યાં ધારા તળે નાહવાનો સાત્વિક જીવનાનંદ આપાદમસ્તક મેળવી, રામેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં. શાંડિલ્યમહારાજ નામના એક સાધુએ અહીંનું બાંધકામ અસંખ્ય લોકોમાં ઉત્સાહ પ્રગટાવીને મફત કરાવેલું. આ મંદિર સમુદ્રમાં ધૂમેલા ઉન્નત પહાડ ઉપર હોઈ મંદિરની ઊંચાઈએથી રેતીનો પટ અને મોજાંઓનો પટ જ્યાં એકબીજાને બાથમાં લઈને રમે છે એનું માઈલો સુધી ફેલાયેલું સૌંદર્ય અમે જોઈ શકયા. નારિયેળનાં બે ત્રણ વૃક્ષોએ એ જ સ્થળે ઊભા રહી એ સાગર-સિક્તા-મિલનના દરમનો આનંદ સેવવાનું ઠરાવ્યું હતું. પોતાની ડાળીઓ હલાવીને એમણે અમને કહ્યું: 'આવો, આવો! બસ આ જ જગા બરાબર છે. અહીંથી સિક્તા-સાગરના મિલનની રેખા સામે સીધી દેખાય છે.'

અહીંથી મને દેખાયું કે પાણીનાં મોજાંઓને સાગરના ઊંડા પાણીનું પીઠબળ હતું. રેતીના પટને પીઠબળ કોણ આપે? કોઈ ટેકરીઓ નજીક હતી નહીં એટલે નારિયેળ, સરુ જેવાં ઝાડોએ એ જવાબદારી પોતાને માથે લીધી હતી. આ ઊંચાં ઝાડ અને પેલાં ઊંડા પાણી—બન્નેના લીલા રંગમાં ફરક હતો ખરો, પણ એમના કાર્યમાં કશો ફરક દેખાતો ન હતો. ઝાડ પોતાના પગ તળેની રેતીને આશીર્વાદ આપે અને સમુદ્રનાં ઊંડાં પાણી મોજાંઓને આગળ ધપવા સિસકારે—એ દશ્ય જોતાં કોઈ ધરાય ખરું?

કોઈ દૃશ્યથી માણસ ધરાય નહીં એટલા ખાતર એક ઠેકાણે ઊભા રહીને એ આરોગના રહેવાનુ માણસને શાનુ ગમે? મે જોયુ કે રામતીર્થના ઝરણાની અને રામેશ્વરના મંદિરની જાણે ચોકી કરવા માટે શ્રી રામચદ્રના કારભારી ભરત ટેકરીને માથે ઊભા છે એમનાં દર્શન કરવાં જ જોઈએ અને બની શકે તો એમની નજરે, યોગ્ય ઊચાઈએથી સાગરને જોવો જોઈએ ઊચે ચડયા વગર વિશાળ દૃષ્ટિ કેમ જ કેળવાય? પગથિયાઓએ આમંત્રણ આપ્યુ, એટલે હૂ જાણે સઢ ઓઢયા હોય તેમ નાચતો અને કૂદતો અથવા ઊડતો ભરતના મદિર સુધી પહોંચી ગયો ત્યા નાનકડા ધોળા ભરત રૂપાળા પીતાબરનો કચ્છ વાળીને સમુદ્રદર્શન કરતા હતા.

ખરુ જોતાં ભરતની મૂર્તિની આસપાસ મંદિર બાધવુ જ જોઈતુ ન હતુ. તાપ, પવન અને વરસાદની તપશ્ચર્યા જ એને કરવા દેવી જોઈતી હતી. સમુદ્ર પરથી આવતા શીતળ પવનમા સૂરજનો તાપ એ સહેજે ખમી શકત અને લોકો કેમ ભૂલી ગયા કે ભરત આખરે રાજપુત્ર સૂર્યવંશના જ હતા? વાયુપુત્ર હનુમાનનુ અને સૂર્યવંશી રાઘવોનું સ્મરણ કરતા અમે ત્યાં કેટલીય વખત ઊભા રહ્યા. હૃદયમાં ભક્તિભાવનો ઊભરો ચડી રહ્યો હતો અને સામે સમુદ્રના પાણીની ભરતી ચડતી હતી

તે દિવસનાં એ ભવ્ય પાવન દર્શન માટે રામતીર્થનો અને દિક્પાલ ભરત મહારાજનો હંમેશાં આભારી રહીશ

મે, ૧૯૪૭

૨૩

વેળગંગા અથવા સીતાનહાણી

વેરૂળનો લીલો કુંડ જોઈ પાછા વળતાં રસ્તામાં વેળગંગાનું ઝરણું જોયું હતું. એટલું નાનકડું ઝરણું કે એને નાળું પણ ન કહેવાય. પણ એને વેળગંગાનું પ્રતિષ્ઠિત નામ મળેલું છે. નદીનું નામ સાંભળ્યા પછી એનો ઉગમ ક્યાં છે એ શોધ્યા વગર રહેવાય? પણ અમે તો ગુફાઓની અદ્ભુત કારીગરીમાં મસ્તપણે વિહરતા હતા, તેથી વેળગંગાનું સ્મરણ સરખું ન થયું. 'અપૌરુષેય' કારીગરીવાળી કૈલાસની ગુફા છોડી જૈન તીર્થંકરોની ઇન્દ્રસભા તરફ અમે જતા હતા ત્યાં શ્રી અચ્યુત દેશપાંડેએ કહ્યું કે વેળગંગાનો ઉગમ અહીં જ છે. નામ સાંભળ્યું માત્ર અને વેળગંગા વળગી!

ઇન્દ્રસભાથી પાછા ફરતાં અમે ૨૯મી ગુફામાં આવી પહોંચ્યા. અનેક ગુફાઓમાં રખડવાથી થાક તો સારી પેઠે ચડ્યો હતો. આખા શરીરનાં હાડકાંમાં કળતર શરૂ થયું હતું અને એ જ વખતે મુંબઈ પાસેની ધારાપુરીની એલિફંટાનું સ્મરણ કરાવતી ૨૯મી ગુફાએ ભવ્યતાનો કળશ ચડાવ્યો. ફરી ફરીને પગ વધારે થાક્યા હતા, કે જોઈ જોઈને આંખો વધારે થાકી હતી, એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. હવે નાસ્તા સાથે થાક ખાધા પછી જ આગળ જવાય એમ અમે નિશ્ચય કરતા હતા એટલામાં સીતાનહાણીનું સ્મરણ થયું.

અયોધ્યાથી જનસ્થાન સુધીની મુસાફરી દેવી સીતાએ પગપાળા કરી હતી. ત્યાંથી રાવણ એને ઊંચકીને લંકા લઈ ગયો. દુઃખાવેગમાં સીતાએ દક્ષિણનો એ પ્રદેશ જોયો પણ નહીં હોય, પણ રામે રાવણનો નિઃપાત કરી, એના જ પુષ્પક વિમાનમાં બેસી જ્યારે લંકાથી અયોધ્યા સુધીનો હવાઈ પ્રવાસ કર્યો ત્યારે સીતામાતાએ નીચે જોઈ કેટલો આનંદ માણ્યો હશે! રામાયણમાં વાલ્મીકિએ જ્યાં ત્યાં, સીતાજીનો પ્રકૃતિના સૌંદર્ય પ્રત્યેનો પક્ષપાત વર્ણવ્યો છે. ભવભૂતિએ

પણ, સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોઈ સીતાને કેવો અલૌકિક આનંદ થતો, એનું વર્ણન આપ્યું છે. સીતાએ જો હિંદુસ્તાનનાં લલિત અને ભવ્ય, સુંદર અને પવિત્ર સ્થાનોનું વર્ણન પોતે લખવાનું માથે લીધું હોત, તો, મને લાગે છે કે ત્યાર પછી સંસ્કૃતમાં કોઈ પણ કવિએ સૃષ્ટિવર્ણનમાં એક લીટી પણ ઉમેરવાની હિંમત ન કરી હોત.

સીતામાતા પહાડો જોઈને રાચતી, નદીઓને આનંદાશ્રુથી નવડાવતી, હાથીનાં બચ્ચાંઓને પંપાળતી, સારસ યુગલોને આશીર્વાદ આપતી, સુગંધી ફૂલોના સૌરભનો નશો કરતી અને દરેક સ્થળે એ બધો આનંદ રામમય બનાવી પોતે સીતા છે એ પણ ભૂલી જતી. લંકામાં રામવિરહથી સુકાતી સીતા પણ ત્યાંની એક નદી સાથે એકરૂપ થયા વગર રહી નહીં. આજે પણ સિલોનની સીતાવાકા ચોમાસામાં બન્ને બાજુ ઊભરાય છે અને જેટલાં ખેતરો ડુબાડે છે તે બધાંને સુવર્ણમય બનાવી દે છે. સીતાનો જન્મ જ જમીનમાંથી થયેલો. ભારતભૂમિની ભક્તિના રૂપમાં આજે પણ એ આપણને દર્શન દે છે.

સીતાને થયું હશે કે ગોદાવરીના વિશાળ પ્રદેશમાં ચાલી ચાલીને આપણે થાકયાં. લક્ષ્મણને વનફળ લાવવા મોકલી દઈએ. રામ તો ધનુષ્ય લઈને પહેરો ભરવાના જ. ત્યારે આ ચંદ્રાકાર કરાડ તળે વેળગંગાનું આતિથ્ય સ્વીકારી થોડો જલવિહાર કેમ ન કરીએ?

* * *

અમારી દાનત પ્રથમ અનુકૂળ ઠેકાણેથી વેળગંગાના સુંદર પ્રપાતનું ફક્ત દર્શન કરવાની જ હતી. એટલે નંબર ૨૯ની ગુફામાં, ગુફાની ડાબી અને અમારી જમણી બાજુએ ઝરૂખો દેખાતો એ તરફ અમે ગયા. મનમાં ચોરી ખરી કે જો નીચે જવાતું હશે તો એ લહાવો લેવાનું ચૂકીએ નહીં.

ઝરૂખામાંથી જોયું તો એક પાતળો પ્રપાત પવન સાથે રમતો નીચે ઊતરે છે અને પોતાની આંગળીઓ હલાવી હલાવી અમને છાનોમાનો નોતરે છે. હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે નીચે ઊતરાય કે નહીં, એટલો વખત ખરચાય કે નહીં, સાથીઓને આ સ્વચ્છંદ ગમશે કે નહીં? મને આમ વિમાસણમાં પડેલો જોઈ ખીણમાં

દોડમદોડા કરતા નાના નાના પક્ષીઓ તિરસ્કારથી હસી પડ્યા "જુઓ તો, કેવો અરસિક માનવી છે! ધોધ આટલા હેતથી નોતરે છે, અને એ ત્યા વિચારમા પડ્યો છે! આ માનવીઓમા કાવ્ય લખનારા ઘણા છે, પણ કાવ્ય માણનારા જવલ્લે જ મળે છે અને આ સાગેનો માનવી તો પોતાને પ્રકૃતિનો બાળક કહેવડાવે છે, ભોળી આંખે ધોધ તરફ જુએ છે, નીચેનુ સ્ફટિક જેવુ પાણી જોઈ એનુ ચિત્ત પણ પલળે છે, છતા એનો સકલ્પ જાગતો નથી, એના પગ ચાલતા માડતા નથી એને કોઈએ શાપ આપ્યો નથી કે 'તુ શિલા થઈને પડ્યો રહીશ' છતા એ પથરાને ચોટ્યો જ છે!"

પક્ષીઓની આ નિર્ભર્ત્સના સાભળી હુ શરમાયો, અને મને ખબર પડી તે પહેલા જ મારા પગ પગથિયા ઊતરવા લાગ્યા હવે જમણી બાજુથી નીચેનો ધરો ઓળગી, સામે કાંઠેથી પ્રપાત પાસે આવુ, કે ડાબી બાજુથી કરાડની કેડે ચાલીને ૨૮ નબરની નાનકડી ગુફા સુધી પહોચી ત્યા ધોધના છાટા લેવાય એ વિચાર મનમા ચાલ્યો જમણો રસ્તો લાબો અને સલામત હતો, જ્યારે ડાબા રસ્તામા કાન્ય હતુ નાહવાની તૈયારીથી જ ઊતર્યો હતો, એટલે રએને પલળી જવાનો એવો તો સવાલ જ ન હતો

૨૮ નબરની નાનકડી ગુફાની અદર એક બે મૂર્તિઓ છે ખરી, પણ તે ગુફાની અદર ઝાઝુ કાવ્ય નથી કાવ્ય તો બહાર જ પથરાયેલુ છે એ ગુફામા બેસી જો કોઈ બહાર જુએ તો પાણીના પહોળા પડદામાથી એને આગળનો સૃષ્ટિનો વિસ્તાર જીવનમય દેખાશે ધોધ પડે છે, પણ તે એટલો જાડો નથી કે આરપાર કશુ દેખાય નહી આ ગુફા પાણીના પડદા પાછળ હકાયેલી હોવા છતા બિલકુલ પલળતી નથી, કેમ કે રમતિયાળ પવન પણ પાણીના છાટા ગુફાની અદર નથી લઈ જઈ શકતો ગુફાની જરાક બહાર આવો, તો પછી તકરાર નહી કરતા કે પવને આપણને કેમ પલાળ્યા

અમે એ ગુફાથી નીચે ઊતર્યા પહાડી ચતુષ્પાદ બનીને જ ઊતરવી પડી એ કહેવાની જરૂર ન હોય જ્યા એ ધોધ પથરા સાથે ભટકાતો હતો ત્યાં મેં મારુ આસન જમાવ્યુ સો ફૂટની ઊચાઈએથી પાણી

પડે તે કાઈ ગદગદિયા કરીને સતોષ નહી માને એણે પ્રથમ માથા ઉપર ટપલીઓ મારવાનુ શરૂ કર્યું, પછી ખભા ઉપર થપાટ પડી, પછી પીઠ ઉપર ૨૫, ૨૫, ૨૫, ૨૫ ચાપડીઓ મળતી જાય અને મુસાફરીનો આખો થાક ઊતરતો જાય સામાન્ય રીતે આપણે માલિશ કરાવીને પછી નાહીએ છીએ અહી તો માલિશ એ જ સ્નાન અને સ્નાન એ જ માલિશ સીતામાતાએ અહી પોતાના વાળ છૂટા મકી પાણીમા સાફ કરકરા કર્યા હશે

પણ અરે, આ શુ! હુ રખડુ મુસાફર છુ કે આ દુનિયાનો બાદશાહ છુ? મારી પલાઠી તળે આ રત્નખચિત આસન ક્યાથી આવી ગયુ? પાણીના તુષાર ચારે કોર ફેલાય છે, જાણે મોતીની માળા! અને આસન તળે બે રૂપાળા ઇન્દ્રધનુષ્યો મને સમ્રાટની પ્રતિષ્ઠા આપી રહ્યા છે અલકાપુરીના કુબેર કરતા મારો વૈભવ હવે કઈ બાબતમા ઓછો છે? ઇન્દ્રધનુષ્યની બેવડી કિનારવાળા, ચાદીના ધાગાવાળા આસન ઉપર બેઠો છુ, અને મોતીની માળાનુ ઉત્તરીય ઓઢી અહી આનદ કરુ છુ માથે સૂર્યનારાયણનુ ચળકતુ છત્ર છે અને આસપાસ આ ઊડતા દ્વિજગણો જગન્નાથના સ્તોત્રો ગાય છે!

શરીર સ્નાન કરવા માટે નહી, પણ વ્યાયામનો આનદ લેવા માટે પથરા પર સવાર થઈ, ધોધ તળે મે આખુ શરીર ચોળ્યુ સ્નાનપાનનો આનદ મેળવ્યો અને રામરક્ષાસ્તોત્રનુ સ્મરણ કર્યું સીતામાઈએ જે સ્થાન પસદ કર્યું ત્યા રામરક્ષાસ્તોત્રનુ ગાયન જ સ્ફુરે એ સ્વાભાવિક હતુ અને માથાથી પગ સુધી બધા ગાત્રો ચોળીને સાફ કરતી વખતે "शिरो म राघव पातु भाल दशरथात्मज' ઇત્યાદિ શ્લોકો યાદ કરવા એ ન્યાસ કેટલો ઉચિત હતો!

* * *

સ્વર્ગે પહોચેલા લોકો પણ જો અતે મૃત્યુલોકમા પાછા આવે છે, તો એ પ્રપાતસ્નાનની મસ્તી ચડયા છતા એમાથી વ્યુત્થાન કરી પાછા ગદ્યમય જીવનમા પ્રવેશ કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ એમા આશ્ચર્ય શુ? એટલે આખરે આટલો બધો આનદ સ્વેચ્છાએ જતો

કરવાની પોતાની સંયમશક્તિની કદર કરતો કરતો પાછો આવ્યો. અને નવાં કપડાં પહેરી નાસ્તા માટે તૈયાર થયો! નાસ્તો શું — કલા-નિરીક્ષણ કાજે કરેલી બપોર સુધીની તપસ્યા અને પ્રપાતસ્નાનની શાંતિ પછીનું એ અમૃતભોજન જ હતું. અને વેળગંગાનો કૃપા-પ્રસાદ.

ગુફામાં સ્થિર થઈને ઊભેલા દ્વારપાળોને જો જોવાની આંખ હોત તો એમણે જરૂર અમારી અદેખાઈ કરી હોત.

સપ્ટેંબર, ૧૯૪૦

૨૪

ખેડૂત નદી ઘટપ્રભા

ઘટપ્રભા અને મલપ્રભા એ અમારા તરફના કર્ણાટકની પ્રમુખ નદીઓ; સ્વભાવે ખેડૂત. જ્યાં જાય ત્યાં ખેતી કરે, જમીનને ખાતર આપે, પાણી આપે, મહેનતુ પ્રજાને સમૃદ્ધિ આપે. એમાં વળી ગોકાક પાસે એક મોટો બાંધ બાંધી માનવીએ એ નદીની શક્તિ વધારી દીધી. જ્યાં નદીનાં પાણીની પહોંચ ન હતી ત્યાં આ બાંધને કારણે એ પહોંચી. ઘટપ્રભાના નામ સાથે ગોકાક પાસેનો લાંબો લાંબો બાંધ ધ્યાનમાં આવવાનો જ. મોટી મોટી નદીઓ જ્યાં ત્યાંથી કાંપ ખેંચીને લઈ જાય છે. જ્યારે આવી નાની નદીઓ અને ત્યાંથી થોડો થોડો કરી સરસ કીમતી કાંપ ખેડૂતોને પોતાના પાણી સાથે મફતનો બક્ષી પોતાનાં બાળકોનું પાલન કરે છે. ખરેખર ઘટપ્રભા ન્યાતે ખેડૂત છે.

બેલગામથી આટલો નજીક હોવા છતાં ગોકાક પાસેનો એનો ધોધ હજી મારે જોવાનો બાકી જ છે.

૧૯૨૬-’૨૭

૨૫

કાશ્મીરની દૂધગંગા

શ્રીનગરમા પાણીનો તોટો ક્યાથી હોય?

સતીસર નામનું પૌરાણિક સરોવર તોડીને જ તો કાશ્મીરનો મુલક બનેલો છે જેમ નદી જાણે એ ઉપત્યકાની નમાઈ અને પહોળાઈ તપાસતી હોય તેમ સર્પાકારે વહે છે એ ઉપરાત જ્યા જુઓ ત્યા કમળ શિંગોડા અને જાતજાતના શાકપાન ઉગાડના દલો' (સરોવરો) રેલાયેલા છે જળપ્રલય ન થાય તે સરસ સદ્ભાગ્યનું આવા મલકમા ગંગાની નાળ જેવડા પ્રવાહને પૂછે જ કોણ? છતા આવો એક પ્રવાહ કાશ્મીરમા પણ પ્રતિષ્ઠિત થયો છે

એમા પાણી ઝાઝુ ભલે ન હોય પણ એ પ્રવાહ અખડ વહે છે ઓછો થતો નથી અને વધતો નથી પાણી ધોળુ ધોળુ છે તેથી જ એનુ નામ પડ્યુ હોવુ જોઈએ નારાયણાશ્રમમા અમે રહેતા ત્યાં પાસેથી જ એ દૂધગગા વહેતી એક લાંબુ લાકડુ નાખી એના પર પુલ બનાવેલો હતો દૂધગગા નાહવાને બહુ અનુકૂળ એમા ઊભા ઊભા નહાય અને તરવુ હોય તો થોડુ તરાય પણ ખરુ જુવા માદા હતા ત્યારે વાસણ ઊટકવામા કપડા ધોવામા અને બીજા વાપરમા દૂધગગાની મને ખૂબ મદદ થતી એ અજાણ્યા મુલકમા જ્યારે અમે બન્ને માદા હતા ત્યારે દૂધગગાની મદદ ન હોત તો અમારી શી વલે થાત!

કૃતજ્ઞતાને કારણે દૂધગગાનુ માહાત્મ્ય શોધવાનું મન થયુ ત્યાના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમા જઈ અનેક ચોપડીઓ શોધી કાઢી આવડી નાનકડી દૂધગગા ખૂબ દૂરથી આવે છે ને દૂર દૂર જાય છે એ જોઈ મને આશ્ચર્ય થયુ કયા ઋષિએ દૂધગગાને જન્મ આપ્યો, કોણે કોણે એને કાંઠે તપશ્ચર્યા કરી એ બધી હકીકત સશોધનપૂર્વક મે મેળવી ઇતિહાસની અનત બીનાઓની પેઠે આ માહિતી પણ વિસ્મૃતિના પ્રવાહમા ફરી તણાઈ ગઈ, અને મૂક કૃતજ્ઞતા જ કેવળ બાકી રહી છે

રોજ સવારે મઠના સાધુઓ નદી પર નાહવા ભેગા થતા અને રાતે સૌ સૂઈ ગયા પછી દૂધગંગાને કાંઠે બેસી હું આકાશના ધ્રુવનું ધ્યાન ધરતો એટલું યાદ છે મારું ધ્યાન પણ ઝાઝું ન ચાલ્યું કેમ કે કાશ્મીરમાં ધ્રુવ એટલો બધો ઊંચો હોય છે કે એના તરફ જોતાં ડોક દુખવા આવે છે. ત્યાં સપ્તર્ષિમાંનો અરુંધતી સહિત, વસિષ્ઠ, સીધો માથા પર વિરાજમાન થતો એ જોઈ કેટલું આશ્ચર્ય થતું!

કાશ્મીર-નય-વાહિની સતી-કન્યા દૂધગંગાને નમન હજો.

૧૯૨૬-'૨૭

૨૬
સ્વર્ધુની વિતસ્તા

'દુનિયામાં જો કોઈ ઠેકાણે સ્વર્ગ હોય
'તો તે અહીં જ છે, અહીં જ છે, અહીં જ છે'

એમ સમ્રાટ જહાંગીરે ઝેલમ નદીનો ઊગમ જોઈ કહ્યું એનું એ વચન ત્યાંના અષ્ટકોણી તળાવની બાજુ ઉપર કોતરી રાખેલું છે ખરે-ખર એ સ્થાન સુરસ્વર્ગની પદવીને લાયક જ છે વેદકાળમાં આ નદીનું નામ વિતસ્તા હતું.

અંગેઅંગમાં અને રોમેરોમમાં પ્રાણ ફૂંકતો, ઠંડો મીઠો પવન જ્યાં વાય છે, જ્યાં વનશ્રી પોતાના યૌવનનો પૂરેપૂરો ઉન્માદ બતાવે છે, જ્યાં પહાડ પોતાના સૌંદર્યથી એ ખરેખર પહાડ છે કે રંગભૂમિનો પડદો છે એવી શંકા ઉપજાવે છે અને જ્યાંની શાંતિ ચૈતન્યથી ભરેલી છે એવે ઠેકાણે ઝેલમ નદીનો ઊગમ છે જહાંગીર બાદશાહે આ ઊગમના સ્થાન ઉપર એક સુંદર અષ્ટકોણી તળાવ બાંધ્યું છે અને અંદરનું પાણી! પાણી તો જાણે નીલમણિનો અમૃતરસ જોતાંવેંત થાય છે કે અહીં ગળીમાં રંગેલાં કપડાં કોઈએ ધોઈ કાઢ્યાં હશે, પણ એટલું સ્વચ્છ મીઠું પાણી બીજે ક્યાં મળે?

આ તળાવની એક બાજુમાથી જે સુંદર, સીધી નહેર વહે છે તે જ આપણી વિતસ્તા, ઝેલમ આ સ્વર્ગનો આનંદ લૂંટવા માટે જાણે ગંધર્વો માછલાંનું રૂપ ધારણ કરી આ તળાવમાં અને નહેરમાં

નાહવા ઊતર્યાં હોય એવી એમની શોભા છે. આ ભાગમાં માછલાં પકડવાની સખત મનાઈ ન હોત તો આ શોભાની શી વલે થાત? મેં મોટું તપેલું નહેરમાં ડુબાડ્યું તો તપેલામાં જ પાંચસાત નેહરુ માછલાં આવી ગયાં, એટલાં એ અહીં ભોળાં છે. મેં એમને પાછાં નહેરમાં મૂકી દીધાં.

આ સ્થાનને વેરીનાગ કહે છે. ત્યાંથી આગળ જતાં ખનબલ કરીને એક સ્થાન આવે છે ત્યાંથી ઝેલમ નદી હોડીઓ ચલાવવા જેટલી મોટી થાય છે. ખનબલ પાસે જ અનંતનાગ કરીને એક સુંદર તળાવ છે, અહીંથી બધે જમીન સમતલ છે. કાશ્મીરની આખી ખીણ એવી જ ચારે કોર સપાટ છે.

ઝેલમને સીધું ચાલવાનું સૂઝતું જ નથી. વળાંક લેતી લેતી મંદ ગતિએ આગળ જાય છે. એને કાંઠે એક મોટી વૈભવશાળી સંસ્કૃતિ વિસ્તરીને અસ્ત પામી. વિતસ્તા હજી એવી ને એવી જ વહે છે.

ખનબલથી આગળ જતાં બીજબ્યારા કરીને એક સ્થાન આવે છે. ત્યાં એક ખાસ ચિનારનું ઝાડ અમે જોયું; નવ જણાએ હાથ પહોળા કરીને બાથમાં એના થડનું માપ કાઢ્યું. બરાબર ચોપન ફૂટનો ઘેરાવો છે!

બીજબ્યારાના મંદિર વિષે અહીં એક રમૂજી દંતકથા અમે સાંભળી જે અંગ્રેજી લેખકોએ પણ નોંધી રાખી છે.

ધર્માંધ મુસલમાનો જ્યારે આ મંદિર તોડવા આવ્યા ત્યારે અહીંના પૂજારીઓએ ન કશો વિરોધ કર્યો, ન કાંઈ ધન આપી એ બચાવવાની વાત કરી. એમણે કહ્યું, "આવો, આવો, આ મંદિર તોડી નાખો. અમારાં શાસ્ત્રોમાં લખ્યું જ છે કે યવનો આવશે અને મૂર્તિનો નાશ કરી આ મંદિર તોડશે. અમારાં શાસ્ત્રોમાં લખેલું અન્યથા થનાર નથી." બુતશિકન ગાઝીને થયું, "જો આપણે મંદિર તોડ્યું તો આ કાફિરોનાં શાસ્ત્રો સાચાં હોવાનું પ્રમાણ મળશે. એના કરતાં જવા દો, એક મંદિર છોડી દઈએ." આ વાર્તા કેટલે દરજ્જે સાચી છે તે આપણે જાણતા નથી, પણ આપણે ત્યાંની વાણિયાની વાર્તા જેવી જ આ ચતુરાઈની વાર્તા છે ખરી. અને એ પણ ખરું કે બીજ-બ્યારાનું મંદિર મુસલમાન આક્રમણ કે અમલ દરમ્યાન પણ તૂટ્યું નથી.

અહીથી થોડે દૂર અનતપુર કરીને એક પ્રાચીન શહેર જમીન તળે દટાઈને ટેકરી થયુ છે ખેતરોમા ખોદતા જૂનુ સુદર બાધકામ, કેટલીયે પ્રાચીન કોઠીઓ અને કોનસો થઈ ગયેલા ચોખા અહી જડી આવેલા મેં નજરે જોયા છે.

નદી આમતેમ ભટકતી એટલી તો ધીમે ચાલે છે કે પાણીનો પ્રવાહ જણાતો જ નથી નદીના પ્રવાહની વિરુદ્ધ દિશામા જવાનુ હોય છે ત્યારે હલેસા મારવાને બદલે હોડીના નાકને ખૂબ લાબી દોરી બાધી એક યા બે જણા કાઠા ઉપરથી ખેચતા ચાલે છે હોડી પ્રવાહમા જ ચાલે, કાઠે ન આવે એટના માટે હોડીમા બેઠેલો માઝી હાથમાના હલેસાનુ સુકાન બનાવી નાસું પકડી રાખે છે

કાશ્મીરી શાલોના ખૂણા ઉપર જે કેરીના કે ડાજુના આકારની ભાત હોય છે તે અહીની કારીગરીની ખાસિયત છે જેનમ નદીના વળાક જોઈ કારીગરોને એ ભાત સૂઝી છે એમ કહેવાય છે એક વખતે અમે નદીમા એક બંદરથી ચૌદ માઈલની મુસાફરી કરી ત્યા તો પાછ્લા બદર ઉપર જરાક મોડો પડેલો મુસાફર ચાલી આવીને અમને મળ્યો એને કેવળ અઢી માઈલ જ ચાલવુ પડ્યુ એટલા બધા વળાંક આ નદી લેતી જાય છે

આ વળાકને કારણે પ્રવાહનુ જોર તૂટી જાય છે અને નદીનુ પાત્ર ઘસાતું નથી જ્યારે રેલસંકટ આવે છે ત્યારે જ માત્ર સર્વત સન્તુતોદકેની સ્થિતિ થઈ જાય છે અહીના પ્રાચીન ઇજનેર રાજાઓએ એની સામે એ નદીને કાબૂમા રાખવા માટે આવા અનેક વળાકો અને નહેરો ખોદી રાખ્યા છે

આ ઉપાય એટલો તો અકસીર છે કે આજે પણ એનુ જ અનુકરણ કરવુ પડે છે એક મોટી હોડીમાથી ભૂડના દાત જેવુ એક મોટુ રાક્ષસી હળ નદીના તળિયાની જમીન ખોદતુ જાય છે અને અદરનો કાદવ વીજળીના પપ વતી બહાર ફેકતુ જાય છે આ બધી પ્રવૃત્તિ વરાહમૂલમ્ (હાલનું બારામુલ્લા) ક્ષેત્રમા જોવાને મળે છે

બારામુલ્લા એ કાશ્મીરની ખીણની પેલી પારનો છેડો છે ત્યાથી આગળ જેનમ ખૂબ જોરથી દોડે છે

આ આખા પ્રદેશની વચ્ચોવચ્ચ કાશ્મીરની રાજધાની આવેલી છે શ્રીનગર શહેર નદીને બન્ને કાંઠે વસેલું છે નદી ઉપર અમુક અમુક અંતરે સાત કદલ (પુલ) બાંધેલા છે તે ઉપરાંત બન્ને બાજુએ શહેરની અંદર સુધી નદીમાંથી નહેરો ખેદની હોડીથી અનાયાસે પ્રવાહી શાંત રસ્તાઓ મળે છે નદીનો મુખ્ય પ્રવાહ એ ધોરી રસ્તો અને બાકીની નહેરો તે એ ધોરી રસ્તાને આવીને મળતા ગૌણ રસ્તાઓ રસ્તા પર જેમ ગાડીઓ દોડે છે તેમ અહીં લાંબી અને સાંકડી 'શિકારા' હોડીઓ તીરની પેઠે દોડે છે નદીમાં હોડીઓની ગમે તેટલી ધમાલ હોય તોયે એ અવાજ વગરની હોય છે

બપોરે જ્યારે મહારાજાના મંદિરની પૂજા પૂરી થાય છે અને આગલા દિવસના નિર્માલ્ય ફૂલો નદીના પટ ઉપર ફેંકી દેવામાં આવે છે ત્યારે એ ફૂલો લગભગ અર્ધો માઈલ સુધી ધીમે ધીમે લાંબી હારમાં સુંદરપણે વહેતાં દેખાય છે

અને આ નદીના કાંઠાની પ્રવૃત્તિ પણ કેવી ! કોઈ ઠેકાણે રોનકદાર ઓ વણાય છે તો કોઈ ઠેકાણે અપ્રતિમ ગાલીચાઓ એક ઠેકાણે અખરોટના લાકડામાંથી સુંદર કારીગરીનું કામ ચાલે છે તો બીજે ઠેકાણે રેશમનું કારખાનું કદરૂપા કીડાને ઉકાળીને એમાંથી સુંદર સુંવાળું રેશમ તૈયાર કરે છે ચીન તિબેટ તેમ જ સમરકંદ અને બુખારાના વેપારીઓ અહીં મહિનાઓ સુધી ધામો નાખી પડેલા હોય છે અને હોશિયાર પંજાબીઓ એમની સાથે વેપાર કરવામાં મશગૂલ હોય છે જ્યાં જુએ ત્યાં હાથ કરતાં નાકી બાયવાળા ડગલા પહેરેલા લોકો ફરતા દેખાય છે

આગળ જતાં એ જ જેલમ હિંદુસ્તાનના મોટામાં મોટા સરોવર વુલરમાં જઈને પડે છે અને એમાં અલોપ થઈ જઈ ગુપ્તરૂપે નામી મુસાફરી કરી બીજે છેડેથી બહાર નીકળે છે અને બારામુલાના તરફ જાય છે ત્યાં આ નદીમાંથી એક કૃત્રિમ નહેર પેદા કરી એમાંથી જે વીજળી તૈયાર કરવામાં આવે છે તે જ કાશ્મીર રાજ્યને શક્તિ પૂરી પાડે છે અમરનાથની નજીક આ નદી દિશા ફેરવે છે અને આગળ દોડતી જાય છે જેલમની આખી ખીણ એના સૌંદર્ય માટે પ્રખ્યાત છે

લોકવાર્તા કહે છે કે અકબર બાદશાહે એ ખીણના સૌદર્યના કેન્દ્રમાં ઉપરથી પડતુ મૂકયુ હતું ભલે એ કવિકલ્પના હોય, પણ એ ખીણ જોતા આવો કેફ ચડવાનો સભવ તો જરૂર જણાય છે આવી દંતકથાઓ કોઈ બાદશાહનુ ગૌરવ બતાવવા કરતાં એ નદીનુ સૌદર્ય કેટલુ મોહક છે એ બતાવવા માટે જ અર્થવાદ તરીકે જોડી કાઢેલી હોય છે

જ્યારે હિંદુસ્તાનનો સાચો ઇતિહાસ લખશે ત્યારે એમા મોટી મોટી નદીઓ પરત્વે દેશના જુદા જુદા વિભાગ પાડવામા આવશે એવા એ ઇતિહાસમા ઝેલમની સ્વર્ગીય સસ્કૃતિનો વિભાગ નાનોસૂનો નહી હોય ખરેખર ઝેલમને સ્વર્ણનીનુ નામ શોભે છે

૧૯૨૬–'૨૭

૨૭

સેવાવ્રતા રાવી

સિન્ધુ નદીને કરભાર આપતી પાચ નદીઓમા વિતસ્તા–ઝેલમ અને શુતુદ્રી બે જ મહત્ત્વની ગણાય બાકીની પોતાને ભાગે આવેલુ કામ નમ્રતાથી કરી છૂટે છે કોઈ શ્રેષ્ઠ પુરુષને મળવા શિષ્ટમંડળ જાય તેમ આ નદીઓ ધીમે ધીમે ભેગી થઈને આખરે સિન્ધુને મળે છે બીઆસ સતલજને મળે છે ચીનાબ ઝેલમને મળે છે અને રાવી એ બેને મળે છે મુલતાન આગળ જઈ નવુ નદીના પાણી આવતી ઝેલમ હિંદુસ્તાનની પેલી પારથી આવતી સતલજને મળી જાય છે, અને આખરે એ બધાનો બનેલો પજનદ સિન્ધુમા ભળી જઈ કૃતાર્થ થાય છે. સિન્ધુ જોડે વાત કરતા શિષ્ટમંડળનુ પ્રમુખસ્થાન તો સતલજનુ જ હોઈ શકે, કેમ કે એ પણ સિન્ધુની પેઠે પરલોકથી (હિમાલયની પેલી પારથી) જ આવેલી છે

આ પાચ નદીઓમા મધ્યસ્થાન ઇરાવતીનુ એટલે જ રાવીનું છે વેદમા ઇરા એટલે પાણી આહ્લાદક પેય એમ તો નદી એટલે

એમા પાણી તો હોવાનું જ પણ આ નદીનો વિશેષ ગુણ જોઈને ઋષિઓએ એને ઇરાવતી કહી હોની જોઈએ બ્રહ્મદેશની ઐરાવતી (ઇરાવાન્=સમુદ્ર) સમુદ્ર જેટલી પહોળી જોઈને એનું એ નામ પાડેલુ હશે? રાવી કંઈ એટની પહોળી નથી

સ્વામી રામતીર્થના જીવનચરિત્રમા રાવીનો ઉલ્લેખ અનેક વાર આવે છે રાવીને જોઈને સ્વામી રામતીર્થની આંખો પ્રેમથી ભરાઈ જતી વૈરાગ્ય અને સન્યાસના કાચા વિચારો આ નદીને કિનારે એમણે પા । કર્યા પણ રાવી તો શીખગુરુ અર્જુનદેવ અને શીખ રાજ્ની રણજિતસિંહ માટે જ આસુ સારતી દેખાય છે

લાહોર ગયેલો ત્યારે ઇરાવતીના પુણ્યદર્શન કરી શક્યો હતો શી એ નદીની તે વખતની શાન્તિ! એના વિશાળ પટ પર આખુ લાહોર ઊલટ્યુ હતુ લોકોની ધમાલ અને પૈસાદાર લોકોના શોખ ને વિલાસ આગળ રાવીની શાન્તિ વિશેષ દીપી નીકળતી આખા લાહોરને પોતાના ખોળામા લઈ રમાડતી હોય એવો અહી રાવીનો દેખાવ હોય છે

પોતાના પાવન અને પોષક જળ આપવા ઉપરાત રાવી એના બાળકોની વિશેષ સેવા કરે છે હિમાલયના ગહન અરણ્યોમા ચીડ, દેવદાર, માઝ, સફેતા વગેરે આર્ય વૃક્ષોના ગીચ નગરો વસેલા છે કેટલેક ઠેકાણે તો ખરે બપોરે સૂરજનો તડકો જમીન સુધી પહોચવો મુશ્કેલ થઈ જાય છે, અને ન્યગ્રોધ વૃક્ષોનો એકાદ પિતામહ જ્યારે ઉન્મૂલ થઈ પડે છે ત્યારે પણ એને જમીન સુધી પહોચવુ અશક્ય થઈ જાય છે આસપાસના વૃક્ષો પોતાના બલિષ્ઠ બાહુ વડે એને અધ્ધર ઝીલી રાખે છે જાણે બાણશય્યા પર પડેલા ભીષ્માચાર્ય વરસો સુધી અધ્ધર ને અધ્ધર ટાઢ, તડકો અને વરસાદ ખમીને આખરે એ ભીષ્માચાર્યનુ વિશાળ શરીર છિન્ન અને ચૂર્ણિત થઈ અલોપ થવાનુ

આવા જંગલમાથી ઇમારતી લાકડા વહેરીને નાખવા એ સહેલી વાત નથી એટલે લોકોએ રાવીનો આશ્રય લીધો રાવીને કાંઠે જ્યા મોટા મોટા જંગલો છે ત્યા વહેરણિયા જાય છે, અને લાકડાના મોટા મોટા પાટડા કાપી કાઢી રાવીના પ્રવાહમા છોડી દે છે બસ, હોડા કરતા પાટડા ચાલ્યા. કોક કોક ઠેકાણે વળી આળસુ છોકરાઓ નિશાળે જતા હોય તેમ, ધીમે

ધીમે ધીમે ધીમે પણ એ પાટડા ચાલવાના ઠોક ઠેકાણે ગોરજ વખતે ગોધા ઘરભણી દોડતા હોય તેમ આ પાટડા કૂદતા કૂદતા, નીચે ઉપર થતા, એકબીજા સાથે અથડાતા દોડતા જાય છે

નજીવ જનાવરોને પણ હાકવાને ભરવાડની જરૂર પડે છે આ નિર્જીવ પાટડા એવી દેખરેખ વગર મુકામ સુધી શી રીતે પહોચે? ક્યાક નદીનો જરાક વળાક જોયો કે બધા પાટડા થોભી ગયા એક થોભ્યો એટલા માટે બીજો થોભ્યો એને આશરે ત્રીજો થોભ્યો 'આગળ જવાનો રસ્તો નથી' એમ કહી ચોથો થોભ્યો 'શુ જોઈને આ બધા ઊભા રહ્યા છે, જોઉ તો ખરો?' એમ કહી પાચમો થોભ્યો ગતવાસો કરવાનો આ પડાવ હશે એમ પ્રામાણિકપણે માની સાતમો, આઠમો અને દશમો થોભ્યો પાછળથી આવેલા તો માનવા લાગ્યા કે આપણો મુકામ જ અહી છે, હવે યાત્રા કરવાનુ રહ્યુ જ નથી જ્યા બધા થોભ્યા સા काष्ठा सा परा गतिः ।

સવાર પડે એટલે પાટડાના ભરવાડ આવવાના, અને એ બધાને આગળ હાકવાના 'અરે ભાઈ, ચાલો ચાલો' કરતો એ સહુ ફરી ઊપડે છે નદીનુ વહેણ ઠીક હોય ત્યા સુધી તો આ મુસાફરી બરાબર ચાલે છે પણ જ્યા પ્રવાહ અત્યત વેગવાળો, છીછરો કે પથરાળો હોય ત્યા ભારે મુશ્કેલી એમાય લાબા પાટડાઓ બે મોટા પથરાનો આશ્રય મળ્યો એટલે ગળિયો થઈને એ ત્યા જ થોભી જવાનો અને કહેવાનો, 'હુ તો અહીથી નહી જ ખસુ, પણ બીજાને પણ નહી જવા દઉ' આવે ઠેકાણે પાટડાને જવા માટે પાચસાત જ સુએઝની નહેરો હોવાની એ રૂધાઈ ગઈ એટલે આખો કાફલો રોકાઈ જવાનો ભરવાડ અહી તરતા આવવાની હિમત પણ ન કરે, કેમ કે એને આ પાટડા કરતા પોતાનુ માથુ વધારે વહાલુ હોય છે કાઠા પર ઊભા રહી લાબા લાબા વાસથી ચોનપરોણા કરી કેટલાક પાટડાને મહી નામય પણ પ્રવાહ વચ્ચોવચ્ચ રોકાયા હોય તેમનુ શુ?

માણસે આ આફત સામે પણ ઇલાજ શોધી કાઢ્યો છે હિમાલયમા ભેસ જેવા મોટા જાનવરો રહેતા હશે એમનું આખુ ચામડુ સળગ ઉતારી એને શીશી કોથળી બનાવે છે ગળા તરફથી

અંદર પવન ભરી ત્યાં પણ બંધ કરે છે. એટલે એ જનાવર અપ્સરાની પેઠે માસ કે હાડકા વિનાનુ પવનથી ભરેલુ થઈ જાય છે, અને પાણી પર સરવાને લાયક બને છે એના ચાર પગ પણ હાડકા કાઢીને એમ ને એમ ગખેલા હોય છે પછી આ તરતા કુક્કા કે મશકને પાણીમા મૂકી પેલા ભરવાડો એના પેટ પર પોતાની છાતી મૂકી દે છે, અને પગ હલાવતા ધારેલે ઠેકાણે પહોંચી જાય છે કુક્કાને લીધે પાણીમા તરવુ સહેલુ થાય છે કુક્કાના પગ પકડી રાખવાથી એ છાતી તળેથી ખસી જતો નથી અને પ્રવાહના જોરમા ક્યાક પથરા પર અથડાય તો ચામડાના એ તરાપાને વાગે, માણસને ન વાગે.

આટલી તૈયારી થયા પછી પાટડા શાના રઝળતા રહી શકે? એકેએકને આગળ ધાર્યે જ છૂટકો. પહાડની ખીણો વટાવીને એક વાર બહાર નીકળ્યા એટલે એ પાટડા સ્વચ્છન્દે અલગ અલગ ન જઈ શકે એટલા માટે પાટડાના ભરવાડ એ બધાને દામણાથી બાધીને એમના પર બેસીને એમને લઈ જાય છે

લાહોરમાં રાવીના પ્રવાહ પર આ પાટડાનાં કેટલાયે ધણ તરતાં દેખાય છે એમના વેરી એમને પાણીમાથી કાઢીને એમના કકડેકકડા કરી નાખે છે અને પછી માણસના મકાનો કે બીજા રાચરચીલા તૈયાર કરવા માટે દધીચિ ઋષિની પેરે એમને પોતાનો દેહ અર્પણ કરવો પડે છે. પોતાના પાર્વતીય સહોદરને માણસની સેવામાં આમ આણીને છોડતાં રાવીને શું થતું હશે? ગની એટલુ જ કહેતી હશે કે, ‘ભાઈઓ, परोपकाराय इदं शरीरम्।’

જૂન, ૧૯૩૭

૨૮

સ્તન્યદાયિની ચીનાબ

કાશ્મીર થી પાછા ફરતા પગ ઊપડતા નથી જતા જે ઉત્સાહ હતો તે પાછો આવતા ક્યાથી હોય? એ જ કારણસર જતા જે રસ્તો લીધો હતો તે છોડી પીરપુજાલના પહાડ ઓળગી, જમ્મુને રસ્તે અમે આવતા હતા શ્રીનગરથી જમ્મુ ગાડાવાટ નથી હિમત હોય તો પગે ચાલો, નહી તો કાશ્મીરી ટટ્ટુ પર સવાર થાઓ રસ્તામા કુદરતની સુદરતા અને જહાગીરની વિલાસિતાનો ડગલે ને પગલે અનુભવ થાય છે જ્યા જુઓ ત્યા જળાશયો બાધેલા પહાડમા રસ્તા તૈયાર કરેલા આજે સિમલાની જે પ્રતિષ્ઠા છે તે જ, અથવા તેથી વિશેષ જહાગીરના વખતમા શ્રીનગરની હતી એના બાદશાહી પહાડી રસ્તે પાછા આવતા ભગવતી ચદ્રભાગાના દર્શન થયેલા લોકો આજે એને ચીનાબને નામે ઓળખે છે

જો હુ ભૂલતો ન હોઉ તો રામબનની આસપાસ ક્યાક અમે હતા આખો દિવસ અને આખી રાત ચાલવાનું હતુ ચાદરણુ સરસ પડ્યુ હતું થાક્યાપાક્યા અમે પીધેલા માણસની પેરે લથડતે પગે રસ્તા પર ચાલતા હતા પગના તળિયા પર ફોલ્લાના ઊંઘના ઘૂટણમા રૂપાતર થતુ હતુ અને નિરાશ થયેલી ઊઘનુ રૂપાન્તર અર્ધા ઘેનમા થયુ હતુ નિદ્રા સુખાવહ હોય છે તેવી તેવી નથી હોતી

આવી સ્થિતિમા ચાલતા હતા ત્યા રસ્તાની જમણી બાજુએ ઊડી ખાઈમાથી ગભીર ધ્વનિ સભળાયો સામી ટેકરી પરથી કમાન ખાઈને આવેલો પવન શીતળ સુરભિ લાગવા માડ્યો ઘેન ઊડી ગયુ જીવમા હોશ આવ્યો અને દૃષ્ટિ એ ધ્વનિનુ મૂળ શોધવા દોડી કેવુ મનોહર એ દૃશ્ય! ઉપરથી દૂધ જેવુ ચાદરણુ વરસે છે નીચેથી ચદ્રભાગાના પાણી પથરા સાથે અથડાઈ ધોળા ધોળા ફીણ ઉછાળે છે

અને એનો આસ્વાદ લઈ તૃપ્ત થયેલો પવન ત્યાંની શીતલતા અમને બક્ષે છે !

સાથેના એક માણસને પૂછ્યુ, "આ શુ કોઈ નદી છે કે પહાડી પ્રવાહ છે?' એણે કહ્યુ 'બને એ તો મૈયા ચીનાબ છે" મે નમસ્કાર કર્યા નીચે ઊતરાય એવુ તો હતુ નહી, દૂરથી દર્શન કરી પાવન થયો, નમસ્કાર કરી કૃતાર્થ થયો અને આગળ ચાલ્યો

શુ આ જ તે વેદકાલીન ભગવતી ચદ્રભાગા ! કેટલાયે ઋષિઓએ પોતાનુ ધ્યાન અને પોતાની ગાયો અહી પુષ્ટ કર્યા હશે, અને આજ પણ ઉદ્યમી લોકો એ નદીમાતાનુ દોહન ઓછુ નથી કરતા મારા જીવનની સ્મૃતિ શરૂ થાય છે એ જ અરસામા પહાડ જેવા પજાબીઓ આ નદીને કાઠે નહેરો ખોદતા હતા આજે ૨૫ લાખ એકર જમીન આ માતાના દૂધમાથી રસકસ મેળવતી થઈ છે, અને પજાબી વીરોને પોષે છે વેદકાલીન ચીનાબનુ સત્ત્વ આર્યોના ઉત્કર્ષમા કામ આવતુ રણજિતસિહના વખતમા એ જ જન ગુરુકી ફતેહ પોકારતુ આજનો રગ એ કઈ ઊતર્યો નથી ચીનાબના પાણી સાવ નિ સત્ત્વ નથી થયા પચનદની પ્રતિષ્ઠા ફરીયે જાગશે અને સપ્તસિધુનો પ્રદેશ ભારતવર્ષને ભાગ્યના દિવસો બતાવશે

[ચીનાબનો પ્રવાહ પજાબની ભાગ્યરેખા થવાને બદલે આજે પજાબના ભાગલાની રેખા થવાની તૈયારી છે એ કેવો દૈવ દુર્વિપાક ! –૧૯૪૭]

૧૯૨૬–'૨૭

૨૯

જમ્મુની તવી

કોઈ નદી વિષે કહેવા જેવું કશું ન જડયું હોય તોયે શું? એમાં નાહ્વાનો આનંદ કંઈ ઓછો થવાનો હતો? નદીની મહત્તા સ્વતઃસિદ્ધ છે. એના નામ સાથે કંઈક ઇતિહાસ સંકળાયેલો હોય તો એ ઇતિહાસની ધન્યતા. નદીને એનું શું? ઇતિહાસનો રસ વિગ્રહ સાથે વધારે હોય છે, — જ્યારે નદીનું કામ સંધિનું હોય છે. ખેડૂતોને અને પથિકોને, પશુઓને અને પક્ષીઓને પોતાના જળથી સંતુષ્ટ કરતી નદી જ્યારે વહે છે ત્યારે એ 'આત્મરતિ, આત્મક્રીડ અને આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટ' એવી દેખાય છે. નદીને પૂછો, 'તારો ઇતિહાસ શો છે?' એ કહેશે કે 'હું પર્વતની દીકરી છું. અસંખ્ય માનવ તથા તિર્યક્ પ્રજાની માતા છું. સાગરની મેના કરું છું અને આકાશના વાદળા એ જ મારું સ્વર્ગસ્થાન છે. એટલો ઇતિહાસ મારે મન મહત્ત્વનો છે. બાકી તમારા ગાંડાઓનો ઇતિહાસ તમે જાણો. વેરનો અને ગાંડપણનો તે ઇતિહાસ લખાતો હશે? એ તો ભૂલી જવાની વાત હોય છે. ભૂલી જવાની વેરઝેર કાયમ કરવા ઇતિહાસ લખો છો? એને દાટી દો કે ધોઈ નાખો. સેવાનો ઇતિહાસ તે જ સાચો ઇતિહાસ.'

કાશ્મીરની મુસાફરી પૂરી કરી જમ્મુ આવ્યા અને રઘુનાથજીના મંદિરમાં વાસો કર્યો. પાસે જ તવી નદી વહેતી હતી. જમ્મુ તરફનો તવીનો કાંઠો ઠીક ઠીક ઊંચો છે. ઘણી નદીઓ હોય છે એવી જ તવી પણ છે. એમાં અસાધારણ કશું નથી. એક મહારાષ્ટ્રી એંજિનિયરને મળવા ગયા હતા. તેમણે કહ્યું કે, 'તવી ઉપર વીજળીના યંત્ર ગોઠવ્યાં છે. એ વીજળીથી ઘણું કામ થઈ શકે એમ છે.' પણ તવીને એનું શું? એ તો વહ્યા જ કરે છે.

૧૯૨૬-૨૭

૩૦

સિંધુનો વિષાદ

હિમાલયની પેલી પાર, પૃથ્વીના એ માનદંડની લગભગ બરાબર અધ વચ્ચે, કૈલાસનાથની નજર તળે ચિરહિમા-છાદિત એવો એક પુણ્યવાન પ્રદેશ છે કે જેના ટૂંકા ક્ષેત્રમાં આર્યાવર્તની ચાર લોકમાતાઓનો ઉગમ છે. પેલી પાર અને આ પારનો હિસાબ ન રાખીએ તો ઉત્તર ભારતની લગભગ બધી નદીઓ અહીંથી ઝરે છે એમ કહીએ તો ચાલે.

હિમાલય હિંદુસ્તાનનો જ છે, બીજા કોઈ દેશનો નથી, એમ સિદ્ધ કરવા હિમાલયના ઉત્તર તરફ ઢળતા પાણીનું એકેએક ટીપું ભેગું કરી, હિમાલયને ઝને છેડે ફરી વળી હિંદી મહાસાગર સુધી પહોંચાડવાનું કામ સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્ર બન્ને નદ અખંડ કરે છે શ્રીકૈલાસનાથે ભારત વર્ષને પોતાની બાથમાં લેવા માટે જાણે બે કારુણ્યબાહુ પ્રસાર્યા હોય એવા આ બે નદ છે! હિમાલયની આડાઈ જાણે સહન ન થતી હોય તેમ સતલજ અને ઘોઘ્રા હિમાલયની કેડમાંથી સોંસરો રસ્તો કાઢી માનસરોવરના જળ ભારતવર્ષના મોટા બે પ્રાંતોને પાવા લાગે છે. જ્યારે ગંગા, યમુના અને એમની અસંખ્ય બહેનપણીઓ પિતાની આમન્યા રાખી આ બાજુ રહી એ જ કામ કરે છે પંજાબની પાંચ નદીઓ અને યુક્ત પ્રાંતની પાંચ નદીઓ મળી ભારતવર્ષની સમૃદ્ધિ દસ ગણી કરે છે. આ દસે નદીઓ ભારતીય છે ફક્ત સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્ર અતિભારતીય ગણાય.

ભારતવાસીઓ ગંગામૈયાને પ્રાપ્ત કરી જાણે સિંધુને ભૂલી ગયા છે. સિંધુને કાંઠે આર્યોનાં ધર્મપ્રસિદ્ધ તીર્થો છે જ નહીં જેમ વૈદિક દેવોના દેવ ઇન્દ્રને આપણે ભૂલી ગયા તેમ વૈદિક સપ્ત-સિંધુમાંની મુખ્ય નદીને પણ જાણે આપણે વીસરી ગયા છીએ દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ મહાસામ્રાજ્યો સ્થાપી પ્રાચીન આર્યો વાયવ્ય દિશા તરફ કંઈક ઉદાસીન થયા અને તેથી હમેશાં આફતમાં આવી પડ્યા. ઉત્તર તરફ તો

હિમવાનનું રક્ષણ છે જ. પશ્ચિમ તરફ છેક અંદરની બાજુ રાજપૂતાનાની મરુભૂમિ અને રજપૂત તેમ જ ડોગરા જાતિના શૌર્યથી પૂરતુ રક્ષણ મળતુ હતું. એની બહાર વેગવતી સિંધુનુ રક્ષણ હતું. એથી આગળ જઈ મકરાન (ખિરથર)થી માંડીને હિંદુકુશ સુધી પ્રચંડ પર્વતમાળાનુ રક્ષણ હતુ. પહાડી પરોપનિસદી (અફઘાન) લોકોની સ્વાત ત્રપ્રિયતા પણ વિદેશીઓને આ તરફ આવવા દેતી નહી. પણ જ્યા દેશવાસીઓ ઉદાસીન થયા ત્યા દીવાલો અને નદીઓ કેટલુ રક્ષણ આપે? પરોપનિસદી લોકોમાં મતભેદ જાગ્યા અને માન્ડીક નજીક હિંદુસ્તાનની જે શાસ્ત્રીય લશ્કરી સરહદ હતી તે ખસતી ખસતી અટક સુધી આવીને અટકી. અને અટકે પણ પરદેશીઓને અંદર આવતા અટકાવવાને બદલે ભારતવાસીઓને બહાર જતા અટકાવ્યા. રાણી સેમીરામીસ હિંદુસ્તાનમા આવતા ન અટકી. ફારસના સમ્રાટો પંજાબ અને સિંધુ પાસેથી સુવર્ણકરભાર લેતા ન અટક્યા. યુએચી તથા હૂણ લોકો હિંદુસ્તાનમા આવતા ન અટક્યા. સિકંદર પાંચે નદીઓ ઓળગતો ન અટક્યો. મહમદ કે બાબરને પણ અટક ન નડી. કાબુલ નદીનું પાણી જે નદીએ સ્વીકાર્યું તે પશ્ચિમ તરફથી આવતા લોકોને રોકે નહી એટલુ આપણે લોકોએ જાણવુ જોઈતું હતું!

પશ્ચિમ તિબેટમા કૈલાસની તળેટીમાથી સિંધુનો ઉગમ છે ત્યાથી સીધી લીટીમા વાયવ્ય તરફ એ દોડે છે, કેમ કે એને આખરે નૈર્ઋત્ય તરફ જવુ છે! કાશ્મીરમાં ઘૂસી તેહની લશ્કરી છાવણીની મુલાકાત લઈ કારાકોરમ પહાડના રક્ષણ તળે એ સીધી આગળ વધે છે. સ્કાર્દુ પાસે એને ભાન થાય છે કે આપણે હિંદુસ્તાનમા જવુ છે. ગિલગિટનો કિલ્લો દૂરથી જોઈ એ દક્ષિણ તરફ વળે છે. ચિત્રાલ તરફ એને પોતે જવુ નથી, એટલે એ મનકમા પાણી કેવુ છે એ તપાસવા એ સ્વાતને પોતાની પાસે બોલાવે છે. સ્વાત એકલી શાને આવે? એની નિષ્ઠા કાબુલ તરફ છે. સફેદ કોહનું પાણી લાવનાર કાબુલ સાથે મળી એ અટક પાસે સિંધુમા મળી જાય છે. અને હવે સિંધુ પૂરેપૂરી ભારતીય થઈ જાય છે. સ્વાત અને કાબુલ પાસેથી આભાસાનો કેટલોય ઇતિહાસ છે. ખૈબરઘાટમા થઈને કોણ કોણ આવ્યુ અને ગયુ, બૅક્ટ્રિયાના ગ્રીક લોકો

કયે રસ્તે આ ગા અને ત્યાંથી માંડીને જનલ મગદસમ. કયાંથી ચિનાનની ચડાઈ પર ગયો તે બધુ આ બે નદીઓ કહી શકે છે અમીર અમાનુલ્લાએ ઉનાળાની વેનામાં પરમ દિવસે જ જે ચડાઈ કરી એની વાતો પૂછો તોયે એ નદી શકે અને મહાટની કરતા પણ સિંધુથી અજાણી નથી વઝિરિસ્તાન અને મનુમા મનેના ક્ષાત્રધર્મને લજવે એવા પ્રસંગો જ્યારે મોઢેથી સાભળી સિંધુનો ઉર થયરે છે કુમ અથના કુરમ નદી સિંધુને મળે એટલે સિંધુનું વહેણ મગડે છે પહાડ ને અભાવે એ મર્યાદામા રહી શકતું નથી નાનામોટા બેટો બનાવતી મનાવતી સિંધુ ડેરા ઇસ્માઈલખાનથી ડેરા ગાઝીખાન સુધી જાય છે

હવે સિંધુ પાંચ નદીઓના પાણીની રાહ જોતી સાંકડી થઈને દોડે છે જમ્મુ તરફથી આવતી ચીનાબ કાશ્મીરી ઝેલમ નદીને મળે છે લાહોરનો વૈભવ અનુભવીને તૃપ્ત થયેલી રાવી એ બન્નેને મળે છે બ્યાસના પાણીથી પુષ્ટ થયેલી સતલજ એ ત્રણેના પાણીમા ભળી જાય છે અને પછી ઉન્મત્ત થયેલો પંચનદનો પ્રવાહ પોતાના સર્વ વેગથી મિઠનકોટ પાસે સિંધુ ઉપર ધસી પડે છે આવડો મોટો હુમલો ઝીલી પચાવી, પોતાનુ જ નામ કાયમ રાખનાર સિંધુની શક્તિ તેટલી જ મોટી હોવી જોઈએ

સિંધુ પોતાનુ નામ રાખે છે એટલું જ નહી પણ હવે પછી પોતાના જીવનની ઉદાર કૃપા અનેક રીતે ફેલાવતી આસપાસના પ્રદેશને પણ પોતાનું નામ અર્પે છે ત્યાગાય સમૃતાર્થાનામ એવા આર્ય રાજાઓનુ જ તે અનુકરણ કરે છે મોટી મોટી સાત ખીણોનુ પાણી એ ભેગ કરે છે ખરી, પણ એ બધુ અનેકમુખે મહાસાગરને આપવા માટે જ અને રસ્તામાં ગરજુ માણસને એમાંથી ગમે તેટલું ગમે ત્યા લઈ જવુ હોય તો સિંધુને વાંધો નથી

છતાં ગંગામૈયાની ઉદારતા સિંધુ પાસે નથી તેથી અટક અને સક્કરથી માંડીને હૈદરાબાદ કોટરી સુધી એના પર પુલ બધાઈ ગયા છે સક્કરનો પુલ લશ્કરી દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વનો છે સિંધુમા આવતા એક મોટા બેટનો લાભ લઈ એ પુલ બંધાયો છે પણ જ્યાં રોહરી તરફ પાણી ઊંડુ છે ત્યા એ પુલ પંખાની પેઠે ગમે ત્યારે સમેટી

શકાય છે લશ્કરને માટે સિંધુ ઓળંગવી અશક્ય કરવી હોય ત્યારે જાણે એક નટ ખોલવાથી આખો પુલ અલોપ થઈ શકે છે પછી શિકારપુર-સક્કર જુદું અને રોહરી જુદું શિકારપુર-સક્કરને કંઈ અંગ્રેજોએ મહત્ત્વ આપ્યું છે એમ નથી અહીંના હિંદુ વેપારીઓ પ્રાચીન કાળથી બોલનઘાટને રસ્તે કંદહાર થઈ મધ્ય એશિયામાં વેપાર કરવા જતા આવ્યા છે. હિરાત કે મર્વ, બુખારા કે સમરકંદ ગમે ત્યાં જુઓ, શિકારપુરના વેપારીઓ જડવાના જ શિકારપુરી હૂંડી ગોર્કી અને પિટર્સબર્ગ (લેનિનગ્રાડ) સુધી શિકારાતી અટકી નથી સક્કરનું સ્મરણ કરીએ અને મોગલ જહાજની પેઠે પાણીમાં તરતા સાધુબેલાના નામના બેટનું વિસ્મરણ રહે એ શક્ય નથી સાધુઓની કાવ્યમય અભિરુચિ હંમેશ સુંદરમાં સુંદર સ્થળો પસંદ કરે છે સાધુબેલાની સુંદરતાની અદેખાઈ સમ્રાટો પણ કરે

સિંધુને આરામ લેવાનું સૂઝ્યું કે શિંગોડા ખાવાનું મન થયું કોણ જાણે એ અહીંથી મંચર સરોવરની દિશાએ દોડે છે પણ વખતસર ચેતી અથવા કરતારની કહી એ પાછી વળે છે અને શેવણ પાસેથી આગ્નેય દિશા લઈ હૈદરાબાદ સુધી જાય છે. આ મુલક કેટ નીચે લડાઈનો સાક્ષી છે જયદ્રથના કાળમાં અહીંની સ્થિતિ કેવી હશે કોણ જાણે પણ દાહિર અને જચ્ચના દિવસોમાં આ પ્રાંત ખૂબ પછાત હોવો જોઈએ ચંદ્રગુપ્ત પહેલાં ઈરાની સામ્રાજ્યને સોનું આપી આપી નિસત્ત્વ થઈ તેથી કહો અથવા ત્યાંના બ્રાહ્મણ રાજાઓના અનાચારે કહો, પ્રજા સાવ ચુસાઈ ગઈ હતી ઈરાનના બાદશાહ આવે કે સિકંદર આવે, બગદાદનો મહમદ બીન કાસીમ આવે કે સર ચાર્લ્સ નેપિયર આવે, સિંધુકાંઠાના લોકો દર વખતે હાર્યા છે

સિકંદર જ્યારે જહાજોમાં બેસી સિંધુવાટે પસાર થયો ત્યારે પોતાના રક્ષણને સારુ એણે બન્ને બાજુએ પોતાની ફોજ ચલાવી હતી. આજે અંગ્રેજોએ સિંધુના રક્ષણ અર્થે ખાસ નહીં, પણ પંજાબના ઘઉં વિલાયત લઈ જવા માટે સિંધુને બંને કાંઠે રેલવે દોડાવી છે સિંધુનો પ્રવાહ ઘણો વેગવાન હોવાથી ગંગાની પેઠે એમાં વહાણો ચાલી શકતાં નથી તેથી જ કરાચી આગળ કેટી બંદરનું કશું મહત્ત્વ નથી રહ્યું

સિંધુના મુખનો પ્રદેશ સિંધુના જ પુરુષાર્થનો બનેલો છે દૂર દૂરથી કાંપ અને રેતી આણીને એ રેલવતી ગઈ છે પરિણામે અરબી સમુદ્રને હમેશ અત્યંત સૂક્ષ્મતાથી, અથવા બહાદુરીથી પાછા હઠવું પડયું છે

સિંધુનો પ્રવાહ સિંધુ નામને છાજે એવો જ વિસ્તીર્ણ અને તરસ્વી છે ઉનાળામાં ઓગળી ગયેલા બરફના પાણીનું પૂર જ્યારે એમાં આવે છે, ત્યારે એ રેલને ઘોડા કે હાથીની ઉપમા છાજે તો શું સૂઝે પણ નહીં, એ તો જળપ્રલય જ કહેવાય સાગરના મોજાં ઊછળે તેમ સિંધુના મોજાં ઊછળે છે મગરમચ્છોના ગુરુ સમા તારાઓ પણ આવે વખતે પાણીમાં પડવાની હિંમત ન કરે.

પ્રેમઘેલી સતી સુહિણીનું જ, કાચા ઘડાને આધારે, આવા પ્રવાહમાં પડવાનું હૈયું ચાલે પ્રેમનો પ્રવાહ, પ્રેમનો વેગ અને પરિણામ વિષેનો પ્રેમનો નિરાદર, મહાસિંધુ કરતાં પણ મોટો જ હોય

સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૮

૩૧

મંચરની જીવનવિભૂતિ

જેણે પાણીને જીવનનું નામ આપ્યું તે કવિ હતો કે સમાજશાસ્ત્રી? મને લાગે છે, તે બન્ને હોવો જોઈએ પાણી વગર ન વનસ્પતિ જીવી શકે, ન પશુપક્ષી જીવી શકે પછી બન્નેનો આશ્રિત એવો મનુષ્ય પાણી વગર નભી જ શી રીતે શકે? ઈશ્વરે પૃથ્વીના પૃષ્ઠભાગ પર ત્રણ ગણું પાણી અને એક ગણી જમીન કરીને એ જ વાત સિદ્ધ કરી છે કે પાણી એ જ જીવન છે બેભાન થયેલો માણસ આંખે પાણીનું એક ટહું ટીપું અડવાથી પણ હોશમાં આવે છે, તો પછી અનંત ટીપે ટીપે ભરાયેલું સરોવર જોઈ એને જીવ્યા જેવો આનંદ થાય તો એમાં આશ્ચર્ય શું?

અનંત સાગર અને એનાં અનંત મોજાંઓ જોવાનો ઉન્માદ તો છે જ પણ જેના સામા કાંઠાની સહેજસાજ ઝાંખી થઈ શકે છે, અને તેથી જેના વિશાળ વિસ્તારનું માપ મેળવ્યાનો આનંદ આંખોને થઈ

શકે છે, એવા શાંત સરોવરનું દર્શન મિત્રદર્શન જેટલું આહ્‌લાદક હોય છે સાગરનું આમંત્રણ અજ્ઞાતમાં ઝંપલાવવા નોતરે છે, જ્યારે સરોવર પોતાની અરીસા જેવી શાંતિ દ્વારા માણસને આત્મપરિચય પામવાનું પ્રોત્સાહન આપે છે સરોવરમાં આપણને જીવનની પ્રસન્નતાનું દર્શન થાય છે, જ્યારે સાગરમાં જીવનની પ્રક્ષુબ્ધ વિરાટતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે સાગરનું તાંડવ જોઈને જે માણસ કહેશે

'दिशो न जाने न लभे च शर्म'

તો એ જ માણસ વિશાળ સરોવરને કાંઠે પહોંચતાવેંત 'હાશ' કરી ગાશે

'स्थिदानीम् अस्मि संवृत्तः सचेताः, प्रकृतिं गतः ।

સાગર અને સરોવર આ રીતે જીવનની બે પ્રધાન અને ભિન્ન વિભૂતિઓ છે

હું જાણતો હતો — ક્યારનો જાણતો હતો — કે જીવનવિભૂતિનું આવું એક સુભગ દર્શન સિંધમાં સદાને માટે પથરાયેલું છે પણ એ જોવાના સદ્‌ભાગ્યનો ઉદય હમણાં હમણાં સુધી થયો ન હતો જ્યારે મારા લોકસેવક રસિક મિત્ર, સંસ્કારસંપન્ન, શ્રી નારાયણદાસ મનકાનીએ મને આ વખતે સિંધમાં ફરવાનું આમંત્રણ આપ્યું, ત્યારે મેં એમની સાથે શરત કરી કે આ વખતે જો જીવન અને મરણ બંનેનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા તૈયાર હો તો જ હું આવું! મેં આવી અણજાણીની મૂંઝવણમાં મિત્રને લાંબા વખત નાખવાનું પસંદ ન કર્યું મેં એમને લખ્યું કે, જ્યાં ઉપરાઉપરી ત્રણ યુગો દટાઈ ગયા છે, અને જ્યાં મૃત્યુએ પોતાનું સૌથી મોટું મ્યૂઝિયમ ખોલ્યું છે, તે 'મોહન જો દડો'* મારે ફરી વાર જોવો છે તેમ જ જ્યાં બીહના મૂળિયામાંથી ઊગતાં અસંખ્ય કમળો, એ કમળો વચ્ચે નાચતાં નાનામોટાં માછલાંઓ, એ માછલાંઓ પર ગુજરાન ચલાવનાર રંગીલાં પક્ષીઓ અને બીહથી માંડીને પક્ષીઓ સુધી બધાંને, કશા પક્ષપાત વગર, પોતાના ઉદરમાં સ્થાન આપનાર સર્વભક્ષી માણસો નિશ્ચિંતપણે વધે છે, એ જીવનરાશિ મંચર સરોવરનું પણ મારે દર્શન કરવું છે નારાયણની તો 'ભાવતું હતું અને વૈદે કહ્યું' એવી

* 'મૂવન જો દડો' એ સાચું નામ છે એનો અર્થ થાય છે મરેલાઓનો ટીંબો અથવા ટીંબો

સ્થિતિ થઈ હશે એમણે સિંધના સૂફી તત્ત્વજ્ઞાનનુ પાલન કરી પ્રથમ લારકાનાને રસ્તે 'મરણના દગનાનુ' દર્શન કરાવ્યુ, અને ત્યાર પછી જ જીવનના આ વિસ્તાર તરફ એ અમને લઈ ગયા!

સિંધુને પશ્ચિમ કિનારે, પજાબના ધણ કરાચી સુધી પહોચાડનાર જે રેલવે દોડ છે, એને કાઠે દાદુ અને કોટરી વચ્ચે બુબકનુ સ્ટેશન આવ્યુ છે પૂછયા વગર માણસ કેમ અનુમાન કરી શકે કે, અબુબકર નામની બન્ને બાજુ ટૂ કાવીને બુબક્નુ નામ સરજાયુ છે? સ્ટેશનથી પશ્ચિમે ચાર માઈલ ધૂળનો રસ્તો વટાવી, અમે બુબક પહોચ્યા ત્યાના લોકો વાજિંત્ર, શરણાઈ, અને થોડીઘણી દક્ષિણા લઈને સામે મગાવા આવ્યા આખુ ગામ ફરીને, શેરીઓ નિહાળીને, અમે અમારા મેજબાન શ્રી ગોધૂમલજીને ત્યા પહોચ્યા એમની મહેમાનગીરીનુ સ્વાગત કરી ખાધુપીધુ, દશ પદર મિનિટ સ્વપ્નસૃષ્ટિ પર રાજ્ય કર્યુ, ત્યાના ગાલીચાઓ અને છીપા કામની કદર કરી, અને મચરના દર્શને અમે ઊપડયા

ફરી વળનાળો બે માઈલનો રસ્તો અમારે કાપવો પડ્યો ત્યાર પછી જ આવી, ખેતરો વચ્ચે આડીઅવળી વાતો કરતી અને નેસડાઓની મુલાકાત લેતી, એક નહેર જ્યાથી એ શરૂ થતી, ત્યા જ જૂનીનવી હોડીઓનુ એક ધણ કાદવમા આળોટતુ હતુ એમાની જ એક પુષ્ટસરખી હોડી પસદ કરી અમે એમા સવાર થયા ('સવાર' અથવા 'અસવાર' એટલે 'અશ્વારોહી', અમે તો નૌકારોહી થયા હતા) અને એ રીતે બીજા બે માઈલની અમે પ્રગતિ કરી બન્ને બાજુ પાણી સાથે ગેલ કરતી ઘટમાળોને ફેરવવાનુ પુણ્ય મેળવતા ઊટ અમે જોયા ઉઘાડામા જ પોતાનુ જીવન, પોતાનો વિનોદ, અને પોતાનો ઉદ્યોગ ચલાવનારા ખેડૂતો પણ અમે ત્યા જોયા અને જમીન અને પાણી વચ્ચે આવજા કરનારા વણજારા પક્ષીઓ પણ જોયા

અમારી ટોળીમા વીસે જણા આનદના ઉપાસક હતા, કેટલાકોએ 'ચલ ચલ રે નવજવાન — રુકના તેરા કામ નહી, ચલના તેરી શાન'નુ કૂચગીત છેડયુ એમા હસવાની વાત એટલી જ હતી કે, નૌકારોહી અમે પોતાને પગે કૂચ કરતા ન હતા, પણ લાબા લાબા વાસ વતી કાદવને ધોચી ધોચી આગળ આગળ વધતા હતા અમારા પગ તો કશુ

હલનચલન કર્યા વગર અજગરોની ઉપાસના કરતા હતા. પણ જ્યારે બધા જ ખુશમિજાજ હોય છે, ત્યારે વાતોમાં અને ગાયનમાં ઔચિત્યના વ્યાકરણને રજા આપવામાં આવેલી હોય છે.

જ્યારે ચિ. રેહાનાબહેનને 'બેનવા ફકીર'ના મુરલીના સૂર છેડવાનું નોતરું અપાયું ત્યારે જ ખરેખરો રંગ જામ્યો, અને એ જ વખતે અમારી નહેરે પોતાનું મોઢું પહોળું કરી અમારી હોડીને સરોવરમાં ધકેલી દીધી. પછી તો પૂછવું જ શું? જ્યાં જુઓ ત્યાં જીવનનો વિસ્તાર! પંદરથી વીસ માઈલ લાંબો અને દશ માઈલ પહોળો જીવનનો કાવ્યમય વિસ્તાર!! પાણીનો પહોળો ચળકાટ અને વચમાં વચમાં લીલા ઘાસના બેટાની શાતા! કુદરતને આટલું કાવ્ય ક્યાંથી સૂઝ્યું હશે? મેં ગોધૂમલલ્ડને કહ્યું, 'અહીં તો મારું હૈયું ઓગળી જાય છે!' તેમણે એટલી જ રસિકતાથી મને કહ્યું, 'જો નવેમ્બરમાં અહીં આવ્યા હોત તો તમે અહીંનાં લક્ષાવધિ કમળોમાં દટાઈ જ ગયા હોત. જો તમારે એ ઉલ્લાસ જોવો હોય તો તમારા વિષ્ણુશર્માને ગમે તે વરસે લખી જણાવો. તેઓ મને લખશે અને હું તમારી બધી તૈયારી કરી રાખીશ. અમારો મુલક એટલો બાજુએ પડ્યો છે કે, તમારા જેવા કોઈ ભાગ્યે જ અહીં આવે છે. મારા સ્મરણ પ્રમાણે, આ પહેલાં એક જ મહારાષ્ટ્રી પ્રોફેસર અહીં આવ્યા હતા, અને તેઓ પણ તમારી પેઠે જ રાજી રાજી થયા હતા. હા, દર વરસે કેટલાય ગોરા લશ્કરી અમલદારો અહીં માછલાં મારવા કે શિકાર કરવા આવે છે ખરા; પણ તેથી અમને શો લાભ થવાનો હતો?'

દૂરથી એક હોડી દેખાઈ. ગામડાનું કોઈ કુટુંબ સ્થળાંતર કરતું હશે. એમની નારંગી ઓઢણીઓ અને નીલા પાયજામાનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં કેટલું શોભતું હતું — જાણે ગ્રામીણ કાવ્ય જ આનંદમાં આવીને જળવિહાર કરે છે! દૂર દૂર કાળી જળકૂકડી પાણીના પૃષ્ઠભાગ પર તરતી તરતી ઉદરપૂજન કરતી હતી. અમારામાંથી કેટલાકને હોડીને કાંઠે બેસી પાણીમાં પગ પખાળવાનું સૂઝ્યું. તેમણે રિપોર્ટ આપ્યો કે, કોક કોક ઠેકાણે પાણી સાવ ઠંડું હતું, જ્યારે

કોક કોક ઠેકાણે કોકરવાયુ હતું આનું કારણ તો લોકો મને જ પૂછે ને? આના લહેરી ટોળામા હું હમેશ સર્વજ્ઞ હોઉ છુ મે તરત કારણ ઉપજાવી કાઢ્યુ અને બધાને શાસ્ત્રીય ઉપપત્તિનુ સમાધાન આપ્યુ

'એ સામે ટેકરીઓ દેખાય છે એમનું નામ શુ?' મે આસપાસના લોકોને પૂછ્યુ એમને મારા પ્રશ્નથી આશ્ચર્ય થયુ સ્વદેશની ટેકરીઓનું નામ પણ હોઈ શકે છે એની જ જાણે એમને ખબર ન હતી, જ્યારે દરેક રૂપ સાથે જો નામ જોડાય નહી, તો મારો દાર્શનિક આત્મા સતુષ્ટ થાય નહી ટોળીમા શુમકનો એક નાનો સરખો, નાજુક અને શરમાળ છોકરો એક ખૂણામા બેઠો હતો 'ઇસ્સરદાસ' કહીને મે એને બોલાવ્યો નિશાળમા ભણવી પડતી ભૂગોળ એને કામ આવી એણે તરત કહ્યુ, 'સામેની ટેકરીઓને ખિરથર કહે છે' હું હસી પડ્યો અને મારા મોઢામાથી વચન નીકળ્યુ, 'ધન્ય છે કરતાર!' અમારા નાનપણમા હાલા અને સુલેમાન પર્વતના નામો અમે ગોખ્યા હતા આગળ જતા હાલા પર્વતે કરતારનુ નામ ધારણ કર્યું હતુ અને એનું કારણ એટલુ જ કે, અગ્રેજોએ ખિરથરની સ્પેલિંગ કરી હતી Kirthar પરદેશી લિપિને કારણે આપણે ત્યા કેટલાય અનર્થો થયા છે, એમાનો જ આ એક હતો ખિરથરની ટેકરીઓ આ ઠાંઈથી દશ બાર માઈલ દૂર છે ત્યા સિંધ પૂરો થઈ બલૂચિસ્તાન શરૂ થાય છે

હવે સૂર્ય થાકીને ખિરથરનો આશ્રય લેવાનો વિચાર કરતો હતો અમે પણ વિચાર કર્યો કે પાછા ફરી ઘરભેગા થવુ જોઈએ અને સાત વાગ્યા પહેલા જઠરાગ્નિને આહુતિ આપવી જોઈએ! હોડીની દિશા ફરી અને અમે પૂર્વ તરફની શોભા જોવા લાગ્યા 'આટલે મોડે એટલી સામી હોડી પશ્ચિમ તરફ ક્યા જાય છે?' મે ભાઈ ગોધૂમલને પૂછ્યુ એમણે કહ્યુ, 'સામે પાર, ખિરથરની બાજુ પર એક ગામડુ છે, ત્યા મહાશિવરાત્રિનો એક મેળો ભરાય છે એ દિવસે હિંદુઓ મહાશિવરાત્રિ માટે ભેગા થાય છે, અને મુસલમાનો એ જ ઠેકાણે અને એ જ દિવસે એમના કોઈ પીરને નામે ભેગા થાય છે બહુ મોટો મેળો હોય છે એ મેળા માટે જ એ લોકો જતા હોવા જોઈએ' અમે ગયા તે ૨૧મી ફેબ્રુઆરીનો દિવસ હતો અને મહાશિવરાત્રિ તો સાવ પાસે એટલે

૨૪મીએ હતી અમારો કાર્યક્રમ ફેરનાય એવુ હતુ જ નહી 'જો આજે ૨૪મી હોત તો હુ વડેના નીમગી સામે માટે ગયા વગર રહેત નહી હુ મહાશિવરાત્રિનુ વ્રત કરુ છુ એ દિવસે હિંદુ અને મુસલમાન ત્રને એકઠા થઈ એક જ ઈશ્વરની ભક્તિ કરવા હજારોની સખ્યામા ભેગા થાય, એ દશ્ય જોઈને મારા હૃદયને પુનિત કરવાની એ તક હુ ન છોડત શિવરાત્રિને દિવસે જે વૃત્તિથી હિંદુ અને મુસલમાન પ્રેમથી ભેગા થાય છે, એ જ વૃત્તિ જો હિંદુસ્તાનમા બધે ફેલાય તો એ દિવસ હિન્દુસ્તાન માટે સુદિન અને શિવદિન થઈ જાય'

આટલુ કહી હું શાત થયો હવે કોઈની સાથે વાતો કરવામા રસ ન રહ્યો હુ દૂર દૂર જોવા લાગ્યો પૃથ્વી ઉપર કે આકાશમા નહી, પણ મનના ઉડાણમા જોવા લાગ્યો કોલબસ જેમ શ્રદ્ધાપૂર્વક અમેરિકાનો રસ્તો શોધે તેમ શિવરાત્રિનો શિવદિ। ક્યારે થશે એની હું શ્રદ્ધાની નજરે શોધ કરવા લાગ્યો

'એ સામે લીલા લીલા ખેતરો દેખાય છે એની પાછળ તમાકની અને ભાગની ખેતી છે' જુમમના એક સાથીદારે મારા ધ્યાનનો ભગ કર્યો અમે સરોવરમાથી નહેરમા પ્રવેશ કર્યો હતો નહેરને કાંઠે, વાસની કમાન ઉપર પગ બાધી રાખેલા બગલાઓ માછલાનુ ધ્યાન ધરતા હતા ઝૂપડીઓમાથી ચૂનાનો ધુમાડો શરૂ થયો હતો આખો જુમમના ઊચા ઊચા ચોરસ મકાનોનુ સ્થાપત્ય નિહાળવા લાગી એ મકાનોના મજલા મથે (વા-દરી) બગલાની પેઠે ડોક ઊચી કરીને વાયુસેવનના પેતરામા ઊભા હતા અમે તમાકના અને ભાગના ખેતરો વગર્યા ભાગ વિષેની સરકારી નીતિનો ઇતિહાસ સાભળ્યો, ઘેર જઈને વખતસર ખાના ખા। પણ મારુ મન તો મચરના '૬૬' ઉપર મહાશિવરાત્રિ રાચતુ હતું

માર્ચ, ૧૯૪૧

૩૨

મોજાંઓનો તાંડવયોગ

[કરાચી પાસે કીઆમારીથી સહેજ દૂર મનોરા કરીને એક બેટ આવેલો છે ત્યાં એક મજાનું મંદિર છે બેટ ઉપર મોટે ભાગે પોર્ટટ્રસ્ટના લોકો અને થોડુંક લશ્કર રહે છે. મનોરા બેટ કરાચીનું ઘરેણું અને સમુદ્રનું રમકડું છે. એ બેટને દક્ષિણ છેડે એક મોટી કરાડ આવેલી છે, જ્યાં સમુદ્રનાં મોજાંઓ અથડાય છે. અને એથી આગળ ઠીક દૂર સુધી એક મોટી દીવાલ બાંધી મોજાંઓને પ્રતિબંધ કરેલો છે તેથી ત્યાં મોજાંઓનો અખંડ સત્યાગ્રહ જોવાને મળે છે. આ દૃશ્ય જોવા હું એક વાર ગયો હતો.

હિંદી સાહિત્ય સંમેલન માટે આ વર્ષે કરાચી જતાં ફરી વાર એ દૃશ્ય જોઈ આવ્યો. મોજાંઓની અસર પેલા પથરાઓ ઉપર ભલે ન થાઓ પણ હૃદય ઉપર એમની અસર થયા વિના કેમ રહે? હૃદય અને સમુદ્ર બન્ને સ્વભાવે જ ઊર્મિલ હોય છે.]

કોઈ પણ કુદરતી દૃશ્ય પહેલી વાર જોઈને જે અસર થાય છે તે અસર બીજી વાર જોઈને નથી થતી. પહેલી વાર બધું નવું નવું હોય છે. અજ્ઞાત વસ્તુનો પરિચય કરવાનો હોય છે. ડગલે ને પગલે આશ્ચર્ય અને ચમત્કૃતિનો અનુભવ થાય છે. બીજી વાર એ જ ઠેકાણે જવાથી ત્યાં કઈ કઈ વસ્તુની અપેક્ષા કરવી તેનો ખ્યાલ માણસને હોય છે. એટલે એટલા પ્રમાણમાં ચમત્કૃતિને અવકાશ ઓછો હોય છે. પરિચિત વસ્તુ પ્રત્યે પ્રેમ વધારી શકે છે પણ આશ્ચર્ય અને ચમત્કૃતિ તો અપરિચિત વસ્તુ માટે જ હોઈ શકે છે

એવી જ કંઈક પ્રેમપૂર્ણ પણ ઔત્સુક્યરહિત વૃત્તિથી હું કરાંચી પાસે આવેલા મનોરાનાં મોજાં જોવા આ વખતે ગયો. જૂના પણ જુવાન મિત્રો સાથે આ રમ્ય ઠેકાણે વિસ્રંભ વાર્તાલાપ થઈ શકશે એ આશા પણ ખરી મો[illegible] ત્યાં છે [illegible] જોનાં આનંદ થવાનો છે જ; એથી [illegible] નદી [illegible] મજાવીને ત્યાં ગયો.

ગયે ફેરે ઊછળતાં મોજાંઓનું ધવલ હાસ્ય પકડવા માટે જાતજાતના ફોટા લીધા હતા. પણ એમાંથી એકે સારો આવ્યો નહોતો. એટલે એ મોજાંઓ પ્રત્યે મનમાં થોડીક ચીડ હોવા છતાં વાર્તાલાપ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ત્યાં મળવાનું જ છે એટલો વિશ્વાસ હતો.

પણ ત્યાં જઈને મેં શું જોયું? ગયે ફેરે જે દૃશ્ય જોયું હતું અને એનાં કાવ્યમય ચિત્રો જે ચિત્તમાં સંઘરી રાખ્યાં હતાં એમને ફિક્કાં પાડી ભૂંસી નાખનારાં મોજાંઓનું એક અખંડ તાંડવ જ એકાએક નજરે પડ્યું. હવે વાર્તાલાપ શાનો અને વિસ્રબ્ધ કથા શાની? મને તો ત્યાં ઉન્મત્ત કરનાર જાણે નશો જ મળી ગયો. આ ઠેકાણે એકલો હોત તો એ મોજાંઓના તાંડવમાં ઝંપલાવીને એની સાથે એકરૂપ થવાના અંદરના ખેંચાણને હું રોકી શકત કે કેમ એ હું નિશ્ચયપૂર્વક ન કહી શકું.

એક જણ ગાય એટલે બીજાને ગાવાનું સ્ફુરણ થાય જ; એક શિયાળ રાત્રિની શાંતિ સામે બળવો જગાડે એટલે બધાં જ ક્રાંતિકારી શિયાળવાં પોતાનાં ફેફસાંની કસરત એમાં ઉમેરવાનાં જ; અરે! તરફવાળી સતારના તારો પોતાના પ્રાણથી છેડી જુઓ; તરત નીચેના તારો એની મેળે પોતાનો આનંદઝંકાર શરૂ કરી દે છે. તો પછી મારા જેવો કુદરત-ઘેલો જીવ કુદરતની ભવ્યતાનું દર્શન કરી એની સાથેની પોતાની જુદાઈ ભૂલી જાય તો માનવીડહાપણની દૃષ્ટિએ એમાં ભલે આશ્ચર્ય હોય પણ એ કાંઈ અનહોની વાત નથી.

જેમ હાથીની આખી શોભા એના ગંડસ્થલમાં કેન્દ્રીભૂત થાય છે, કિલ્લાની શોભા એના ગજેન્દ્ર-ભવ્ય બુરજમાં હોય છે, જહાજની શોભા એના ઉપરના તૂતકમાં પરિપૂર્ણ થાય છે તેમ જ મનોરાના આ છેડે જે કિલ્લા જેવી દીવાલો છે તેને કારણે આ બેટ અહીં વિશેષ શોભે છે અને સમુદ્રનાં મોજાંઓ પણ આ જ ઠેકાણે વપ્રક્રીડા ચલાવી પોતાની કંડુ શમાવે છે. આ કંડુ-વિનોદ સતત ચાલે તોયે એમાંથી કંટાળો ઊપજતો નથી, એટલે એ દૃશ્ય ચિરમનોહારી હોય જ છે. પણ આ સ્થળે માણસે એક લાંબી દીવાલ બાંધી દરિયાનાં મોજાંને અનહદ

૩૨

મોજાંઓનો તાંડવયોગ

[કરાચી પાસે કીઆમારીથી સહેજ દૂર મનોરા કરીને એક બેટ આવેલો છે. ત્યાં એક મજાનું મંદિર છે. બેટ ઉપર મોટે ભાગે પોર્ટટ્રસ્ટના લોકો અને થોડુંક લશ્કર રહે છે. મનોરા બેટ કરાચીનું ઘરેણું અને સમુદ્રનું રમકડું છે. એ બેટને દક્ષિણ છેડે એક મોટી કરાડ આવેલી છે, જ્યાં સમુદ્રનાં મોજાંઓ અથડાય છે. અને એથી આગળ ઠીક દૂર સુધી એક મોટી દીવાલ બાંધી મોજાંઓને પ્રતિબંધ કરેલો છે. તેથી ત્યાં મોજાંઓનો અખંડ સત્યાગ્રહ જોવાને મળે છે. આ દૃશ્ય જોવા હું એક વાર ગયો હતો.

હિંદી સાહિત્ય સંમેલન માટે આ વર્ષે કરાચી જતાં ફરી વાર એ દૃશ્ય જોઈ આવ્યો. મોજાંઓની અસર પેલા પથરાઓ ઉપર ભલે ન થાઓ પણ હૃદય ઉપર એમની અસર થયા વિના કેમ રહે? હૃદય અને સમુદ્ર બંને સ્વભાવે જ ઊર્મિલ હોય છે.]

કોઈ પણ કુદરતી દૃશ્ય પહેલી વાર જોઈને જે અસર થાય છે તે અસર બીજી વાર જોઈને નથી થતી પહેલી વાર બધું નવું નવું હોય છે. અજ્ઞાત વસ્તુનો પરિચય કરવાનો હોય છે. ડગલે ને પગલે આશ્ચર્ય અને ચમત્કૃતિનો અનુભવ થાય છે. બીજી વાર એ જ ઠેકાણે જવાથી ત્યાં કંઈ કંઈ વસ્તુની અપેક્ષા કરવી તેનો ખ્યાલ માણસને હોય છે. એટલે એટલા પ્રમાણમાં ચમત્કૃતિને અવકાશ ઓછો હોય છે. પરિચિત વસ્તુ પ્રત્યે પ્રેમ બંધાઈ શકે છે પણ આશ્ચર્ય અને ચમત્કૃતિ તો અપરિચિત વસ્તુ માટે જ હોઈ શકે છે.

એવી જ કંઈક પ્રેમપૂર્ણ પણ ઔત્સુક્યરહિત વૃત્તિથી હું કરાચી પાસે આવેલા મનોરાનાં મોજાં જોવા આ વખતે ગયો. જૂના પણ જુવાન મિત્રો સાથે આ રમ્ય ઠેકાણે વિસ્રબ્ધ વાર્તાલાપ થઈ શકશે એ આશા પણ ખરી મોજાંઓ તો ત્યાં છે જ. એમને જોતાં આનંદ થવાનો છે જ, એથી વિશેષ કાંઈ નહીં એમ મનને સમજાવીને ત્યાં ગયો.

ગયે ફેરે ઊછળતા મોજાઓનુ ધવલ હાસ્ય પકડવા માટે જાતજાતના ફોટા લીધા હતા પણ એમાથી એકે સારો આવ્યો નહોતો એટલે એ મોજાઓ પ્રત્યે મનમા થોડીક ચીડ હોવા છતા વાર્તાલાપ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ત્યા મળવાનુ જ છે એટલો વિશ્વાસ હતો

પણ ત્યા જઈને મે શુ જોયુ? ગયે ફેરે જે દૃશ્ય જોયુ હતુ અને એના કાવ્યમય ચિત્રો જે ચિત્તમા સઘરી રાખ્યા હતા એમને ફિક્કા પાડી ભૂસી નાખનારા મોજાઓનુ એક અખડ તાડવ જ એમએમ નજરે પડ્યુ હવે વાર્તાલાપ શાનો અને વિસ્રબ્ધ કથા શાની? મને તો ત્યા ઉન્મત્ત કરનાર જાણે નશો જ મળી ગયો આ ઠેકાણે એકનો ટેન તો એ મોજાઓના તાડવમા ઝપલાવીને એની સાથે એકરૂપ થવાના અતરના ખેચાણને રોકી શક્ત કે કેમ એ હુ નિશ્ચયપૂર્વક ન કહી શકુ

એક જણ ગાય એટલે બીજાને ગાવાનુ સ્ફુરણ થાય જ, એક શિયાળ રાત્રિની શાતિ સામે બળવો જગાડે એટલે બધા જ ક્રાતિમરી શિયાળના પોતાના ટેકસાની સરત એમા ઉમેરવાના જ અરે! તરફવાળી સતારના તારો પોતાના પ્રાણથી છેડી જુઓ તરત નીચેના તારો એની મેળે પોતાનો આનદઝગાર શરૂ કરી દે છે તો પછી મારા જેવો કુદરત ઘેલો જન કુદરતની ભવ્યતાનુ દર્શન કરી એની સાથેની પોતાની જુદાઈ ભૂલી જાય તો માનવી હાપણની દૃષ્ટિએ એમા ભલે આશ્ચર્ય હોય પણ એ કાઈ અનહોની વાત નથી

જેમ હાથીની આખી શોભા એના ગડસ્થળમા કેદ્રીભૂત થાય છે, કિલ્લાની શોભા એના ગજેન્દ્ર ભવ્ય બુરજમા હોય છે જહાજની શોભા એના ઉપરના તૂતકમા પરિપૂર્ણ થાય છે તેમ જ મનોરાના આ છેડે જે કિલ્લા જેવી દીવાલો છે તેને કારણે આ બેટ અહી વિશેષ શોભે છે અને સમુદ્રના મોજાઓ પણ આ જ ઠેકાણે વપ્રક્રીડા ચલાવી પોતાની કડુ શમાવે છે આ કડુ-વિનોદ સતત ચાલે તોયે એમાથી કટાળો ઊપજતો નથી એટલે એ દૃશ્ય ચિરમનોહારી હોય જ છે પણ આ સ્થળે માણસે એક લાબી દીવાલ બાધી દરિયાના મોજાને અનહદ

છેડ્યા છે અને આટના નષ્ટ થયા એ મોજા આવો આક્ષેપ હજી સાખી શકયા નથી અને કોઈ કાળે સાખીને બેસવાના નથી જેટલી વાર એ અપમાનનુ સ્મરણ એમને થાય છે એટલી વાર તેઓ ભારે કચ્ક લઈ આવીને એ દીવાલ પર ધસારો કરે છે અને પથરાને પડકાર કરવાને એમ્બીજાને સિસકારતા જાય છે શો એમનો એ ઉન્માદ ! શી એમની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા ! શો એ જીવલેણ ધસારો ! આજે તો એમના એ અમર્ષને પૂરી ભરતી આવી હતી પછી પૂછ્વુ જ શુ ! જાણે વીરભદ્ર તમામ શિવગણોને ભેગા કરી મોજાના રૂપમા અહી પ્રલયકાળ ભજવવા માગે છે!

એક એક મોજુ જાણે ઊછળતી ટેકરી એકની ઉત્તુગ શોભા જોઈ બીજા મોજાએ એનુ કૌતુક જ કરવુ ધરે છે પણ તેમ કરવાને બદલે બને જણા એક થઈ એક નવી જ ઊચાઈએ પહોચે છે અને આસપાસના મોજાને પણ પોતાના જેટની ઊચાઈએ ચડવાને ઉત્તેજન આપતા જાય છે અને આ નાચ એક ક્ષણ પણ થોભ્યા વિના અખડ ચાલુ જ રહે છે ટીક મીટ માડીને આ તાન જોયા કરો એટલે એમા એક પ્રચડ તાન દેખાઈ આવે છે જાણે શિવ-તાડવ-સ્તોત્રનુ પ્રમાણિકા-વૃત્ત પોતાની શક્તિ અજમાવવા માડે છે અને હૈયુ ભરાઈ આવે એટલે ઓઘ વધવાથી જોતજોતામા પ્રમાણિકાનુ પચચામર થઈ જાય છે અને પછી પોતાના તોરનુ ભાન છોડી દઈ એ તાન સાથે પુષ્પદત પણ તાડવનૃત્ય નાચવા માડે છે

જે બાજુએ મોજાઓનો ધસારો વધારેમાં વધારે છે અને જ્યા અફળાતા મોજાના ચૂરેચૂરા થાય છે અને આકાશમા એનો ઇદ્રધનુષ ઝીલતો મોરો પખો તૈયાર થાય છે ત્યા જ કેટલાક પગથિયા અખડ સ્નાન કરતા ઋષિઓની પેઠે ધ્યાન કરતા બેઠા છે મોજાનુ પાણી એમને માથે પડી હસતુ હસતુ અને ગૌમત્રિક-બધ કરતુ પગથિયા ઊતરતું જાય છે દિલ્હી આગ્રામા, કાશ્મીર કે મૈસૂરના વૃદાવનમા માણસે વિનાસના જે સાધનો ઉપજાવ્યા છે અને પાણીનો પ્રવાહ શ્રાવણ-ભાદરવાના ધોધમા નહેરાવ્યો છે તેનુ સ્મરણ અહી થયા વિના નથી રહેતું

પણ કેટલાંક મોજાંઓ તો પેલી લાંબી દીવાલ સાથે અથડાઈને એને માથે પાણીની લાંબી લાંબી શેરો ફેંકવામાં જ મશગૂલ રહે છે. મોજું અથડાય, દીવાલ ઉપર સવાર થાય અને દીવાલની પહોળાઈનો અનાદર કરી સામી બાજુ કૂદી પડે અને આ હોળીની પિચકારીઓ દૂરથી આપણા તરફ દોડતી આવે એ દૃશ્ય દરેક રીતે ઉન્માદક હોય છે. અને આવો મહોત્સવ માણવા આવેલા આપણું જાણે સ્વાગત કરવાની ફરજ પોતાને માથે આવી પડી હોય તેવી રીતે આ સેરોમાંથી અને પેલા પંખામાંથી ફેલાતું પાણીનું ઝણ્ય આખી હવાને ઠંડી કરી મૂકે છે. આ ખરું ઝાકળ આંખની પાંપણ ઉપર, નાકના ટેરવા ઉપર અને આશ્ચર્યથી ખુલ્લા થયેલા હોઠો પર જ્યારે જામે છે ત્યારે આપણને થાય છે કે આપણે પણ નાગરિક કે ગ્રામવાસી નથી પણ વરુણના સામુદ્રિક રાજ્યની પ્રજા છીએ.

અને મહાસાગર ઉપરથી દોડતો આવતો શુદ્ધ પવન કહે છે કે, "આ દૃશ્યની મહેમાનગીરી સ્વીકારવાની પૂરી શક્તિ તમારા પામર હૈયામાં ક્યાંથી હોય! ચાલો હું તમને દૂર દૂરથી આણેલા ઓઝોનની (પ્રાણવાયુની) દીક્ષા આપું, ભાથું આપું; ઓઝોન જ્યારે હૈયામાં ભરાશે ત્યારે તમારાં ફેફસાં પ્રાણપૂર્ણ થશે, પવિત્ર થશે, અને પછી જ અહીંનું વાતાવરણ અને ઉદાવરણ તમે ખમી શકશો." અને ખરેખર પ્રાણવાયુના શ્વાસોચ્છ્વાસથી દરેકના મોઢા ઉપર ઉષાની રતાશ આવી હતી. અમે આડ જણા આડે બાજુ જોઈ જોઈને ધરાતા નહોતા.

એ જ ઠેકાણે અમારા પહેલાં એક સિંધીભાઈ એક મોટા પથ્થર ઉપર બેસી ચૂપચાપ એ આખા દૃશ્યના કાવ્યમાં તરબોળ નાહતો હતો. ન બોલે ન ચાલે, ન હસે ન ગાય. તલ્લીન થઈ સહેજસાજ ડોલતો હતો. અમે વાતો કરતા હતા, હૃદયના ઉદ્ગારો દોડતા હતા પણ પેલા ભાઈને એનું શું! એને માણસની મોજ માણવી નહોતી પણ મોજાંની મસ્તી અપનાવવી હતી; પી જવી હતી. એક પગ ઉપર બીજા પગની પલાંઠી વાળીને તેના ઉપર હાથની કોણી ટેકવીને વાંકી ડોકે એ સમુદ્રધ્યાન કરતો હતો. એના ઓળેલા

વાળના સેંથામાં મીકરબિન્દુની મુક્તામાલા ચળકતી હતી જાણે વરુણદેવે પોતાનો વરદ હસ્ત એને માથે રાખ્યો હોય!

અમે સ્થાન ફેરવી ફેરવીને અનેક દૃષ્ટિકોણથી એ દૃશ્ય જોયું એટલે મોજાંઓના મનમાં અમારા પ્રત્યે સદ્ભાવ જાગ્યો તેઓ કહે, "આવો આવો, આટલે દૂરથી શું નિહાળો છો? તમે કોઈ પરાયા નથી પાસે આવો, મોજ માણો, મોજ માણો, હમો અને દૂદો આ ક્ષણ અને અનન્ત કાળ વચ્ચે કશો ફરક નથી ચાલો આવો" મોજાંઓનો વિવેક જુદો હોય છે તેઓ આમંત્રણ આપતી વખતે હાથ ઝાલતા નથી પણ પગ પખાળે છે અમે વિવેકસર એ સ્વાગતનો સ્વીકાર કરી કહ્યું "ખરેખર આવવાનું મન થાય છે, પણ હમણાં નહીં હજી અમારું કામ પૂરું થયું નથી ઘણું બાકી છે કેટલાયે સંકલ્પો પાર પાડવાના રહ્યા છે જે ભારતમાતાના ચરણોનું પ્રક્ષાલન તમે અખંડ કરો છો તે ભારતમાતા હજી સ્વતંત્ર થઈ નથી માણસ માણસ વચ્ચેનો વિગ્રહ હજી શમ્યો નથી ગરીબ અને દબાયેલી જનતા સાથે એકતા જ્યાં સુધી પૂરેપૂરી અનુભવી નથી ત્યાં સુધી તમારી સાથેની એકતા માણવાનો અધિકાર અમને ક્યાંથી આવે! તમે મુક્ત છો, અખંડ કર્મયોગી છો, સતત કાર્ય કરતા છતાં કર્તવ્ય જેવું તમને કશું રહ્યું નથી અમે તો કર્તવ્યનો ઢગલો દૃષ્ટિ આગળ જોતા છતાં આળસમાં પડ્યા છીએ અમને તમારી હારમાં જઈ નાચવાનો અધિકાર નથી તમે અમને પ્રેરણા આપો, અમારા હૈયામાં તમારી મસ્તી ભરી દો, તમારો વેદાન્ત અમારા ચિત્તમાં વાવી દો. પછી અમારું કાર્ય પૂરું કરતાં, ભારતને આઝાદ કરતાં વાર લાગવાની નથી અને એ એક સંકલ્પ બર આવ્યો એટલે કશા વિષાદ વગર તમારી પાસે દોડી આવીશું· તમારી સાથે અદ્વૈત સાધીશું અને તેમ કરતાં આ હાડકાં, ચામડી અને માંસ વાધા ઉઠાવે તો જેમ અગરડ કરતાં કપડાં ફાડી નખાય તેમ આ શરીરના ચૂરેચૂરા કરી નાખીશું અને પછી એ લોચાના નવા નવા આકાર થતા જોઈ હસવા માંડીશું"

"વારુ, તમારે ફાવે ત્યારે આવજો તમો આવો કે ન આવો, અમારું આ તાણ્ડવનૃત્ય ચાલવાનું જ. જીવનનો રાસ પૂરો કરી ગોપીઓ

આમા ભળી છે સસારના ચકરાવામાથી મુક્ત થયેના તમામ સાધુ સતે, ફકીરો અને ઓલિયાઓ આમા ભળ્યા છે વિજ્ઞાનવીરો અને સત્યના ઉપાસકે આમા ભળીને શાત થયા છે અને તેથી જ અમારો આ સવ અખડ અશાતિ મચાવવા છતા શાતિનુ આગ સગીત સભળાની શકે છે

"સભળાય છે એ સગીત?"

જૂન, ૧૯૩૭

૩૩

સિધુ પછી ગંગા

ફેબ્રુઆરીની ૧૫મી તથા ૧૬મીએ છેક પશ્ચિમે રોહરી સક્કર વચ્ચેના સિધુના વિશાળ પટ ઉપર જળવિહાર કર્યા પછી અને ૨૮-મીએ એ જ સિધુનાં કોટરી પાસેના છેલ્લા દર્શન કર્યા પછી, બાર-પદર દિવસની અદર જ પૂર્વે પાટલિપુત્ર પાસેનો ગગાનો પાવન પ્રવાહ જોવાને મળ્યો એ કેટલુ સદ્‌ભાગ્ય! આર્યોની વૈદિક માતા સિંધુ અને એ જ ભારતીયોની સનાતન માતા ગગાના દર્શન આમ ઉપરાઉપરી થાય એ સદ્‌ભાગ્ય કયો નદીપુત્ર ન વધાવી લે? ગગાને જેમ એના પાણીનો ઉપયોગ કરનાર ભગીરથ મળ્યો, તેમ સિધુને પણ મળ્યો હોત, તો રાજસ્થાન અને સિધનો ઇતિહાસ બીજી જ રીતે લખાયો હોત સિધુ જે નગર કહો પણ અનેક દિશાએ વહે છે અને પોતાનુ પાત્ર ફેરવતા સકોચ કરતી નથી, તો ભગીરથ અને જહ્નુ જેવા ઉપાસક ઇજનેરો એને મળ્યા હોત, તો એણે સિંધુ અને સૌવીર દેશ માટે શુ શુ ન કર્યું હોત? સ્વચ્છન્દ વિહારિણી એ સિંધુ આજે રોહરી અને સક્કર વચ્ચે પોતાના પાણી એકત્ર કરી, નહેરોના સાત પ્રવાહમા પોતાનુ સ્તન્ય સિધુદેશને પાવા નથી લાગી શુ?

સિધુ નદી પજાબમાના સાત પ્રવાહના પાણી એકત્ર કરી કાશ્મીર અને મિટનકોટ સુધી યુક્તવેણી હોય છે, એ જ સિધુ સક્કર-રોહરી

પછી પહેનહેની મુક્તવેણી થાય છે અને કાટરી પછી કેમીમદર સુધી તો કોણ જાણે સિંધુ નદી કેટના મુખથી સમુદ્રને મળે છે !*

ગગા નદી ગોઆલદો સુધી યુક્તવેણી છે ગોઆલદોમા ગગા અને બ્રહ્મપુત્રા એક થયા પછી એમના અમર્યાદ પ્રવાહનુ એવુ તો અરાજક જામે છે કે મુક્ત અને યુક્ત વેણીનો ભેદ પણ પરખાતો નથી કલકત્તા પછી સુદરવનનો પખો જોવાને મળે છે એ ખરુ પણ ગગાનો વિસ્તાર આટલો જ છે એમ કહી શકાતુ નથી

અમે ગાધીસેવાસઘની બેઠક માટે માલીકાદા ગયા હતા, ત્યારે અસમ પ્રાતમાથી શિલોગને રસ્તે સુરમાની ખીણમા થઈને પાછા ફર્યા હતા જતા અને આવતા ભગવતી ગગાના વિવિધ દર્શન કર્યા હતા પણ સમ્રાટ અશોકના પાટલિપુત્ર (હાલના પટના) આગળ ગગાની શોભા કઈક ઓર જ છે પટના પાસે ગગા મે ભિન્ન ભિન્ન વખતે કાઈ નહી તો ત્રણ ચાર વાર ઓળગી હશે છતાયે અહીં ગગાના દર્શનનુ નાવીન્ય ઓછુ થતુ જ નથી મને લાગે છે કે મુજફ્ફરપુરથી નેપાળની યાત્રા આટોપી હુ કલકત્તા ગયો હતો તે વખતે હુ પહેલવહેલો પટના આવ્યો હતો ફાગુન મહિનાના દિવસો હતા જ્યા જાઓ ત્યા આબાના મોરથી હવા મઘમઘતી હતી અને અજાણ્યો હુ પટનાના નાનામોટા રસ્તા ઉપર પાઘેનાની પેઠે મારા અતઃકરણમા વસતોત્સવ માણતો હતો એ પહેલવહેની છાપ જે મન પર પડી છે તે હજી કાયમ છે અને છતા ત્યાર પછી જ્યારે જ્યારે પટના ગયો છુ ત્યારે ત્યારે કાઈ ને કાઈ નવીનતા મને મળી જ છે

---

* અનેક પ્રવાહ આવીને એક નદીમા ભળી જાય ત્યારે એ આખા પ્રદેશને અગ્રેજીમા region of tributories કહે છે અને એક નદીમાથી અનેક પ્રવાહો નીકળીને જ્યારે ચારે કોર ફેલાય છે ત્યારે એને region of distributories કહે છે આપણે યા એ જ ભાવ વ્યક્ત કરવા માટે 'યુક્તવેણી' અને 'મુક્તવેણી' એ શબ્દો યોજાયલા છે

જ્યારે નદી સમુદ્રને મળવા માટે બે અથવા અનેક મુખોમા વિભક્ત થાય છે ત્યારે વચના ત્રિકોણી પ્રદેશને એ જ આકારના ગ્રીક અક્ષર ઉપરથી delta ડેલ્ટા કહે છે આપણે એવા પ્રદેશને 'નદીનો પખો' કહેવો જોઈએ

શ્રી રાજેન્દ્રબાબુ જ્યાં રહે છે અને જ્યાં બિહાર વિદ્યાપીઠ ચાલે છે, તે સદાકત આશ્રમ ગંગાને છેક કિનારે જ છે. આશ્રમ આગળનો રસ્તો ઓળંગો અને ત્રણ ફૂટનો બાંધ ચડો, એટલે ગંગાનો વિસ્તીર્ણ જલરાશિ પશ્ચિમથી આવીને પૂર્વ તરફ વહેતો નજરે પડવાનો જ. સામો કાંઠો ક્યાં છે એ જોવા જઈએ તો જમીનની એક ઝીણી લીટી ઉપરાંત સામે કશું દેખાતું જ નથી. ચકિત થઈને સાથેના કોઈ માણસ આગળ તમે કહો, 'ગંગાનો પટ કેટલો બધો પહોળો છે!' તો તરત જ તે હસીને કહેશે કે, 'એ સામે દેખાય છે એ તો એક બેટ જ છે, એના પછી પણ ગંગા છે જ. સામો કાંઠો અહીંથી દેખાતો નથી.'

સામે જે ઝીણી લીટી દેખાય છે તે એક પહોળો બેટ છે એ સાંભળ્યા છતાં કેમે કરીને માન્યામાં નથી આવતું કે, પાણીના આટલા વિસ્તાર પછી એ લીટીની પેલી પાર બીજો વિસ્તાર હોઈ શકે છે. શંકા એક વાર મનમાં આવી કે કુતૂહલનું રૂપ ધારણ કરવાની જ. કુતૂહલ પાછીને એમાંથી સંકલ્પ જાગવાનો. અને સંકલ્પ જેવી અસ્વસ્થ કરી મૂકનારી બીજી કઈ વસ્તુ છે?

સદાકત આશ્રમમાં હતા ત્યાં સુધી રોજ ગંગાને કિનારે ફરવાનું કામ અમારું. કેમ કે ગંગાની સંસ્કૃતિપુનિત મોહિની ન હોત તોયે કાંઠા પર ઊભેલા પુરાણપુરુષ જેવાં વૃક્ષોની હાર અમને ખેંચ્યા વગર ન રહેત. સહ્યાદ્રિનાં અને હિમાલયનાં ઉત્તુંગ વૃક્ષો જેણે જોયાં છે, તેને લલચાવવાની મામૂલી વૃક્ષોની શક્તિ નથી. પણ ગંગાને કાંઠે, પટનાની આસપાસ, યોજનો સુધી જઈએ—બધે ઊંચાં ઊંચાં વૃક્ષો પોતાની પુષ્ટ શાખાઓ ચારે બાજુ ઉપર અને નીચે દૂર દૂર સુધી ફેલાવવાનાં. પટના એક વખતે અશોકના સામ્રાજ્યની રાજધાની હતી ખરી, પણ આજે એ જ પટના વૃક્ષોનું એક વિશાળ સામ્રાજ્ય પોષે છે.

બહુ દૂર નહીં અને બહુ પાસે નહીં એવે અંતરે ઊભા રહીને આ મોટાં વૃક્ષોનાં અંગપ્રત્યંગોની શોભા નિહાળીએ તો એમનો સ્વભાવ, એમની ચિત્તવૃત્તિ અને એમની ખાનદાનીનો ખ્યાલ આવ્યા વગર રહેતો નથી. બધાં જ વૃક્ષો તપસ્વી નથી હોતાં. કેટલાંક મૌની ધ્યાની

જેવા દેખાય, કેટલાક રમતિયાળ હોય છે, કેટલાક વિયોગી વિરહી જેવા, જ્યારે કેટલાક અત્યુત્કટ પ્રેમી હોય છે પણ દરેક સ્થિતિમા તેઓ પોતાનુ આર્જવ છોડતા નથી કેટલાકની શાખાઓ એવી તો ઊચે ફેલાયેલી હોય છે કે જાણે આભને તૂટી પડતુ અટકાવવાનુ કામ એમને માથે આવ્યુ હોય

ચાર ડોસાઓ નિરાતે ગભીર વાતો કરતા હોય અને કાલી કાલી વાતો કરતા છોકરાઓ એમના ખોળામા કૂદકૂદા કરતા હોય, એવુ દશ્ય તમે જોયુ છે? ડોસાઓ બાળકોને ધમકાવતા નથી કોમળતાથી પપાળે છે છતા એમની ગભીર વાતોમાં ખડ પડતો નથી ગગાકિનારે સનાતન મત્રણા ચલાવનાર આ ઝાડો વચ્ચે જ્યારે નાનામોટા પક્ષીઓ પોતાની મીઠી લહરી ચલાવે છે, ત્યારે બરાબર એ જ વૃદ્ધ અર્ભક દશ્ય નવી ઢબે ભજવાય છે

ફાગ્ગુન પૂર્ણિમાની આસપાસના દિવસો સાજે ફરવા નીકળ્યા હોઈએ, એટલે ચાદામામા ઝાડો વચ્ચે દર્શન દેવાના જ અહી અમે એક નવા આનદની શોધ કરી હીરો જેમ અલગ અલગ ઢબની વીટીમા બેસાડ્યો હોય એટલે નવી નવી શોભા બતાવે છે, તે જ રીતે ચદ્ર જુદા જુદા ઝાડની વચ્ચે જોવાથી નવી નવી છબી ધારણ કરે છે એક વાર શીગડા જેવી બે ડાળો વચ્ચે એને ઊભો કરીને જોયો બીજી વાર ગોલકીપર (goal keeper) લક્ષ્યપાલ જેવા એક ઊચા ઝાડને એ જ ચદ્રને પતનદડાની પેઠે ઉછાળતા જોયો દીધાવાટના બદર પાસે એક ઠેકાણે તો બે ઝાડો વચ્ચે ચદ્ર એવો તો ગોઠવાયો હતો કે, "તારો નહી પણ એ ચદ્ર મારો છે,' એમ કહી ઝાડો માહોમાહે લડતા હોય, એવો જ ભાસ થતો અને અતે એ બેનો ઝઘડો પતાવવા ચદ્રે સાવ્કુ મોઢુ રાખીને કહ્યુ, 'તુ તો તમ બેમાથી એકેયનો નથી, જાઓ,' કહીને ચદ્ર થોભ્યા વગર ઊચે જ ચાલ્યો ચદ્રની આ તટસ્થતાની કદર કરી અમે સહેજ આગળ ચાલ્યા ત્યા તો પોતાનુ ન્યાયાધીશપણુ ભૂલી જઈ એ એક ઝાડને જઈને વળગ્યો જ! અને અન્તે માથમા સપડાયાને કારણે હસવા લાગ્યો

આવી ચાંદનીના દિવસોમાં 'થોડોક સમય સામેના વિજન બેટમાં ગાળ્યો હોય તો કેવું' એવો સંકલ્પ મનમાં ઊઠ્યો. હોળી અને ધુળેટીના દિવસો જવા દેવા પડ્યા; કેમ કે લોકો હોળી પીને માતેલા હતા, અને એમણે કિનારાના કાદવનું અને ઝાડો પરના રંગનું બે દિવસ અનુકરણ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. એમાંથી તેઓ નવરા પડ્યા એટલે અમે એક હોડીની વ્યવસ્થા કરી ઊપડ્યા.

ઊપડવામાં, ચંદ્ર ઊગવા માંડે એટલું મોડું કર્યા વગર મજા શી રીતે આવે? પણ ચંદ્રને ઉતાવળ જ ન હતી. ઊગ્યો તોયે ચળકે નહીં. કશી જાણ થયા વગર કોઈ નવો ધર્મ સ્થપાય તેમ ચંદ્રમા ઊગ્યો. એટલો મંદ કે સ્વાતિ પણ એની દયા ખાતી હતી. જ્યાં ચંદ્ર જ આટલો મંદ, ત્યાં વફાદાર ચિત્રા અદૃશ્ય રહે એમાં આશ્ચર્ય શું? શનિ અને ગુરુ મંત્ર બોલતા બોલતા પશ્ચિમે આથમતા હતા. તારકાંકિત ઝૂંપડીનો સ્વામી અગસ્તિ દક્ષિણ ઉપર આરોહણ કરતો હતો. અમારી હોડી ચાલી. પાણીમાં ચંદ્રનો એક લાંબો સ્તંભ દેખાવા લાગ્યો. પ્રથમ સ્થિર, પછી તરલ. જેમ જેમ અમે આગળ વધવા લાગ્યા તેમ તેમ પાણીનો પૃષ્ઠ ભાગ વધુ ને વધુ ચંચલ થવા લાગ્યો, અને નવી નવી ભાત બતાવવા લાગ્યો.

મને વિચાર આવ્યો કે, 'પાણીનો જથ્થો અને વેગ બદલાય તેમ આ ભાત બદલાય છે. હવે આ ભાતનું અધ્યયન કરી, દરેક ભાતને અલગ અલગ નામ આપી; એવી ગોઠવણ કેમ ન કરવામાં આવે કે, નદીનો વેગ બતાવવા માટે તે તે ભાતનું જ નામ આપી દેવાય? જો ઊંચ નીચ ધ્વનિને આપણે સા, રે, ગ, મ, પ, ધ, ની, જેવાં નામ આપી શકીએ; અત્યંત ઉગ્ર તાપને (white heat) સૂર્યકાન્તિ ઉષ્ણતા તરીકે ઓળખીએ; તો નદીના વેગને ગોમૂત્રિકાવેગ, વલયવેગ, આવર્તવેગ, વિવર્તવેગ, ઇત્યાદિ નામો કેમ ન અપાય?'

આ કલ્પના સાથે હું પણ વિચારવમળમાં પડ્યો, અને ચિત્રા ક્યારે છતી થઈ એની ખબર ન પડી. અમે મઝધાર પહોંચ્યા અને મને પ્રાર્થના સૂઝી. એવે ઠેકાણે આંખો મીંચીને અંધારી પ્રાર્થના કરાય?

જ્યારે અમારો પ્રાર્થના-સ્વામી અમારી સામે વિવિધ રૂપે પ્રત્યક્ષ વિરાજમાન છે, ત્યારે આંખો મીચીને અમે ગુહા-પ્રવેશ શા માટે કરીએ? 'रसो वै स' કહીને જેને ઓળખીએ છીએ, તેને રસાળ ભૂમિ, પવિત્ર જળ સૌમ્ય તેજ, આહ્લાદકારી પવન અને પિતૃવાત્સલ્યથી આપણને નિહાળતો આકાશનો વિસ્તાર, એના વિવિધરૂપે જોતા હોઈએ અને 'विषया विनिवर्तंते निराहारस्य देहिन रसवज, रसोप्यस्य पर दृष्ट्वा निवतते।' એ પ્રાર્થનાનો શ્લોક ગાતા હોઈએ, ત્યારે આખુ જીવનતત્ત્વજ્ઞાન નવેસર વિચારાય છે ઊંડો વિચાર લાગે હોય જ છે એમ નથી रसनु निवतन क्यारे थाय छे अन परिवर्तन शी रीते थाय छे, એની આખી મીમાંસા ત્રણચાર ક્ષણની અંદર મનમા ગોઠવાઈ, અને જોતજોતામાં પ્રાર્થનામા તાજગી આવી 'રઘુપતિ રાઘવ રાજા રામ'ની ધૂન શરૂ થઈ અને અટકચાળુ મન જીવનરસની ગભીર મીમાંસા છોડી તરત પૂછવા લાગ્યુ કે, શ્રીરામચદ્રજીએ ગૂહકજીની મદદથી ગગા કયા પાર કરી હશે? ગૂહકની હોડી અમારી હોડી જેટની પહોળી હશે કે કોઈ ઝાડના થડમાથી કોતરી કાઢેલી નાનકડી દોણી જેવી હશે?

જોતજોતામા અમે પેના બેટ ઉપર પહોચી ગયા અને સલિલ વિહાર છોડી અમે સિકતા વિહાર શરૂ કર્યો ચળકતી રેતી ચળકતા પાણી કરતા ઓછી આનદદાયક ન હતી બેટને કાંઠે થોડુ ક નરમ ઘાસ ઊગ્યુ હતુ એક ક્ષણનો વિચાર કરી અમે મનની ખાતરી કરી લીધી કે, અહીં સરપ, વીછી, કાટા કશુ જ હોઈ ન શકે અહીં તો અક્ષુણ્ણ રેતી જ પથરાયેલી છે જો કોઈ નિશાની હોય તો તે અસ્થિરમતિ પવનની લહેરોની જ ગગાનાં મોજાંને કારણે જે ભાત રેતીમા પડી હોય તે ભૂસી નાખવાની ક્રીડા મોકળો પવન કેમ કરે છે, તેનો આલેખ અહીં જોવાને મળતો હતો નિશાળિયા છોકરાઓ થાકીને ઊંઘી ગયા હોય અને એમની નોરા અને સ્લેટો ચોપડીઓ સાથે આમતેમ પડી હોય, તેમ આ રેતી પરની ભાત દેખાતી હતી કોક ઠેકાણે લહેરી પવનનુ લખાણ દેખાઈ આવતું, તો કોક ઠેકાણે લહેરોની સ્વર્ગલિપિ રેતીમા અકાઈ હતી એમા પોતાનાં માનવી પગલા પાડવા જીવ ચાલતો ન હતો, પણ રેતીના બટકણા પોપડા જ્યારે પગ તળે

પાવન થયો છુ અને મૈયાની કૃપાથી હજીયે અનેક વાર દર્શન થશે પણ હવે એ પૂર્ણાનંદમા વધઘટ થવાનો સભવ નથી. તેથી જ પાછા વળતા મોઢામાથી શાતિપાઠ નીકળ્યો

'ॐपणम् अद , पूर्णम् इद, पूर्णात् पूणम् अुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णम् आदाय पूर्णम् अवावशिष्यते ॥'

એપ્રિલ, ૧૯૪૧

૩૪
નદી પર નહેર

શ્રાવણ પૂર્ણિમા એટલે જનોઈનો દિવસ, અને બ્રાહ્મણ્ય ભૂલી જઈએ તો રાખીનો દિવસ એ દિવસે અમે રૂડકી પહોચ્યા રમતિયાળ વેણીપ્રસાદે જોતજોતામા મારી સાથે પરિચય બાધ્યો, અને કહેવા લાગ્યો, 'અજી કાકાજી, આજ તો આપકે હાથસે હી જનેઉ લેગે, યહાકે બ્રાહ્મણ વેદમત્રી બરાબર બોલતે હી નહી આપ મહારાષ્ટ્ર હો આપ હી હમે જનેઉ દીજિયેગા' વેણીપ્રસાદના મામા પરમભક્ત હતા એમની જોડે જનોઈની વાર્તા ચાલી ઉત્તર હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણો ઇચ્છે છે કે પોતે જ નહી પણ ત્રણે દ્વિજ વર્ણ નિયમિત જનોઈ પહેરે અને સધ્યાદિ નિત્યક્રમ કરે, પણ અહીના લોકોની અનાસ્થા ભારે એથી ઊલટુ દક્ષિણમા બ્રાહ્મણેતરો જનોઈ માગે છે ત્યારે મહારાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણો 'कलौ आद्यन्तयो स्थिति' એ વચનને આધારે, વચલા બે વર્ણ છે જ નહી એવી બેહૂદી જીદ લઈને બેસે છે [સદ્ભાગ્યે આજે એ સ્થિતિ રહી નથી] જેમને જનોઈ મળે છે તેઓ પહેરવા ઇંતેજાર નથી, અને જેઓ મારામારી કરીને પણ જનોઈ પહેરવાનો હક મેળવવા માગે છે તેમને પોતાનુ દ્વિજત્વ સિદ્ધ કરતા મુશ્કેલી ઊભી કરાય છે! આ ચર્ચા સાભળી વેણીને થયુ કે આપણને આજે જનોઈ મળવાની નથી એણે દલીલ કરી, 'કળજુગમા શુ ન થઈ શકે? જો નદી પર નદી સવાર થઈ શકે તો મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણ પણ અમને જનોઈ આપી

શકે' વાત સ્વીકારાઈ ગઈ પણ વિષય બદલાયો, અને કળજુગના ભગીરથોની બહાદુરીના નમૂના રૂપ ગંગાની નહેર વિષે વાતો ચાલી

બપોરે અમે માનવીનો એ પ્રતાપ જોવા ઊપડ્યા ગંગાની નહેર શહેર પાસેથી જાય છે છોકરાઓ એમાં માછલાની પેઠે સાતતાળી રમતા હતા નહેરને કાંઠે કાંઠે અમે એ પ્રખ્યાત પુલ સુધી ગયા સાચે જ એ ભવ્ય દેખાવ હતો પુલ તળે ગરીબ બ્રાહ્મણી જેવી સોલાના નદી વહેતી હતી અને ઉપર ગંગાની નહેર પોતાનો પહોળો પટ જરાયે સંકોચ્યા વિના પુલ પર થઈને દોડતી જતી હતી પુલ પર પાણીનો ભાર એટલો લાગતો કે હમણાં એની બાજુની દીવાલો તૂટી જશે અને બંને બાજુએ હાથીની સૂંઢ જેવા મોટા ધોધ શરૂ થશે એમ થતું હતું પુલની દીવાલ પર ઊભા રહી નહેરના વહેણ તરફ તાકીને જોઈએ એટલે મગજ પર એની અસર થાય દુખી માણસને જેમ ઉદ્વેગના નવા નવા ઊભરા આવે છે તેમ નહેરના જળમાં ઊભરાઓ આવતા પણ સાસરે આવેલી વહુ પોતાની બધી લાગણીઓને નવા ઘરમાં દબાવી દે છે તેમ ગંગા નદીની આ પરતંત્ર પુત્રી એ બધા ઊભરાઓ દબાવી દેતી પ્રથમ દર્શને એનો વિસ્તાર જોઈ આ કોઈ ધનમત્ત શેઠાણી છે એમ લાગતું પણ પાસે જઈ નિહાળતા શ્રીમંતાઈ તળે પારતંત્ર્યનું દુખ જ એના વદન પર દેખાઈ આવતું

ઊંચેથી નિમ્નગા સોલાનાનું ક્ષીણ પણ સ્વતંત્ર વહેણ મને બાજુએ આકર્ષક લાગતું માત્ર સાંતનુ એટલું જ કે નહેરની બંને બાજુની દીવાલમાં પરીવાહ તરીકે કેટલાંક મોઢાં રાખેલાં એમાંથી નહેરનું થોડુંક પાણી જાણે ઉપકાર કરતું હોય તેમ સોલાનામાં પડતું

અમે પુલ પરથી નીચે ઊતર્યા અને સોનાનાને કાંઠે જઈ બેઠા ઊંચેથી અપાતા ઉપકારનો અસ્વીકાર કરવા જેટલી સોનાના માનિની ન હતી પણ કંઈ કૃપા અન્તરથી કે કેમ એની આશાએ નજર નાખવા જેટલી તે હીન પણ ન હતી હીનતા એનામાં હતી જ નહીં અને માનિનીપણું એને શોભત નહીં એનું નિર્વ્યાજ સ્વાભાવિકપણું કેળવાયેલા ઉદાત્ત ચારિત્ર્ય કરતા પણ વધારે શોભી નીકળતું

ભગીરથવિદ્યા (ઇરિગેશન એન્જિનિયરિંગ)મા પાણીના પ્રવાહ લઈ જવાના છ પ્રકાર ગણ્યા છે એમા અદ્‌ભુત અને અનેરો પ્રકાર એ એક પ્રવાહ ઉપર થઈ ને બીજો પ્રવાહ લઈ જવાનો છે રેલવેના અને મોટરના માર્ગ આવી રીતે જતા આપણે ઘણા જોયા છે પણ હુ જાણુ છુ ત્યા સુધી હિંદુસ્તાનમા એના જલપ્રવાહનો આ એક જ દાખલો છે સસ્કૃતિના પ્રવાહની દૃષ્ટિએ જો વિચાર કરીએ તો આખુ ભારતવર્ષ આવા પ્રકારથી જ ભરેલુ છે અહી દરેક જાતિની સસ્કૃતિ જુદી અને સામસામી અનેક વાર મળતી છતા એ એક બીજાથી અસ્પૃષ્ટ રહી શકી છે!

૧૯૨૬-૨૭

૩૫

નેપાળની વાઘમતી

જેમ કાશ્મીરની દૂધગગા તેમ નેપાળની વાઘમતી અથવા બાઘમતી આવડી નાની નદી તરફ કોઈનુ ધ્યાન પણ ન જાય પણ વાઘમતીએ એવુ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્થાન પોતાનુ કર્યું છે કે, એનુ નામ લાખો લોકોની જીભે ચડ્યુ છે નેપાળની ઉપત્યકા એટલે અગર કોસના ઘેરાવાવાળુ અને ચારે બાજુ પહાડોથી સુરક્ષિત એવુ રમણીય લબ વર્તુલ મેદાન દક્ષિણે ફરપિંગનારાયણ એનુ રક્ષણ કરે છે જ્યારે ઉત્તરે ગૌરીશકરની છાયા તળે આવેલા ચગુનારાયણ એની રક્ષા કરે છે પૂર્વે વિશગુનારાયણ છે અને પશ્ચિમે ઇચગુ

હિમાલયની ગોદમા વસતા સ્વતત્ર હિંદુ રાજ્યના આ માળામાં ત્રણ ઈંડા મૂકયાં હોય તેવી ત્રણ રાજધાનીઓ છે બહુ જ જૂની રાજધાની તે પાટણ ત્યાર પછીની ભાદગાવ અને હાલની કાઠમાડુ અથવા કાષ્ઠમડપ નેપાળના મદિરોનો ઘાટ હિંદુસ્તાનના અન્ય સ્થળોના ઘાટ જેવો નથી મદિરના નેવા જ્યા પડે છે ત્યાની પાણપટીએ નેપાળી લોકો ઝીણી ઝીણી ઘટડીઓ ટીગાડી રાખે છે અને વચ્ચે લટકતા લોલકને પીતળના પાતળા પતરાના પીપળપાન બેસાડેલા હોય છે જરાક પવન વાય કે કઈ રીતે નાચવુ એ પીપળપાનને શીખવવુ ન

પો એની સાથે અનેક ઘટડીઓ કિણુકિણુ કિણુમ્ણુ અનાજ મ્રી ઊરે એ મજુન ધ્વનિ મદિરની શાન્ત ભગાડતો નથી ઊનટો શાતિને વધારે ઉ ાત્તર અને મુખરિત કરે છે ભાદગાનની કેટલીક મૂર્તિઓ તો શિ પકળાના અદ્ભુત નમૂના છે શિલ્પશાસ્ત્રના બધા નિયમો સાચવવા છતા કનાધર પોતાની પ્રતિભાને કેગ્ની છૂટી મૂળી શકે છે એના નમૂના જેવા ઈચ તો આ મૂર્તિઓ જોવી ક્ળા તો અતિમાનુષી જ હોય એમ અહીના મૂર્તિકારો માનતા લાગે છે

ખેતરોમા દૂર દૂર ભવ્યાકૃતિ સ્તૂપો સમાધિ અનુભવતા હોય તેવા જેોના દેખાય છે

અને કાઠમાડુ એટલે તો આજના નેપાળી રાજ્યનો વૈભવ નેપાળમા જવાની રજા સહેજે મળતી નથી અને તેથી જ પડદા પાછળ શુ છે, અવગુઠનની અદર કેવુ સૌન્દર્ય છે એ જાણવાનુ કુતૂહલ જેમ એની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ નેપાળ વિશે પણ થાય છે આઠ દિવસ રહેવાનુ મળ્યુ છે જોવાનુ હોય એ જોઈ લો એક વાર પાછા ગયા એટલે ફરી આવવાનુ નહી બને આવી મન સ્થિતિમા જ્યા ત્યા માન્ય જ દેખાય છે

પશુપતિનાથનું મદિર કાઠમાડુથી દૂર નથી મદિરોના ઘણુમા ઘણો મોટો પોઠિયો બેઠો છે પાસે જ વાઘમતી વહે છે રેતાળ માર્ગમા થઈને એ પાણી આવતુ હોવાથી પાણી હમેશ ડહોળાયેલુ લાગે છે એમા તરવાનું મન થાય ખરુ પણ પાણી એટલુ ઊડ઼ છે જ કયા? ગુહ્યશ્વરી અને પશુપતિનાથ વચ્ચે થઈને એ પ્રવાહ વહે છે એના માટે જ એનો મહિમા

પશુપતિનાથથી સીધા પશ્ચિમે શિશુ ભગવાનનુ દર્શન કરવા અમે ગયા રસ્તામા આવી વાગ્મતીની બહેન વિષ્ણુમતી એ નદી પર જયા ત્યા પુલ પાથરેલા હતા પુલ એટલે શુ? નાના પટમા પાણીથી એક હાથ ઊચે લાકડાના વેત વેત પહોળા પાટિયા સામેથી કોઈ માણસ આવતુને મળે તો વેતિયા પુલ ઉપર થઈને બને શી રીતે પસાર થાય? એમાથી એ પાણીમા ઊતરવુ રહ્યુ કોક કોક ઠેકાણે પાણી વધારે ઊડુ હોય છે, ત્યાં તો માણસ ખાસો ઘૂટણ સુધી પલળી જાય

શિશુ-ભગવાનની તળેટીમાં ધ્યાની બુદ્ધની એક મોટી મૂર્તિ તાપ-તડકામાં તપ કરે છે. ટેકરી ઉપર એક મંદિર છે. એમાં ત્રણ મૂર્તિઓ છે: એક બુદ્ધ ભગવાનની, બીજી ધર્મ ભગવાનની, અને ત્રીજી સંઘ ભગવાનની! દરેક આગળ ઘીનો દીવો બળે. અને એક ખૂણે 'ૐ માને પામે હુમ્' (ૐ મણિપદ્મેહુમ્)નો પવિત્ર મંત્ર જેના પર અનેક વાર કોતરેલો છે એવું પીતળનું ભૂંગળું લાકડાના ચોકઠામાં ઊભું રાખેલું છે. એક હાથો ફેરવો એટલે ભૂંગળું ગોળ ગોળ ફરે. રુદ્રાક્ષની, સુખડની કે તુળસીની માળા ફેરવવા કરતાં આ સગવડ ઘણી સારી! દરેક ફેરા સાથે એના પર જેટલી વાર મંત્ર લખેલો હોય એટલી વાર મંત્ર જપ્યાનું પુણ્ય તમને એની મેળે મળવાનું, એ વિશે શંકા રાખવાનું કારણ નથી! नात्र कार्या विचारणा। તથાગતને પોતાના સંદેશાનું આ સ્વરૂપ જોવા ન મળ્યું એ એનું દુર્ભાગ્ય, બીજું શું? આ જ મંદિર આગળ પીતળનું બનાવેલું ઇન્દ્રનું વજ્ર એક ચોતરા ઉપર રાખેલું છે. ભગિની નિવેદિતાને એ વજ્રનો આકાર બહુ જ ગમેલો. ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રધ્વજ ઉપર એ વજ્ર ચીતરવામાં આવે એવી સૂચના તેમણે કરેલી.

બાગમતીને કિનારે ડાંગર, ઘઉં, મકાઈ અને અડદ પુષ્કળ પાકે છે. તુવેર ત્યાં પાકતી જ નથી. તે લોકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે કે નથી એની ખબર નથી. કપાસનું વાવેતર કરવાનો પ્રયત્ન હમણાં હમણાં ત્યાં શરૂ થયો છે. બાગમતી એ નેપાળી લોકોની ગંગામાતા છે. ગોરક્ષનાથ એ એમના પિતા છે.

૧૯૨૬–૨૭

૩૬
વિહારની ગંડકી

ગંડકી નદી નેપાળમાંથી આવે છે અને એમાં શાલિગ્રામ મળે છે એટલું જ નાનપણમાં સાંભળ્યું હતું. શાલિગ્રામ એ એક જાતનાં શંખલા જેવાં જ પ્રાણી છે, એમને તુલસીનાં પાંદડાં બહુ ભાવે છે, પાણીમાં તુલસીનાં પાંદડાં નાખે એટલે એ પ્રાણી ધીમે ધીમે બહાર આવી પાંદડાં ખાવા માંડે છે, એને પકડીને અંદરના જીવડાને મારીને કાઢી નાંખે છે અને કાળા પથરા જેવા એ શંખલા સાફ કરી પૂજા માટે વેચાય છે; આજકાલ ધૂર્ત લોકો કાળી શિલાનો એક ગોળ કકડો લઈ એમાં કાણું પાડી એનો નકલી શાલિગ્રામ બનાવે છે વગેરે વગેરે વાતો સાંભળી હતી. અને તેથી આવી નદી એક વાર જોવી જોઈએ એમ ઘણા દિવસથી મનમાં હતુ.

મહાદેવનાં બાણ તે નર્મદાના પથરા અને વિષ્ણુના શાલિગ્રામ તે બૌદ્ધ સ્તૂપોના પ્રતીક તરીકે ગંડકીમાંથી આણેલા પથરા એમ સ્વામી વિવેકાનંદે કોક ઠેકાણે લખ્યાનું યાદ છે. બાણ અને શાલિગ્રામ એ બૌદ્ધ જગતના બે છેડા સૂચવે છે, એમ એમણે પારિસના મોટા પ્રદર્શન વખતે એક ભાષણમાં કે લેખમાં જાહેર કર્યું હતું.

ગંગા નદી જ્યાંથી નીકળે છે ત્યાંથી જ બન્ને બાજુથી કરભાર લેતી જાય છે. એની માંડલિક નદીઓ મોટે ભાગે ઉત્તર તરફની અને ડાબી બાજુની છે. ચંબલ અને શોણ બાદ કરતાં કોઈ મહત્ત્વની નદી દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જતી નથી. ગંગાની દક્ષિણવાહિની માંડલિક નદીઓમાં ગંડકી બિહારનું પાણી ગંગા માટે લઈ આવે છે.

અમે બિહારમાં મુઝફ્ફરપુર જ્યારે ગયા હતા ત્યારે એક દિવસે ગંડકીમાં નાહવા ગયા. બિહારની ભૂમિ એટલે અનાસક્તિના આદ્ય પ્રવર્તક સમ્રાટ જનકની કર્મભૂમિ, દયાધર્મના મહાન પ્રચારક મહાવીરની

તપોભૂમિ, અષ્ટાંગિક માર્ગના શોધક અથવા સંશોધક બુદ્ધ ભગવાનની વિહારભૂમિ. એ બધા ધર્મસમ્રાટો આ નદીને કાંઠે અહર્નિશ વિચરતા હશે. એમના અસંખ્ય સહાયકોએ અને અનુયાયીઓએ આ નદીમાં સ્નાનપાન કર્યું હશે. સીતામાતાએ બાળપણમાં અહીં કેટલીયે જળવિહાર કર્યો હશે. તે જ આ ગંડકી નદી મને પોતાના શૈત્યપાવનત્વથી કૃતાર્થ કરો, એવો સંકલ્પ બોલી મેં ત્યાં સ્નાન કર્યું. નદીના પાણીને કશી જ ઉતાવળ ન હતી કશો ઉત્પાત ન હતો. એ શાંત રીતે વહી જતી હતી. જાણે મારને જીત્યા પછી બુદ્ધ ભગવાને ચલાવેલું અખંડ ધ્યાન જ.

૧૯૨૬–'૨૭

૩૭

ગયાની ફલ્ગુ

સંસ્કૃતમાં ફલ્ગુના બે અર્થ થાય છે. ફલ્ગુ એટલે નિઃસાર, ક્ષુદ્ર, તુચ્છ; અને ફલ્ગુ એટલે સુંદર. ગયા પાસે આવેલી નદીનું ફલ્ગુ નામ બન્ને અર્થમાં સાર્થ છે. પુરાણો કહે છે કે એને સીતાનો શાપ નડ્યો. સીતાના શાપનું તો જે હશે તે ખરું. પણ સિક્તાનો શાપ નડ્યો છે એ તો આપણે નરી આંખે જોઈ શકીએ છીએ. જ્યાં જુઓ ત્યાં રેતી; બિચારો ક્ષીણ પ્રવાહ માથું બહાર કાઢે જ શી રીતે? યાત્રાળુઓ જ્યાં ત્યાં વીરડા ખોદીને ખાબોચિયાં તૈયાર કરે છે. લાકડાના મોટા પાવડાને લાંબી દોરી બાંધી હળની પેઠે એને આ ખાબોચિયામાં ફેરવે છે. એટલે ગાળ નીકળી જઈ ખાબોચિયું વધારે ઊંડું થાય છે અને વધારે પાણી આપે છે.

અસંખ્યાત શ્રદ્ધાળુ યાત્રીઓ ફલ્ગુના પટમાં 'સનાન' કરી પિતરો માટે ચોખા રાંધે છે અને પિંડ તૈયાર કરે છે. ચોખા, પાણી, માટલું અને છાણાં બધાંનું પ્રમાણ પંડાઓએ કાયમનું નક્કી કરી નાખ્યું છે. નિયમ પ્રમાણે પૈસા આપો એટલે પંડા બધી સામગ્રી લઈ આવે છે. છાણાં ગોઠવી સળગાવીને એના પર ચોખાનું માટલું મૂકી દો. અમુક વિધિઓ પૂરા થાય તેટલામાં ચરુ ચઢીને તૈયાર થાય જ.

ફલ્ગુને કાંઠે મંદિરો અને ધર્મશાળાઓની શોભા ભારે છે તેમાંયે શ્રીગદાધરના મંદિરનુ શિખર તો સહેજે ધ્યાન ખેંચે એવુ છે.

ગયાથી બોધિગયા તરફ જતા હોઈએ ત્યારે ફલ્ગુની સાચી શોભા જોઈ લેવી રેતીનો લાબો પહોળો પટ, આસપાસ તાડના ઊંચા ઊંચા ઝાડ, અને વચમા થઈને વાંકોચૂંકો જતો ફલ્ગુનો ક્ષીણ પ્રવાહ. પણ એને ક્ષુદ્ર કે નિસાર કોણ કહે? અહીં રામચંદ્ર અને સીતાજી આવી ગયેલા, બુદ્ધ ભગવાન ફરેલા, અને કેટલાયે સત્પુરુષો શ્રાદ્ધને કાજે આવેલા આ મહાતીર્થને નિસાર તો ન જ કહેવાય આખરે ફલ્ગુ એટલે સુદર એ જ અર્થ ખરો

૧૯૨૬-'૨૭

૩૮

ગરજતો શોણભદ્ર

'अय शोण शुभ-जलोऽगाध पुलिन मण्डित ।
'कतरेण पथा ब्रह्मन् सतरिष्यामहे वयम् ?' ॥
अेवम् अुक्तस् तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीद् अिदम् ।
'अेष पन्था मयोद् दिष्टो येन याति महर्षय' ॥

આસેતુહિમાલય ભારતવર્ષનો એકસામટો વિચાર કરનાર આ ક્ષત્રિય ગુરુશિષ્યની જોડી જ્યારે શોણનદ ઓળગતી હશે ત્યારે એમના મનમા શા શા વિચારો આવ્યા હશે? કુદરતના કવિ વાલ્મીકિએ વિશ્વામિત્ર અને રામ બંનેનો નિસર્ગપ્રેમ મુક્તકંઠે વર્ણવ્યો છે ત્રણે જનગણહિતકારી મૂર્તિઓ એમની ભાવનાનો ધોધ પણ શોણભદ્રની પેઠે વહેતો હશે અને આસપાસની ભૂમિને મુખરિત કરતો હશે

અમરકંટકની આસપાસની ઉન્નત ભૂમિ ભારતવર્ષની લગભગ મધ્યમા ઊભી છે ત્યાથી ત્રણ દિશાએ એણે પોતાની કરુણાનું સ્તન્ય છોડી દીધુ છે ભૌગોલિક રચનામા જેમની વચ્ચે ઘણુ સામ્ય છે, પણ બીજી રીતે સંપૂર્ણ વૈષમ્ય છે, એવા બે પ્રાતને એણે બે

નદીઓ આપી છે. નર્મદા ગુજરાતને ભાગે આવી, અને મહાનદી ઉત્કલને મળી.

અમરકંટકનો ત્રીજો સોન તે પીનરકાય શોણભદ્ર. નર્મદા સુદીર્ઘા છે, મહાનદી અષ્ટાવક્રા છે, જ્યારે શોણભદ્ર સુધીપ છે. લગભગ પાંચસો માઈલનું પરાક્રમ પૂરું કરી પટના પાસે એ ગંગાને મળે છે. શોણ પરથી જ શોણપુરનું સ્થાન પ્રખ્યાત થયું છે. કહે છે કે, ગ્રાહ જોડે ગજેન્દ્ર લડેલો તે ગંગા-શોણના સંગમ પાસેના ધરામાં જ. જાણે એ જ પ્રસંગને યાદગાર કરવા માટે હજી શોણપુરમાં લાખો લોકોની યાત્રા ભરાય છે, અને એ યાત્રામાં સેંકડો હાથીઓ વેચાય છે.

સિન્ધુ અને બ્રહ્મપુત્ર સાથે શોણભદ્રને નર નામ આપી પ્રાચીન ઋષિઓએ એની બરાબર કદર કરી છે. બનારસથી ગયા જતાં એ મહાકાય અને મહાનાદ નદનાં દર્શન થયેલાં. ગાડી મોટા પુલ પરથી જાય અને શોણભદ્રનો, કેમે કર્યો ખૂટે નહીં એવો પુલિનમંડિત મહાપટ દેખાયા કરે. સાંકડી ખીણમાંથી પોતાનો વિકાસ અટકયાની અધીરાઈથી દોડતાં દોડતાં એકદમ વિશાળ ક્ષેત્ર મળવાથી ક્યાં જાઉં ને ક્યાં ન જાઉં એમ થઈ ગયેલું એના મોઢા પર સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. नाल्पे सुखम् अस्ति; यो वै भूमा तत् सुखम् એમ માનનારા મહર્ષિઓ શોણને કાંઠે આરો શોધતા ફરતા હશે, ત્યારે એમના મનમાં શા શા વિચારો આવ્યા હશે? એ તો વિશ્વામિત્ર જાણે અથવા મખત્રાતા પ્રભુ શ્રીરામચંદ્ર જાણે.

૧૯૨૬–'૨૭

૨૯

તેરદાળનુ મૃગજળ

પરણ્યા પછી થોડે જ દિવસે અમે શાહપુરથી જમખડી ગયા પિતાશ્રી અમારા પહેલા ત્યા પહોચી ગયા હતા રાત પડ્યે અમે કુડચી સ્ટેશને ઊતર્યા ત્યાથી રાત્રે જ બળદગાડીમા બેસીને ઊપડ્યા બન્ને બળદ ઘોળા અને કદાવર હતા રગ, શીગડાનો આકાર, મુખમુદ્રા અને ચાલવાની ઢબ, એ બધામા બન્ને સરખા હતા અમારે ત્યા આવી જોડીને ખિલ્લારી કહે છે આ બળદોએ અમને ચોવીસ કલાકની અદર ૩૫ માઈલ પહોચાડી દીધા

જમખડી જતા રસ્તામા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ તેરદાળ આવે છે તેરદાળ પાસે અમે પહોચ્યા ત્યારે મધ્યાહ્નનો સમય થયો હતો જમણી બાજુ ખેતરો દૂર દૂર પથરાયેલા હતા ઘણે દૂર લગભગ ક્ષિતિજ પાસે એક મોટી નદી વહેતી હતી પાણી પર સખત તડકો પડતો હોવાથી એ ચળકાટ મારતુ હતુ અને પાણી ભના જોરથી વહે છે એનો પણ કઈક ખ્યાલ આવતો હતો આવી સુદર નદીને કાંઠે ઝાડ કેમ ઓછા, એ હુ સમજી ન શક્યો મે ગાડીવાળાને પૂછ્યુ, 'આ નદીનુ નામ શુ ? કેવડી મોટી દેખાય છે ? એ કૃષ્ણા નદી તો ન હોય ?' ગાડીવાળો હસ્યો 'અહી વળી નદી કેવી ? એ તો મૃગજળ કહેવાય પાણીના આ દેખાવથી બિચારા તરસ્યા હરણા છેતરાય છે, અને તડકામા દોડી દોડી તરફડિયા મારીને મરી જાય છે, તેથી એને મૃગજળ કહે છે '

મૃગજળ વિષે મે વાચેલુ તો હતુ મૃગજળમા ઉપરના ઝાડનુ પ્રતિબિબ પણ દેખાય છે, રણમા ચાલતા ઊટના પડછાયા પણ દેખાય છે, વગેરે માહિતી અને એના ચિત્રો મે ચોપડીમા જોયેલા પણ હુ માનતો કે ઝાઝવા તો આફ્રિકામા જ દેખાતા હશે સહરાના ઝ્રુની એકવીસ દિવસની મુસાફરીમા જ એ અદ્ભુત દશ્ય જોવા મળતુ હશે

હિંદુસ્તાનમાં પણ મૃગજળ સંભવે છે એવી મને કલ્પના હોત તો, હું આટલી સહેલાઈથી અને આટલો આબાદ છેતરાઈ ન જાત.

હવે હું જોઈ શકયો કે, અમે જેમ જેમ ગાડામાં આગળ જતા હતા તેમ તેમ પાણી પણ જોડે જોડે આગળ ખસતુ જતું હતુ. મેં એ પણ જોયું કે, પાણીની આસપાસ લીલોતરી નહોતી, અને પાણીનો પટ આસપાસની જમીનથી નીચાણમાં નહોતો; જમીન ઉપરથી જ પાણી વહેતું હતું! ઉપરની હવામાં પણ તડકાની અસર દેખાતી હતી. પછી તો ઝાંઝવાંની મજા જોવામાં અને એનું સ્વરૂપ સમજવામાં ભારે આનંદ આવવા લાગ્યો. બિચારા બળદો અર્ધ આંખો મીંચીને પોતાની ગતિના તાલમાં એકસરખા ચાલતા હતા. એકાદ બળદ ચાલતાં ચાલતાં મૂતરે તેનો આલેખ જમીન પર પડતો, તે થોડી જ વારમાં સુકાઈ જતો. અમે અર્ધે અર્ધે કલાકે કૂજામાંથી પાણી લઈને પીતા, તોયે તરસ છીપતી નહીં.

આમ કરતાં તેરદાળ આવ્યું. ધર્મશાળા પથ્થરની બાંધેલી હતી. દેશી રાજ્યનું ગામ એટલે ધર્મશાળા સરસ બાંધેલી હતી; પણ ધૂમ તડકાને લીધે એ પણ અળખામણી લાગી. મુકામે પહોંચ્યા પછી હું તળાવમાં નાહી આવ્યો. સાથે પૂજાના દેવો હતા. એમને નેતરની પેટીમાંથી બહાર કાઢી પૂજા માટે ગોઠવ્યા. દેવોમાં એક શાલિગ્રામ હતો. એ તુલસીપત્ર વગર જમે નહીં, એટલે દડદડતે ધોતિયે, પણ ઉઘાડે પગે હું તુલસીપત્ર લેવા ઊપડ્યો. એક ઘરના આંગણામાં ધોળી કરેણનાં ફૂલ પણ જડ્યાં ને તુલસીપત્ર પણ મળ્યાં. બપોરનો વખત, પેટમાં ભૂખ, પગ દાઝે, માથું તપી ગયેલું, — આવા ત્રિવિધ તાપમાં હું પૂજા કરવા બેઠો. દેવો કંઈ ઓછા ન હતા. ઈશ્વર એક છે ખરો, પણ તેથી બધાની વતી એક જ દેવની પૂજા કરું તો ચાલે એમ ન હતું. પૂજા કરતાં આંખે અંધારાં આવ્યાં. માંડ માંડ પૂજા પૂરી કરી અને જમીને જરા સૂઈ ગયો.

સ્વપ્નમાં હરણાંનું એક મોટું જૂથ દાનાની જેમ દોડતું મૃગજળનાં પાણી પીવા જતું હતું.

૧૯૨૫

૪૦

ચર્મણ્વતી ચંબલ

જે નદીમા સ્નાનપાન કર્યું હોય તેમનું જ ઉપસ્થાન કરી કરવાનો સંકલ્પ છે ત્યા એમા એક અપવાદ કર્યા વગર રહેવાતું નથી મધ્ય દેશની ચંબલ નદીના દર્શન કર્યાનું સ્મરણ નથી, પણ પૌરાણિક કાળના ચર્મણ્વતી એ નામ સાથે એ નદી સ્મરણમા કાયમની થઈ ગઈ છે નદીના નામો એના કાંઠા પરના પશુ, પક્ષી કે વનસ્પતિ ઉપરથી પડયાના દાખલાઓ છે દૃષદ્વતી, સરસ્વતી, ગોમતી, વેત્રવતી, કુશાવતી, શરાવતી, વાઘમતી, હાથમતી, સાભ્રમતી ઇરાવતી, ઇત્યાદિ નામો તે તે પ્રજાનું સૂચન કરે છે નદીના નામમા જ એની સંસ્કૃતિ વ્યક્ત થાય છે ત્યારે ચર્મણ્વતી એ નામ શુ સૂચવે છે? એ નામ સાંભળતાવેત દરેક ગોસેવકના શરીર ઉપર રુવાટા ઉભાં થયા વગર રહે નહી

પ્રાચીન રાજા રતિદેવ અમર કીર્તિ મેળવી ગયો મહાભારત જેવો વિરાટ ગ્રંથ રંતિદેવની કીર્તિ ગાતા થાકતો જ નથી એ રાજાએ આ નદીને કાંઠે અનેક યજ્ઞો કર્યા તેમા જે પશુઓ મરાતા તેના લોહીથી નદી હમેશાં લાલ રહેતી એ પશુઓના ચામડા સૂકવવા એ નદીને કાંઠે એટલા બધા પથરાયેલા રહેતા કે એ નદીનુ નામ જ ચર્મણ્વતી પડયુ મહાભારતમા ઉત્સાહપૂર્વક એક પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે રંતિદેવના યજ્ઞમા એટલા બધા બ્રાહ્મણો ઊમટતા કે કોઈક કોઈક વાર રસોઇયાઓને ભૂદેવોને વીનવવુ પડતુ કે ભગવન્! આજે માંસ ઓછુ રંધાયુ છે, આજે કેવળ પચીસ હજાર જ પશુ મારેલા છે એટલે શાક કંઈક વધારે લેશો

તે વખતનો હિંદુ ધર્મ અને આજનો હિંદુ ધર્મ એમા કેટલુ અંતર પડયુ છે! ગ્રીક લોકોના 'હેકેટોમ' ને ટીકા પાડે એવા મેગા મોગા યજ્ઞો કરી સ્વર્ગના દેવોને તેમ જ ભૂદેવોને તૃપ્ત કરીશુ એ તે વખતના ધાર્મિકોના કોડ હતા પાછળના ધાર્મિકોએ સવાલ ઉઠાવ્યો —

वृक्षान् छित्वा, पशून् हत्वा, कृत्वा रुधिर कर्दमम्
स्वर्ग चेत गम्यते मर्यै नरक केन गम्यते ?

'ઝાડો તોડીને, પશુઓને મારીને અને લોહીનો કાદવ બનાવીને જો પ્રાણીથી સ્વર્ગે જવાતુ હોય, તો નરકે જવાનુ સાધન કયુ ?' એ ચર્મણ્વતી નદીને કાંઠે કેટલીક લડાઈઓ થઈ હશે! માણસે માણસનુ લોહી પણ વહેવડાવ્યુ હશે પણ ચબલનુ નામ લેતા રાજા રતિદેવના જમાનાનુ જ સ્મરણ થાય છે

આપણને જો આટલો ઉદ્વેગ થાય છે તો સમસ્ત-પ્રાણી માતા ચર્મણ્વતીને તે વખતે શુ થતું હશે?

૧ ૨૬-૨૭

૪૧
નદીનું સરોવર

આપણા દેશમા સૌદર્યસ્થાનો એટલા બધા વેરાયા છે કે કોઈ એનો હિસાબ જ રાખતુ નથી જાણે કુદરતે ઉડાઉપણુ કર્યું એની માણસ એને સજા કરે છે જેમ આશ્રમમા ચોવીસે કલાક બાપુજી સાથે રહેવાની અને વાતો કરવાની તક જેમને મળી છે, તે લોકો બાપુજીનું મહત્ત્વ સમજતા મટયા છે અને બાપુજીનો ભાવ પણ પૂછતા નથી, તે જ પ્રમાણે આપણા દેશમા કુદરતની ભવ્યતાનુ થયુ છે

અમે માણિકપુરથી ઝાસી જતા હતા. રસ્તામા હરપાલપુર અને રોહા વચ્ચે અચાનક એક વિશાળ સુદર દૃશ્ય જોયુ આ સરોવર છે કે નદી? એની પણ ખબર ન પડે આસપાસના ઝાડો એટલા તો કાઠાની નજીક આવ્યા હતા કે આ નદી ન જ હોઈ શકે એમ અનુમાન નીકળતુ પણ સરોવરની તો ચારે બાજુ ઓછીવત્તી ઊચી ટેકરી જોઈએ અહી સામી બાજુ એક ઊચો પર્વત આસપાસના જગતને આશીર્વાદ આપતો ઊભો હતો અને પાણીમા જોનાર લોકોને પોતાનુ અવળુ દર્શન આપતો હતો દાઢી રાખીને માથુ મૂડાવનાર મુસલમાનોની પેઠે આ પહાડે પોતાની તળેટીમાં જગલ ઉગાડીને પોતાના શિખરનુ તાલુ કર્યુ હતુ

પુલની ડાબી બાજુ પાણીના વિસ્તાર વચ્ચોવચ એક નાનકડો બેટ હતો, બે એક ફૂટ લાંબો અને એક હાથ પહોળો, અને પાણીના પૃષ્ઠભાગથી કાંઈ નહી તો ખાસો છ ઇચ ઊંચો હશે એટલે આ બેટનો તોર જોવા જેવો હતો જાણે પાસેના પહાડને કહેતો હોય કે તુ તો તીરે ઊભો ઊભો તમાસો જોયા કરે છે, હુ જુવો કેવો જલવિહાર કરુ છુ —"માહી પડ્યા તે મહાસુખ માણે, દેખનહારા દાઝે (દાઝે) જોને!"

ત્યારે આ નદી છે કે સરોવર? હમણા જ બેલાતાલ સ્ટેશન ગયુ એટલે આ પ્રદેશમા ઠેકઠેકાણે તળાવો હશે એમ લાગ્યુ પણ ખાતરી ન થઈ ડબ્બામા બેસનારા લોકોને પુછાય ખરુ, પણ એક તો પેસેન્જર ગાડી હોવા છતા દિવાળીના દિવસોને કારણે સ્થાનિક મુસાફરો ન હતા, અને હોત તોયે તેઓ ઝાઝી માહિતી આપી શકે એમ થોડી જ આશા રખાય? જમાનાઓ સુધી જીવનયાત્રા વિષમ થવાને કારણે લોકોના જીવનમાથી તમામ કાવ્ય સુકાઈ ગયુ છે એટલે જે સવાલ પૂછીએ તેનો જવાબ વિષાદમય બેદરકારીનો જ મળે છે લોકોની ભજનમનસાઈ હજી કાઈક ટકી છે, પણ કાવ્ય, ઉત્સાહ અને કલ્પનાના ઉડ્ડયનો હવે સ્મૃતિશેષ જ થયા છે

પણ આટલુ સુદર દૃશ્ય જોયા પછી કાઈ વિષાદના વિચારો સેવાય? મુસાફરીમા હમેશા હુ એક બે નકશાઓ સાથે રાખુ જ છુ બલિહારી આધુનિક જમાનાની, આવાં સાધનો સહેજે મળે છે મે Road Map of India (મોટરવાળાનો નકશો) કાઢી જોયો હરપાલપુર અને મઉરાનીપુર વચ્ચે થઈને એક લાબી નદી દક્ષિણથી ઉત્તરે દોડે છે, બેતવાને જઈને મળે છે અને બેતવાની મારફતે હિમતપુર આગળ પોતાના નીર જમુનાના ચરણે ધરે છે, 'પણ આ નદીનુ નામ શુ?' મે નકશાને પૂછ્યુ એ આળસુ કહે, 'જોને ક્યાક નોંધેલુ પડ્યુ હશે' અને ખરેખર એ જ ક્ષણે નામ જડયુ —ધસાન! આટલા બધા ડાહ્યા ડમરા શાત પાણીનુ નામ 'ધસાન' શી રીતે પડ્યુ હશે? આ તો એનુ અપમાન કહેવાય હુ હોત તો આ નદીનું નામ પ્રસન્ના રાખત મદસ્રોતા રાખત અથવા હિમાલયની માફી માગીને એને મદાકિની કહેત

પણ આપણને શી ખબર કે જે લોકકવિએ આ નદીનું નામ ધસાન પાડયું તેણે તેનું દર્શન કઈ ઋતુમા કર્યું હશે ચોમાસું પુરજોસમા બેઠું છે, આસપાસના પહાડો વાદળાને ખેચી પાડી રગદોળે છે અને મસ્તી કરનારાં નીર હાથીના વેગથી ઉત્તરની દિશાએ ધસે છે, ખબર નથી પડતી કે પાસેની ટેકરીએ ટકશે કે ગબડી પડશે એવે વખતે લોકકવિ બોલ્યો હશે, "જુઓ તો આ ધસાન નદીનું તોફાન, જાણે મહારાજ પુલકેશીની સેના ઉત્તર જીતવા નીકળી છે!'

પણ અત્યારે એ નદી એટલી શાત લાગતી, કે જાણે ગોકુળમા તોફાન કર્યા પછી જશોદા માતા આગળ ગરીબ ગાય બનેલો કનૈયો!

સવારે ઊઠીને નાસ્તા વખતે આગની અણધારી ઉજાણી મળી એટલે એને કોણ છોડે?

ધરાઈને ખાધા પછી સગાવહાલાનું સ્મરણ થવાનું જ હવે આ ધસાનનું મગનદર્શન ઇષ્ટ મિત્રોને શી રીતે કરાવાય? નથી પોતાની પાસે કૅમેરા અને નથી ટ્રેનમાથી ફોટો પાડવાની સગવડ અને ફોટોનું ગજું કેટલું? ફોટોમા જો બધો આનદ મવડાવી શકાત તો રખડવાની તકલીફ કોઈ ન લેત હું કવિ હોત તો આ દશ્ય જોઈ હૃદયના ઉદ્ગારોની એક અગિના જ ધસાવત પણ એ પણ ભાગ્યમા નથી એટલે દૂધની તરસ છાસથી છિપાવવાને ન્યાયે આ કાગળ લખું છું ભારતની ભક્તિ માણનારો કોઈ સમાનધર્મા ઝાંસીથી પચાસ માઈલ અતર આવેલે આ ઠેકાણે દર્શને જરૂર આવશે

સ્ટેશન બરવાસાગર, ૧૪–૧૧–'૩

તા ૧૬–૧૧–૩

ધસાનથી આગળ વધ્યા અને ઓરછા આગળ બેતવા નદી જોઈ એ નદી પણ સારી પેઠે રૂપાળી હતી એના પ્રવાહમા કેટલાયે પથરા અને કેટલાયે ઝાડો હતા એના લાવણ્યમા અલૂણું કહેવાય એવું કશું ન હતું દૂર દૂર ઓરછાના મદિરો અને મહેલો દેખાતા હતા, કયાય કાદવનું દર્શન ન મળે આ અનાવિલા નદી જોઈને ઝાસી પહોચ્યા ત્યા શ્રી મૈથિલીશરણના ભાઈ— સિયારામશરણ અને ચારુશીલાશરણ

પોતાના પરિવારના બીજા ભાઈઓ સાથે ખાવાનું લઈને આવ્યા હતા. મારા મનમાં શંકા હતી કે કાવ્યો વાંચી વાંચીને કાવ્યો ઉપજાવનારા આપણા કવિઓ જેમ કુદરતનું પ્રત્યક્ષ દર્શન હૃદયથી કરતા નથી, તેમ આ કવિભાઈઓએ પણ ધસાન અને બેતવા વિષે કશું લખ્યું ન હોય એટલે મેં એમને સીધેસીધું કહ્યું કે, જો એ બે નદીઓ વિષે તમે કશું ન લખ્યું હોય તો નિંદાને પાત્ર છો ! સિયારામશરણે પોતાના વિનયથી મને પરાસ્ત કર્યો. એમણે કહ્યું, "ભૈયાજીએ (મૈથિલીશરણ) તો આ નદીઓ વિષે ગાતાં કહ્યું છે કે શોભામાં તો બુંદેલખંડની આ નદીઓ ગંગા-યમુના કરતાંયે ચઢી જાય, એટલે મારા મોટાભાઈ તો તમારા ઉપાલંભમાં આવતા નથી. મેં પોતે આ નદીઓ વિષે લખ્યું નથી એ ખરું, પણ હું કયાં ઘરડો થયો છું. મારે તો હજીયે ઘણું લખવું છે."

એમની પાસેથી મેં જાણ્યું કે ધસાનનું મૂળ નામ દશાર્ણ હતું. અને બેતવા તે વેત્રવતી એની મને ખબર હતી. દશાર્ણ = દશાઅણ = દશાણ=ધસાન. આટલું ધ્યાનમાં આવ્યા પછી ધસાન નામ વિષે મેં કરેલી ઉટપટાંગ કલ્પના ભેખડની પેઠે તૂટી પડી. કશા પુરાવા વગર કેવળ કલ્પનાને જોરે સંશોધન કરનાર મારા જેવા આ દેશમાં કેટલાયે હશે. એમની ભૂલ બતાવવા જેટલું જાણનાર કોઈ ન હોવાથી આવી નરી કલ્પના પણ ઇતિહાસ તરીકે રૂઢ થઈ જાય અને આગળ જતાં રૂઢિના અભિમાનીઓ ઝનૂનપૂર્વક એવી કલ્પનાને પણ વળગવા માગે!

મેં એક વાર 'વતી-મતી'વાળી નદીઓનાં નામ ભેગાં કર્યાં હતાં, તેથી જ વેત્રવતી ધ્યાનમાં રહી હતી. જેને કિનારે નેતર ઊગે છે, તે વેત્રવતી. દૃષદ્વતી (પથરાવાળી), સરસ્વતી, ગોમતી, હાથમતી, વાઘમતી, ઐરાવતી, સાબરમતી, વેગમતી, માહિષ્મતી (?), ચર્મણ્વતી (ચંબલ), ભોગવતી (?), શરાવતી. આટલી નદીઓ તો હમણાં યાદ આવે છે. બહુ શોધવા જઈએ તો હજીયે પાંચદશ મળી આવે. મહાભારતમાં જ્યાં તીર્થયાત્રા પ્રકરણ આવે છે ત્યાં કેટલાંય નામો ભેગાં કહેલાં છે. પરશુરામ, વિશ્વામિત્ર, બળરામ, નારદ, દત્તાત્રેય, વ્યાસ, વાલ્મીકિ, સૂત, શૌનક વગેરે પ્રાચીન 'રખડુ ભૂગોળવેત્તાઓ'ને પૂછ્યું હોય, તો તેઓ ઘણાં નામો આપશે. અવશ્ય ઉજાણી કાઢશે. આપણી નદીઓનાં નામો

પાછળ રહેલી માહિતી, કલ્પના, મન્ત્ર અને ભક્તિ વિશે હજીયે કોઈએ શોધખોળ કરી જ નથી પછી ભારતીય જીવન પાછુ સમૃદ્ધ શી રીતે થશે ?

નવેમ્બર, ૧૩

૪૨

નિશીથ-યાત્રા

જબલપુર નજીકના ભેડાઘાટ પાસે આવેલા નર્મદાના પ્રવાહનું રક્ષણ કરનારા સંગેમરમરના પહાડો અમે રાત્રિએ જોઈ આવીશું એવી કલ્પના મધ્યરાત્રિના સ્વપ્નમા પણ આવત નહી પણ 'અબ્ધિન્દુસિન્ધુ સુરખન્તરંગભગરંજિતમ,' એવુ જેનું વર્ણન એક કાળે સંધ્યાવંદન સાથે અમે ગાતા હતા તે શર્મદા નર્મદાના દર્શન કરવા માટે એ એક સુંદર કાવ્યમય સ્થાન હોવુ જોઈએ એવો એક અસ્પષ્ટ ખ્યાલ મનના કોઠારમા ક્યાક સંઘરાયો પડ્યો હતો

હિમાલયની યાત્રાએ જતા રસ્તામા હુ જબલપુરમા ઊતર્યો હતો, પણ ત્યારે ભેડાઘાટની નર્મદાનુ સ્મરણ સુધ્ધા નહોતુ થયુ ગંગોત્રી અને શ્રીનગરના ચિંતન આગળ નર્મદાનુ સ્મરણ ક્યાથી થાય ? નર્મદા કાંઠાની ગહનતાના મહાદેવને છોડી, હુ ગંગોત્રીની યાત્રાએ નીકળ્યો હતો

ફૈઝપુર કૉંગ્રેસ વખતે ફક્ત અજંટા જવાનુ અમે ઠરાવ્યુ હતું પણ રેલવે કંપનીએ ત્રેવડ ટિકિટો કાઢી અમારામા આડોઅવળો વધુ પ્રવાસ કરવાની વૃત્તિ જગાડી જબલપુરની યાત્રા મફત થાય છે તો જવામા હરકત શી ?—એવો વિચાર કરી અમે નીકળ્યા અમે કોઈ ખાસ કામ નિમિત્તે જબલપુર જતા નહોતા એ ખરુ પણ કેવળ એક દિવસની મોજ કરવી એવી પણ અમારી વૃત્તિ નહોતી

દેશમાના જુદા જુદા ધાર્મિક સ્થળો, ઐતિહાસિક સ્થાનો, કલામંદિરો અને નિસર્ગરમણીય દૃશ્યો જોવાં એને મેં કદી નરી નયનતૃપ્તિ માની નથી મંદિરમા જઈ જેમ આપણે દેવદર્શન કરીએ છીએ એ

જ રીતે ભૂમિમાતાની આ વિવિધ વિભૂતિના દર્શને આ યો છુ એવી જ ભાવનાથી મે મારી સઘળી યાત્રાએ આજ સુધી રી છે મારા દેશ ી રગેરગની માહિતી મને હોવી જોઈએ અ ે એ માહિતી સાથોસાથ ભક્તિની પણ વૃદ્ધિ થવી જોઈએ એવી મારી અપેક્ષા હોય છે

જેમ જેમ હુ પ્રવાસ કરુ છુ અને અભિમાન તથા પ્રેમથી હૃદય ભરાઈ જાય એવા દશ્યો જોઉ છુ તેમ તેમ એક વાત મને અસ્વસ્થ ર્યા જ કરે છે આવડો સુદર અને ભવ્ય આ મારો દેશ પરતત્ર છે એને માટે હુ જવાબદાર છુ પારતત્ર્યનુ લાછન કપાળે લઈને હુ આ અદ્ભુત રમ્ય દેશની ભક્તિ પણ શી રીતે કરુ એમ મને લાગી આવે છે આ દેશ મારો જ છે એમ શુ મારાથી કહી શકાય? હુ દેશનો છુ એમા તો શકા નથી કારણ કે દેશે મને જન્મ આપેલો છે તે જ મારુ પાલનપોષણ અખ કરે છે તે જ મને રહેવાને સ્થાન ખાવાને અન્ન અને આરામ માટે આશરો આપે છે મારા બાળ રચ્યાને એના જ આધારે હુ નિશ્ચિતપણે છોડી શક છુ જે ઉજ્જ્વલ ઇતિહાસ વડે હુ જગતમા ઊચ માથુ કરીને ચાલુ છુ એ આર્યોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પણ દેશે જ મને આપ્યો છે આમ મારુ સર્વસ્વ મને દેશ પાસેથી જ મળ્યુ છે પણ આ દેશ મારો છે એમ કહેવાયોગ્ય દેશને સારુ મે શુ કર્યુ છે? મારો જન્મ થવાની સાથે હુ તો દેશનો થયો પણ દેશને મારો છે એમ કહેતા પહેલા મારે જિ દગીભર ખપી જવુ જોઈએ

આ જાતનુ વિચારવમળ મનમા ઊઠી હુ ક્ષણભર અસ્વસ્થ થાઉ છુ પણ એ અવસ્થામાથી જ ધર્મનિષ્ઠા ઉત્પન્ન થઈ દૃઢ થાય છે આ અસ્વસ્થતાને લીધે જ સ્વરાજ્યસ ક પ બળવાન બને છે અને દેશ ખાતર — દેશમા અસહ્ય કષ્ટ ઉઠાવનારા ગરીબો ખાતર — યત્કિચિત્ પણ કષ્ટ સહન કરવાની તક મળે છે ત્યારે ઉપકૃત થયા જેવુ લાગે છે અને જેમ જેમ પ્રવાસ કરતો જાઉ છુ તેમ તેમ અગમા નવી શક્તિનો સચાર થતો લાગે છે જુવાનોને હમેશા જ હુ કહેતો આવ્યો છુ કે સ્વદેશમા ફરીને દેશનાં અને દેશના લોકોના દર્શન કરવાની એક પણ તક ન ગુમાવતા '

ઉપરના પ્રકારની ઉત્કટ ભાવના જ્યારે હૃદયમા ઉદય પામે છે ત્યારે પાસે કોઈ ન હોય તો સારુ એમ થાય એ સ્વાભાવિક છે આપણી નાજુક ભાવનાઓ લખીને લોકો સમક્ષ મૂકવી એ એટલુ કઠિન નથી પણ એ ભાવનાથી અસ્વસ્થ થતા આપણી જે વિહ્વળ દશા થાય છે ને આપણે જે ચેના કાઢીએ છીએ તે કોઈની નજરે પડે એ આપણાથી સહન નથી થતુ આથી હું જ્યારે જ્યારે ભક્તિયાત્રાએ નીકળુ છુ ત્યારે ત્યારે મને લાગે છે કે, હું એકલો જ જાઉં અને એકાંતમા જ નિસર્ગનો અનુનય કરુ તો ઠીક

પણ મારી જાત કાગડાની, એકના એકના સેવન કરેલુ કઈ જ મને પચતું નથી એટલે હુ અનિચ્છાએ પણ બધાને કહી વળુ છુ કે, 'મારાથી હવે થોભાવાનું નથી, હું તો આ નીકળ્યો ' અને પરિણામે કોઈ ને કોઈ સાથે આવે જ છે લોકોને થાય છે કે જોડે જવાથી આપણા ચર્મચક્ષુને એના પ્રેમચક્ષુની મદદ મળશે અને આપણો દેશ આપણે ચાર આંખે ધરાઈને જોઈ શકીશુ આ જ મારી સ્થિતિ મારા એક મિત્રને મે એક વાક્યમા જણાવી હતી કે, ' ... શોધુ છુ એકાન્ત, પણ સાધુ છુ લોકાન્ત '

છેવટે આ બધાનુ એ પરિણામ આવે છે કે, મારે સમુદાય જોડે પ્રવાસ કરવો પડે છે અને તેથી મારે મારી ઊછળતી મનોવૃત્તિઓ દબાવવી પડે છે અને એક બાજુ મન અતર્મુખ બનીને ચિંતનમગ્ન હોવા છતા બીજી બાજુ બહારની મડળીના વાતાવરણને અનુકૂળ થવુ પડે છે

પ્રવાસમા શુ કે ગમે તેના મહત્ત્વનું કામ કરતા શુ, જો મગળા ચરણમા એકાદુયે વિઘ્ન ન નડે તો મને કઈક ગુમાવ્યા જેવુ લાગે છે નિર્વિઘ્ન પ્રવૃત્તિ મારી સ્વપ્નસૃષ્ટિમાયે મે દેખી નથી, તો જાગૃતિમા તો એ ક્યાંથી જ આવે ? મોટા ઉત્સાહથી અમે ભુસાવળથી નીકળ્યા અને ઇટારસીમા પહેલી જ ટેસ વાગી અગાઉથી જણાવ્યા છતા ઇટારસીના સ્ટેશન માસ્તર અમારે સારુ કઈ વ્યવસ્થા કરી શક્યા ન હતા નવો ... જોડવામા આવે તો એન્જિનમા તે ખેચવાની તાકાત નહોતી,

કારણ ઇટારસીની પહેલા જ ગાડીને વધુમાં વધુ મા જોડાયા હતા ને સઘળા ડબામા માણસો ખીચોખીચ ભરાયા હતા

હવે અહીથી જ પાછા જવુ કે શુ ! કેવડી નિરાશા ! ! એક વિચાર આ યો કે મન વાળીએ અને આસુ લૂછવા સારુ અહીથી હોશગાબાદ સુધી મોટરમા જઈ નર્મદામાતાના દર્શન કરીએ ને ફૈઝપુર તરફ પાછા ફરીએ પણ એટલી હિમત હારવાનીયે હિમત ન થવાથી છેવટે અમે આવેની ગાડીમા જેમતેમ કરીને ઘૂસ્યા

જબલપુર જઈને સ્થાનિક એક બે સજ્જનોની મદદથી અમે નજીકની એક ધર્મશાળામા જઈ પહોચ્યા અને મોટર મેળવવાની મહેનતમા પડ્યા

એકાદ મોટા ન્ય સાથે લઈને પ્રવાસ કરવામા જે વ્યવસ્થા શક્તિની આવશ્યકતા છે તે જ યુદ્ધોમા મોટા સૈન્યોની હિલચાલ કરવા માટે જરૂરી હોય છે એકાદ આશ્રમ એકાદી સસ્થા એકાદુ મદિર અથવા નાનામોટા સસ્થાન ચલાવવામા જે ગુણ અને શક્તિનો વિકાસ થાય છે તેનો જ ઉપયોગ એકાદ રાજ્ય અથવા સામ્રાજ્ય ચલાવવામા થાય છે કોઈ બાહોશ ખેડૂત તક મળતા ઉત્તમ કારભારી થઈ શકે છે અને જબરા કારખાના ચલાવનાર કલ્પક અને યોજક કારખાનદાર એકાદ સામ્રાજ્યના સૂત્રો સુખેથી ચલાવી શકે છે પ્રવાસમા મનુષ્યની જાતજાતની કુશળતાની પરીક્ષા થાય છે અને એમાં યોગ્યતાવાળા પુરુષો—અને સ્ત્રીઓ પણ—એ રીતે આપોઆપ આગળ નીકળી આવે છે

આ વિચાર અહી કેમ સૂઝ્યો એ જણાવવા સારુ નહી થોભીએ આપણે વેળાસર બે વાટ પહોચવાનુ છે, અને વરસાદ તો જાણે 'આ આ યો' એમ તોળાઈ રહ્યો છે ખરુ જોતા તો આ કઈ વરસાદના દિવસ નથી પણ હિદુસ્તાનના ચારે ખૂણાના લોકો ફૈઝપુરની મહાસભામા જઈ રહ્યા છે ત્યારે વરસાદને થયુ કે આપણે પણ જુદા જુદા સ્થાનો જોતા જોતા ફૈઝપુર થઈ આવીએ પણ શિયાળાના દિવસોમાં વરસાદના પગમા જોર નથી હોતું એટલે તોડતા ફોડતા તે રસ્તામા જ તૂટી પડ્યો ને ફૈઝપુર સુધી પહોચી શક્યો નહી ! તેના હાથમા

સ્વરાજ્યની જ્યોત હોત તો કદાચ લોકોએ તેને ઊઠીને આગળ ધપવા માટે મદદ કરી હોત

હશે અમારી મને મોટરો તેન વેગે ઊપડી અને સધ્યાકાળને વખતે અને ભેડાઘાટ પહોંચ્યા સંગેમરમરના ખડકો જોવા સારુ આ પદેના આવે વખતે ગઈ આવેનું નહી હોય પણ મ્હૃત ચેનાને વળી વખતની સાથે શુ લાગેવળગે?

* * *

અહીં આવીને અમે મોટી દુવિધામા પડ્યા નજીક જ એક ટેકરી પર મહાદેવનું મંદિર ઘેરીને ચોર્યાશી યોગિનીઓ તપ કરતી બેઠી હતી તપ કરતા કરતા અહલ્યાની પેઠે તે શિલારૂપ બની ગઈ હશે રામના ચરણનો સ્પર્શ થવાને બદલે મુસલમાનોના દડાઓનો સ્પર્શ થવાને લીધે એમાની ઘણીખરી યોગિનીઓની ભારે દુર્દશા થયેલી છે આ ટેકરીઓની પેલી પાર ધુવાધાર નામથી ઓળખાતો એક પ્રખ્યાત ધોધ છે એ જોવા જવુ કે સગેમરમરના ખડકો જોવા સારુ નૌકાવિહાર કરવો?

વિહાર કરવા સારુ નૌકા માત્ર બે જ હતી એટલે અમે બધા કોઈ એક વાત પર એકમત થઈએ એમા લાભ નહોતો માટે અમે બે ટુકડીઓ પાડી આ સ્થાન સગેમરમરના ખડક માટે જ પ્રસિદ્ધ હોવાથી મોટી ટુકડીએ એ બાજુ જવાનુ પસદ કર્યું થોડ઼ક જાણવાનુ છે તેમાના એ બાજુ જોઈ લેવામા જ ડહાપણ હતુ એમા શક નહી અમારી બીજી ટુકડીએ યોગિનીઓના દર્શન કરી ધુવાધાર જવાનુ નક્કી કર્યું અને અમે પગથિયા ચડવા લાગ્યા સર્વ યોગિનીઓના દર્શન અમે અમારા હાથમાની એક વીજળીની નાની મશાલની મદદથી ર્યા ! મૂર્તિઓ સુદર રીતે કોતરેલી ને કલાપૂર્ણ લાગી મદિરમાના મહાદેવ તથા તેમનો નદી પણ જોવાલાયક છે

મનમા વિચાર આવ્યો જ્યારે એમદલ ઈમા આપણે વાયન થઈએ છીએ ત્યારે તરત ઇલાજ કરીને આપણે સારા થઈએ છીએ ગામમા કોઈ રોગચાળાથી માણસો મરે ત્યારે તેમને તરત બાળી કે દાટી દઈએ છીએ જમીન પર દૂધ ઢોળાય તો એના અભ્ર ડાઘા

જમીન પર રહેવા ન જોઈએ એમ માની આપણે તે લીંપી નાખીએ છીએ. એવો મનુષ્યસ્વભાવ હોવા છતાં આપણી ખંડિત મૂર્તિઓ આપણે કેમ જેમની તેમ રહેવા દીધી છે? ધર્માન્ધ મુસલમાનોના અત્યાચારોનું સ્મારક રાખવા? કે આપણી કાયરતા અને સામાજિક બેજવાબદારીની કબૂલાત તરીકે? અપ્રતિમ કલામૂર્તિઓ તૈયાર કરવાનો કસબ આપણા દેશમાંથી નષ્ટ થયો હોય તો આવા પ્રાચીન અવશેષના નમૂના સાચવી રાખવા એ યોગ્ય ગણાત. પણ મેં જોયું છે કે આબુ પરના દેલવાડાના મંદિરમાં આરસની કારીગીરી કરનારાં કુટુંબોની કાયમી નિમણૂક કરવામાં આવી છે, અને મંદિરમાંના કોઈ પણ ભાગમાં કાંઈ ભાંગફોડ થઈ કે તરત અસલ જેવી જ તેની દુરસ્તી કરી લેવામાં આવે છે; અને એ જ રીતે લાહોરના મ્યૂઝિયમમાં પણ મેં જોયું છે કે મૂર્તિનો એકાદ કુશળ સર્જન ઘાયલ થયેલી મૂર્તિના હાથ પગ નાક હોઠ વગેરે સિમેન્ટની મદદથી બેમાલૂમ રીતે સાંધી સુધારી શકે છે. પરંતુ આપણાં મંદિરો યોગ્ય અથવા પુરુષાર્થી લોકોના તાબામાં છે જ ક્યાં? 'ધણી વગરનાં ઢોર' જેવી આપણા સમાજની સ્થિતિ છે!

યોગિનીઓના આશીર્વાદ લઈ અમે ટેકરી ઊતરવા લાગ્યા. હજુયે થોડો થોડો પ્રકાશ હતો એટલે અમે હસતાખેલતા પણ ઉતાવળે ધુવાંધારની શોધે નીકળ્યા. આગળ થનારાઓની લગામ ખેંચવાનું અને પાછળ રહેનારાઓને ચાબુક ચોડવાનું કામ એક જ જણને કરવાનું હતું. મારો અનુભવ છે કે તાજી આઝાદીથી છકેલ ઘેટાં વાછરડાંને જેમ જેમ પાસે લાવવા પ્રયત્ન કરીએ તેમ તેમ સંઘ છોડીને દૂર દૂર ભટકવામાં તેમને મોટી બહાદુરી લાગે છે. અને પછી તેમના પર ગુસ્સે થઈ તેમને પાછાં આણવામાં પડતા કષ્ટને કારણે સંઘપતિને પણ પોતાનું મહત્ત્વ વધ્યા જેવું લાગે છે. પરસ્પરની ખેંચતાણના ત્રાસની મજા બંનેથી છોડાતી નથી.

જ્યાં જોઈએ ત્યાં સફેદ સફેદ પથ્થર. જબલપુરનો જ એ પ્રદેશ! પણ એક ઠેકાણે અમને શંખજીરાનું એક ખેતર જ મળી આવ્યું. શંખજીરું એ એક અદ્ભુત વસ્તુ છે. પથ્થર તો ખરો જ; પણ બિલકુલ

લીસો. જાણે પેન્સિલમાંનું સીસું. નાનપણમાં એક વખત મને સંગ્રહણી થયેલી ત્યારે આ શંખજીરાની ભૂકી વસ્ત્રગાળ કરી માવાની બરફીમાં નાખી ખવડાવી હતી. ત્યારથી શંખજીરા પર મારી શ્રદ્ધા બેઠી હતી. આંતરડાંમાં મરડાથી જ્યાં જ્યાં જખમો પડ્યા હોય ત્યાં ત્યાં આ ભૂકી ભરાઈને તે પૂરવામાં મદદ કરે છે. અને જખમ પુરાઈ જતાં પેટમાંથી આપોઆપ નીકળી જાય છે. પથ્થરની ભૂકી એ થોડી જ પચવાની છે! પેટમાં રહે તો રોગ થાય. પણ પોતાનું કામ પૂરું થતાંવેંત ઉપકારનાં વચનો વસૂલ કરવા સારુ પણ તે વધુ દિવસ રહેવાની ભૂલ નથી કરતી

હવે તો ચારે બાજુ ઠીક ઠીક અંધકાર જામી ગયો. સર્વત્ર ભયંકર એકાંત હતુ અને અફાટ સમુદ્રમાં કોઈ વહાણ ચાલે તેમ એ એકાંતને કાપતી અમારી ટુકડી આગળ વધતી હતી. હવા કાંઈક ગૂંગળાયેલી લાગતી હતી. ક્યારે વરસાદ આવે એનો નેમ નહોતો. આકાશમાં જોયું તો કાળાં કાળાં અભ્રો વચ્ચે એક બાજુ એક જ તારકા ચળકતી હતી:—ચળકતી શાની? દુઃખે કષ્ટે બિચારી સહેજ ડોકિયું કરતી હતી. એક મોટા વિશાળ મકાનમાં કોઈ એકાકી વૃદ્ધા ગોખમાં બેસીને ખાલી રસ્તા પર જોતી હોય એમ. અમે આગળ ચાલ્યા. હવે જમીન ઠીક ઠીક ભીની હતી, વચ્ચે વચ્ચે પાણી અને કીચડનાં ખાબોચિયાં પણ આવતાં.

અંધારું ખૂબ વધી ગયું. ખાડાખડબામાંથી રસ્તો કાઢવો મુશ્કેલ પડવા લાગ્યો. આગળ જવાનો ઉત્સાહ ખૂબ ઓછો થઈ ગયો. આવી મુશ્કેલ જગ્યાએ અંધારી રાતે અમે અહીં સુધી આવ્યા એને જ પ્રવાસનો આનંદ માની અમે પાછા જવાનો વિચાર કર્યો. આવા નિર્જન અને ભયાનક સ્થળે ચોર ભેટે તો!—એવી શંકા મનમાં આવી.

કેટલાક લોકોને એકલા પ્રવાસ કરતાં ચોર-ચપેટાની બીક લાગે છે. મોટો સમુદાય હોય તો બીક જાણે સઘળામાં વહેંચાઈ જઈ, પ્રત્યેકને ફાળે બહુ ઓછી આવે છે અને એકમેકના આધારે પ્રત્યેક જણ પોતાની બીક મનમાં ને મનમાં પણ દાબી દઈ શકે છે. કેટલાક લોકોનું એથી ઊલટું જ હોય છે. એકલા હોતાં તેમને પોતાની કંઈ જ પરવા નથી

હોતી પોતાનુ ચાહે તે થાય મારામારી કરવાનો પ્રસગ આવે તો મનમુરાદ લડતા લડતા આમરજ્ઞ્ભેર આખે શરીરે માર ખાઈ લેવામા કઈ વિશેષ નુકસાન નથી, અને અહિસક વૃત્તિ હોય તો ગુસ્સો ન કરતા કે ડરીને નાસી ન જતા માર ખાતા રહેવાની મજા કઈ જુદી જ છે, કારણ કે સત્યાગ્રહી વૃત્તિએ ખાધેલો માર દેનારાને જ નડે છે કેમ કે અહિસકને મારનારો પ્રત્યેક ક્ષણે પોતાના જ મન સમક્ષ ફજેત થાય છે

પરતુ જ્યારે મોટી ટોળી સાથે હોય છે ત્યારે પ્રત્યેક જણ કેમ વર્તશે, એની આપણને ખાતરી નથી હોતી છોકરાઓ અથવા બૈરાઓ સાથે હોય ત્યારે જુદી રીતે જ વિચાર કરવો પડે છે પોતાની જાતને સકટમા નાખવામા જે નિજ્જત હોય છે તે એવે પ્રસગે અનુભવવામા નથી આવતી બધા જ સત્યાગ્રહી હોય તો જુદી વાત પણ મોટુ ખિચડીટોળુ સાથે લઈને સકટને કોઈએ કદી પણ જવુ નહી. શ્રીકૃષ્ણના કુટુમ કબીલાને લઈને જનારા વીર અર્જુનની પણ કેવી દશા થઈ તે આપણે પુરાણોમા વાચીએ જ છીએ

આ આવા અધારામા ખડકો વચ્ચે થઈને કયા સુધી જવુ અને ત્યા શુ જોવા મળવાનુ, એની કલ્પના ન હોવાથી અહીથી જ પાછા જવુ સારુ એવો વિચાર મનમા આવ્યો એટલામા જમણી બાજુએ એક નાનીશી તૂટીફૂટી ઝૂપડી નજરે પડી આવા નિર્જન પ્રદેશમા ચોર પણ શાની ચોરી કરે? પણ ચોરી કરીને થાક્યા પછી શાત અને નિશ્ચિતપણે બેસવા સારુ આ જગ્યા સરસ છે ચોરોની શોધ કરવા નીકળેલા લોકોને અહી સુધી આવવાની કલ્પના સરખી ન આવે ત્યારે શુ આ ઝૂપડીમા નિરજનનુ ધ્યાન ધરનારો કોઈ અનખ-ઉપાસી સાધુ રહે છે? અમે નજીક ગયા અદર કોઈ જ નહોતુ! ત્યારે તો આ ઝૂપડી સાધુની ન હોય ફકીર આખો દિવસ ગમે ત્યા રખડે પણ રાતે તો પોતાની મસીદમાં આવવાનુ ન જ ચૂકે અને બાવો હોય તો તેની રાત બહાર ક્યાયે ન વીતતા પોતાની સહચરી આગની ધૂણીના સહવાસમા જ જવાની

ત્યારે તો આ ઝૂપડી માછલા મારનાર માછીમારોની હોવી જોઈએ ચાહે તેની હો, આપણને તેનું શુ? આપણે થોડી જ આગની

લીસો જાણે પે
સગ્રહણી થયેની
બરફીમા નાખી
બેઠી હતી આ
ત્યા આ ભૂકી
જતા પેગમાર
જ પચનાની
થનાવેત ઉ
ભૂન નથી
હવે
ભય ૪ર
એકાતને
ળાયેની
જોયુ ?
હતી
હતી
ખા
ઠીક
પુ

પ્રમાણે નિસર્ગયાત્રાથી પ્રથમ કુતૂહલ જાગ્રત થાય છે, તેમાથી અદ્ભુતતા જન્મ લે છે અને તે સારી રીતે એકરી થતા, એકાએક ભક્તિનો ઉમળકો બહાર પડે છે 'ચાલો આપણે અહી શિલા પર બેસીને પ્રાર્થના કરીએ' પ્રાર્થના માટે આવુ પવિત્ર સ્થાન ને આવો શુભ કાળ હમેશા નથી મળતો સર્વે જણ ટપોટપ ક્યાંયે ત્યા ગોઠવાઈ ગયા અને 'ય બ્રહ્મા વરુણેન્દ્ર . 'નો-ધ્વનિ ધુવાધારને કાને પડયો

જેમ જુદા જુદા વખતે જુદા જુદા રાગ ગાવામાં આવે છે તેમ મને જુદે જુદે સ્થળે જુદા જુદા સ્તોત્ર સૂઝે છે હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે કન્યાકુમારી ત્રણ વખત ગયો હતો તે વેળા મને ગીતાનો દસમો તથા અગિયારમો અધ્યાય સૂઝયો હતો વિભૂતિયોગ અને વિશ્વદર્શનયોગનો ઉત્કટ પાઠ કરવા આરુ એ જ યોગ્ય સ્થાન છે. અને જ્યારે સિલોનના મધ્ય ભાગે—અનુરાધાપુર નજીક—મહેન્દ્ર પર્વતના શિખર પર સધ્યાસ્તે પહોચ્યો હતો, ત્યારે પાટલિપુત્રથી આકાશમાર્ગે આવી, આ શિખર પર ઊતરનાર મહેન્દ્રનુ સ્મરણ કરી ; ઈશાવાસ્યોપનિષદ બોલ્યો હતો અનાત્મવાદી બુદ્ધ શિષ્યોના આત્માને ઈશોપનિષદ સાભળી શુ થયુ હશે દેવ જાણે! અને પૂનાથી શિવનેરી ગયો હતો ત્યારે મસીદની ઊચી ભીતના પગથિયા ચઢી, શ્રી શિવાજી મહારાજના બાલ્યકાળની ક્રીડાભૂમિના દૂરથી દર્શન કરવા લાગતા, કોણ જાણે કેમ, માડૂક્યોપનિષદ ઠીક લાગ્યુ એ ઉપનિષદ શ્રી સમર્થને પ્રિય હતુ એમ માનવાનો કયાયે પુરાવો નથી પણ 'नान्तःप्रज्ञ न बहिःप्रज्ञ नोऽभयत प्रज्ञ न प्रज्ञानघनम् न प्रज्ञ नाप्रज्ञम्।' એ કડિન બોલવા લાગતા કેમ જાણે શિવાધીન મહારાષ્ટ્ર તેમ જ આત્મારામની અભેદ-ભક્તિ કરનારા સાધુસતો જોડે હું તન્ન એકરૂપ થઈ જતો હતો 'નથી જોઈતુ આ જુદુ વ્યક્તિત્વ, એકરૂપ સર્વરૂપ થઈ જઈએ આ સમસ્ત દશ્ય સાથે' એમ તે વખતે થઈ ગયુ હતુ ધુવાધારની મસ્તી અને તેના તુષારનુ હાસ્ય જોઈને અહી સ્થિતપ્રજ્ઞ ગાવુ ઠીક લાગ્યુ

ઉત્કટ ભાવનાનુ સેવન લાબા વખત સુધી કર્યા જ કરવુ જોઈએ એવુ કાઈ નથી એકાદ આલાપમા એક અખિલ ભાવસૃષ્ટિ સમાવી શકાય છે એકાદ જલબિંદુમા પ્રચડ સૂર્ય પ્રતિબિંબિત થઈ શકે

એમ૦ દીક્ષામંત્રથી યુગયુગનું અજ્ઞાન હટાવી શકાય એક ઘડીમાં અમે ધુંઆધારનું વાતાવરણ અમારું કર્યું આંખોની શક્તિ ખરેખરી અજબ છે! ધુંઆધારનું પાન મોંએથી કરવું અશક્ય હતું અમે થોડા જ કુંભસંભવ અગસ્તિ હતા! પણ અમારી બે નાનકડી કીકીઓએ એ અખંડ વહેનારા ધોધનું આકંઠ પાન કર્યું મને લાગે છે કે આવા દૃગ્પાનને આકંઠ ન કહેતાં આ-પાપણ કહેવું જોઈએ અમે સૌએ પોતપોતાની આંખોમાં આ લૂંટ એક ક્ષણમાં ભરી લીધી અને પાછા ફર્યા અમારી આ આખી ભૂતાવળ તરેહ તરેહની વાતો કરતી અને ગર્જના જગાવતી મોટરના અડ્ડા પર આવી પહોંચી

અહીં બ [illegible]વાળા સંગેમરમરના ખડકો જોઈ આવેલી ટુકડી અમને મળી પરસ્પરના અનુભવની અમે આપ લે કરી અને એ ટુકડીને મુરબ્બીવટથી સલાહ આપી કે આટલી રાતે ધુંઆધાર જવું કંઈ જ ઉપયોગનું નથી, તેથી તમે તૈલવાહનમાં બેસી સીધા જબલપુર જાઓ અમે મન તમે ગયેલ ઠેકાણે થોડો નૌકાવિહાર કરી તરત જ પાછા આવીએ છીએ ' અમારી આ સલાહ એ ટુકડીને રુચી કે નહીં તે [illegible] જાણે પણ માન્યા વગર ચાલે એમ ન હતું

રસ્તાની બાજુએ ઊતરતા ઊતરતા અને અંધારામાં ટિચાતા ટિચાતા અમે પ્રવાહના કિનારા પર્યંત પહોંચ્યા અને ફરી અમારી પણ બે ટુકડીઓ પાડી બે હોડીમાં અમે ચડી બેઠા અમારી હોડી આગળ નીકળી જ્યાં જોઈએ ત્યાં છલોછલ શાંતિ ભરી હતી અને કેમ જાણે તે કેટલે ઊંડે સુધી પ્રસરેલી છે તેનો તાગ લેવો હોય તેમ વચ્ચે વચ્ચે અમારી હોડીના હલેસાં તાલબદ્ધ અવાજ કરતાં હતાં ચંદ્ર પોતાની ટમટમતી મશાલ માથે ધરી 'આસપાસની શોભા દિવસે કેવી દેખાય છે એની કલ્પના કરો ' એવો કોયડો જાણે રજૂ કરતો હતો કેટલેક ઠેકાણે મિનમિન અંધારું હતું વચ્ચે વચ્ચે ચાંદની [illegible] હતા આકાશ નિરભ્ર નહોતું એટલે ચાંદની છાશ જેવી પાતળી બની ગઈ હતી અને આકાશમાંના વાદળા વચ્ચે વચ્ચે મલમલ જેવા પાતળા છે એ વાત તરફ ધ્યાન ખેંચાઈ જતું હતું બંને બાજુના સંગેમરમર[illegible] ખડકો કેવા ઊંચા દેખાતા હતા! ઊંચા અને સોહામણા!

જાણે કોઈ રાક્ષસોની જમાત જ વસેલી ન હોય! અને આ ખડકો વચ્ચે નર્મદાનો પ્રવાહ વળાંક લઈ લઈને પોતાનો ચક્રવ્યૂહ રચતો હતો.

ઊંચા ઊંચા ખડક અથવા પહાડ જ્યાં બહુ પાસે પાસે આવે છે, ત્યાં 'પ્રાચીન કાળમાં એક સરદારે પોતાના ઘોડાને એડી મારી આ શિખરથી સામેના શિખરે કુદાવેલો' એવા પ્રકારની દંતકથા ચાલવાની જ. વાંદરા તો ખરેખર એવા કૂદકા મારે જ છે. અહીં પણ આવી વાતો હોડીવાળા ખલાસીઓ પાસેથી તમને સાંભળવા મળવાની.

અહીં આ ખડકોમાં કેટલીક ગુફાઓ પણ છે. આ ગુફાઓમાં ઋષિમુનિઓ ધ્યાન ધરવા રહેતા હોવા જોઈએ જ, અને મધ્ય યુગમાં રાજકુલમાંના આપદ્ગ્રસ્ત લોકો તથા સ્વાતંત્ર્યની સાધના કરનારા દેશભક્તો પણ અહીં જ આત્મરક્ષણ સારુ લપાઈ રહેલા હશે, અને પછી છછુંદરની જેમ સરતી હોડીઓ એવા લોકોને ગુપ્તપણે આહાર, સમાચાર અને આશ્વાસન પહોંચાડતી હશે. આ ગુફાઓને જો વાચા હોત તો ઇતિહાસમાં ન નોંધાયેલો એવો કેટલોયે વૃત્તાંત એમણે આપણને જણાવ્યો હોત.

હોડીમાં કોતરની વચ્ચોવચ જતાં જતાં અમે એક એવે ઠેકાણે આવ્યા કે જેને શાંતિનું ગર્ભગૃહ કહી શકાય. અહીં અમે હલેસાં બંધ કરાવ્યાં, શ્વાસ પણ સંભળાશે એ ભયે મંદ કર્યો. પ્રાર્થનાના શ્લોક અમે ત્યાં બોલ્યા કે નહીં તેનું સ્મરણ નથી. પણ મેં માત્ર મનમાં સોળ ઋચાઓનું પુરુષસૂક્ત મોટી ઉત્કટતાથી બોલી લીધું. પછી લાગ્યું કે આટલી શાંતિમાં આપોઆપ સમાધિ જ લાગવી જોઈએ. કેટલો વખત ગયો એ કોણ જાણે. પણ એટલામાં ડબ ડબ ડબ કરતી બીજી હોડી આવી પહોંચી. તેમાંની ટોળીએ એક મંજુલ ગીત ગાવાની શરૂઆત કરી. આસપાસનાં કોતરો તેનો પ્રતિધ્વનિ કરવો કે ન કરવો એ દુવિધામાં અરધોપરધો ઉત્તર દેતાં હતાં.

હવે અહીંથી આગળ જવું શકય નથી, અહીંથી પાછા જ વળવું જોઈએ એમ હોડીવાળાએ જણાવ્યું એટલે અમે દોડતા મનને પાછુ ખેંચી બોલ્યા, 'ચાલો ત્યારે તો! पुनरागमनाय च!'

હવે જવુ તો વર્ષાની આખરે, ચાદનીના દિવસ જોઈને દિવસ રાત આ મૂર્તિમત કાવ્યમા તરતા રહેવા સારુ જ જવુ ખરેખર, આ રમણીય સ્થાન જોઈને મનમા નિશ્ચય થયો કે જો ફરી વાર અહી આવવાનુ ન હોય તો અહીથી નીકળવુ પણ નહી

ઓક્ટોબર ૧૯૩૭

૪૩

ધુવાધાર

પહેલા, બીજા, ત્રીજા! ધુવાધાર હમણા ત્રીજી વાર જોઈ લીધો ધુવાધાર નામ સરસ છે નામમા જ આખુ દશ્ય આવી જાય છે પણ આ વખતે એ પ્રપાત જોતા જોતા મનમા ઊગ્યુ કે એને ધાર-ધુવા કેમ ન કહું ધાર પડે છે, ફુવારા ઊડે છે અને તરત એના તુષાર થઈને ધૂમસ જેવા ગોટા હવામા દોડે છે, માટે ધારધુવા એ જ નામ બધ બેસે છે પણ એ નામ ચાલે નહી।

જબલપુરથી ત્યાના ગોળમટોળ પથરા અને ચળકતા તળાવ જોતા જોતા નર્મદાના કિનારે આવી પહોચીએ છીએ રસ્તાનું દશ્ય કહે છે કે આ કાવ્યભૂમિ છે જ્યા જુઓ ત્યા નાનામોટા ઝાડ રમતો રમવા ઊભાં છે પાસે એક મોટી ભેખડ પડી ગઈ છે પણ એને માથે, ઊગેલા ઝાડ પોતાના અરધા મૂળિયા છૂટા પડ્યા છતા જરા સરખા પણ ગમગીન કે ચિતાતુર નથી દેખાતા એવા ઝાડો પાસેથી જીવનદીક્ષા લઈને જ આગળ જવાય

ભેખડ તો તૂટી, પણ તૂટેલો ભાગ કઈ સહેજે જમીનદોસ્ત થાય નહી એણે એક બે મિનારા અને એક મોટુ શિખર બનાવી રાખ્યુ છે, જે કહે છે કે જો વિનાશમાથી પણ નવી સૃષ્ટિ ન બનાવીએ તો અમે સ્વપ કવિ શાના? ભેખડ ઉપરથી નીચેનુ પથરા પાણીનુ દશ્ય દઢતાના ને તરલતાના વિચારો એકસામટા મનમા પેદા કરતુ હતુ પુન ઓળગી આગળ આવ્યા અને યોગિનીની ટેકરી તજેનુ અનેક વાર

જોયેલું મજાનું દૃશ્ય જોયું. આ દૃશ્ય એટલું તો ગરીબડું છે કે એના પ્રત્યે ચીડ ચડતી નથી. અહીંના ગરીબ કારીગરો પથરામાંથી નાનીમોટી ચીજો બનાવી વેચવા બેઠા છે. ધોળા, કાળા, લાલ, પીળા, વાદળી અને કાબરચીતરા સંગેમરમરના બાણની પડખે શંખજીરાના ઢગલાઓ, શિવાલયો, હાથીઓ અને એવા જ નાનામોટા રમકડાં સ્વયંવર માંડીને ઊભાં હોય છે. જેની નજરમાં આવે તે એમને ઊંચકીને લઈ જાય. આ બધાં રમકડાં આજે એક આસન ઉપર બેઠાં છે. કાલે કોણ જાણે કયું રમકડું ક્યાં જશે? કેટલાંક તો હિંદુસ્તાન બહાર પણ જશે અને ત્યાં વરસો સુધી ધુવાધારનું ધારાવાહિક સંગીત યાદ કરી કરીને મૂકપણે તે સંભળાવશે.

બે વાર અહીંથી ધુવાધાર સુધી ચાલવાની તપશ્ચર્યા કરી હતી. પહેલી વારની મુસાફરી રાત્રીની હતી. બીજી વારની સવારની નાહવા ટાણેની હતી. દરેકનું કાવ્ય જુદું. આજે ત્રીજો પ્રહર પસંદ કર્યો હતો. આ વખતે ઝાઝી તપસ્યા કરવી પડી નહીં. બ્યોહાર રાજેન્દ્રસિંહજીએ પોતાનું તૈલવાહન (મોટર) આપ્યું હોવાથી અમે લગભગ ધુવાધાર સુધી વગર મહેનતે પહોંચ્યા. શંખજીરાના ખેતર પાસે ઊતરી, ત્યાંના વગડાની ત્રણ દુકાનો વટાવી, પથરા વચ્ચે થઈને ધુવાધાર પહોંચ્યા. પથરાઓ જેમ અગવડ ઊભી કરતા જાય તેમ ચાલવાનો સ્વાદ વધે. આમ કરતાં કરતાં ધુવાધાર પાસે પહોંચ્યા.

પ્રપાત એટલે જીવનનો અધઃપાત, પણ અહીં એવું લાગતું નથી. પહેલી વાર ગયેલા તે ડિસેમ્બર મહિનામાં અને અંધારામાં. આકાશનાં વાદળાંઓ ચંદ્ર સામે કાવતરું કરીને બેઠાં હતાં. એટલે ચાંદની રાત હોવા છતાં ત્યાં અમાસની ભીષણતા હતી. અમાસની રાતે આકાશના તારાઓ એ ભીષણતાને હસી કાઢે છે. પણ વાદળાં આગળ એની પણ આશા રહી નહીં. પરિણામે તે રાતે ધુવાધારે જ પોતાની ભવ્યતાથી અમને પ્રસન્ન કરવા પડેલા. રાતની પ્રાર્થના કરી અમે એ આનંદ પચાવ્યો અને પાછા આવ્યા.

બીજી વાર ગયા હતા તે ત્રિપુરી કોંગ્રેસ પછી નવ દસ વાગ્યે વધતા તડકાના સ્વાગત સાથે. ધુવાધારનાં સંપૂર્ણ દર્શન એ જ વખતે

કરી શકયા હતા. માર્ચ મહિનો હતો એટલે પાણીમાં ઉનાળો દુકાળ ન હતો. ભેખડનાં કેટલાંક ખડબચડાં પગથિયાં ઊતરી નીચેથી અમે ધુંવાંધાર પડતો જોયો. પાણીનો એ વેગ અને ફુવારાની એ ચંચળતા આશ્ચર્યકારક રીતે ચિત્તને સ્થિર કરે છે. પાણી તરફ જોયા જ કરીએ અને પછી અનુભવીએ કે નાનવોમેશશાલિની ધારાઓ વેગની સમાધિ ધારણ કરી ઊભી છે! તે જ વખતે હું જોઈ શકયો કે ત્યાંના લીલ-વાળા પથરાઓ ઉપરથી ગમે તેવા દેખાતા હોય, પણ અંદરથી તો પ્રેમનો રંગ ખીલવતા લાલ છે પાણીના જોરે પથરાનો એક કકડો ઊડી ગયો અને જાણે ઘા પડયો હોય તેમ અંદરનો ગુલાબી લાલ રંગ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યો.

ધુવાંધાર જોવાની સારામાં સારી મોસમ તે દિવાળીની. વરસાદ નહીં હોવાથી રસ્તામાં કયાંયે કાદવ ન હતો. ચોમાસામાં આવીએ છીએ ત્યારે આખો પ્રદેશ જળબંબોળ થવાથી પ્રપાતને સ્થાન જ હોતું નથી. જ્યા અત્યારે હૃદયને હચમચાવી મૂકનારો ધોધ છે, એ જ ઠેકાણે ચોમાસામાં માથામાં ચક્કર આવે એવાં વમળ દેખાતાં હોવાં જોઈએ. એ વમળનું રુદ્ર સ્વરૂપ જોવા માટે જો અહીં સુધી અવાતું હોય તો હું આવ્યા વગર રહુ નહીં. વમળ એટલે ક્રાંતિનું પ્રતીક. એનું આકર્ષણ અનેરું જ હોય. કોક વખતે જીવલેણ પણ નીવડે!

દિવાળીના વખતે જલરાશિ સૌથી વધારે પુષ્ટ, પ્રપાતની શોભા સૌથી સમૃદ્ધ અને માહ તડકાના સેવન પછી તુષારના વાદળાની ચૂંદીઓ સૌથી વધ રે આહ્‌લાદક હોય છે. જેવી અપેક્ષા કરી હતી તેવું જ આજનું દશ્ય હતુ. તુષારના ગોટેગોટા દૂરથી જ દેખાતા હતા. રસોડાનો ધુમાડો જોઈ અતિથિને જેમ આનંદ થાય છે તેમ આ ધુવાંના ગોટા જોઈને જ હવે અહીં કેવી ઉજાણી મળવાની છે એનો ખ્યાલ હું કરી શકયો. ધારધુાં જેવો ધોધ જોવા જવાનુ હોય છે ત્યારે એક પાટિયાનો કામચલાઉ પુલ પણ કલાપૂર્ણ અને આતિથ્યશીલ લાગવા માંડે છે. અમે પરિચિત કાંઠે જઈને બેઠા અને જતાવેંત હેતાળ પવને તુષારનું એક ઝાપટું અમારી તરફ મોકલી કહ્યું 'સ્વાગતમ્', 'સુ-સ્વાગતમ્'.

એક ક્ષણની અંદર અમારો અધ્વખેદ ઊતરી ગયો અમે તાજા થયા અને તાજી આંખે ધુવાધાર જોવા લાગ્યા

ધુવાધાર એટલે પથ્થરના વિસ્તારમાં તૈયાર થયેલી અર્ધચંદ્રાકાર ખીણ એમાંથી જ્યારે પાણીનો જથ્થો નીચે ભૂસકે છે ત્યારે મધ્યમાં જે કાચ જેવો લીલો રંગ દેખાય છે તે ઝેર જેવી બીક ઉત્પન્ન કરે છે એની ડાબી બાજુ એટલે કે આપણી જમણી બાજુનો ખડક હાથીના માથા જેવો આગળ આવ્યો છે. એના પરથી જ્યારે પાણી પડે છે ત્યારે અસંખ્ય હીરાના હાર પગથિયે પગથિયે કૂદતા કૂદતા શરત રમતા હોય એવો દેખાવ થાય છે જેમ કૂદતા જાય છે તેમ હસતા જાય છે અને પાણી પીજી પીંજીને એમાંથી ધોળો રંગ ખીલવતા જાય છે વચલો મુખ્ય ધોધ ખીણમાં પડ્યો કે તરત એવા તો જોરથી ઊછળે છે કે આતશબાજીના બાણોને પણ એની ઈર્ષા આવે એક ફુવારો ઉપર ઊડી જરાક ઢીલો થાય છે એટલામાં બીજા ફુવારા નવા જોમથી એની પાછળ પાછળ આવી પહેલા ફુવારાને ધક્કો દઈ ફોડી નાખે છે અને પછી એના ચૂરેચૂરા, પૃથ્વીનું આકર્ષણ ભૂલી જઈ, ધુમાડાના રૂપમાં વ્યોમ-વિહાર શરૂ કરે છે એ તુષાર સહેજ ઉપર આવ્યા કે પવનના ઝપાટાની પરંપરા એમને ઉડાડતી ઉડાડતી ચારેકોર ફેલાવે છે આ ધુમાડાના મોજા હવામાં જાડાપાતળા દોડતા હોય ત્યારે ખૂબ જ મજાની વાયલની ભાત નજરે પડે છે

અને નીચે! નીચેના પાણીની મસ્તીનું વર્ણન થઈ જ ન શકે જાણે પાણી અદ્વૈતાનંદમાં લપસી પડ્યા જેટલા પડ્યા તેટલા ઊડ્યા, શીના રંગમાંથી ધોળું ફીણ પેદા કર્યું અને મરજીમાં આવે તેમ વિહાર કર્યો એ અપૂર્વ લહાવો યાદ કરી કરીને નીચેના પાણી ફરી ફરી ઊભરાતા હતા ધોબીઘાટ પરના સાબુના પાણીની ઉપમા જો અરસિક ન હોત તો નીચેના પાણીના ઊભરાને હું એની સાથે જ સરખાવત પણ ધોબીના સાબુનું પાણી ગંદું હોય છે એમાં વેગ અને મસ્તી પણ નથી હોતા, બેપરવાઈ અને તાડવ પણ નથી હોતા, અને હાસ્ય મોળુ પડતાવેંત મોંમાં ઉપર ફરી નિર્મળ ભાવ ધારણ કરવાની કળા પણ

એની પાસે હોતી નથી અહીના પાણી જોઈને ધોમીવાટનું સ્મરણ જ કેમ થયુ? એમા તો કોઈ જાતનું ઔચિત્ય ન હતુ!

માણસને સમાધિની મસ્તી જોઈતી હોય તો એણે આ સ્થાને આવવુ, એને કોઈ પણ કારણે નિરાશ થવુ નહી પડે

આ બાજુની (જમણી) ભેખડના બે પગથિયા આ વખતે ફરી ઊતર્યો અહી આ ફેરે ઉપનિષદ ગાવાનુ સૂઝ્યુ માથે સૂરજ તપતો હતો અને હું મોટેથી ગાતો હતો — पूषन्नेकर्षे! यम! सूर्य! प्राजापत्य व्यूह। रश्मीन्, समूह तेजा। જ્યારે પાઠનો અત નજદીક આવ્યો અને હું બોલ્યો ॐ ક્રતો સ્મર કૃત સ્મર।' ત્યારે એકાએક ત્રણચાર વરસનું મારુ આખુ જીવન એકસામટુ આ જીવનધારા આગળ ખડુ થયુ અને જાણે મારુ પોતાનું જીવન આ મસ્ત જીવનની કસોટી ઉપર કસતો હોઉ અને જોઈ તો કસ ઊતરતો નથી એમ જોઈ મૂઝાતો હોઉ તેમ તે ક્ષણે લાગ્યુ બીજી જ ક્ષણે એ ત્રણ વરસની સ્મૃતિના પણ તુષાર થઈ આકાશમા ઊડી ગયા અને હું ધોધ સાથે એકરૂપ થઈ ગયો ખરેખર, આ ધોધ પૂર્ણ છે અને હું પણ એ પૂર્ણનો જ એક અશ હોઈ તત્ત્વત પૂર્ણ છુ અમે બન્ને વિ સદશ નથી, એક જ પરમ તત્ત્વની નાનીમોટી વિભૂતિઓ છીએ, એવુ ભાન જાગ્રત થતાં ચિત્ત શાન્ત થયુ અને હું ઉપર આવ્યો

ચિ સરોજિની પણ એ આખુ દૃશ્ય ઉત્કટ નયને ધરાઈને પીતી હતી આ આખો આનદ શી રીતે સમજવો શી રીતે પચાવવો અને શી રીતે વ્યક્ત કરવો એની મીઠી મૂઝવણ એની આખમા દેખાતી હતી

અહીથી તરત પાછા જઈ ચોસઠ યોગિનીના દર્શન કરવા હતા, નર્મદાના રક્ષક ધોળા, પીળા, નીલા, પહાડો જોવા હતા, એટલે વહુ જેમ પિયર છોડીને સાસરે જાય ત્યારે બને બાજુના સુખદુખના મિશ્ર ભાવો અનુભવતી જાય તેમ અમે ધુવાધારને હાર્દિક પ્રણામ કરી પાછા ફર્યા

હિદુસ્તાનમા આવા અનેક પ્રપાતો અખડ વહેતા રહે છે અને ભવ્યતાના તેમ જ ઉન્મત્ત અવસ્થાના પાઠો ભણાવતા જાય છે હજારો વરસો થયા — અને લાખો નથી જ થયા એની ખાતરી નથી — ધુવાધાર

એવો ને એવો જ ગમડયા કરે છે. શ્રીરામચંદ્ર અહીં આવ્યા હશે, વિશ્વામિત્ર ને વશિષ્ઠ અહીં નાહ્યા હશે. ચંદ્રગુપ્ત અને સમુદ્રગુપ્તનાં સૈનિકોએ અહીં આવી જલવિહાર કર્યો હશે. શ્રી શંકરાચાર્યે અહીં બેસી પોતાનાં સ્તોત્રો રચ્યાં હશે કલચુરી અને વાકાટક વંશના વીરોએ આ જ પાણીમાં પોતાના જખમો ધોયા હશે. અને અલ્હણાદેવીએ અહીં જ એમીને ચોસઠ યોગિનીનું સ્મારક બનાવવાનો સંકલ્પ કર્યો હશે અને ભવિષ્યકાળમાં ધુવાંધારને કિનારે શું શું થવાનું હશે એ કોણ કહી શકશે? ધુવાંધારને પોતાને જ એ કશાની ખબર નથી. એ તો પડયા જ કરે છે અને તુષારના રૂપમાં ઊડયા જ કરે છે.

નવેમ્બર, ૧૯૩૯

૪૪

શિવનાથ અને ઇબ

કલકત્તા આવતાં જતાં અનેક નદીઓની મુલાકાત થાય છે. આ પ્રદેશનો ઇતિહાસ હું જાણતો નથી, એની શરમ આવે છે. અહીંના લોકો કેટલા સરળ અને ભલા લાગે છે! તેમણે જો મનુષ્ય-સંહારની લીલા હસ્તગત કરી હોત તો તેમનું નામ ઇતિહાસમાં અમર થયુ હોત. કેટલાક મરીને અમર થાય છે; કેટલાકનાં નામ મારનાર તરીકે અમર થાય છે. મલિક કફૂર, કાલા પહાડ વગેરે લોકો બીજી કોટિમાં ગણાય.

આ નદીઓને કિનારે લડાઈઓ થઈ હોય તો હું જાણતો નથી. તેથી મારે મન આ નદીઓનાં જળ અત્યારે તો વિશેષ પવિત્ર છે. ચર્મણ્વતીએ યજ્ઞ-પશુનાં લોહીનો લાલ રંગ ધારણ કર્યો, શોણ અને ગંગાએ સમ્રાટોનાં મહત્ત્વાકાંક્ષી રક્તોને પચાવ્યાં; આ નદીઓએ પણ એમ જ કર્યું હોય તો નવાઈ નથી. પણ જ્યાં સુધી હું જાણતો નથી ત્યાં સુધી અનિશ્ચયનો લાભ એમને આપું છું.

પણ આ નદીઓને કિનારે ઘણા સાધુઓએ જરૂર તપ કર્યું હશે અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક એમણે એમને માટે સ્તોત્રો પણ ગાયાં હશે.

એ પણ હુ જાણતો નથી અને છતા કહું છુ કે હુ ભારતવાસી છુ!

* * *

એક વાર દુગ ગયો હતો ત્યારે શિવનાથ નદીની સહેજસાજ ઓળખાણ થઈ ગોડ, ભીલ વગેરે પર્વતીય જાતિઓની એ માતા છે આખા છત્તીસગઢની તો એ સ્તન્યદાયિની છે એની કરુણ કથા* ચિત્તને ગમગીન કરનારી છે પુણ્યસલિલા નદીની કહાણી વળી આવી હોય? પણ નદી શુ કરે! વિજયી આર્યોએ જો એની કથા રચી હોત તો એમા ઉ'લાસનું તત્ત્વ જડી આવત આ તો હારેલી, દબાયેલી અને મૂઝાયેલી આદિવાસી કોમના સસ્મરણો સાથે વહનારી નદી! એની કહાણીઓ એવી જ ગમગીની ભરી હોવાની

કનકત્તાની વાટે શિવનાથ ફરી ફરી મળે છે અને કહે છે રાજાઓના અને સાધુઓના ઇતિહાસથી તુ સતોષ નહી માનતો વિજેતાઓના અને સમ્રાટોના ઇતિહાસમાં લોકહૃદય ન મળે બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ, મુલ્લા અને મિશનરી, કોઈએ જેમની પીડ જાણી નથી એવા પહાડી લોકોના દર્દનુ અધ્યયન કરવાની દીક્ષા તને આપુ છુ લેવાની હિમત છે?

હિંદુસ્તાનની મૂક પ્રજાને ભાષાની એકતા આપવાના ઉદ્દેશથી હિંદુસ્તાનીનો પ્રચાર કરી રહ્યો છુ એ જ કાજે હમણા પૂના જઈ આવ્યો, એ જ કાજે રામગઢ જવા ઊપડયો છુ. ત્યાની કોગ્રેસમાં તમામ પ્રાતોના લોકો આવશે ગાધીજીના આગ્રહને કારણે કોગ્રેસો હવે ગામડા ઓમા ભરાવા લાગી છે તે બહુ સારુ છે પણ શુ રામગઢમા પણ આ પર્વતીય લોકો આવશે? બિહારના 'સાન્થાલ' અને 'હો' વખતે આવે તો આવે, પણ આ શિવનાથના પુત્રો આવશે કે નહી, કોણ જાણે?

* * *

આજે સવારથી અનેક નદીઓ જોઈ લાબા લાબા પહોળા પથરાવાળી નદી પણ જોઈ અને કાદવવાળી નદી પણ જોઈ જેને કિનારે એકે ઝાડ નથી એવી નદી પણ જોઈ, અને જેણે એક બાજુ ઝાડોની એક જાડી દીવાલ ઊભી કરે છે એવી નદી પણ જોઈ ધોળા ધોળા

*જુઓ 'દુર્દૈવી શિવનાથ'

બગલાઓ એના પટમાં કાદવ પર પોતાનાં પગલાંઓની ભાત પાડતા હતા. પણ એ ચરણ-લિપિમાંથી હું કશો ઇતિહાસ પામી ન શક્યો, કોઈ દંતકથાઓ ઉકેલી ન શક્યો, નદી આશાએ લખતી જાય છે અને નિરાશાથી એ લેખ ભૂંસી નાખતી જાય છે. અને નવા વાચકોની રાહ દેખતી રહે છે.

અમે ઝારસૂગુડા જંક્શન પાસે જઈએ છીએ. એક નાનકડું સ્ટેશન નજીક આવે છે. એટલામાં અમારા રસ્તા તળેથી વહેતી એક સુંદર નદી અમે જોઈ. નદીમાત્ર સુંદર હોય જ છે, પણ આ નદીમાં અસાધારણ રૂપાળી ભાત પાડવાની કળા દેખાઈ. પાણીના સ્રોતમાં વમળો પેદા થતાં હશે. લીલ બાઝીને પાણીને વિશેષ રૂપ મળતું હશે. ઉપરથી એ બધી ભાત જોઈ મને રવીન્દ્રનાથનાં ચિત્રો યાદ આવ્યાં. આ નદીની ભાત પણ કશું બોલ્યા વગર, કશો બોધ આપ્યા વગર, હૃદય સુધી પહોંચતી હતી અને ત્યાં પોતાની કાયમની છાપ પાડતી હતી. એનું નામ તે સાચી કળા!

પણ આ નદીનું નામ શું? પરિચય થાય અને નામ ન જડે એ કેવી વિચિત્ર સ્થિતિ! એટલામાં ઈબ સ્ટેશન આવ્યું. અમે લોકોને પૂછ્યું કે આ નદીનું નામ શું? તેમણે કહ્યું 'ઈબ'. 'નદીના નામ પરથી જ સ્ટેશનનું નામ પડ્યું છે.' ત્યારે તેમાં ઔચિત્ય નથી એમ કોણ કહી શકે? પણ મનમાં શંકા આવી ખરી. આ ઠેકાણે ભેડેન કરીને એક નદી ઈબને મળે છે. અને સ્ટેશન તો ભેડેનને કિનારે છે. ઈબ જરા મોટી છે, એટલા ખાતર ભેડેનને અન્યાય કરી એનું નામ સ્ટેશનને ન આપ્યું. ભેડેન કંઈ નાનીસૂની નદી નથી, ખાસી પહોળી છે. દૂરથી આવે છે. પણ કશા ગર્વ વગર પોતાના પાણી ઈબને સોંપી દઈ પોતાના નામનો પણ આગ્રહ રાખતી નથી. મેં ઈબને કહ્યું, 'જો, ઉદારતામાં આ ભેડેન તારા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે કે નહીં?' ઈબે જરાક સરખું ભાતવાળું સ્મિત કરીને કહ્યું, "તે તો તમે માણસો જ જાણો. ભેડેને પોતાનું નામ છોડી દઈ પોતાનાં નીર મને સોંપ્યાં એની ઉદારતાનાં વખાણ કરવા કરતાં એની પાસેથી એ જ દીક્ષા લેવી અને એના જેવું જ થવું એ મને વધારે ઠીક લાગે છે. હું એનાં અને મારાં નીર

ભેગાં કરી મહાનદીને સોંપવા. આ જુઓ સંબલપુર ચાલી. ત્યાં હું પણ મારું નામ છોડી દેવાની છું. આમ ઉત્તરોત્તર નામરૂપનો ત્યાગ કરવાથી જ અમને બધાંને મહાનદીનું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે, અને એ પણ સાગરને અર્પણ કરવા માટે જ."

અને જતાં જતાં ઈબે એક લીટી અનુષ્ટુપ છંદમાં ગાઈ બતાવી :

सर्वे महत्त्व मिच्छन्ति कुलं तत् अवसीदति ।
सर्वे यत्र विनेतारः राष्ट्रं तत् नाश आप्नुयात् ॥

* * *

ઈબનો એ સંદેશો સાંભળી હું રામગર ગયો.

માર્ચ, ૧૯૪૦

૪૫
દુર્દૈવી શિવનાથ

['શિવનાથ અને ઈબ'વાળા લેખમાં જેનો ઉલ્લેખ છે તે લોકકથાનો સાર બેમેતરા દુગથી લખેલા નીચેના કાગળમાં મળશે.]

કાલે અને આજે શિવનાથ નદીનાં દર્શન થયાં. એમ તો કલકત્તા આવતાં જતાં શિવનાથ એક બે વાર ઓળંગવી પડે જ છે. અહીં મોટા ઊંચા પુલ પરથી શિવનાથનો પ્રવાહ ઊંચી ઊંચી ભેખડમાં થઈને જતો જોવાનો મળે છે. કાલે સાંજે બાલોડથી પાછા આવ્યા ત્યારે શિવનાથને કાંઠે ખાસ ફરવા ગયા હતા.

ચોમાસું બેઠું તો છે, છતાં નદીમાં પાણી હજી આવ્યાં નથી; પરિણામે શિવનાથ કોઈ વિરહિણી જેવી મ્લાનવદના દેખાઈ. જે નદી શ્રાવણ–ભાદરવામાં પોતાના બે કાંઠા ઓળંગી ગાઉના ગાઉ સુધી ફેલાય છે, તેને જ આમ પોતાના જ પટમાં અજગરની પેઠે એક ખૂણે પડેલી જોઈ ગમે તેના મનમાં વિષાદ પેદા થાય જ.

દુગના લોકોને શિવનાથ વિષે પૂછ્યું : નદી ક્યાંથી આવે છે? કેટલી લાંબી છે? આગળ એનું શું થાય છે? કોઈ પણ મને ચોક્કસ જવાબ આપી ન શક્યા. આ નદીનું માહાત્મ્ય પુરાણોમાં ક્યાંય વર્ણવ્યું છે? એને વિષે કોઈ લોકગીત પ્રચલિત છે? કોઈ દંતકથા સંભળાય

છે? એકે સવાલનો "હા"મા જવાબ ન મળ્યો નદી વિષે વળી જાણવાનું શુ હોય! રોજ સવારે એની સેવા લઈએ એથી વધુ એનો શો સબધ?

આખરે મે દુગ તહસીલનુ ગૅઝેટિયર મગાવ્યુ એમા ઉપરના સામાન્ય સવાલોના જવાબ તો આપ્યા જ છે, પણ એ ઉપરાત શિવનાથ વિષેની દતકથા પણ આપેલી છે એ જ કથા આજે અહી મારી ભાષામા આપવા માગુ છુ

શિવા કરીને એક ગોડ છોકરી હતી જગલી ગોડ જાતિની હોવા છતા છોકરી સસ્કારી અને રસિક હતી ગોડ જાતિના જ એક છોકરાનુ એના પર મન બેઠુ છોકરીના હૈયાનુ આકર્ષણ કરી શકે એવો એકે ગુણ એનામા ન હતો સ્વચ્છદપણે વર્તવુ અને જેની તેની પાસેથી ધમકાવીને કામ કરાવવુ એટલુ જ એ જાણતો હતો શિવાનુ ધ્યાન કરતો જાય અને એને મેળવવાનો રસ્તો જડતો નથી માટે મૂઝાતો જાય આખરે પોતાની કોમના રિવાજ પ્રમાણે એણે લાગ શોધીને શિવાનું હરણ કયુ અને રાક્ષસ-પદ્ધતિથી એની સાથે એ પરણ્યો!

વિવાહવિધિમાથી પસાર થવુ એને માટે સહેલુ હતુ, પણ શિવા પોતાની બનાવવી એ શી રીતે બને?

શિવા જેવી સસ્કારી અને ભાવનાશાળી બાળા એના તરફ શાની જુએ? અને પેલો જડમૂઢ અનુનય જેવી વસ્તુ શા રીતે જાણે? એણે પતિની હકૂમત ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પેલીએ અમળાનુ સામર્થ્ય પ્રગટ કર્યું શિવાને લૂટીને આણનાર ગુનડ શિવાના બાઉના હૈયા આગળ હાર્યો એનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠ્યો શરીરને જ સમજનાર માણસ શરીર બહાર જઈ ન શકે એણે અતે શિવાને મારી નાખી એના શરીરના કકડા એક ઊડી ખીણમા ફેકી દીધા!!

જ્યા શિવાનુ શબ પડયુ એ જ સ્થાનેથી એક નદી તરત વહેવા લાગી તે જ આપણી આ શિવનાથ, જે આગળ જઈને મહાનદીમા પોતાના પાણી છોડી દે છે

આજે સવારે ઊઠી અમે બેમેતરા જવા ઊપડ્યા રસ્તામા એક અકસ્માત થયો અમારી દોડતી મોટર સાથે એક બળદગાડા અથડાઈ

અને એક બળદનુ આખુ શીગડુ ઊખડી ગયુ અમે ઘોભ્યા અને મદદે દોડ્યા લટકતુ શીગડુ કાપી કાઢવાની સલાહ મારે આપવી પડી અને જ્યાથી લોહી વહેતુ હતુ ત્યા પેટ્રોલનો પાટો બાધવો પડ્યો આખુ વાતાવરણ કરુણ અને ગમગીન થયુ હતુ એવી સ્થિતિમા શિવનાથ નદીનુ બીજી વાર દર્શન થયુ અહી નદીનો પટ સુદર છે આસપાસના પથરા જાબુડા લાલ રગના છે નદીનુ પાત્ર પણ રૂપાળુ છે પ્રતિબિબ કાવ્યમય લાગતું હતુ પણ પેલો કરુણ કિસ્સો મનમા રમતો હતો, એટલે આ દર્શનમા પણ વિષાદની જ છાયા હતી

શિવનાથનુ નસીબ જ આવુ લાગે છે આખરે મનની ગમગીની ઓછી કરવા માટે આ કાગળ લખી કાઢ્યો હવે હૈયુ કાઈક હળવુ થયુ છે

મે, ૧૯૪૦

૪૬

અબરી ઈબ

કલકત્તાથી વર્ધાની મુસાફરી કરતો હતો ગાડીમા રાત્રે કશુ ઓઢ્યા વગર સૂતો હતો ઓઢવાની જરૂર નહોતી છતાય ઓઢ્યુ હોત તો વાધા જેવુ ન હતું સવારે પાચ વાગ્યે જ્યારે જાગ્યો ત્યારે હવામા કાઈક ઠડી હોવાથી ચાદરની હૂફ ન મેળવ્યા બદલ પસ્તાવો થયો આખરે 'હવે શુ ?' કરીને ઊઠ્યો કવિઓને જેટલો ભવિષ્યકાળ દેખાય એટલું જ બહાર દેખાતુ હતું આખુ દશ્ય પ્રસન્ન હતુ પણ પૂરતુ સ્પષ્ટ ન હતુ

એટલામા એક નદી આવી પુલના બે છેડા વચ્ચે એની ધારા અનેક લીટીએ વહેચાઈ હતી દરેક નદીનુ એમ જ હોય છે, પણ આ નદીએ કાઈક વિશેષ સૌંદર્ય સાધ્યુ હોય એમ સ્પષ્ટ લાગતું હતુ પાતળા અધારામા પ્રભાતનુ આકાશ નક્કી કરી શકતુ ન હતું કે, પાણીની ચાદી બનાવવી ? કે એનો જૂના કાળનો ચળકતા લોઢાનો અરીસો બનાવવો ?

અમે પુનની અધવચ આવ્યા હું પ્રવાહની શોભા નિહાળવા લાગ્યો. એટલામા પાણી ઉપર કોઈએ ઘોળો રગ છાટ્યો હોય અને ધીમે ધીમે એની અબરી* બની હોય એમ લાગ્યુ એ ભાત જોઈ હું ખુશ ખુશ થયો હમણા જ દિલ્હીમા જામિયા મિલ્લિયાના નાનાં છોકરાઓને કાગળ પર અબરીની ભાત પાડતા જોયા હતા મને આ કુદરતી આકારો ઘણા આકર્ષક લાગે છે

આ નદીનુ નામ શુ? કોણ કહી શકે? મે વિચાર કર્યો, બીજુ નામ ન મળે તો આને હુ અબરી નદી કહીશ

નદી ગઈ અને મને એ નદી કયાની એ જાણવાની ઉત્કટા વધી કેમ કે એ નદી પછી ધુમાડો છોડતી એક બે ચીમનીઓ દેખાઈ હતી અને પાસેની વસ્તીમા વીજળીના દીવાઓ પણ ઝબૂક્યા હતા

રેનવેનુ ટાઇમટેબલ કાઢી મે એને પૂછ્યુ કે, 'પાચ હમણા જ થયા છે આમે કયા છીએ?' એનો જવાબ આભાગનાવેલ મોઢામાથી પરિચયના આનદનો ઉદ્ગાર નીકળ્યો, 'ઓટો! એ તો આપણી ઈબ!' ગામગઢ જતા એણે કેવી મજાની ભાત બતાવી હતી! મે એને કૃતજ્ઞતાની અજલિ પણ આપી હતી ઈબને હુ કમ ન ઓળખી શક્યો? અબરીનો આવો કળાવિનાસ શુ ગમે તે નદી બતાવી શકતી હશે?

ત્યારે આ ઈબ નદી અબરીનુ કામ કઈ વર્ષો નિશાળમા શીખી હશે? અથવા એમ જ હશે કે આની પાસથી જ દુનિયાએ અબરી કળા સૌથી પ્રથમ મેળવી હશે

મે, ૧૯૪૧

---

* ચોપડીના પૂઠા ઉપર કે અદરની બાજુ જે રગીન ભાતવાળો કાગળ વપરાય છે અને જેને અગ્રેજીમા 'Marble Paper' કહે છે તેને માટે આપણો શબ્દ છે, 'અબરી

૪૭

તેંદુલા અને સુખા

આજે એક અણધારી અને અસાધારણ આનંદ અનુભવી શકયો.

વર્ધાથી દુગ આવ્યા છીએ: — આસપાસનાં બે ગામડાંમાં રાષ્ટ્રીય ગ્રામશિક્ષણ (બેઝિક એજ્યુકેશન) શરૂ કરવા માટે શિક્ષકો તૈયાર કરનાર એક સંસ્થાનું ઉદ્‌ઘાટન કરવા સવારે ચાર વાગ્યે દુગ આવી પહોંચ્યા. નાહીધોઈ નાસ્તો કરી બાલોડ જવા ઊપડ્યા.

બાલોડ દુગની બરાબર દક્ષિણે ૩૭ માઈલ પર છે. રસ્તો મોટે ભાગે જાણે દોરી છાંટીને બનાવ્યો હોય એવો સીધો છે. માઈલના માઈલ સુધી સીધી લીટીમાં દોડતા રહેવું એમાં જેમ એકધારાપણું છે તેમ એક જાતનો કેફ પણ છે. બાલોડ પાસે આવ્યા અને કોકે કહ્યું કે અહીં પાસે જ તેંદુલા બંડ અને કેનૉલ છે. નાનકડી વસ્તુ પણ સ્થાનિક લોકોને મન મહત્ત્વની હોય છે. ભાઈ તામનસ્કરે જ્યારે કહ્યું કે વ્યાખ્યાન થયા પછી આપણે એ બંડ જોવા જઈશું ત્યારે કશા ખાસ ઉત્સાહ વગર મેં હા પાડી. એમાં કશું મજાનું જોવાનું હશે એમ તો માન્યું જ ન હતું. હા પાડી તે સ્થાનિક લોકોના આતિથ્યનો ઉત્સાહભંગ ન થાય એ જાતની ભલમનસાઈને લીધે જ.

ખાસો ૩૭ માઈલનો જે પ્રવાસ કરેલો એમાં રસ્તે ખાડાટેકરા કશું જ ન હતું. બધે સપાટ જમીન. ગુજરાતની પેઠે આ જમીનમાં વાડનું નડતર પણ ન જડે. આવી સપાટ જમીન જોયા પછી એકાદ નદીનાળું જોવાને મળશે, એકાદ બંધ નજર સામે આવશે તો મનને એટલું વ્યંજન મળશે એમ ધારી હું કબૂલ થયો. જેણે પૂનાના બંડ-ગાર્ડનથી માંડીને ભાટઘરના પ્રચંડ બંધ સુધી અનેક બંધ જોયા છે તેનું કુતૂહલ એમ સહેજે જાગ્રત ન થાય.

બીઝવાડામાં કૃષ્ણા નદી પરનો ભવ્ય બંધ, ગોકાક પાસેનો ઘટપ્રભા આડો બાલ્યપરિચિત બંધ, સોણાવલાના બે ત્રણ આકર્ષક

બંધ, મૈસૂરમાં વૃંદાવનને પોષનાર બાદશાહી કૃષ્ણસાગર, દિલ્હી પાસેનો યમુના પરનો રમણીય 'ઓખલા'નો બંધ, અને નાશકથી મોટરરસ્તે ૫૦ માઇલ દૂર જઈ જોયેલો 'પ્રવરા' નદીનો સુંદરતમ અને રોમાંચકારી બંધ; — આવાં આવાં અનેક જળાશયો જેણે જોયાં છે તે સિંહગઢ તળેના 'ખડકવાસલા' જેવા બંધથી પણ સંતુષ્ટ ભલે થાય, પણ એનું કુતૂહલ બાલ્યાવસ્થામાં તો ન જ હોય.

ભાવનગર પાસેના બોર તળાવનું વર્ણન મેં લખ્યું છે; બીઝવાડાની કૃષ્ણા નદીને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરી છે; બીજા વિષે હજુ લખ્યું નથી એનું દુઃખ છે. છતાં આજે કોઈ મજાના જલરાશિનું દર્શન થશે એવી અપેક્ષા જ ન હતી. વ્યાખ્યાન, સંભાષણ અને ભોજન આટોપી અમે તેંદુલા કૅનૉલ જેવા વાહનારૂઢ થયા અને બંધને રસ્તે દોડ્યા. બંધ પરથી મોટર લઈ જવા માટે રજા મેળવવા એક માણસ આગળ ગયેલો, તે આવે એટલી ધીરજ અમારી પાસે ન હતી. અમે રજા મળશે જ એવી ધારણાને જોરે આગળ વધ્યા અને બંધ સુધી પહોંચ્યા. બંધ ઉપર ગયા, અને —

હું તો અવાક્ બની ગયો!

કેવડો લાંબો અને પહોળો પાણીનો પટ! અને પાણી પણ કેટલું સ્વચ્છ! જાણે આકાશ જ આનંદાતિશયમાં દ્રવીભૂત થઈને નીચે અવતર્યું ન હોય! અને પાણીના રંગ!! જાંબુડા, નીલા, પીરોજી, ચાંદીવર્ણા અને ગુલાબી!! અને એ પણ સ્થાયી નહીં! આકાશનાં વાદળાં જેમ જેમ દોડે તેમ તેમ આ પાણીનો રંગ પણ રૂપ ફેરવે. નાનાં મોજાંને કારણે પાણીની તરલતા ખીલતી તો હતી જ, તેમાં આ રંગ-પરિવર્તનની ચંચલતા ઉમેરાઈ! પછી પૂછવું જ શું? જ્યાં જુઓ ત્યાં કાવ્ય ડોલતું હતું, ચમત્કાર નાચતો હતો. બે બાજુના કિનારા જાણતા હતા કે પોતાનું મહત્ત્વ કોને આભારી છે, એટલે અદબ જાળવી જળરાશિની ખુશામત કરતા હતા.

આ બંધની ખૂબી એના વિસ્તાર ઉપરાંત એની બીજી એક વિશેષતામાં રહેલી છે. તેંદુલા અને સુખા બે બહેનપણી નદીઓ છે.

તેહુના મોટી બહેન એ ૩૦-૪૦ માઈલ દૂરથી આવે છે એની આગળ સુખા તો કેરળ બાળકી ત્રણ માઈલ દોડીને જ એ અહી પહોચી છે આ બે નદીઓ જ્યા કાર્કિ પાસે પાસે આવે છે ત્યા જ આ હેનાગ બધ 'મારા ગળાના સમ આગળ ગયા તો' એમ કહી એ બેની આડો પડ્યો છે ખાસ્સો ત્રણ માઈલનો લાંબો બધ આ બે નદીઓને રોકે છે અને પછી પોતાની મરજી પ્રમાણે થોડુ થોડુ પાણી છોડી દે છે કાચી માટીનો આવડો મોટો બધ હિંદુસ્તાનમા તો શુ પણ આખી દુનિયામા પણ બીજે ક્યાય નહી હોય! બધ નદીની ૧૫ માઈલ સુધીની અભિમાની જમીન એવા ઉપકારના પાણી લેવાની ના પાડે છે એટલે એ નહેર ત્યાર પછીના સાઠ સિત્તેર માઈલ સુધીના બે બાજુના ખેતરોની જ સેવા કરે છે બધને કારણે ઉપરની કેટલી જમીન પાણી તળે ડૂબી ગઈ છે એનો ખ્યાલ નરી નજરથી ક્યાથી આવે? તપાસ કરતા જણાયુ કે લગભગ ત્રણસો ને વીસ ચોરસ માઈલ જમીનના પાણી અડી ભેગા થયા છે પાણીનો વિસ્તાર ૧૬ ચોરસ માઈલ જેટલો છે! ૧૯૧૦મા આ બધની શરૂઆત થઈ અને પોણા કરોડથી વધારે રૂપિયા ખર્ચાયા પછી જ એ પૂરો થયો વરસાદના દિવસોમા આ બન્ને નદીઓના પાણી એક થાય છે અને પછી તો બધે જળબંબોળ દાય જોઈ મનુષ્યને भवत सत्त्वतोदकेनु સ્મરણ થાય છે અને જ્યારે વચનો મેરુ જરાતરા પોતાનુ માથુ ઊચુ રાખવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે એની એ હેરાનગતિ જોઈ આપણને હસવાનું જ મન થય આજે એ મેરુ પર કેટલાક ઊચા ઝાડો यद् भावि तद् भवतु વૃત્તિથી એ રેલસંકટની રાહ જોતા ઊભા છે એમને કઈ પેલી લાલ કિનારી વાળી હોડો લઈને ભાગવાપણુ થોડુ જ છે? આવા પાણી ટકાય ત્યા સુધી ટેકપૂર્વક ટકે છે અને અતે મૂળિયા ઉઘાડા પડે એટલે પાણીમા પડતુ મૂકે છે

ઉનાળામા જ્યારે બે નદીના પાત્ર જુદા જુદા થાય છે ત્યારે, તડકા તથા વિરહને કારણે એ વધુ સુકાઈ ન જાય એટલા ખાતર વચમા એક નહેર ખોદીને બ નેનાં પાણી એકબીજામા પહોચી શકે એવી ગોઠવણ કરેલી છે

જાણકાર જાણે છે કે નદીઓને હૈયું હોય છે; એમને વાત્સલ્ય હોય છે, ચારિત્ર્ય પણ હોય છે અને ઉન્માદ તથા પશ્ચાત્તાપ પણ હોય છે. આ બે બહેનો જે કાંઈ અહીં કરે છે તેમાં એકબીજાની શોભાની અદેખાઈ જરાયે કરતી નથી. મત્સર કે સાપત્ન ભાવ એમના મોઢા પર દેખાતા જ નથી. બંધરૂપી જબરદસ્ત સંયમને કારણે પોતાની શક્તિ કેટલી વધી છે એનું એમને ભાન છે. વહેતા જવું એ જ એક નદીનો ધર્મ નથી. ફેલાવું અને આશીર્વાદરૂપ થવું એ પણ નદીધર્મ જ છે એનું ભાન તમામ નદીઓને કરાવવા ખાતર જ એ અહીં પથરાઈને પડી છે.

નદીને કાંઠે ઝાડ ન હોય ત્યારે ત્યાં એક જાતની શોભા હોય છે અને ઝાડ જ્યારે એના પાત્રને ઢાંકવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે એ વિફળતામાંથી પણ એ ઝાડો સફળ શોભા ઉત્પન્ન કરે છે.

અમે સામે કાંઠે આ ઝાડીની મુલાકાતે ગયા. વખત બપોરનો હતો. ઊંઘણસી ઝાડો નદીની પાસે વાતો કરતાં કરતાં નીંદમાં ડૂબી જતાં હતાં અને બધે ગરમ–શીતળ શાન્તિ પથરાતી હતી. ફક્ત જાતજાતનાં પક્ષીઓ મંદ મંજુલ ટહુકા કરી એકબીજાને આ કાવ્ય માણવા ઉત્તેજિત કરતાં હતાં.

અને લાલ મંકોડાઓ, જેને મરાઠીમાં 'વાઘ મુંગ્યા' અથવા 'ગુંવીલ' કહે છે, તેઓ, ઝાડનાં પહોળાં પાંદડાં એકબીજાને એક જાતની ચીકણી જાળની મદદથી ચોડી, કાવ્ય ભરી રાખવાની કોથળીઓ બનાવી રાખતા હતા.

મારી આંખો પણ હૈયાની કોથળી કરી એમાં સામેનું દૃશ્ય ભરી કાઢવા આખા પ્રદેશને ચૂસતી હતી.

નદીને એમાં વાંધો ન હતો.

માર્ચ, ૧૯૪૦

૧૮

સહસ્રધારા

જૂનું દેવું વખતે ટળી શકે પણ જૂના સંકલ્પો ટળતા નથી પચીસ વરસ પહેલાં જ્યારે હું દહેરાદૂન ગયો હતો ત્યારે સહસ્રધારા જેવાં સ્થાનો સંકલ્પ કરેલો ઘણી ઉત્કંઠા હતી છતાં જવાયું નહીં થોડા દિવસ સુધી એનો ખટખટો રહ્યો પણ પાછળથી એ ભૂંસાયો કારણ ફરી સહસ્રધારા જેવું સ્થાન દુનિયામાં ક્યાંય છે એ સ્મૃતિ પણ ભૂંસાઈ ગઈ પણ સંકલ્પ ક્યાં ટળે?

આચાર્ય રામદેવે મને ઘણો આગ્રહ કર્યો કે એક વાર અમારું કન્યાગુરુકુલ જોઈ જાઓ મારે પણ એ ખાનગી સંસ્થા જોવી હતી ગયે વરસે ન જવાયું એટલે આ વરસે વચનબદ્ધ થઈ હું ત્યાં ગયો હવે કુદરત પાછળ પાગલ બનીને ગાંડા નથી થવું, હવે તો માણસોને મળવું છે, સંસ્થાઓ જોવી છે, રાષ્ટ્રીય સવાલોની ચર્ચા કરવી છે, સારા સારા માણસો શોધી કાઢીને કામે ગોઠવવા છે, સેવકો સાથે વિચારોની અને અનુભવોની આપલે કરવી છે—એવી વિવિધ ધારાઓ મનમાં ચાલતી હતી, ત્યાં સહસ્રધારાનું સ્મરણ ક્યાંથી જ થાય? હું તો હિંદી-હિંદુસ્તાનીની ચર્ચામાં જ મશગૂલ હતો એટલામાં યુવાન રણધીર મને મળવા આવ્યો કોઈકે એની ઓળખાણ કરાવી એણે પોતાની મેળે કહ્યું કે દેહરાદૂનમાં જોવા લાયક સ્થાનોમાં ફૉરેસ્ટ કૉલેજ છે, લશ્કરી નિશાળ છે અને પ્રાકૃતિક દશ્યોમાં ગુચ્છુપાણી અને સહસ્રધારા છે બસ છેલ્લું નામ સાંભળ્યું અને પચીસ વરસની વિસ્મૃતિના પથરાની કમર તોડી જૂની સ્મૃતિ અને જૂનો સંકલ્પ ભૂતની પેઠે નજર આગળ ઊભા થયા હવે એ સંકલ્પને ગતિ આપ્યે જ છૂટકો

તેનવાહન મોટરની સગવડ થઈ અને પાંચસાત માઈલનો ઓતરાદો રસ્તો કાપી અમે રાજપુર પહોંચ્યા અહીંથી જ ઉપર મસૂરી જવાય

છે અમે રાજપુરથી અઢીએક માઈલ પૂર્વ તરફ જગતમા પગપાળા આવ્યા બરાબર ૬૫ મિનિટ ચાલીને અમે સહસ્રધારા પહોચ્યા સાજનો વખત હતો પાછળ સૂરજ આથમવાની તૈયારી કરતો જાય અને એના લબાતા કિરણો અમારી આગળનો પથ લાબો ને લાબો કરતા જાય પાચદસ મિનિટની અદર અમે માનવસસ્કૃતિ છોડી જગતમા પ્રવેશ કર્યો પાણીના વહેણ નહી નહી ઊડા કોતરો થયા હતા એમા થઈને જવાનુ હતુ અમે ચાર જણ હતા વાતો કરતા જઈએ આસપાસનુ સૌન્દર્ય નિહાળતા જઈએ અને વખતનો હિસાબ કાઢતા જઈએ અમરનાથ, તુગનાથ બદ્રિવિશાળ જેવા સ્થાનો જેણે જોયા છે તેને મસૂરીના પહાડો શા પાડ? પણ ઘણે વર્ષે ફરી હિમાલયની તળેટીમા જવાનું થયુ એટલે આ દૃશ્ય પણ આખોને ભવ્ય લાગ્યુ

મસૂરીના પહાડમા અનેક વાર ટેકરીઓ સરી પડે છે, જેને અગ્રેજીમાં લૅન્ડસ્લિપ અથવા લૅન્ડસ્લાઈડ કહે છે કોઈ ઝુઝાર યોદ્ધાને જખમ'સ્ત ઘા થયો હોય તેવુ આ દૃશ્ય હોય છે બાગ બાગ પર્વતો નાનામોટા વૃક્ષોથી ઢકાયેલા હોય અને વચમા જ મોટો પહાડનો ભાગ તૂટી જવાથી એક આખી બાજુ ઉઘાડી પડી હોય એવુ દૃશ્ય જોઈ હૈયામા કઈનુ કઈ થઈ જાય છે આના પ્રમાણ બહારના પ્રાકૃતિક દૃશ્યો બહુ બાગ હોય છે અને એ અકસ્માત સામે કશો ઇલાજ હોતો નથી એટલે આના ઘા વિષમ લાગતા નથી ઊલટુ એનો આદર-પાત્ર વૈભવ જ દેખાય છે

અમે નીચે ઊતર્યા, ફરી ચડ્યા ફરી ઊતર્યા, ખૂબ ચડ્યા, ત્યાથી ચક્કર આવે એવો ઉતાર આવ્યો

અમે રાજીખુશીથી ચતુષ્પાદ થઈને ધીમે ધીમે નીચે ઉતર્યા રસ્તામા દરેક ઠેકાણે જ્યા ઊતર્યા ત્યા એક પથરાની કોરી નવી પથરાયેલી હોય જ. ચોમાસામા એ એટલો તો કોલાહલ કરે છે કે આખી ખીણ સહસ્રનિનાદથી ગાજી ઊઠે છે, પણ અત્યારે જ્યા જુઓ ત્યા ભીષણ શાતિ નાના નાના પક્ષીઓ એકબીજાને દૂર દૂરથી ઇશારા ન કરતા હોત તો અહી ઊભા રહેતાં પણ હૈયામા 'ધડક' પેસી જાત એવો ઉતાર આવ્યો અને જ્યા જોઈએ ત્યા સ્લેટવાળા પથ્થર જાન બચાવવા

એકાદ તખ્તીને પકડવા જઈએ ત્યારે એના ચૂરા થઈ ને હાથમા આવી જાય છે

જેમતેમ કરીને નીચે ઊતર્યા લગભગ કનાક થવા આવ્યો જેની મોટરમા આવ્યા હતા તે ભાઈ કહે ' હું તો અહી જ બેસુ છુ તમે આગળ જાઓ મે કહ્યુ તમારી સાથે અમે કરાર કર્યો હતો કે એક કલાકમા પાછા ફરીશુ પણ સહસ્રધારા પહોચતા જ એક કનાક કરતા વધારે જશે એટને તમે પાછા જ જાઓ અને મોટર લઈ ને વખતસર દેહરાદૂન પહોંચો અમે ભાડ ની બસમા આવી જઈશુ ' રણુમીર કહે હવે તો દસ મિનિટમા આપણે પહોંચી જઈ શુ સામે ટેકરીની ટેકે પેલી ધોળી ઝૂપડી દેખાય છે એની બાજુ ઉપર જ સહસ્રધારા છે

આટલે દૂર આ વા છીએ ત્યારે પાચ મિનિટ વધારે એમ વિચાર કરી અમે ચાલ્યા પાછા વળીને જોવાનુ મન થયુ, તો સૂરજ આકાશમા લટકતો હતો અને તળેટીની ખીણના પહાડો બે હાથ ઊચા કરી દડા ઝીલવાની તૈયારી કરતા હોય એમ એનુ સ્વાગત કરતા હતા ઉપર ઉછાળેનુ બાળક માતાના હાથમા પડતા જ્યારે હસે છે અને માતા રાજી થાય છે તેવુ એ દશ્ય હતુ આવે વખતે માતાનો ઉમળકો મનમા સેવવો કે બાળકનુ વિશ્વાસપૂર્ણ હાસ્ય ખીલવવુ, કયા આનદ સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવવુ એનો નિશ્ચય ન થવાથી મન મૂઝાય છે આટલુ જ એક દશ્ય જોવા માટે અહી સુધી અવાય ! પણ સકલ્પ તો સહસ્રધારાનો હતો એટલે અમે લબાતા સૂર્યકિરણ તરફ પીઠ ફેરવી આગળ ધસ્યા

ત્યા એકાએક મોટો ધોધ ધમધમતો દેખાયો ઊચેથી સ્વચ્છ પાણી મજબૂત થયેની માટીની પ્રાકૃતિક દીવાલ પરથી સરી પડે છે, અવાજ કરે છે અને અલમસ્ત એકતાનતાથી અવતરે છે પાસે કોઈ છે કે નહી, કોણ જુએ ? શુ થાય છે એની એને કશી પરવા નથી ધમધમ ધમ અને ધમ ચાલે જ છે પથરા ઉપરથી પાણી પડે છે ત્યારે એટલુ આશ્ચર્ય થતુ નથી પણ આ તો પોતાની જીદ ન છોડનાર માટી પરથી પાણી પડે છે હું જોતો જ ઊભો રહ્યો પાણીના દશ્યમા આટલો કેફ હોય છે એમ જો દારૂડિયાઓ જાણે તો નશો છોડી

અહર્નિશ અહીં આવીને બેસી જાય. ક્ષણ માટે હું તો ભૂલી જ ગયો કે પાછા જવાનું છે. આપણે, ભલે એક ક્ષણ માટે, પણ જ્યારે કુદરત સાથે એકરૂપ થઈએ છીએ ત્યારે એ ખરેખર અદ્વૈતાનંદ હોય છે. પોતાનું ભાન ભૂલી ગયા પછી આનંદ જ રહેવાનો.

ત્યારે શું જેને આપણે જડસૃષ્ટિ કહીએ છીએ તે જડ નથી પણ અદ્વૈતાનંદની સમાધિમાં એકતાન થઈ ને પડી છે? એનો જવાબ કોણ આપી શકે?

રણબીર કહે, 'હવે આપણે સહેજ આગળ જઈએ.' હવે મોડું કરવાની મારી દાનત ન હતી. પણ થોડુંક રહી ગયું એમ મનમાં વિષાદ ન રહે એટલા ખાતર હું આગળ ચાલ્યો. નીચે પાણી વહેતું હતું. ધીમે રહીને અમે નીચે ઊતર્યા ત્યાં તો ગુરાખારની મહેક આવવા લાગી. નીચે ઊતરીને એ પાણી સહેજ પીધું. કહે છે કે તમામ ચર્મરોગ માટે આ પાણી 'બહોત મુફીદ હૈ.' આ પાણી અને તેના અદ્ભુત ગુણનો વિચાર હું કરતો હતો પણ હૈયું તો પેલા હમણાં જ જોયેલા ધોધના ધબકારા સાથે તાલ ધરતું હતું. એટલામાં જમણી બાજુએ ઊંચે એક ઝઝૂમતી કરાડની છતમાંથી પાણીનાં ટીપાં પડતાં જોયાં. જાણે અત્યંત સૌમ્ય અને મૂક જલતરંગ, અથવા વૃંદાવાદન.

આ જ ખરી સહસ્રધારા. હજારો ટીપાં એ ગુહા ઉપરથી અને અંદરથી ટપટપે છે. પણ એનો અવાજ બેગો થતો નથી. શાંતપણે ટીપાંઓ પડતાં જ જાય છે. એક બાજુ પરથી અમે ઉપર ચડ્યા. ત્યાં એક ઊંડી સરખી ગુફા હતી. વચમાં થાંભલા જેવો પથરાનો ભાગ હતો. એની આસપાસ અમે ફર્યા. બધે જ સહસ્રધારાનો વરસાદ ચાલતો હતો. એ આખો પહાડ ઓગળી જતો હોય એમ લાગતું હતું. અમે બરાબર પલળી ગયા. એક કલાક સુધી તેજ ચાલીને આવેલા હોવાથી શરીરમાં ગરમી ખૂબ હતી. તેથી આમ પલળી જવાનો આનંદ તો ઓર જ જણાયો. કેટલું ઠંડું અહીંનું દશ્ય! અહીં રહેવા માટે માણસનો ભવ કામનો નથી. અહીં તો વેદમંત્રનું ચાતુર્માસે રટણ કરનાર દેડકાંઓનો અવતાર લઈને જ રહેવું જોઈએ. જે હૈયું થોડા સમય પહેલાં શક્તિશાળી ધોધ સાથે એકરૂપ થયું હતું તે જ અહીં

એક ક્ષણમા આ ઝરમર ઝરમર સહસ્રધારાના બાલનૃત્ય સાથે તન્મય થઈ ગયુ મે રણબીરને હૈયુ ભરીને ધન્યવાદ આપ્યા અને કહ્યુ, 'જો આગલો સુદર ભાગ જોયા વગરનો રહી જાત તો ખરેખર પસ્તાના જેવુ થાત ' વરસાદ સામે રક્ષણ આપતી ગુફાઓ તો મે અસખ્ય જોઈ છે પણ ઉનાળામા પણ પોતાના પેટમા વરસાદને સઘરતી ગુફા તો આ જ પહેલવહેલી જોઈ સિલોનની મધ્યમા એક ઠેકાણે ચિત્રામણવાળી મોટી ગુફા છે તેમાથી એક ઠેકાણે એક નાનકડુ ઝરણુ ટપટપે છે, પણ આવો અખડ વરનાદ તો અહીં જ પહેલવહેલો જોયો. અમને પાછા જવાની ઉતાવળ હતી તેવી આ વરસાદને ન હતી એને એનુ જીવનકાર્ય મળી ચૂક્યુ હતુ પથરા પરની લીલને કારણે પગ લપસતા હતા અને અહીંના સૌંદર્ય, પાવિત્ર્ય અને શાતિને કારણે પગ અહીં ચોટી રહેતા હતા આ સ્થિતિમા જેટલો વખત ગયો તેટલો જ લાભ એમ મનને થતુ હતુ

અતે ત્યાથી પાછા ફરવુ જ પડ્યુ હવે તો બેવડા વેગથી પાછા જવાનું હતુ રસ્તામા કેટલાયે મજૂરો અને ગોવાળો ઉતાવળે ચાલતા દેખાયા બિચારા ગરીબ લોકો, દુરથી આવે ઠેકાણે જીવે છે પણ અમને તો સહસ્રધારાની અમી નજર તળે એ લોકોને રહેવાનુ મળે છે એની જ અદેખાઈ થઈ

ઊતરતા ઊતર્યા, પણ હવે અધારામા ચડાશે કેમ એ સવાલ હતો મનમા થયુ કે એકાદ સોટી હાથમા હોય તો સારુ ત્યા એક ગામડિયા દુકાન હતી દુકાનદારને અમે કહ્યુ, 'ભૈયા, એક અચ્છીસી લકડી દે દોગે?' હુ એક કાને સાભળતો નથી, તો દુકાનદાર બને કાને બહેરો, મારી વાત સમજે નહીં, અને હુ અધીરો બનેલો અતે એક સાથીએ ઇશારાથી એને કહ્યુ એણે તરત અદરથી પોતાની વાસની લાકડી આણી આપી પૈસા આપુ તો લે નહીં એની લાકડી લઈને મે જ એના ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય એવી ધન્યતા આખમાથી બતાવતો એ કહે, 'લે જાઈએ, આપ લે જાઈએ ' ત્યાર પછી રણબીરે એના કાનમા જોરથી કહ્યુ 'યે મહેમાન તો મહાત્મા ગાધી

કે આશ્રમ સે આતે હૈં,' પછી તો એની ધન્યતાનો અને મારા સંકોચનો પાર ન રહ્યો. લાકડી લઈને હું નાઠો.

હવે અમારું બોલવાનું બંધ થયું. પગ દોડતા જાય અને હું મનમાં પ્રાર્થના બોલતો જાઉં. આકાશમાં ગુરુ અને શુક્ર ચંદ્ર વિષે કંઈ ટીકા કરતા હતા.

પેલા મોટરવાળા ભાઈ પહાડની ટોચે બેઠા અમારા પાછા આવવાની રાહ જોતા હતા. જ્યારે અમે ભેગા થયા ત્યારે એ કહે, 'તમે દોડતા ગયા અને ઉતાવળા પાછા આવ્યા અને હું આટલો વખત નિરાંતે આ ખીણના ભવ્ય વિસ્તારનો અને આથમતા પ્રકાશનો, એના પલટાતા રંગનો આનંદ માણતો રહ્યો, ત્યારે કહો આપણામાંથી વધારે આનંદ કોણે લૂંટ્યો?'

મેં મનમાં પ્રતિધ્વનિની પેઠે પૂછ્યું, 'ખરેખર, કોણે લૂંટ્યો?'

ડિસેમ્બર, ૧૯૩૬

૪૯

રણ કે સરોવર

ધરના નિયમિત થઈ એટલે શું એની અદ્‌ભુતતા મટી ગઈ?

૭ કલાક પહેલાં ક્યાંય પાણી દેખાતું ન હતું. ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી સીધો સમુદ્રકિનારો ફેલાયો છે. પશ્ચિમ તરફ જ્યાં આકાશ નમ્ર થઈ ધરતીને સ્પર્શ કરે છે ત્યાં સુધી — ક્ષિતિજ સુધી — પાણીનું નામ ન મળે, એકે મોજું ન દેખાય. આ જ ક્ષણે આ સ્થાનને નવેસર જોનારને થાય કે આ તો કોઈ રણનો ભાગ હશે. વરસાદ પડીને ભીનો થયો છે એટલું જ; અથવા એને એમ થાય આ કોઈ જબ્બર કળણ છે, માત્ર એમાં ઘાસ નથી એટલું જ. દૃષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી સપાટ સીધી જમીન જોઈ કેટલો આનંદ થાય છે! આટલી સપાટ ભૂમિ તૈયાર કરાવવાનું એન્જિનિયરને સોંપીએ તો એને અનહદ મહેનત કરવી પડે. પણ આ તો કુદરતની કારીગરી. ઊંચા ઊંચા પહાડોમાં ભવ્યતા હોય છે, જ્યારે

આવા સમતત* પ્રદેશોમા વિશાળતા, વિસ્તીર્ણતા હોય છે આ વિશાળતાનુ પાન કરવામા મગ્ન હતા એટલામાં દૂર ક્ષિતિજ ઉપર વહાણુ જેવુ કઈક દેખાયુ જમીન પર વળી વહાણુ કેવુ ? એટલામા દક્ષિણથી ઉત્તર સુધી ફેલાયેની એક ભૂખરી લીટી ધીમે ધીમે જાડી થવા લાગી એના પર વચમા વચમા ધોળી લહેરો દેખાવા લાગી પાણીનુ કટક આવ્યુ સેનાપતિના હુકમ પ્રમાણે એક-કતાર મોજાએ આગળ ધસવા લાગ્યા આવ્યુ, આ યુ, પાણી આગળ આવ્યુ અર્ધો પટ એણે વ્યાપી નાખ્યો સૂરજ ચડતો જાય તાપ વધતો જાય અને મોજાનો ઉન્માદ પણ વધવા માડે શુ આ મોજા ઈશ્વરનું સોપેલું કઈ અસાધારણ કાર્ય કરવા માટે ચાલતા આવે છે ? યમદૂત જેવા નહી, પણ દેવદૂત જેવા તો જરૂર લાગે છે જગનમા વરુના ટોળા ફેનાગ ભરતા, કૂદતા આવે તેમ મોજાએ વધવા લાગ્યાં જ્યા નીરવ ભીનું રણ હતુ ત્યા ઊછળતા ગરજતા મોજાઓનો સાગર ફેલાઈ ગયો ભરતી પુરજોસમા આવી મોજાએ આવે છે અને કાઠા પર અથડાય છે જરાક તાકીને મોજા તરફ કનાક, અડધા કનાક સુધી જોયા કરો, તરત મનમા સ્ફુરી આવે છે કે આ મોજા જડ નથી પણ સચેતન છે એમનો પણ સ્વભાવધર્મ છે જ્યા જુઓ ત્યા પાણી જ પાણી ડાબી બાજુના તરફના ઝાડ પાણીમા ડોલવા લાગ્યા જાણે હમણા ડૂબી જાય છે મરજાદ-વેન ઘણે દિવસે ભાણેજ મળવા આવ્યો છે એમ જોઈ સ્નેહભીની થઈ છ, અને મોજાઓનો મદ તો ઊતરે જ નહી હાથીની પેઠે દોડે, અને કિનારા પર વપ્રક્રીડા અનુભવે કેટલુ અદ્ભુત દૃશ્ય જમીન પર ઢોળાવ હોય, નીચાણ હોય અને પાણી નદીરૂપે વહેતુ હોય ત્યારે એનુ આશ્ચર્ય નથી લાગતું નીચાણ તરફ વહેતુ એ પાણીનો સ્વભાવધર્મ છે પણ સપાટ ભૂમિ પર જ્યા પાણી ન હતુ, ત્યા વરસાદ કે રેલ વગર પાણી દોડતુ આવે અને પાણીનું જાડ પડ જમીન પર પથરાતુ જાય એ કેવુ આશ્ચર્ય ? જ્યા હમણા જ આપણે દોડતા, ફરતા હતા ત્યા પગ ન ઠરી શકે એવી જળાકાર સ્થિતિ શી

* સમ-તત = stretched evenly દાખલા તરીકે ગગામુખ આગળનો સુંદરવનનો પ્રદેશ સમતત કહેવાનો

રીતે થઈ હશે? આટલા ટૂંકા વખતમા આવડો મોટા વિપર્યાસ! જ્યા હવામાં હાથ હલાવતા અમે ફરતા હતા ત્યા ઊછળતા મોજાઓ વચ્ચે હાથના હલેસા બનાવી તરવાનો આનદ લૂટીએ છીએ જાણે ઘોડા પર બેસી સહેલ કરવા ઊપડયા છીએ આ ભરતીની ક્ષણે જો કોઈ માણસ નવેસર આવીને જુએ તો એને થાય કે ખારા પાણીનું આ બનકતુ સરોવર હજારો વરસથી અહીં આમ ને આમ જ ફેલાયેલુ હશે પણ જો થોડા કલાક ઊભા રહેવાની તસ્દી લઈએ અને જોઈએ તો ખબર પડશે કે આવડા મોટા મહાયુદ્ધ જેના આક્રમણનો પણ અત છે પોતાની બીના જેમ ફેલાવી, તેમ પાછી ખેચવાનો વખત આવ્યો લાગે છે ઈશ્વરનુ કાર્ય જાણે સમાપ્ત થયુ ઈશ્વરે જાણે પોતાની પ્રાણશક્તિ પાછી ખેચી લીધી હવે એક એક મોજુ કિનારા તરફ દોડતુ આવતા છતા પાણી પાછા વળ્યા છે એવુ સ્પષ્ટ દેખાય છે

ચાલ્યુ, પાણી ખસવા લાગ્યુ દરિયાની પેલી પાર શુ મોટો ખાડો પડયો કે એને પૂરવા આ બધુ પાણી દોડતુ જાય છે? અગ્રેસર મોજાઓને પાછા ફરતા જોઈ પાછળથી આવેલા મોજાઓ અધવચ્ચે જ વિરસ થાય છે અને દોડતા દોડતા જ હમી પડે છે સાગરના પાણીની ગણતરી કોણ કરે! એ શી રીતે મપાય? આટલા પાણી આવ્યા કેમ અને જાય છે કેમ? શુ એને કોઈ પૂછનાર નથી? અથવા પૂછનાર છે તેથી જ આટલા નિયમથી આવે છે ને જાય છે? જેમ જેમ વધારે વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ આ બધા બનાવની અદ્ભુતતા મન પર વધુ ને વધુ ઠસે છે ભરતી અને ઓટ એ શી ચીજ છે, એનો શો ઉપયોગ છે, એ ન હોત તો સમુદ્રનુ શુ થાત સમુદ્રજીવી પ્રાણીઓના જીવનમા શા શા ફેરફાર થાત, ચદ્ર ને સૂર્યનુ આકર્ષણ અને સાગરનુ પૃથ્વીના પડથી છૂટાપણ વગેરે વાદો છે તો ખરા, પણ આની પાછળ ઉદ્દેશ શો એ જાણવા તરફ જ મન વધારે દોડે છે પણ એ જિજ્ઞાસા હજી તૃપ્ત થઈ નથી

જેટલી વાર સમુદ્રમા ભરતીઓટ જોઈએ છીએ તેટલી વાર એ સરખી જ રીતે અદ્ભુત લાગે છે અને ઈશ્વરની સૃષ્ટિમા જ્યા ત્યાં એ જ્ઞાનમય પ્રભુ સનાતનપણે વિરાજે છે એની પ્રતીતિ થાય છે

सवम समानोपि ततासि मव । એમ કહીને હૃદય એને પ્રણામ કરે છે સૃષ્ટિ મહાન છે તો સરજનહાર વિભુ કેવો હશે? એને કોણ ઓળખે? એને પોતાને પણ ઓળખવાની દરકાર હશે ખરી?

બોરડી ૧ મે ૧ ૨૭

૫૦

ચાંદીપુર

મારી ખાતરી હતી કે, ગયે વખતે ચાંદીપુરમા જે દૃશ્ય મે જોયુ તે મને આ વખતે જોવાને મળવાનુ નથી એટલે બહુ આશા ન રાખવાનુ પોતાના મનને સમજાવીને જ આ વખતે અમે ચાંદીપુર જવા ઊપડયા છતા ચાંદીપુર તે ચાંદીપુર એની સામાન્ય શોભા પણ અસામાન્ય ગણાય

કલકત્તા કટકના રસ્તા ઉપર બાલાસોર અથવા વાલેશ્વર ગીને એક કસબો છે ચાંદીપુર ત્યાથી આઠ માઈલ પૂર્વે સમદ્રકિનારા પર આવેલુ સ્થાન છે લશ્કરી ખાતાએ આ સ્થાનનો સહેજસાજ ઉપયોગ કર્યો છે પણ તેથી કઈ એનુ મહત્ત્વ વધ્યુ નથી અહીથી ત્રણ માઈલ ઉપર બુઢ્ઢી બલગ નદી જ્યા સમદ્રને મળે છે, ત્યા સરસ બન્દર થાય એમ છે હવા ખાવાનુ સરસ સ્થાન પણ એ બની શકે એમ છે, પણ હજી તેમ બન્યુ નથી ચાંદીપુરનુ આજનુ મહત્ત્વ એની સનાતન પ્રાકૃતિક શોભાને લીધે જ છે અને તેથી જ મે એને ઉગમણી બોરડી નુ નામ આપ્યુ છે

મુબઈથી ઉત્તરે ઘોલવડ સ્ટેશનથી દોઢ માઈલ ઉપર બોરડી કરીને જે સ્થાન છે ત્યાનો દરિયો જ્યારે ઓટને કારણે પાછો હઠે છે, ત્યારે દોઢ બે માઈલનો પટ ખુલ્લો થઈ રહે છે અને પાણી લગભગ ક્ષિતિજ સુધી પહોચી જાય છે આખો સમુદ્રકિનારો જાણે દેવોનુ કે દાનવોનુ ભીજાયેલુ ટેનિસકોર્ટ હોય એવો સીધો સપાટ દેખાય છે, અને જ્યારે ભરતી સાથે પાણી આવવા માડે છે ત્યારે જોતજોતામા એ આખો કિનારો પાણીથી ભરાઈ જઈ સરોવરની પેઠે છલકાય છે

મુહૂર્તમાં બીજું રણ અને મુહૂર્તમાં છીછરું સરોવર, એવી એ પ્રકૃતિની લીલા જોઈ હું જે વિસ્મય પામ્યો હતો, તે મેં જ્યારે લખી કાઢ્યું, ત્યારે મને સ્વપ્નામાંયે ખ્યાલ નહોતો કે, બરાબર એવું જ એક સ્થાન ઊગમણી બાજુ પૂર્વ કિનારે કુદરતે સરજી રાખ્યું છે.

રાષ્ટ્રભાષા-પ્રચારને અંગે જ્યારે હું આ પહેલાં [illegible] આવ્યો હતો, ત્યારે બાલાસોરનું કામ પતાવી [illegible] આવ્યો હતો. રસ્તામાં ઠેર ઠેર પાણીનાં [illegible] ઊગેલાં જોઈ મારા હર્ષનો પાર રહ્યો નહોતો. [illegible] પ્રતીક. સુંદરતા, કોમળતા, તાજગી અને [illegible], ત્યારે એમણે કમળનું રૂપ ધારણ કર્યું. [illegible] તપસ્વિની મહાશ્વેતાનું સ્મરણ કરાવે છે. [illegible] ત્યારે ગંધર્વનગરી પર રાજ્ય કરતી [illegible] છે, પણ નીલ કમળ તો જાણે [illegible] ભજવતું હોય એવું લાગે છે. [illegible] નથી મળતાં, એ પણ કારણ [illegible] હું રાજી રાજી થયો એટલું જ.

બાલાસોરથી ચાંદીપુર [illegible] છે. [illegible] કાંઠા ઉપર એક બંગલાને [illegible] થતાં જ નથી, પણ [illegible] હરી લે છે. ગયે ફેરે [illegible] અને નાજુક મોગરો [illegible] આગળ વધતાં હતાં. [illegible] મોજાંઓ જાણે [illegible] આગળ આવતું [illegible] મારી સાથે કોઈ [illegible] આંકણી લઈને [illegible] આવતી જોઈને [illegible] ત્યારે અંગ્રેજ [illegible] ટેનિસ-કોર્ટ [illegible]

એ આખુ દશ્ય ધરાઈને જોયુ ધરાયા પછી પણ જોયુ સામે જોયુ, બાજુએ જોયુ આપણે કેવા પુણ્યશાળી છીએ એવી ધન્યતાના ભાવ સાથે જોયુ અને પછી હવે આગળ શુ કરવુ એવો વિચાર મનમા આવ્યો એને વિષે લખવાનુ તો હતુ જ રાજાને રત્નો જડે ત્યારે એ પોતાના ખજાનામા પહોચાડી દે છે રમણીઓને હાથ ફૂલો લાગે એને અબોડે ચડાવીને જ જપે કુદરતના ઉપાસક લેખકને કોઈ દશ્યનુ પાન કરવાનો મળે એટલે તે લેખબદ્ધ કે કવિતાબદ્ધ કર્યા પછી જ સ્વસ્થ થવાનો પણ તે તો ઘેર ગયા પછી થઈ શકે અત્યારે અહી શુ કરવુ જોઈએ? કુદરતનો વિસ્તાર પહોળો હોય કે ઉત્તુગ હોય, એનો આસ્વાદ કેવળ આંખે લેવાનો નથી હોતો પગને પણ એમનો ગગામ આપ્યે જ છૂટકો

અમે ડાક ગગનાની ઊચાઈએથી ખસતી અને હસતી રેતી થઈને દોડતા નીચે ઊતર્યા ત્યા તો અમે મોટા મોટા માણેક આમ તેમ દોડતા અને પૃથ્વીના ઉદરમા અલોપ થતા જોયા કેટલો એમનો લાલ ચળકતો તરલ રાતો રગ! મખમલમા જેમ ફીકી અને ઊડી લાલાશ હોય છે, તેવી જ જગ પ્રકાશને કારણે માણેકમા પણ દેખાય છે એ જ લાવણ્ય અમે આ દોડતાં અને પગાળા રત્નોમા જોયુ આ કરચલાઓ જેટલા આકર્ષક હતા તેટલા જ બિહામણા પણ લાગતા આવીને કરડશે તો પોતાના જેટલુ જ લાલ લોહી કાઢશે એવી બીક લાગતી પણ જેટલા તેઓ બિહામણા હતા તેટલા જ બીકણ પણ હતા માણસને જોઈને ઝટ દઈને પોતાના ઘરમા અલોપ થતા અમે એમની પાછળ દોડયા અને એમની દોડધામ જોવાનો આનદ મેળવ્યો

દોડતા દોડતા દાગડા જેવા નાના મોટા શખના અમે જોયા એના ઉપરની ભાત જોઈ મારી તો ખાતરી થઈ કે, આનો આકાર જોઈને જ અહીના મદિરના કળશ તૈયાર કરાયા હશે સોપારી ઘાટ કરતાં આ ઘાટ કળાની દૃષ્ટિએ કેટલોયે ચડિયાતો છે

ચિ મદાલસાએ આવા કેટલાયે દાગડાઓ વીણ્યા એમા આરપાર કાણુ હોવાથી એનો હાર બનાવવાની કલ્પના સહેજે સૂઝે એમ હતુ

સમુદ્રનો પટ, એના મોજાઓ, પેના કરચનાઓ અને આ શખનાઓ બધાની વાતો કરતા કરતા અમે પાછા ફર્યા કેટલાક ની। કમલોને સાથે લીધા અને ભારતવર્ષના દર્શનમા એક કીમતી ઉમેરો થયાના સમાધાન સાથે અમે ઘેર પહોચ્યા

હમણા જ્યારે ફરી બાલાસોર આવ્યા, ત્યારે એ આખા દશ્યનું આબેહૂબ સ્મરણ થયુ, અને એને પોતાની શ્રદ્ધાની અજનિ અર્પણ કરવાને ફરી ચાંદીપુર જવાનો કાર્યક્રમ અમે ગોઠ યો

આકાશમા વાદળા ઘેરાયાં હતા છતા અમે મનમા આશા સેવેલી કે, ચાદીપુર પહોચતા આપણે પાણીમાથી નીકળતા સૂર્યનું દર્શન રીશ ગેના માટે સાડાત્રણ વાગ્યે ઊઠી નિત્યવિધિ પૂરો કર્યો ચાર વાગ્યે ડેક્ટર ભુવનચદ્રની મોટર મગાવી અને મોટરવેગે આઠ માઈલનું અતર કાપ્યુ રસ્તામા ન મળે ખાબોચિયા અને ન મળે શ્રીકૃષ્ણની આંખોની હરીફાઈ કરતા નીલ કમળો મારી ખાતરી હતી કે, એ મોજાઓ આપણને જોવા મળવાના નથી અષ્ટમીનો ચદ્ર માથે ફીકો ચળકતો હતો એટલે મે માન્યુ હતુ કે અહી તો ફક્ત જમીનનુ શાન્ત સરોવર જ દેખાશે અમે અમારા ઓળખીતા ડાકબગલાના આંગણામા આવ્યા અને મે જોયુ કે, પાણી તો ક્યારના પાછા વળી ચૂક્યા છે દૂર ડહોળુ પાણી રેતીના ઢગના પડ્યા હોય એના જેવુ લાગતુ હતુ ફક્ત રેતીનો પટ વધુ ને વધુ ઉઘાડો પડતો હતો અમે જો ચારેક મિનિટ વહેલા પહોચ્યા હોત તો સૂર્યને પાણીમા પગ રાખતો જોયો હોત વાદળા હતા પણ સૂર્ય પાસેનુ ક્ષિતિજ સ્વચ્છ રેખીવ દેખાતુ હતું વાદળાના ડાઘા સૂર્યની પેની શોભા વધારતા હતા સૂર્યને જોઈને મારો હમેશનો શ્લોક બોલવાનું પણ મને સૂઝ્યુ નહી મે ફક્ત તાળીઓનું અર્ઘ્ય અર્પણ કર્યું અને દૂર સમુદ્રમાથી નીકળેલા સૂર્યનારાયણનું ઉપસ્થાન કર્યું હું મનમા મનુનો શ્લોક બોલ્યો

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो व नर-सूनव ।
ता यदस्य अयन जानम् इति नारायण स्मृत ॥

એટનામાં અમૃતલાલે લલકાર્યું —

પ્રથમ પ્રભાત ઉદિત તવ ગગને

નીચે રેતીના પટમા પહોચતા અમને વાર ન લાગી શરમાળ કરચલાંઓએ અમારુ સ્વાગત પોતપોતાના દરમા ઘૂસીને જ કર્યું

સમુદ્રના વળતા પાણીએ દૂર દૂરથી અમને ઇશારાથી પૂછ્યુ, અહી સુધી આવવુ છે? પાણીના આમંત્રણને ના કેમ પડાય?

અમે ચાલ્યા, વચમા વચમા બે ચાર આગળા ઊડુ પાણી જોઈને પગ છબછબાવતા ચાલ્યા ઘડીકમા સૂરજ જોવાનુ મન થાય, ઘડીકમા પાછા વળીને કિનારો જોવાનુ થોડાક સરુના ઝાડો, એક બે ઝૂપડીઓ અને જકાત ખાતાનો વાવટો ચઢાવવાનો ઊંચો થાભલો, એના કરતા વધારે આકર્ષક ત્યા કશું દેખાતુ ન હતુ એના કરતા પગ તળેના પાણીમા વાદળા પ્રતિબિંબિત થયા હતા તેની શોભા જ વધારે આનદ દેતી હતી પા.ા ખસતા પાણીની મોહિની પાછળ પાછળ અમે કેટલાયે દૂર ગયા હોત પણ અમે ભૂલ્યા ન હતા કે અમારી આગળ બીજો કાર્યક્રમ છે અને વખતના બજેટ બહાર અહી મોજ કરાય નહી કિનારાથી કેટલે દૂર આવ્યા તેનો હિસાબ કાઢવા માટે પગના ગણતા ગણતા અમે પાછા આવ્યા બે બે ફૂટના પગના ભરતા અમે હજાર ગણ્યાં અને દોડતા માણેકોની રત્નભૂમિ સુધી પહોચી ગયા ઉપર ચડીને જોઈએ છીએ તો અવગણ્યા પાણી ધીરે ધીરે અમારી પાછળ આવતા હતા અને પાણીને આવતા જોઈ કેટલાક માછીઓ રેતીના પટમા પોતાની જાળ થાભલાને આધારે લામી ઊભી કરતા હતા

જૂની વાર્તાઓ પૂરી થાય છે, 'ખાધુ પીધુ ને રાજ કર્યું,' એ વાક્યથી અમારા વર્ણનો મોટે ભાગે પૂરા થાય છે, 'પ્રાર્થના કરી અને પછી નાસ્તો કર્યો,' એ બયાનથી સાથેના એક ભાઈએ કહ્યુ કે, આજકાલ અહી જ્યારે લશ્કરવાળાઓ તોપો ફોડે છે ત્યારે ધરતીકપ થયો હોય તેમ આખી વસ્તી કપે છે તૈયાર થયેલો જીવલેણ માલ બરાબર ઊતર્યો છે કે નહી તે તપાસવાનુ થાણુ અહી છે અનાજ ગમે તેટલો મોઘો હોય તોયે, ક્રાન્તિ પછી જેમ શાન્તિ

સ્થપાય છે તેમ, આકાશના વિવરમા તે વિલીન થાય છે અને અંતે નીરવના જ રહે છે.

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિ શાન્તિ

મે, '૪૧

૫૧

સાર્વભૌમ ભરતી-ઓટ

દરેક મોજુ કિનારા સુધી આવે છે અને પાછુ જાય છે. આ એક જાતની ભરતી અને ઓટ જ છે. તે ક્ષણિકી છે. મોટી ભરતી-ઓટ બાર બાર કલાકે આવે છે. એ પણ એક જાતનું મોટું મોજું જ ગણાય. બાર કલાકની ભરતી-ઓટ જેનુ મોજુ છે એવી ભરતીઓટ તે કઈ? અખાત્રીજની ભરતી જો વરસની સૌથી મોટી ભરતી તો સૌથી મોળી ભરતી ક્યારે આવે છે?

આપણે શ્વાસ લઈએ છીએ અને છોડીએ છીએ એ પણ એક જાતની ભરતીઓટ જ છે હૃદયના ધબકારા થાય છે અને એની સાથે લોહી આખા શરીરમાં ફરી વળે છે એ પણ એક જાતની ભરતી-ઓટ જ છે બાળપણ, જુવાની અને ઘડપણ એ પણ મોટી ભરતી-ઓટ છે. આવી રીતે ભરતીઓટનો ક્રમ વિશાળનો વિશાળતર થઈ આખા વિશ્વને પહોંચી શકે છે. જ્યાં ત્યાં ભરતીઓટ જ છે. રાજ્યોને ભરતી-ઓટ થાય છે. સંસ્કૃતિઓને ભરતીઓટ થાય છે. ધાર્મિકતામાં પણ ભરતીઓટ હોય છે. દરેક ઓટ પછી ભરતીને પ્રેરણા આપનાર તે આપણા રામચંદ્ર ને કૃષ્ણચંદ્ર જેવા અવતારી પુરુષો. સમુદ્રની ભરતીઓટને પ્રેરણા આપનાર ચંદ્ર ઉપરથી જ શું રામ અને કૃષ્ણને ચંદ્રની ઉપમા આપી હશે? બંનેનુ દર્શન આહ્લાદક હતું એ ઉપરથી એમને ચંદ્રની ઉપમા મળેલી એમ કવિઓ કહે છે. અને કવિઓ કહે છે તે સાચું જ હોવુ જોઈએ. પણ આમ પણ કેમ ન હોય કે ધર્મની

ઓટ અટકાવનાર અને નવી ભરતીને ગતિ દેનાર એ બન્ને ધર્મચંદ્ર હતા એ ઉપરથી જ એમને ચંદ્રની ઉપમા આપી હશે એ કારણ અત્યાર સુધી ભલે અપાયુ ન હોય પણ આજથી તો ધર્મસાગરના ચંદ્ર તરીકે જ એમનુ નામ રામચંદ્ર અને કૃષ્ણચંદ્ર પડ્યુ છે એમ આપણે તો માનવાના

જળને ઠેકાણે સ્થળ અને સ્થળને ઠેકાણે જળ કરી શકે તે 'અઘટિત-ઘટના-પટીયસી' એવી ઈશ્વરની માયા કહેવાય છે એ માયાનુ અહીં આપણને રોજ દર્શન થાય છે, તોય આપણે કેમ ભક્તિનમ્ર થતા નથી? અદ્‌ભુત વસ્તુ રોજની થઈ એટલે શુ એ નિસાર થઈ? મારા જીવનમા ત્રણ વસ્તુઓએ પોતાના ગાભીર્યથી ગવારેમા વધારે અસર કરી છે હિમાલયના ઉત્તુંગ પહાડો, કૃષ્ણરાત્રિનુ રત્નજડિત ઊંડુ આકાશ, અને વિશ્વાત્માનુ અખડસ્તોત્ર ગાતો મહાર્ણવ ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલા અથવા બે હજાર વર્ષ પહેલા હશે (હજારનો અહીં હિસાબ નથી) બુદ્ધ ભગવાનના ભિક્ષુઓ તથાગતનો સદેશો દેશદેશાંતર પહોંચાડી આ જ સમુદ્રકિનારે આવ્યા હશે સોપારાથી માંડીને કાન્હેરી સુધી, ત્યાંથી ધારાપુરી સુધી અને થાણા જિલ્લાના અને પૂના જિલ્લાની સરહદ પર આવેલા નાણાઘાટ, લેણ્યાદ્રિ જુન્નર વગેરે સ્થાનો સુધી, કાર્લે અને ભાજેના પ્રાચીન પહાડો સુધી અને આ તરફ નાશિકની પાંડવગુફાઓ સુધી શાંતિસાગર જેવા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ વિહાર કરતા હશે તે વખતનો ભારતસમાજ જુદો હતો તે વખતના સવાલો જુદા હતા તે વખતની કાર્યપ્રણાલી જુદી હતી પણ તે વખતનો સાગર તો આ ને આ જ આવી જ રીતે ઘૂઘવતો હશે હશે શુ, હતો જ અને 'દૃશ્યજગત બધુ નશ્વર છે, કર્મ જ એક સાચુ છે જેનો સયોગ છે તેનો વિયોગ થવાનો જ જે સયોગવિયોગથી પર થયા, તેમને માટે જ શાશ્વત નિર્વાણસુખ છે' એમ આજની પેઠે તે દિવસે પણ મહાસાગર બોલતો હતો એ જમાનો બદલાયો મહાસાગરનુ નામ પણ બદલાયુ પણ એનો સદેશો બદલાયો નથી ભરતીઓટથી જે પર થાય તેને જ શાશ્વત શાન્તિ મળવાની છે તે જ બુદ્ધ છે તે જ સુગત છે એ ગયો એ ગયો. ભરતી પાછી આવશે

ઓટ પાછી આવશે. એ પાછો આવવાનો નથી. તથાગત ખરેખર જ સુગત છે.

બોરસી, ૭ મે, ૧૯૨૭

૫૨
કરાંચી જતાં

[એક કાગળમાંથી]

મુંબઈના ઉજાગરાનું સાટું વાળવા જલદી સૂઈ ગયો હતો તે સવારે ચાર વાગ્યે જાગ્યો. સ્ટીમર ડોલતી ડોલતી આગળ વધતી હતી. અહીં ક્યાંય જમીન નજરે પડતી નથી. ઉપર આકાશ ને નીચે પાણી. માણસનો પાણી પર કેવડો વિશ્વાસ કે જમીન નજર બહાર થયા છતાં દિવસ અને રાત એ દરિયો ખેડતો જઈ શકે છે! સંસ્કૃતમાં પાણીને જીવન કહે છે. તરસ ટાણે જે પેટમાં ઊતરે છે તે જીવન, અને તોફાન ટાણે જેના પેટમાં આપણને પહોંચવું પડે છે તે મરણ, એવા પાણીને માટે આપણા પૂર્વજોએ બે જુદા શબ્દો કલ્પ્યા નથી.

પ્રાર્થના માટે સાથીઓને ઉઠાડું કે નહીં એનો વિચાર થોડો વખત મનમાં ચાલ્યો. પછી મન સાથે નક્કી કર્યું કે જહાજના પારણામાં પોઢેલા આ બાળકોને જગાડવા કરતાં બધા વતી આપણે એકલા એકલા જ હળવેથી પ્રાર્થના કરી લઈએ એ સારું. પણ તો પછી તે સામુદાયિક પ્રાર્થના કેમ ગણાય? મનમાં થયું કે ચાલો પાસેના કેનવાસના જાડા પડદા ઊંચા કરીને જોઉં કે પ્રાર્થનામાં સાથ દેવા કોઈ તારાઓ જાગે છે કે નહીં. અનુરાધાએ કહ્યું કે 'અમે હમણાં જ ઊઠ્યાં છીએ. કૃષ્ણચંદ્ર પધારવાની તૈયારી છે.'

એટલામાં એ શીંગડાં ઊંચાં કરીને ચંદ્ર બોલ્યો, 'તૈયારીને કાંઈ શીંગડાં ઊગવાનું બાકી નથી રહ્યું. આ જુઓ હું આવ્યો જ છું.' એણે ડાબા હાથમાં પારિજાત ધારણ કર્યો હોવાથી એ વિશેષ રૂપાળો લાગતો હતો. જોતજોતામાં અભિજિતે ક્ષિતિજ ઉપરથી માથું ઊંચું કર્યું અને પછી સ્વાતિ, અભિજિત અને પારિજાત આ ત્રિ

મોટો પિરામિડ પૂર્ણ ક્ષિતિજ પર ઊભો થયો એ બધાને સાથે લઈને મેં મારી પ્રાર્થના પૂરી કરી

એટનામા ચદ્ર કાર્ફ ઉપર આવ્યો અને અમારા જહાજથી માંડીને ચદ્રના પગ સુધી એક સોનેરી પટો પાણી પર ચળકવા લાગ્યો મને થયુ કે ચદ્રલોકમા જવા માટે કેટલો સહેલો અને સરળ રસ્તો! જહાજમાથી ઊતરી પડીએ અને ચાલવા માડીએ એટલી જ વાર! પણ પાશ્ચાત્ય લોકો તો કહે છે કે ચદ્રલોક પર ગાંડા લોકોની જ વસ્તી છે એટલે ફરી વિચાર થયો કે આટલી મહેનતને અતે ત્યાં પોતાના સમાનધર્મા અથવા ન્યાત-ભાઈઓ જ મળવાના હોય તો એ તકલીફ શા માટે ઉઠાવીએ?

* * *

મને આકાશના વાદળાં બહુ ગમે છે નાનુ હોય કે મોટુ ધોળુ હોય કે કાળુ, સળગ હોય કે ચીથરેહાલ મને આનદ પમાડનારું જ પણ રાતના વાદળાં મને બિલકુલ ગમતા નથી એમનો આકાર ને રગ ભલે ને આકર્ષક હોય છે પણ તારાઓની વચ્ચેથી ભૂત પેઠે — અથવા મારાઓની પેઠે-લપાતા છુપાતા તેઓ જાય છે એ જ મને ગમતું નથી

ઉષ કાળ પહેલા આકાશ કેવુ રમણીય દેખાતું હતું! ચાદરણામાં સમુદ્રના મોજાઓ — મોજાઓ શાના? નાજુક વિચિમાળા, અથવા સાગર માપાએ હળવુ સરખુ સ્મિત કરવાથી એના મો પર પડેલી કરચલીઓ — બરાબર ગણી લેવાય એટલા સ્પષ્ટ હતા પણ આ વિઘ્નસંતોષી વાદળાંઓએ વચ્ચે આવીને બધુ બગાડી મૂક્યુ

અમે પુરજોસમા ધપતા હતા ઊગમણી બાજુએ, એટલે કે અમારી જમણી બાજુએ જમીન દેખાય છે કે કેવળ ભ્રમ છે એવી વિમાસણમા હું હતો એટલામા એકાએક દીવા દેખાવા લાગ્યા મારી ખાતરી થઈ કે અમે શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકાની નજીક પહોચ્યા છીએ થોડે અતરે દીવાઓનુ બીજુ ઝુડ ચમકતુ હતું એમા એક દીવાદાંડીનો પ્રકાશ કોઈ વૃદ્ધની સ્મૃતિની પેઠે વચમા વચમા સ્પષ્ટ થતો હતો ત્યાર પછી એક ભિન્ન ભૂગર્ભમાથી ધુમાડાની એક શાંત નદી ક્ષિતિજ સાથે સમાંતર વહેવા લાગી

આકાશના તારાઓ જોયા અને તારું સ્મરણ થયું. સવારની ઉષા સાથે તારી શી દોસ્તી છે, કોણ જાણે? આપણે મળ્યા તે પહેલાં જ ઓરડીમાં મેં પૂર્વ દિશાને અનસૂયા એ નામ બક્ષ્યું છે. 'જીવનનો આનંદ' એ ચોપડીમાં 'અનસૂયા પ્રાચી' એ નોંધ જોઈ લેજે.

* * *

૩૦–૧૨–'૩૭

૫૩
દક્ષિણને છેડે
૧

ધનુષ્કોટીમાં હું પહેલવહેલો વીસ વરસ પહેલાં આવેલો. મને સ્મરણ છે ત્યાં સુધી શ્રી રાજાજીએ મારી સાથે શ્રી વરદાચારીને મોકલ્યા હતા. વરદાચારી રામાયણના ભક્ત. આખો રસ્તો રામાયણની જ રસિક વાતો ચાલી હતી. અમે ધનુષ્કોટી પહોંચ્યા અને વરદાચારીનો સનાતની આત્મા શ્રાદ્ધ કરવાને તલસવા લાગ્યો. એક યોગ્ય બ્રાહ્મણને શોધી કાઢી તેઓ એ વિધિમાં મશગૂલ થયા અને બાકીના અમે સામસામે ઘૂઘવતા રત્નાકર અને મહોદધિની ભવ્ય શોભા જોવાને છૂટા થયા.

બે નદીઓના સંગમ અથવા પ્રયાગ અનેક ઠેકાણે જોવાને મળે છે. સંગમનું કાવ્ય આર્યોનાં ભેજાં કે હૈયાં સુધી પહોંચે એટલે એમને ત્યાં મખ-યાગ કરવાનું સૂઝવાનું જ. મખયાગ માટેના આવા પ્રકૃષ્ટ અથવા પ્રશસ્ત સ્થાનને પ્રયાગ કહે છે.

બે નદીઓ મળે છે ત્યારે મોટે ભાગે અંગ્રેજી Y જેવી આકૃતિ થાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં કરહાડ પાસે બે નદીઓ સામસામે આવીને મળે છે અને પછી કાટખૂણામાં એક બાજુએ વહે છે. અંગ્રેજી T જેવી પાંચ કાંઠાની એની આકૃતિ થાય છે. બે નદીઓ સામસામી આવીને એકબીજીને બાથમાં લે છે માટે એને પ્રીતિસંગમ કહે છે.

ગગાને જ્યા યમુના મળે છે ત્યા પણ લગભગ T જેવો જ આકાર થાય છે માત્ર એમાં ગગા સીધી જાય છે અને યમુના કશા આગ્રહ વગર, અને કઈક સભ્રમ સાથે ગગાને મળે છે

યમુના પ્રથમ તો आत्मनि अप्रत्यय દેખાય છે પણ એક વાર ગગાને મળી એટલે બન્ને બહેનો ઉ નાસના ઉન્માદમા આવી જાય છે અને જો એકમીજામા ઝટ મળી ગયા તો મળવાનો આનદ ત્યા જ મટી જશે એ બીકે દૂર દૂર સુધી બને ઓળીની મળ્યા જ કરે છે ધર્મકવિઓએ એ સ્થાનને પ્રયાગરાજનું ગૌરવભર્યું નામ અમસ્તુ નથી આપ્યુ

પણ જ્યારે કોઈ નદી સાગરને મળે છે ત્યારે એ સાગર સરિતા સગમનો ઉન્માદ શિવપાર્વતીના મિલન જેવો અદ્ભુતરમ્ય હોય છે એનુ વર્ણન ભક્તવૃત્તિથી અથવા સતાનની ભાષામા ન જ થઈ શકે માણસે પોતે માણસ છે એ ભૂલી જઈ પોતાની શક્તિ કરતા પણ ઊચે ઊડી સાગર-સરિતાના એ અન્સમાન સગમનું વર્ણન કરવુ રહ્યુ

પણ ધનુષ્કોડીમાં તો વિષ્ણુ અને મહાદેવના મિલન જેવો બે સમુદ્રનો સાગરસગમ છે રત્નાકર માનાર (Manar)ની બાજુથી આવે છે મહોદધિ પાલ્ક (Palk) ની સામુદ્રધુનીનો પ્રતિનિધિ છે એ બન્નેને ઝટ મળવા કેમ દેવાય? પૃથ્વીએ જાણે રામધનુષ્યની કમાનદાર કોટી આડી મૂકીને એ બેને મળતા એક કોશ સુધી રોકયા આ તરફ રત્નાકર ઊછળે છે અને પેલી તરફ મહોદધિ ગરજે છે અને પવન સૂચવે તેમ પોત-પોતાના પ્રવાહ દોડાવે છે

અને શી આ બે જણની સતનસ! મહોદધિ જો લીલો રગ ધારણ કરે તો રત્નાકર સાવ નીલો થાય છે, અને જ્યારે રત્નાકર પર લીનાશ ચડે છે ત્યારે મહોદધિ આકાશને પણ દીક્ષા આપી શકે એવો ઘેરો નીલો રગ રેલાવી દે છે

મળવાની ઇચ્છા હોવા છતા મળાતુ નથી એમ જ્યા સુધી લાગે છે, ત્યા સુધી બન્ને જણા ધૂઆફૂઆ થાય છે ક્ષણે ક્ષણે નવો અમર્ષ બતાવે છે પણ એક વાર મળવાની છૂટ થઈ ગઈ એટલે જાણે કશી જ ઉત્સુકતા હતી નહી મળવુ હતું અને મળી ચૂકયા,

એની શાન્તિ અને સહજતા મોઢા પર રાખીને બન્ને મળી લે છે અસ્વસ્થતા જાણે દૂર પાછળ મૂકી દીધી હોય એવી રીતે પાણીને તળિયેથી આગળ વધેલા રેતીના બાધને કારણે ઊછળતા મોજાઓની એ હાર દૂર દૂર દેખાય છે એક હાર મહોદધિ તરફ ફેલાયેલી હોય છે અને બીજી રત્નાકરની અંદર પણ જ્યાં વચના પ્રદેશમા એ બે જણનુ પ્રત્યક્ષ મિલન થાય છે, ત્યા તો સરોવરની શાન્તિ જ ફેલાયેલી હોય છે અને એમા આશ્ચર્ય શુ? અદ્વૈતમા આનદની પરિસીમા હોઈ શકે છે પણ ત્યા ઉન્માદને સ્થાન કયાથી?

ધનુષ્કોટીને છેડે ઊભા રહીને એક વાર ગોળ ચક્કર ફરી જોવુ જોઈએ જ્યાથી ચાલીને આવ્યા એટલી જમીનની ઊભ બાદ કરીએ તો બધે મહાસાગરના વિશાળ પાણીનુ ક્ષિતિજ સાથે બનતુ વલય જ જોવાને મળે છે

રગૂન કે કરાચી જતા મધદરિયે ચારેકોર સમુદ્રવલય અને ક્ષિતિજવલય એક થઈ જાય છે એનો કેફ઼ ઓછો નથી હોતો પાણીના આ ક્ષિતિજવિસ્તાર ઉપર આકાશનુ એટલુ જ મોટુ પણ અનતગણુ ઊચુ ઊડુ ઢાકણુ રાખેલુ છે અને એ દામડેશ્વરમા એક નાનકડા જહાજમા બેઘ 'कोटञ्च कीटायते – આપણે, મોતીની પેઠે સ પરનામા આવ્યા છીએ એવી કલ્પના ઊઠ્યા વગર રહેતી નથી પણ જેમ જેમ વધુ વિચાર કરીએ તેમ તેમ પોતાની તુચ્છતા મન પર વધારે ને વધારે ઠસે છે

ધનુષ્કોટીનુ એવુ નથી પૃથ્વી સાથે આપણે અનુબદ્ધ છીએ, પગ તળે મજબૂત જમીન છે, અને એ જમીન ધીમે ધીમે વિસ્તાર પામીને એક વિશાળ દેશ અને ખડ તરફ લઈ જઈ શકે છે એ ખ્યાલ આપણને આશ્વાસન આપે છે એટલુ જ નહી પણ પ્રચડ આત્મ વિશ્વાસના અધિકારી બનાવે છે ધનુષ્કોટીને છેડે જેટલી વાર પહોચ્યો છુ તેટલી વાર મને માણસ તરીકેના આત્મગૌરવનુ ભાન વિશેષપણે થયુ છે અને તેથી ત્યા હુ મારી 'ભૂમિકા' ઉપર મજબૂત રહીને સાગરની ઉપાસના કરી શક્યો છુ

જ્યારે જ્યારે મંડપમ્ છોડીને પુલ ઉપર થઈને પામબન પહોંચ્યો છું, ત્યારે ત્યારે 'રઘુવંશ'માં લખેલું કાલિદાસનું આ પ્રદેશનું વર્ણન યાદ આવ્યા વગર રહેતું નથી. કાલિદાસની વર્ણનશક્તિ ભલે મારી પાસે ન હોય પણ હું એનો સમાનધર્મા છું એ વિશે મનમાં જરાયે શંકા રહેતી નથી. હું કયાં યશસ્ પ્રાર્થી છું કે કાલિદાસ સાથે પોતાનું નામ દેતાં સંકોચ કરું? મને હસનારા ટીકાકારોને એમનું જ વચન સંભળાવી દઈશ:

पवन परमाणो च ल्दायत्त प्रतिष्ठितम् ॥

પણ જ્યારે ધનુષ્કોટી પાસે આવું છું ત્યારે કાલિદાસને ભૂલી જાઉં છું અને લંકા શી રીતે જવાશે એની મથામણમાં પડેલા હનુમાનની નજરે દક્ષિણ તરફ જોવા માંડું છું. જે જે વાનર-યૂથ-મુખ્યોએ સેતુની કલ્પના કરી અને અમલમાં મૂકી તેમની નજરે તનાઈમાનારની દિશાએ જોવા માંડું છું અને એ રીતે કલ્પના દોડાવીને થાક્યા પછી ચાર ધામની યાત્રા પૂરી કરી રામેશ્વર પહોંચેલા વૃદ્ધ યાત્રીઓનું હૃદય ધારણ કરી કલ્પના કરું છું કે "એક આખી જિંદગી લગભગ પૂરી કરી ભારતવર્ષ જેટલા જ વિશાળ જીવનપ્રદેશને ફરી વળ્યો. હવે પાછા જઈને શું કરવું છે? ઇહલોકનું કામ જેવુંતેવું પૂરું થયું. સફળતા મળી કે વિફળતા, પણ ફરી એ ને એ જ જીવન ઘૂંટવું નથી. હવે તો એ આખું જીવન પીઠ તરફ રહે એ જ સારું. પાછા વળીને એને જોવાનો સ્મરણરસ પણ રહ્યો નથી. હવે તો સાંપરાયનો, પરજીવનનો પરમાર્થ-પણે વિચાર કરવામાં જ શ્રેય છે." એવી વિચારપરંપરા મનમાં ઊઠી. મન એક રીતે અસ્વસ્થ બને છે અને બીજી રીતે પરમ ઉપશમ અનુભવે છે.

આ ફેરે જ્યારે ધનુષ્કોટી આવ્યો ત્યારે પરંપરાને અનુસરીને મહોદધિમાં સ્નાન કર્યું. મહાસાગરનું ક્ષમાપન પણ કર્યું. પણ મનમાં તો એક જ વિચાર આવ્યો કે આ સ્થાને હવે ફરી આવવાનું નથી. સિલોનમાં કોક વખતે જવું છે, પણ ધનુષ્કોટીના જે દર્શન કર્યાં તે તો છેવટનાં જ. આમ કેમ લાગ્યું તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ ધરાયાનો વિચાર આ જ વખતે મનમાં ઊઠ્યો ખરો.

૨

રામેશ્વર, – ધનુષ્કોટી પછી કન્યાકુમારી એક સ્થાન ભવ્ય તો બીજુ ભવ્યતર અહી બે નહી પણ ત્રણ સાગરોનો સગમ છે એ સગમનું વાતાવરણ અભેદભક્તિના આનદ જેવુ છે આ અહી હિંદી મહાસાગર પૂરો થાય છે, અને અહી મુમઈનો એટલે કે પશ્ચિમ સમુદ્ર અને અહી બગાળનો પૂર્વ સમુદ્ર શરૂ થાય છે એમ તો કહેવાય પણ નહી અને મનાય પણ નહી અહી ભારતવર્ષનો દક્ષિણનો છેડો છે અને ત્રણે સાગર એને ત્રણે બાજુએથી વીંટળાઈને પડ્યા છે સગમ તો આપણે કહીએ સાગર માટે અહી સગમ જેવુ કશુ જ નથી સગમની કલ્પના આપણી છે સાગરોને પૂછીશ તો તેઓ કહેશે કે જે ભેદને હસ્તી જ નથી એ મટી ગયાની વાત પણ શી રીતે કરાય? 'સગમ' ની કલ્પના સાવ ભ્રમભરેલી છે કહેવુ જ હોય તો એને 'સભવન' કહો જ્યા એના જ છે ત્યા ગમે તે ભાગને ગમે તે નામ આપી શકો છો નામ અને રૂપનુ દ્વૈત આવી મોજુ પડે છે, ઓગળી જાય છે અને પછી નર્યું અદ્વૈત જ પોતાની અખડ મસ્તીમા ઘૂઘવે છે

કન્યાકુમારીમા જે ભવ્યતા મે અનુભવી છે, તેવી ભવ્યતા એક હિમાલયને છોડીને અને ગારીશકા દવનને છોડીને મે અન્યત્ર કયાય અનુભવી નથી

કન્યાકુમારીનુ મહત્ત્વ પહેલવહેલુ મે ગાધીજીને મોઢે જ સાભળેલુ તેઓ બાગ્રે જ દર્શયેલુ વર્ણન કરવા જેમ છે પણ કન્યાકુમારીથી પાછા આશ્રમમાં આવ્યા પછી એમણે એ સ્થાનનુ ઉત્સાહભર્યું વર્ણન મારી આગળ કરેલુ

જ્યારે '૨૭ની સાલમા, એમની સાથે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની મુસાફરી મે કરી ત્યારે નાગરકોઈલ આવતાવેત એમણે પોતાના મિજમાનને ખાસ ભલામણ કરી કે 'કાકાને કન્યાકુમારી જવુ છે મોટરનો બદોબસ્ત કરો' તે દિવસે એમણે બે વાર તપાસ કરી કે કન્યાકુમારી જવાની ગોઠવણ બરાબર થઈ કે નહી

પૂ બાને લખ્યાવતા મને જરાય મુશ્કેલી નહી પડી બીજા બે જણ પણ સાથે થઈ ગયા

જે દૃશ્ય વિષેનાં વખાણો પૂ. બાપુજીને મોઢે સાંભળ્યાં હતાં તે દૃશ્ય જોવાની ઉત્કંઠા મારામાં ગળાબૂડ વધી હતી. અહીં આવ્યા પછી તો એનો કેફ જ ચડ્યો. ત્યાર પછી જેટલી વાર અહીં આવ્યો છું તેટલી વાર ફરી ફરી એ ને એ જ કેફ ચડે છે.

અને આશ્ચર્ય એ કે એ કેફ સાથે બ્રહ્મચર્ય વિશેના પણ ઊંડા વિચારો મનમાં ઊઠ્યા વગર રહેતા નથી. દેવી કન્યાકુમારીનું આ સ્થાન છે એ ખ્યાલને લીધે એવા વિચારો મનમાં ઊઠે છે એમ મને લાગતું નથી; કોઈ કાળે મને એવું લાગ્યું નથી. સ્વામી વિવેકાનંદે આ સ્થાને આવીને એ જ કેફ અનુભવ્યો હતો એ માહિતીને કારણે પણ કોઈ કાળે મનમાં અહીં આવતાંવેંત બ્રહ્મચર્યના વિચાર ઊઠ્યા નથી. ગાંધીજીની ભવ્યતાની ભવ્ય સાધના સાથે પણ એ વિચાર જોડાયો છે એમ નથી. પણ સ્વયંભૂપણે એ વિચાર મનમાં ઊઠે જ છે.

આ વખતે (૫-૧-૧૯૪૭) ત્રીજી વાર અહીં આવ્યો છું. આવતાંવેંત સૌથી પહેલાં સમુદ્રનાં મોજાં, આકાશનાં વાદળાં, પૂર્વપશ્ચિમની ક્ષિતિજ અને પાછળના ડુંગરા — બધાં સ્નેહીઓ જોઈ લીધાં.

આજે પોષનો મહિનો છે અને સુદ તેરસની તિથિ છે. આજે ચંદ્ર રોહિણીમાં કે મૃગમાં હોવો જોઈએ. અમે મોટરને વેગે કટકે કટકે, કન્યાકુમારી તરફ દોડતા હતા ત્યારે જ ચંદ્ર આકાશમાં ઊંચે ઊડીને ટાંપીને બેઠો હતો કે સૂરજ આથમે કે તરત, વગર વિલંબે, આકાશનો કબજો લઈ લઉં. સંધ્યાને પોતાનો વર્ણવિલાસ પાથરવાને એણે ઝાઝો અવકાશ આપ્યો નહીં. છતાં પણ જેટલો વખત મળ્યો તેટલામાં સંધ્યાએ રંગોનાં અનેક દૃશ્યો બતાવી તો દીધાં જ.

સૂર્યાસ્ત જોવાની ઘણી અભિલાષા હતી પણ પશ્ચિમનાં વાદળાંઓએ જરાક ઠપકો આપતાં અમને કહ્યું, "કોઈનો અસ્ત જોવા માટે તલસાતું હશે? ખરું જોતાં સૂર્યનો અસ્ત થતો જ નથી. તમારા પૂરતો પ્રકાશનો અસ્ત થાય છે. એને માટે સૂરજને જોવા કરતાં ઉદય કે અસ્ત બન્ને પ્રસંગે એ જે એકરૂપતા ધારણ કરે છે તેનો રંગ જ કેમ ના જોઈ લો?

अुदये सविता रक्तो रक्तश्चास्तमने तथा ।
संपत्तौ च विपत्तौ च महताम् अेक-रूपता ॥

આ શ્લોક વાદળાંઓએ પણ નાનપણમા મોઢે કરી રાખ્યો હશે!

સૂરજ જ્યારે ક્ષિતિજની તજે ગયો ત્યારે વાદળાના આકારામાથી સૂર્યપ્રકાશના લાલ મયૂખો ઉપર સુધી ફેલાયા અને ઉપર ફેલાયા એના કરતા દક્ષિણ અને ઉત્તર તરફ વધારે ફેલાયા આકારા ઘણાં ન હતા પણ જે હતા તે મોટા હતા તેથી કિરણનાં મયૂખો જાણે લાલ રગના પગ ખેચ્યા હોય એના થયા હતાં અને આકાશ પોતાના વૈભવમા ભારેખમ દેખાતુ હતુ આ શોભા ધાર્યા કરતા સહેજ વધારે ટકી તેથી એને જ જોયા કરવાનુ મન કંઈક તૃપ્ત થયુ

જ્યાં કુમારીના ન થયેલા લગ્ન ના અક્ષત વેરાયા છે, એ બાજુના ખડક ઉપર મોજાઓનુ તાડન જોવા અમે જઈને બેઠા જોતજોતામા સધ્યા પશ્ચિમમા વિલીન થઈ અને ચદ્રનુ રાજ્ય શરૂ થયુ વાદળાંઓએ આકાશને ઘેરી લેવાનો મનસૂબો પૂરો કર્યો ન હતો, એટલામા દક્ષિણના વાદળામાથી એક મોટો તારો ચળકવા લાગ્યો એ બીજો કોણ હોઈ શકે? એ તો અગસ્તિ મહારાજ પોતે દક્ષિણ પૂર્વ દિશા પર આરૂઢ થતા હતા સદ્ભાગ્યે યમુના અને યામમત્સ્ય પણ ત્રામી લીધીમા આકાશમા દેખાયા દક્ષિણ દિશાનુ ધ્યાન ધર્યાનુ ફળ મળ્યુ સતુષ્ટ થયેલી આખે અમે ઉત્તર તરફ નજર ફેરવી ત્યા આકાશમા દેવયાની (કેસિયોપિયા)નો M ઉપર સુધી ચડ્યો હતો એના તળે લગભગ ક્ષિતિજ પાસે એક તાડ જેટલી ઊચાઈએ એ તાડના પાદ નુ જ આસન બનાવી ધ્રુવકુમારે અમને પોતાના સુભગ દર્શન દીધા દેવયાનીને અને ધ્રુવને જોતા જોતા નજર પશ્ચિમ તરફ વળી, ત્યાં હમે કહ્યુ કે શ્રવણ તો ક્યારના આથમી ગયા છે એટલે પૂર્વ તરફ નજર ફેરવી ત્યા બ્રહ્મહૃદયે કહ્યુ કે બ્રહ્મકમળનો વિસ્તાર આટલામા જ ક્યાક હોવો જોઈએ

અમે ફરી દક્ષિણ તરફ મોઢુ ફેરવ્યુ અગસ્તિ એટલો બધો ઊચો આવ્યો ન હતો કે એની ઝૂપડીની કલ્પના કરી શકાય પણ વ્યાધ તો દેખાવો જ જોઈએ પણ વ્યાધ ગમે તેટલો તેજસ્વી હોય તોય વાદળાના જાડા પડને એ શી રીતે વીધી શકે? અમે અમારી નજરે વાદળાઓનુ પડ વીધવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એટલે શકા ગઈ કે વાદળાંઓમા અમુક ભાગ ઊજળો દેખાય છે એની પાછળ જ વ્યાધ હોવો જોઈએ

વાદળાની પેલી પાર વ્યાધનો પ્રકાશ અને આ પાગ અમારી નજર—બનેના કુમનાથી વાદળા પાતળા પડ્યા અને પાતળા પ । પાછળ નાગના પાનો આધા દેખાય તેવી રીતે વ્યાધ દેખાવા લાગ્યો જોતજોતામા વ્યાધ પૂર્ણ રીતે છતો થયો અને પછી વ્યાધ અગસ્તિ યમુના અને યામમત્સ્યની શોભા તેજુગ અક્ષરોની શિરોરેખા જેવી દેખાવા લાગી

હમણા મૃગ દેખાશે રોહિણી ચળકો પશ્ચન ડોકિયુ કરશે એમ આશાએ આકાશ તરફ અમે તાકતા હતા એટલામા રજનીનાથે પોતાની આસપાસ કૂડાળુ કેના યુ અને એ સુવર્ણ નમ સાથે આકાશમા વાદળાઓ પણ નધ્યા આકાશમા ચદ્રિકા ફેલાઈ ત્યાય તોય ુ ? રાતના વાદળા મ્ ધ્યાન આકર્ષી શકતા નથી એટલે અમે મળાભેશ સમુદ્રના ગભીર જળ ઉપર નાચતી ધોળા ફીણની ચળકતી લીટીઓની હારો જોઈને જ આખોને ઉજાણી આપી

સમુદ્રનાં જળ ઉપર અને આકાશના વાદળા પર વિવિધ રગના નાચ ધરાઈને જોયા પછી આ ગભીરતા એટલી તો તૃપ્તિદાયક લાગતી હતી કે એ તૃપ્તિ સાથે સ્થિતપ્રજ્ઞો આ શ્ર ગાનામા અને સધ્યાની ઉપાસના સાધનામા અનેરો આન૯ ઉદ્ભ વો આ સાગર પૂર્ણ છે એના પર ફેલાયેલુ આ આકાશ પૂર્ણ છે એ બેના દર્શનથી જીવનની સધ્યાસમયે હ્યમા ઉદ્ભવેલો અમારો ઉપશમપ્રધાન આનદ પણ ૂર્ણ છે હવે એ ત્રિવિધ પૂર્ણતામાથી ગમે તે મહી લઈએ કે ઉમેરી દઈએ પૂર્ણતામા કશી ઊણપ આવવાની નથી મેળવેલી પૂર્ણતા ખૂટી શકે છે કેમ કે એ ખરી પૂર્ણતા જ નથી કેળવેલી પૂર્ણતા સ્થાયી છે કેમ કે એ વારસા સાથે જ આપણે જ્યા હતા ત્યા સુધી પહોચતા વાર લાગી એ જ ઊણપ જે કેળવી તે આત્મસાત થઈ હવે ત્યાથી ચડતા ઊતરવાપણુ છે જ નહી

જે વિરાટ છે ભૂમા છે ઉદાત્તમ છે તેની સાથે એકરૂપ થયા પછી જે જીવન સ્વાભાવિકપણે જિવાય છે તે જ ખરુ બ્રહ્મચર્ય છે વાસના દબાવી દીધી તો તે લાગ આવતે ફરી ઊછળવાની વાસના મારી નાખી તો તે ભૂતની પેઠે પજવતી રહેવાની વાસનાને તૃપ્ત કરવાના ઘાટ ઘડ્યા તો તે વ્યસનની પેઠે અખ૰ વળગવાની અને વધવાની

વાસનાઓને વધાવી લીધી તો માથે એનુ ચક્કર ભમ્યા જ કરવાનુ વાસનાને તો સામે થઈને પૂછવુ જોઈએ કે તું કોણ છે? મિત્રના રૂપમા શત્રુતા કરવા આવી છે કે જીવનને સમૃદ્ધ કરવાની સાધના તરીકે આવી છે? વાસના જ્યા સુધી સ્પષ્ટ અને ઉઘાડી થઈ નથી ત્યા સુધી જ મોહક હોય છે મોહ અસ્પષ્ટતાનો હોય છે, એકાગી દર્શનનો હોય છે વાસનાને વશ થવામા મુખ્ય મદદ આંધળાપણાની જ હોય છે વાસનાનો આંધળો વિરોધ પણ એને મજબૂત જ બનાવે છે બે આંખે જોવાથી વાસનાને ઓળખી ન શકીએ એને મહાદેવની પેઠે, ત્રણ આંખે જોવી જોઈએ, પછી એની શત્રુતા એની મેળે ઓગળી જાય છે

વાસનાનો સામનો કેવળ તપસ્યાથી નથી થઈ શકતો, જ્યારે પ્રજ્ઞા સ્થિર થયા પછી વાસનાનો વિરોધ જ નથી કરવો પડતો

જીવનમા જ્યા સુધી અપૂર્ણતાનુ ભાન છે, ત્યા સુધી બ્રહ્મચર્ય સિદ્ધ થયુ ન ગણાય અપૂર્ણતા પોતે બાધક નથી બાળકમા અપૂર્ણતા ક્યા ઓછી છે? એ નિર્મળ ભાવે જીવતુ જાય છે અને એની અપૂર્ણતા સ્વાભાવિક ક્રમે મટતી જાય છે અપૂર્ણતાનુ ભાન આવ્યુ કે તરત માણસ પામર થાય છે સાગરની પેઠે પૂર્ણ થયા પછી મોજાઓ ગમે તેટલા ઊછળે, પાણીનો જથ્થો ગમે ત્યા દોડે પણ સાગરને વહેવાપણુ નથી એ આત્મનિ તૃપ્ત છે તેથી જ એને પોતાની મર્યાદા મૂકવાનુ હોતુ નથી એને મર્યાદાનુ ભાન જ ન હોવાથી એનાથી એ અનાયાસે, અભાવિતપણે પળાય છે એ જ ખરુ બ્રહ્મચર્ય

પ્રાર્થના પૂરી કરી અને છેલ્ના ચાર દિવસના અસ્મરણો નોંધી રાખવાની ઊર્મિ જાગી થોડીક નોંધ કર્યા પછી જ ઊંઘ આવી શકી

બીજે દિવસે બ્રાહ્મમૂહૂર્તે ભૂતની પેઠે સમુદ્રકિનારે જઈ બેસત, પણ વરસાદે જરાક રોક્યા પ્રાર્થનાના સમયે સમુદ્રકિનારે જતા જતા ફરી આકાશ તરફ જોયુ દક્ષિણ દિશા એટલી બધી સાફ, સુંદર અને પારદર્શક હતી કે પૂર્વ તરફ ભેગાં થયેલા વાદળાઓની મનમા ચીડ જ ચડી એ જો દક્ષિણનુ અનુકરણ કરત તો એમનુ શુ બગડત?

દક્ષિણે ત્રિશંકુ બરાબર ઊભો હતો જયવિજય એના દ્વારપાળનું કામ કરતા હતા કેરીના અથવા ખોરા ક્રૂસ એક બાજુ પર જઈને પડ્યો હતો એ બે વચ્ચે કેટલાક એવા તો સુંદર તારા ચળકતા હતા કે જે વર્ષો મુંબઈ તરફના લોકોને આખા જન્મારામા જોવાને નહી મળે

ઉત્તર તરફ સપ્તર્ષિ સાવ નમ્રપણે ફેલાયા હતા ધ્રુવ રાતની પેઠે લગભગ જમીનને અડવા આવ્યો હતો સ્વાતિ અને ચિત્રા માથે ચળકતા હતા હસ્ત સહેજસાજ વાંકો થયો હતો પશ્ચિમે ચદ્ર આથમ્યો હતો પણ ચંદ્રિકા હજી પોતાની હસ્તી જણાવતી હતી પુનર્વસુના હોડકામાથી ફક્ત પ્રશ્વન જ વાદળુ વીધીને ડોકિયુ કરતો હતો અટૂલો તારો એકાકી પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રશ્વન અને મઘા સાથે કટ્ટી કરીને દૂર જઈને ઊભો હતો। મઘાનુ દાતરડુ ફાલ્ગુનીના ચોરસને સાચવતુ હતુ પૂર્વ તરફ વિશાખા તળે ગુરુ, શુક્ર શોભતા હતા અને એ બન્ને ઠીક ઠીક ઊંચા આવેલા હોવાથી પાતળી અનુરાધા, વાંકી જ્યેષ્ઠા અને અણિયાળુ મૂળ એમને આધાર આપતા હતા ગુરુ, શુક્ર જ્યારે પારિજાત પાસે આવે છે ત્યારે એ ત્રણેની સરખામણી સરસ થાય છે અને મંગળ પાસે ન હોવાનુ દુ ખ નથી રહેતુ

હિંદુસ્તાનની એક જ્યોતિર્મયી વ્યાખ્યા મને સૂઝી છે જો કન્યાકુમારીની દક્ષિણે આપણે ગયા તો ધ્રુવ દેખાતો બંધ થાય અને જો કાશ્મીરની ઉત્તરે ગયા તો દક્ષિણે અગસ્તિ દેખાય જ નહી એટલે મે વ્યાખ્યા બાંધી છે કે જ્યાથી ધ્રુવ અને અગસ્તી બન્ને દેખાઈ શકે તે જ આપણો ભારત દેશ છે

પ્રાર્થના પછી બધાં પ્રાણીઓને કરવુ પડતુ ઉદરભરણ નામનું યજ્ઞકર્મ ધરાઈને કર્યું અને નાહવા માટે તૈયાર કરેલા કુંડમા અમે ઊતર્યા આ નવી રીતે બાંધેલા કુંડમા સમુદ્રનુ પાણી અખંડ આવ્યા કરે છે અર્ધો કુંડ ચાર ફૂટ ઊંડો છે બાકીનો આઠ ફૂટ કપડા બદલવા માટે બે ઓરડીઓ પણ બાંધેલી છે આવી સુઘડ વ્યવસ્થા ધાર્મિક પુણ્યને ઓછી કરનારી ન જ ગણાવી જોઈએ નાહીને અમે

કન્યાકુમારીને દર્શને ગયા આ મંદિર ત્રાવણકોરના હિંદુ રાજ્યમાં આવેલું હોવાથી હરિજનો માટે ક્યારનું ખુલ્લું થયું છે મંદિરને બારણે સરકારનું જાહેરનામું છે કે જેઓ જન્મે કે ધર્મે હિંદુ છે તેવા જ બધાને આ મંદિરમાં પ્રવેશ છે

મંદિરનું સ્થાપત્ય સાદું પણ પ્રશસ્ત છે પથરાના થાંભલા ઉપર છાપરા તરીકે આડા પથરા જ મૂકેલા હોવાથી અંદરથી આખું મંદિર ભોંયરાનો ખ્યાલ આપે છે દેવીની મૂર્તિ ઉગમણી દિશા તરફ જુએ છે, પણ એ બાજુનો આગલો દરવાજો બંધ હોવાથી દેવીને સમુદ્રનું દર્શન થતું નથી અને સમુદ્રને દેવીનું દર્શન થતું નથી! બિચારા બંગાળ સાગરે કોઈ કાળે દાવો કર્યો નથી કે તે પોતે જન્મે કે ધર્મે હિંદુ છે! અને સમુદ્ર હોઈ એનાથી માઝા મૂકી મંદિરપ્રવેશ કરાય નહીં

કન્યાકુમારીની કથા કરુણ છે અહીંના કિનારા પર વેરાયેલી અક્ષત જેવી ધોળી મોટી રેતી, માણેકના ચૂર જેવી લાલ રેતીનો ગુલાલ અને શાહીચૂસ તરીકે વપરાતી કાળી રેતી, એ બધી પ્રાકૃતિક વસ્તુઓ એ કરુણ કહાણીને વધારે કરુણ કરવામાં મદદ કરે છે જો દુનિયામાં બધાં જ મહાકાવ્યો કરુણાન્ત હોય છે તો હિન્દી મહાસાગરની અધિષ્ઠાત્રી દેવી કન્યાકુમારીની કથા પણ કરુણાન્ત હોય એ જઉપપન્ન છે કરુણ રસમાં જે ઊંડાણ હોય છે તે દ્વારા જ જીવનની પ્રતીતિ થઈ શકે છે

दुख सत्य सुख माया, दुख जन्ता पर धनम् ।
दुख जीवन–हृद्गतम ॥

છીછરું જીવન માને છે કે સુખ એ જ જીવનની અનુભૂતિ છે, જીવનનું સારસર્વસ્વ છે એ ભમણા ભાગવાનું કામ દુઃખને સોંપવામાં આવ્યું છે દુઃખથી પરાસ્ત ન થતાં જે માણસ દુઃખને જીવનની સાધના તરીકે સ્વીકારે છે તે જ સુખદુઃખથી પર જઈને જીવન-સમૃદ્ધિનો આનંદ માણી શકે છે એ આનંદ સુખદુઃખાતીત હોઈ સાગર જેવો ગંભીર અને આકાશ જેવો અનંત હોય છે

એ આનંદના ભાગ્યમાં કોઈની સાથે વિવાહમંદ થવાનું લખાયું નથી

ડિસેમ્બર, ૧૯૪૭

કાપતું ચાલતુ હતુ રી તે વખતની શાંતિ! આગબોટના પેટમા યત્ર-રૂપી હૈયુ જો એના ધમકારા ન સભળાવત તો મ્હારની શાંતિ આટલી ઉપલવકાર ન થાત ચોમેર જાણે લોઢાનો કે સીસાનો કરો રસ પાથર્યો હોય તેવો દરિયો દેખાતો હતો હું તૂતકને કાંઠે જઈ ઊભો જહાજ જેમ ડોલે તેમ પાણી ઉપર ચડે ને નીચે જાય જ્યા જુઓ ત્યાં મોજા મોજા એકબીજા સાથે અથડાય એટલે એમાથી ફીણ નીકળે અધારામા એ ફીણ ચળકે છે, અને એ ચળકાટની વાંકીચૂકી લીટીઓ મળીને એક વિચિત્ર ભાત દેખાડે છે જહાજના હાલવાની અસર મગજ પર થાય છે તેમા જો આપણે મોજાના અખડ અને સનાતન નૃત્યની લીલા નિહાળીએ તો તો એનો કેફ જ ચડે છે

આગળ જતા મોજા ફૂટતા બધ થયા સાગરનુ હૈયુ ઠેકઠેકાણે ઊચે ચડે ને નીચે ઊતરે સામાન્યપણે મોજા ચડે ને ફૂટે એ જોવાની મજા હોય છે, પણ એમા એટલુ ગાભીર્ય નથી હોતુ ધ્વનિકાવ્યનુ રહસ્ય શબ્દોમા સ્પષ્ટ કરવાથી જેમ ઊતરી જાય છે તેના જેવુ જ મોજા ફૂટવાથી થાય છે પણ જ્યારે મોજા અદર ને અદર ઊછળે છે ને સમાઈ જાય છે ત્યારે એનું સૂચન વિવિધ, અનત અને અસ્પષ્ટ અથવા અવ્યક્ત રહે છે અધારુ હોવા છતા હવા જ્યારે સાફ હોય છે ત્યારે વ્યોમ અને સાગરનુ મિલનવર્તુળ ધ્યાન ખેચ્યા વગર રહેતુ નથી ક્ષિતિજ આગળ મોજાનો સવાલ નથી હોતો સમુદ્રની કાળાશની સરખામણીમા અંધારુ આકાશ પણ ઊજળુ દેખાય છે વેદકાળના ઋષિઓને જેમ જીવન-રહસ્ય દેખાયુ હશે તેવુ ક્ષિતિજ રાતે દેખાય છે ઋષિઓને અનંત કાળનાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વો અનત આકાશમા ચળકતા તારાની પેઠે સ્પષ્ટ દેખાય છે, જ્યારે પાર્થિવ જીવનનો ભવિષ્યકાળ એમની આર્ષ દૃષ્ટિ આગળ પણ સાગરના વારિરાશિની પેઠે અજ્ઞાત, અવ્યક્ત જ રહે છે

આમ ધ્યાન અને કલ્પનાની રમત ચાલતી હતી એટલામા

'આધારેર ગાયે ગાયે પરશ તવ
સારા રાત ફોટાક તારા નવ નવ'

એ શોભા ઓછી થવા લાગી અને અરુણોદયે પૂર્વ દિશા નક્કી કરી

આપી. રાત ઓસર્યાનું એ કાવ્ય જોવા મેં જીવતરામને ઉઠાડ્યા. એ ઊઠે એ પહેલાં જ ગિરધારી ઊઠ્યો, અને કહે, 'મને બતાવો, શું છે, મને બતાવો.' એને હું શું બતાવું? એ કંઈ પક્ષી કે જહાજ હતું કે એને આંગળી ચીંધીને હું બતાવું? મેં એને કહ્યું, 'પેલું લાલ આકાશ દેખાય છે તે જો, થોડી વારમાં ત્યાં સૂરજ ઊગશે.'

હવે દરિયાએ પોતાનો રંગ ફેરવ્યો. પૂર્વ તરફ જાણે લાલ જાંબુડા રંગનો ધોધ ચાલ્યો આવતો હતો. અને આશ્ચર્ય એ કે પશ્ચિમ તરફ પણ એ જ રંગનો પડઘો પડ્યો હતો. માત્ર પશ્ચિમ તરફ દરિયા કરતાં આકાશે જ એ રંગ વધારે ઝીલી લીધો હતો. પૂર્વની પ્રસન્નતા વધવા લાગી. લાલ રંગમાં ચળક ઉમેરાઈ. કુંકુમનું સિંદૂર બન્યું, અને સિંદૂરમાંથી સુવર્ણ જામ્યું. મુંબઈ તરફ રહેનારા આપણે પશ્ચિમ કિનારાના સમુદ્રમાં થતા સૂર્યાસ્તની શોભા અનેક વાર જોઈ શકીએ છીએ, પણ સાગર-મંથનમાંથી લક્ષ્મી નીકળી હોય તેવી ઉદયમાન ઉષાની વર્ધમાન શોભા જોવાનો આનંદ ઓર જ હોય છે. આકાશ જેમ જેમ હસવા લાગ્યું તેમ તેમ સમુદ્રના મુખ ઉપર આનંદ-લજ્જાના શેરડા વધવા લાગ્યા. જાણે બે સમોવડિયા યુવાનો વચ્ચે વિનોદ ચાલતો હોય.

એક તરફ આ પ્રભાતનો વિકાસ જોવાને મન લલચાતું હતું, ત્યારે બીજી તરફ જહાજના ડોલવાથી માથામાં ફેર આવવાની શરૂઆત થતી હતી. એક ઘડી આ મોજાં થોભી જાય અને જહાજ સ્થિર થાય તો કેવું સારું, એમ મનમાં થયું. પણ સમુદ્રનાં મોજાં અને માણસના મનોરથ કોઈ કાળે થોભ્યાં છે? કંટાળીને આરામખુરશી પર પડવાનો હું વિચાર કરતો હતો, એટલામાં બાલસૂર્યનો ઘુમ્મટ પાણીમાં નાહી બહાર નીકળ્યો. ઊગતા સૂર્યના બિંબ ઉપર એક વિશિષ્ટ તરલતા હોય છે: જાણે સૂર્ય ટાઢા પાણીમાંથી કાંપતો કાંપતો બહાર નીકળે છે. અને પાણીમાં જે પ્રકાશ વેરાયેલો હોય છે તે જાણે સૂર્યનો અંગરાગ ધોવાઈ ગયેલો છે. સૂર્યનું બિંબ પૂરેપૂરું બહાર નીકળતાંવેંત સવિતા નારાયણનો ધ્યાનમંત્ર મેં લલકાર્યો: ध्येयः सदा सवितृ-मण्डल-मध्यवर्ती ઇત્યાદિ.

જીવતરામથી આવી ગભીરતા જરાયે સહન ન થાય એ એન્દમ બોલી ઊઠ્યા, 'બસ કરો, કેવી વાનર ભાષા બોલો છો!' મે એમને કહ્યુ 'તમે ભૂલો છો આ તમારી ભાષા નથી સસ્કૃત છે' વિનોદમા ભક્તિના ઊભરાના ચુરેચુરા થઈ ગયા, પ્રાર્થના જેમ'તેમ પૂરી થઈ, અને અમે જહાજમા રોજ રોજ જેમાથી પસાર થવુ પડે છે તે ભયકર દિવ્યની ચિંતા કરવા લાગ્યા શૌચ જવા માટે તૂતક પરથી નીચે જવાનુ હોય છે નીચલો મજલો આમે હમેશા ગધાય છે, પણ સવારે તો એ મજલો નરકનો હરીફ બનેલો હોય છે હવા ગદી અને ખારી ઠેકઠેકાણે લોકોએ ઊલટી કરેલી એજિનની વરાળમાથી છૂટતી એક જાતની ગંધ અને ખલાસીના રસોડામાથી એ જ વખતે શરૂ થયેલી ફુગળી અને માછલાની બદબો, એ બધાના મિશ્રણમાથી પસાર થઈને શૌચકૂપમા પ્રવેશ કરવો એના કરતા દરિયામા ભૂસકો મારવો એ મને ઓછુ ત્રાસદાયક લાગે હાથની વાત હોત તો અમે ત્રણ દિવસ શૌચ જવાનુ જ માડી વાળ્યુ હોત પણ —

જઈ તો આવ્યા, પણ અમારા ત્રણેના મોઢા એવા તો થઈ ગયા હતા કે એકબીજા તરફ જોવાનુયે મન ન થાય કોઈ ટાણુ કજિયો કરવા જાય ને સારી પેઠે માર ખાઈને આવે અને જેમ પોતાના સર્વસાધારણ અનુભવનો ઉલ્લેખ સરખો કોઈ ન કરે, તેમ અમે એ દિવ્યનું નામ સરખુ ન લીધુ

મે ગિરધારીને કહ્યુ, 'ચાલ, ખાવા બેસ' એ કહે, 'મને ભૂખ નથી' જીવતરામે પણ ખાવાની ના પાડી મે કહ્યુ, 'ભના લોકો, તડકો વધશે એટલે ફેર આવવા માડશે પછી ખાવાની તમારી તાકાત શી? દશ પહોર ઊ ધરાઈને ખાઈ લો તડકા પહેલા બધુ પચી જશે' ગિરધારી પૂછે, 'કસરત કર્યા વગર એમ ને એમ પચી જશે?' મે જવાબ વાળ્યો, 'આપણા બધાની વતી આ જહાજ કસરત કરી રહ્યુ છે એટલે તારે એની ચિંતા ન રાખવી' ગિરધારી મારી વાત ન સમજ્યો એ તો મારા મોઢા તરફ જોઈ જ રહ્યો અમે ત્રણ જણાએ ધરાઈને ખાધુ ત્રણેમા જીવતરામ પાકા તેમણે રસાળ ફળો જ ખાધા મે મારી પસદગી પ્રમાણે ખાઈ એના પર

એક આખુ લીધુ ચૂસી લીધુ બિચારા ગિરધારીને ઉત્તમ કેળાનો સ્વાદ લાગ્યો એણે કેળા જ ધરાઈને ખાધા એક બે કલાકની અંદર જ કેળા ખાધાને સારુ એ એવો તો પસ્તાયો કે આખી મુસાફરીમા એણે ફરી કેળાનુ નામ ન લીધુ

બપોર થયા ૧ મારી નબળાઈ જાણતો હતો મે પથારી પાથરીને હાથપગ લાંબા કર્યા હાથમા બીજુ ચોપડુ લીધુ અને આંખ મીચીને સૂઈ ગયો મદ્રાસ તરફનુ એકાદ જહાજ કનકત્ત જતુ હશે એને દૂરથી જોઈને લોકો બોલવા લાગ્યા 'એ જહાજ દેખાય એ જહાજ દેખાય' એમ લાગતા બને જહાજોએ ભો ઓ કરીને એકબીજાને સલામ ભરી પણ મે તો આંખ મીચીને સ્વપ્ના દ્વારા જ એ દશ્ય જોઈ લીધુ ગિરધારીથી રહેવાયુ નહી એ ચટ ઊઠી ઊભો થયો એ ઊભો થયો કે તરત જ એના પેટમા રહેવાની ના પાડી એ ગભરાયો મે સૂતાં સૂતા જ એને પાણી આપ્યુ સૂતા સૂતા જ આદુનો ટુકડો આપ્યો જરાક શાત પડ્યા પછી એ મારી પથારીમા આવીને સૂતો પણ એક વાર વનોવાયેલુ પેટ કઈ એકદમ શાન થાય ?

અમે તૂતક પર સૂતા હતા ત્યાથી એક બાજુએ ઉપરની કૅબિનમા બે દેશી ખ્રિસ્તીઓ બેઠા હતા એમાથી એક જણને ઊલટી થવા લાગી તે જોર જોરથી ઊલટી કરે તેમ તેમ બીજો એનો મિત્ર એની મશ્કરી કરે 'મન હિગિન્સ ઊલટી કરોઇગ વગેરે વગેરે એના ઉદ્ગારો પેલાની ઊલટી કરતા પણ વધારે જોરથી ચાલવા લાગ્યા ગિરધારી ઘડીકમા હસવા જાય ને પાછો પસ્તાય

આમ કરતા સાજ પડી સાંજે માથામા ફરી ઠીક આવ્યો અમે ફરી થોડ ખાધુ પણ એ કોઈને માફક ન આવ્યુ સાજની શોભા મે બેઠે બેઠે જ નિહાળી લોકો કહે હવે આપણે કાળાપાણીમા આવ્યા છીએ' અને સાચે જ પાણીનો રગ બીક ઉપજાવે એવો કાળોમેશ દેખાતો હતો લોકો કહે, 'હમણા અદામાન દેખાશે' કોઈ કહે, 'ના, આપણુ જહાજ બહુ દૂર છે એ ટાપુ નહી દેખાય'

સધ્યાની શોભા કઈક જુદી જ હતી સવારના રગ અને સાજના રગ સરખા નથી હોતા ઉદય અને અસ્ત સરખા હોય જ કેમ ? ઉદય

એ વર્ધમાન બાલ્યકાળ છે, જ્યારે અસ્ત એ વિજયી વીરના નિધન જેવો ગમગીન હોય છે. ઉષાના મુખ પર મુગ્ધ હાસ્ય હોય છે, જ્યારે સંધ્યાની મુખમુદ્રા પર ક્ષણજીવી ઉલ્લાસ અને વિલાસ હોય છે. સમુદ્રના રંગ ફરી પલટાવા લાગ્યા. સૂરજ આથમ્યો અને ધીરે ધીરે જોતજોતામાં તારાઓનું પારિજાત ફૂલવા લાગ્યું.

જહાજના વીજળીના સૌમ્ય દીવા તો ક્યારના ચમકવા લાગ્યા હતા. મને આ દીવા નાનપણથી બહુ ગમે છે. એટલા સૌમ્ય કે નજીકની આસપાસનું બધું દેખાય, છતાં દીવા આંખને આંજી ન નાખે. અંધારાને મારીને પોતાનું સામ્રાજ્ય હાંકવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા એમનામાં નથી હોતી. અંધારા સાથે મીઠી માંડવાળ કરી, 'તમે પણ રહો અને અમે પણ રહીએ' એવી જીવનનીતિ આ દીવાઓએ પસંદ કરેલી હોય છે. શહેરના વીજળીના દીવા નવાસવા અધ્યાપકની પેઠે પોતાનો બધો જ પ્રકાશ ઠાલવી દેવા માગે છે. આગબોટના દીવા ગોગીઓની પેઠે આત્મન્યેવ સંતુષ્ટ હોય છે.

પથારીમાં પડ્યા પડ્યા અમે આ દીવાની વાતો કરતા હતા, એટલામાં અમારી આગબોટે ભોં ભોં . . . નો રણકો શરૂ કર્યો. મેં જાણ્યું કે એણે ક્યાંક બીજી બેંસ ભાળી છે. એટલામાં દૂરથી સામો રણકો સંભળાયો. હું બેઠો થયો. રાતના સમુદ્રમાં જહાજ જોવાનું મને બહુ ગમે છે. વીજળીના દીવાની એક લાંબી હાર, અને ઊંચી ડોલ-કાઠી પર બે રાતા મોટા દીવા ભૂતની પેઠે જ્યારે અંધારામાંથી દોડે છે ત્યારે આપણે જાણે પરીઓની દુનિયામાં પ્રવેશ કર્યો હોય એમ જ લાગે છે. જહાજનો ખૂણો જેમ જેમ બદલાય તેમ તેમ સામેનું દૃશ્ય નવી નવી રીતે ખીલતું જાય છે; અને જહાજ જ્યારે દૂર જાય છે અને અલોપ થવાની અણી પર આવે છે ત્યારે તો ઊંઘને લીધે ચાલતી સ્મૃતિ-વિસ્મૃતિ વચ્ચેની સંતાકૂકડી જેવું જ એ દૃશ્ય દેખાય છે. આકાશના તારા જોતો જોતો હું સૂઈ ગયો.

ત્રીજે દિવસે સવારે વરસાદ પડવા લાગ્યો. જહાજના એક ખ્રિસ્તી કારકુને આવી અમને બધાને નીચે જવાનું કહ્યું. લોકો આનું કારણ ઝટ ન સમજી શક્યા. એણે કહ્યું, 'એક મોટો વંટોળિયો અગ્નિખૂણા તરફથી

આ તરફ આવતો જણાયો છે' આને સાઈક્લોન કહે છે સાઈક્લોનમાં જહાજ સપડાય તો એ ભારે આફત જ ગણાય ઘણાં વહાણો સાઈક્લોનથી ડૂબી ગયાં છે પેલા મારફને કહ્યું કે, 'આમ તૂતક પર બેસશો તો વખત છે વંટોળિયાથી ઊડી જશો લોકો બીકના માર્યાં એક પછી એક નીચના મજલામાં ભરાઈ ગયા અમે નીચે જવાની સાફ ના પાડી એણે અમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અમે કહ્યું 'વંટોળિયો આવશે તો આ મોટા મોટા દોરડાને પકડીને પડયા રહીશું'

'પણ વરસાદથી તમે ભીંજાઈ જશો'

'ભીંજાઈ જઈશું તો સુકાઈ પણ જઈશું'

અમારી જીદ જોઈ કારકુન ચાલ્યો ગયો વરસાદ આવ્યો સારી પેઠે આવ્યો વંટોળિયાનો ઘેરાવો ત્રણચાર માઈલનો હોય છે સદ્‌ભાગ્યે વંટોળિયો અમારા જહાજ સુધી ન આવ્યો ધૂમકેતુની જેમ વંટોળિયાને ચારે બાજુ પૂછડાં હોય છે એવો એક પૂછડાનો સપાટો અમારા જહાજને કંઈક વાગ્યો અમે સારી પેઠે ભીંજાયા એટલે અમે નીચે જવાને બદલે ઉપલી કેબિનમાં જઈ બેઠા

આખરે રંગૂન આવ્યું બંદર પર ઊતરનાર લોકોની અને તેમને લેવા આવેલા ઇષ્ટમિત્રોની ભીડનો પાર ન હતો ડૉ પ્રાણજીવન મહેતા જાતે અમને લેવા બંદર પર આવ્યા હતા અમે જોયું કે રંગૂનમાં જ્યાં ત્યાં રબરી રસ્તા છે એટલે ગાડીઓ દોડે ત્યારે ફક્ત ઘોડાના પગનો જ અવાજ થાય

તે દિવસ આખો અમારા પગ તળેની જમીન જાણે ડોલતી હોય એવું અમને લાગતું એક દિવસના આરામ પછી જ ત્રણ દિવસનો સમુદ્ર ભેજામાંથી ઊતરી ગયો

માર્ચ, ૧૯૨૭

૫૫
સરોવિહાર

અમારે રગૂન પાસેનું પ્રખ્યાત સરોવર જોવુ હતું યુરોપનો આકાર જેમ વાકોચૂકો છે તેમ આ સરોવરનો પગ છે એમા કેટલાય અખાતો, ભૂશિરો અને સયોગીભૂમિઓ હશે રગૂન એ કોકણના જ અખાત પર આવેલુ હોવાથી અને સમુદ્ર નજીક હોવાથી ત્યાંની વનશ્રી પણ મને કોકણ જેટલી જ ખુશનુમા લાગી જ્યા જુઓ ત્યા મોટા મોટા ઝાડ. સૃષ્ટિએ જાણે પોતાનો બધો જ વૈભવ બતાવવા બહાર કાઢ્યો હોય વનશ્રી અને જલદેવતાનુ જ્યારે મિલન થાય છે ત્યારે લક્ષ્મી ત્યા વગર નોતરે પણ આવવાની જ અમે પાછલે પહોરે એ સરોવર પાસે જઈ પહોચ્યા કેટલીય વખત સરોવરને કાઠે કાઠે સહેલ કરી દરેક ખૂણેથી સરોવરની શોભા જુદી દેખાય કેટલાક રૂપગર્વિત ઝાડો આખો વખત સરોવરના અરીસામા પોતાનું દર્શન કર્યા જ કરતા હતા

ફરતા ફરતા અમારી ધીરજ ખૂટી સરોવર તો નૌકાવિહારને માટે જ ઈશ્વરે સરજેલુ છે હમસી જેતને ઓનાની એની હોડીમાં અમે બેઠા, અને કશા ઉદ્દેશ વગર અનેક દિશાએ ફર્યા વચમા એક બેટ આવેલો હતો એની મુલાકાત લીધા વગર પાછા કેમ ફરાય? બેટ પર એક સુદર આરામગૃહ બાધેલુ હતું એના પગથિયાની બે બાજુએ પગ સિમેટથી બનાવેલા બે ભયકર અજગર લાબા થઈને પડ્યા હતા હોડી ચલાવતા એક લાકડ વળીએ બેટને એકાએક શ્વેડેગોન પેગોડા પોતાના ઊચા શિખરથી દર્શન દે આગ્રાના કિનારાથી તાજમહાલ જોવાની જે મજા આવે છે તેવી જ મજા અહી મળતી વસ્તુની નજીક જઈએ એટલે એનુ બધુ સૌદર્ય પ્રગટ થાય છે, પણ એનુ કાવ્ય તો દૂરથી જ ખીલે છે આ ખૂબી જાણવાથી જ શુ ચાદાસૂરજ અને નક્ષત્ર તારા આપણાથી આટલા દૂર દૂર વિચરતા હશે?

સાજ પડી એટલે અમારે પરાણે પાછા આવવુ પડ્યુ સરોવરે અમને શકુતલાની પેઠે ફરી આવવાનું આમત્રણ તો આપ્યુ જ એટલે

બીજે દિવસે સવારે નાહવાનો કાર્યક્રમ કાઢી અમારી એક મોટી ટોળી ઊપડી ત્યાં પહોંચ્યા પછી અમારી સાથેના લોકોએ કહ્યું કે 'ગોરાઓની બોટિંગ ક્લબને લીધે આ સરોવરમાં નાહવાની મનાઈ છે ' તડકો થતાં મદ સિડાઈ જાય તેમ મારો ઉત્સાહ બિનાઈ ગયો આટલી મહેનત પછી રસપૂર્ણ સરોવરમાં તરવાના લહાવાથી વંચિત થવું કોને ગમે? પણ અમારી સાથેના ભાઈઓ થોડા જ સત્યાગ્રહીઓ હતા? તેઓ છડેચોક કાયદાની સામે થવાને બદલે ચૂપચાપ કાયદો તોડવાનું વધારે પસંદ કરનારા એમણે સરોવરમાં ચારનો એક એકાંત ખૂણો શોધી કાઢ્યો હતો જ્યાં ગોરાઓની હોડીઓ પણ ન આવે અને એમની દૃષ્ટિ પણ ન પહોંચે એ સ્થાને પહોંચતાં મેં જોયું કે એની શોભા કંઈ બીજા ખૂણાઓ કરતાં ઓછી ન હતી એકાંતમાં ચોરીથી નાહવાનો લાભ લેવામાં કંઈક જુદો રસ પણ હતો ગિરધારીને તરતાં આવડતું ન હતું, એના શ્રીગણેશ પણ અહીં જ થયા પાણીમાં તરતા રહેવાનો અનુભવ જ્યારે પહેલવહેલો મળે છે ત્યારે માણસને જે આનંદ થાય છે તેને ઉપમા આપવી હોય તો ઈંડું ફોડીને બહાર નીકળેલા પક્ષીના આનંદની જ આપી શકાય ખૂબ તડકો નીકળ્યો તોયે ગિરધારી પાણી બહાર નીકળવાનું નામ ન લે અર્ધો કલાક વધારે રહેવાને એ મને અંગ્રેજીમાં વીનવે, અને એ ન માનું એટલે બંગાળીમાં વિનતી કરે જાણે ભાષા બદલવાથી વિનતીમાં વધારે જોર આવતું હોય એને નારાજ કેમ કરાય? અમે મનસોક્ત જળવિહાર કર્યો

યયાતિને પણ જો જીવનનો લહાવો છોડવો પડ્યો તો અમારા તરવાના લહાવાનો અંત આવ્યો એમાં નવાઈ શી? થાકેલે પણ હળવે શરીરે અમે પાછા ફર્યા રસ્તામાં અનેનાસના બગીચા હતા દૂર દૂર સુધી કાંટાળા અનેનાસના ફુવારા જમીનમાંથી ઊડતા હતા અનેનાસનો આવડો મોટો બગીચો કદી જોયેલો નહીં એટલે પેટમાં ભૂખ હોવા છતાં અને અહીં અનેનાસની પ્રાપ્તિની જરા પણ આશા ન હોવા છતાં લાંબા વખત સુધી અમે ત્યાં ઊભા રહ્યા

માર્ચ, ૧૯૨૭

૫૬

સુવર્ણદેશની માતા ઐરાવતી

ઈરાવતી કે ઐરાવતી? હુ માનુ છુ કે નદીનુ નામ ઇંગ્રા ઘાસ ઉપરથી ઈરાવતી પડેલુ હોવુ જોઈએ આ નદીના કાંઠાનુ પૌષ્ટિક ઘાસ ખાઈ મદમત્ત થયેના હાથીને ઐરાવત કહેતા હશે અથવા ઇન્દ્રના ઐરાવત જેવી મહાકાય અને ગજગતિએ ચાલનારી આ નદી જોઈ કોઈ બૌદ્ધ ભિક્ષુને થયુ હશે, "ચાલો, આને જ આપણે ઐરાવતી કહીએ"

પણ ઐતિહાસિક કલ્પનાતરંગ ચલાવવાનુ કામ ભેખડ લોકોનુ છે મુસાફરને એ ન પોસાય.

ઐરાવતી જો હિંદુસ્તાનમા હોત તો સંસ્કૃત કવિઓએ એને વિષે ઐરાવતી જેટલો જ પહોળો અને લાંબો કાવ્યપ્રવાહ વહેવડાવ્યો હોત બ્રહ્મદેશના કવિઓએ એમની આ માતા વિષે અનેક કાવ્યો લખ્યા હોય તો આપણે શુ જાણીએ? બ્રહ્મી નથી આપણી જન્મભાષા કે શાસ્ત્રભાષા અથવા રાજભાષા પડોશની ભાષા શીખવા જેટલી પ્રવૃત્તિ આપણામા છે જ ક્યા? ઘણા વર્ષો સુધી પરદેશમા રહ્યા તો આપણે ત્યાની ભાષા બોલી શકીએ પણ એ ભાષાના સાહિત્યનો આસ્વાદ મેળવવા જેટલી મહેનત આપણે નથી જ કરતા કોઈ અંગ્રેજ જો બર્મી ભાષા શીખી બર્મી કવિતા અંગ્રેજીમા કરી આપે તો જ વખતે તે આપણે વાચીએ

કોઈ પણ દેશ ઐરાવતી જેવી નદી માટે મગરૂર અને કૃતજ્ઞ થઈ શકે બ્રહ્મદેશમા રંગૂનથી ઉત્તર તરફ છેક મંડાલે સુધી અમે ટ્રેનમા ગયા હતા ત્યાથી નજીકના અમરાપુરા જઈ અમે ઐરાવતીના પ્રથમ દર્શન કર્યા અમરાપુરા પાસે પ્રચંડ બૌદ્ધ મૂર્તિઓ છે એની અમને ભાળ લાગી હોત તો બુદ્ધ ભગવાનના દર્શનથી જ ઐરાવતીના વિહારની અમે શરૂઆત કરી હોત

અહી પણ નદીનો પટ ખૂબ પહોળો છે નદીનો પ્રવાહ ધીરોદાત્ત ગજગતિએ ચાલે છે આવી નદીના પૃષ્ઠ ઉપર હોડીમા અથવા 'લાકર' (સ્ટીમલૉંચ)મા બેસી મુસાફરી કરવી એ જીવનનો એક લહાવો જ છે

અમરાપુરાથી મડાલે પાછા જઈ અમે 'વાફર'મા બેઠા દરિયાની મુસાફરી જુદી અને નદીની મુસાફરી જુદી નદીમા મોજા નથી હોતા બે બાજુનો કાંઠો આપણને સાથ દે છે અને આપણને નથી લાગતુ કે આપણે જીવન નામ ધારણ કરનાર પણ જીવલેણ એવા મહાભૂતના સકજામા સપડાયા છીએ નદીનો પ્રવાસ એ પૃથ્વીના ગોળાના હવામા ચાલતા સનાતન પ્રવાસ જેટલો જ શાત અને આહ્લાદક હોય છે અત્યારે એ ઐરાવતીના પ્રવાસનુ સ્મરણ કરુ છુ ત્યારે દ્રૌપદીસમી માનિની નર્મદાનો ચાણોદ-કર્નાળી તરફનો પ્રવાસ, સીતાસમી તાપીનો સાગર-સગમ સુધીનો પ્રવાસ, કાશીનન્દવાહિની ભારતમાતા ગગાનો પ્રવાસ, મથુરા-વૃદાવનનો કૃષ્ણસખી કાલિદીનો પ્રવાસ, કાશ્મીરના નદનવનમા કરેલો પાર્વતી વિતસ્તાનો પ્રવાસ અને વનશ્રીના પિયરરૂપ ગોમાંતક પ્રદેશમાનો અથવા કેરળનો જલપ્રવાસ એકસામટા યાદ આવે છે એમાયે ધરાઈએ એટલો લાબો પ્રવાસ તો વિતસ્તા અને ઐરાવતીનો જ સિંધુ, ગગા, બ્રહ્મપુત્રા અને નર્મદાને તોલે આવે એવી આ નદી છે ઐરાવતીનો પટ અને પ્રવાહ જોતાવેત કોઈ મહાન સામ્રાજ્ય પર રાજ કરનાર આ કોઈ સમ્રાજ્ઞી તો નથી હોય એવો ભાવ મનમા આવે છે આરાકાન અને પેગુ યોમા એનુ રક્ષણ કરે છે ખરા, પણ ઐરાવતીની પ્રતિષ્ઠા સાચવવા તેઓ આદરપૂર્વક દૂર દૂર ઊભા છે.

અમારુ જહાજ ચાલ્યુ કામધેનુનાં વત્સો જેમ સાજ પડ્યે મા પાસે દોડતા આવે તેમ આસપાસના વિસ્તીર્ણ પ્રદેશના ટોળેટોળા શ્રમજીવી કૃષીવલો ઐરાવતીને કાંઠે ભેગા થાય છે અમારુ જહાજ એ એક મોટી ચાલતી ગુજરી જ ગણાય નાનુ કે મોટુ બંદર આવે એટલે અમારુ જહાજ લોકોને આમત્રણ ફૂકે બસ કીડીઓનો રાફડો ઊભરાય તેમ લોક દોડતા આવે ખાવાની ચીજો, કપડા, નેતરના વાસણો, કારીગરીની વસ્તુઓ, જાતજાતના પદાર્થો જહાજ પર ફેલાય જહાજમા પણ કેટલાક વેપારીઓ પોતાનો માલ લઈને તૈયાર બેઠા જ હોય પક્ષીઓ કલબલ કરે તેમ લેવડદેવડનો ઘોંઘાટ શરૂ થાય આપણે ભાષા જાણતા હોઈએ તો જ ઘોઘાટનો કટાળો આવે અહીં લોકો લડે, વઢે કે રડે, આપણે મારે બધુ સરખુ, જાણે એક મોટુ નાટક ભજવાય છે

વિનિમય પૂરો થાય એટલે જહાજ ઊપડે વિમાનાની તૈયારીમા હોય એવી ભેંસ જેવુ અમારુ જહાજ ડોલતુ ડોલતુ ચાલે જહાજના એક હનમ્ટ ગોરા અમલદાર સાથે અમારુ બગડવાથી અમારી મુસાફરીની શરૂઆત મીઠા પાણીમા પણ ખારી થઈ ગયેલી પણ મદ મદ પવનમા એ બધુ ઊડી ગયુ અને અમે કુદરતની પેઠે પ્રસન્ન થયા

ફરી એક બદર આવ્યુ અહી વેપાર કઈ વિશેષ ચાલતો હશે નાનીમોટી અસખ્ય હોડીઓનુ ધણ નદીને કાંઠે કાદવમા આળોટતુ હતુ ઢોરની પીઠ પર માખીઓ બણબણે તેમ ગામડાના છોકરાઓ આ હોડીઓ વચ્ચે કૂદતા ને રમતા હતા અહી લોકોમા છૂદણાનો શોખ ભારે હોય છે એમની કેળાના રગની ચામડી પર લાલ અને લીલા છૂદણા શોભે છે પણ ખરા મહારાષ્ટ્રના ગામડામા એવી માન્યતા છે કે આ ભવે શરીર પર ઘરેણા છૂદીએ તો આવતે ભવે સોનાના ઘરેણા મળે અને કપાળ પર ચાદનો કે ચદ્રમા છૂદવાથી અખડ સૌભાગ્ય મળે અહીના લોકોમા પણ એવી કઈક માન્યતા હોવી જોઈએ, કેમ કે ઘણા ગામડિયાઓ કેડથી ગોઠણ સુધીના આખા ભાગ પર ભાતવાળી લુગી છૂદાવે છે તેથી જે કેટલાક ભાઈઓ નદીમા ઉઘાડા નાહવા પડ્યા હતા તેઓ કપડા વગર પણ નાગા જેવા લાગતા નહોતા જહાજ વધારે થોભવાનુ હોય ત્યારે અમે કિનારા પર જઈ પાસેના ગામડામાં ફરી આવતા અહી ઘરો અને શેરીઓથી અમારી આખો ટેવાઈ ગઈ હતી એમની ભાષા અમને નહોતી આવડતી, છતા એ નિર્વ્યાજ ગામડિયાઓનુ જીવન અમને પરિચિત જેવુ જ લાગતુ મુત્સદ્દી અને વેપારી લોકોના રાગદ્વેષો બાદ કરીએ અને ધાર્મિક અધાર્મિક લોકોની કલ્પનાસૃષ્ટિ કોરે મૂકીએ તો માણસજાત બધે સરખી જ છે હુ માનુ છુ કે દુનિયાભરમા ગામડા બધા રૂપે અને સ્વભાવે સરખા જ હોવા જોઈએ

પ્રવાહ સાથે જાણે તાન ધરતા હોય તેવા સ્તૂપો અને મદિરો વચમા વચમા આવી જતા ઊંચી ટેકરીઓ અને શિખરો હમેશ માણસજાતને પ્રિય છે જ તેમા વળી નાઈલ નદી જેવી ઐરાવતી ચારે દિશાએ પોતાની કૃપાનો ઉત્પાત દેખાવે ત્યારે ઊંચા ઊંચા સ્થાનો

એ જ માણસનું આશ્રયસ્થાન થઈ પડે છે એના પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા મંદિર બાંધીને માણસ ન દાખવે તો બીજી કઈ રીતે વ્યક્ત થાય? કુદરતે આપણને શીખવ્યું છે કે, લીના પાંદડામાં પીળાં પરિપક્વ ફળ પોતાની મીઠી ખુમારી દાખવી શકે છે એ પાઠનો લાભ લઈ અહીંના લોકોએ ઝાડો વચ્ચે મંદિર બાંધી એના પર આકાશનું આનંત્ય ચીંધનાર નોનાની આગળીઓ ઊંચી કરેલી છે કુદરતની શોભા માણસ સુધારી ન શકે એમ માનનારાઓએ આ શિખરો એક વાર જોવાં જોઈએ

બપોરનો વખત હતો અંગ્રેજી જાણનાર એક બ્રહ્મી પોલિસ્ટિયન જોડે અમે વાતો કરતા હતા એટલામાં એક નીરવ સાદ સંભળાયો છિંદવીન નદી પોતાનો કરભાર લઈને ઐરાવતીને મળવા આવી હતી બેનો શો પ્રેમસંગમ! રામદાસ અને તુકારામ એકબીજાને મળ્યા હોય અથવા ભવભૂતિ શેતરંજ રમતા કાળિદાસને પોતાનું 'ઉત્તરરામચરિત' સંભળાવતો હોય એવો એ દેખાવ હતો

કલ્પનામાં તો છિંદવીનના અજ્ઞાત પ્રદેશમાં શાન રાજ્યો સુધી હું જઈ પણ આવ્યો હાથમાં તીરકામઠું અથવા કુહાડી લઈને ફરનાર નિશ્ચિંત અને નિર્ભય એવા કેટલાયે વનવાસીઓ મને ત્યાં મળ્યા સંશય આવે તો જીવ લેનાર અને વિશ્વાસ બેસે તો જીવ આપનાર એ કુદરતના બાળકોનું દર્શન સુધારાનો કાદવ ધોઈ કાઢનાર મંગલસ્નાન જેવું હતું જહાજ પરનું પક્ષી ગમે તેટલું ઊડે તોયે આખરે જહાજ પર જ પાછું આવે છે તેમ કલ્પના પણ જગતની સહેલ કરી ફરી પાછી જહાજ પર આવી કેમ કે અમે પકોક્કુ બંદર પર આવી પહોંચ્યા હતા

પકોક્કુ પાસેની કાદવવાળી નદીમાં નાહી અને બ્રહ્મી પરોણાગતનો સ્વીકાર કરી અમે ફરી જહાજ ઉપર સવાર થયા અને ઘાસલેટના કૂવાઓ જોવા યેનનજાવ સુધી પહોંચ્યા અહીં અમેરિકન મજૂરોનું રાજ ચાલે છે એમ કહી શકાય આસપાસ વનશ્રી નહીં જેવી અહીં એક તરફ આ ઘાસલેટના કૂવાનું આધુનિક ક્ષેત્ર અને બીજી તરફ ટેકરી પર આવેલા નાનકડા પ્રાચીન બૌદ્ધ મંદિરનું તીર્થક્ષેત્ર બંને જોઈ કેટલાયે વિચારો મનમાં આવ્યા મંદિરની કારીગરીમાં હાથીના મોઢા-

વાળું એક પક્ષી કોતરાયેલું હતું. બીજા પણ અનેક સંકરો અહીં જણાયા. પાસેના મઠમાં કેટલાક બૌદ્ધ સાધુઓ રાગડા તાણીને સંધ્યાકાળની પ્રાર્થના કે એવો જ કંઈક વિધિ કરતા હતા. ઐરાવતીને જાણે કશો પક્ષપાત ન હોય એવી રીતે ઘાસલેટના કૂવાના પંપનો ધમાલિયો અવાજ પણ એ પોતાના હૃદય ઉપર વહન કરે છે અને अनिच्छा वत सखारा लुप्पादव्यय-धम्मिणो‌નો શ્રાંત અથવા ચિરંતન સંદેશો પણ વહન કરે છે. અમેરિકાનું સામર્થ્ય ભલે અજોડ હોય પણ એ ખંડ તો બાળક જ કહેવાય ને? એને જીવનનું રહસ્ય આટલામાં ક્યાંથી હાથ લાગવાનું? એને તો નદીને કાંઠે ત્રણ ત્રણ હજાર ફૂટ ઊંડા કૂવા ખોદી ઘાસલેટ કાઢવાનું જ સૂઝવાનું. દુનિયાના સર્વ સૃષ્ટ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે ને નાશ પામે છે, એમાં બધું જ નશ્વર અને વ્યર્થ છે, અસાર છે, સાર તો કેવળ એમાંથી બચી જઈ નિર્વાણ મેળવવામાં છે, એ વાત કયો અમેરિકન સ્વીકારી શકે? પણ ઐરાવતી નદી તો નવ-ઉત્સાહને લીધે જ્ઞાનનો ઇન્કાર ન કરે અને જ્ઞાનના ભારથી ઉત્સાહ નહીં ખોઈ બેસે. એને તો મહાસાગરમાં વિલીન થવું છે અને છતાં એ વિલીન થવાનો આનંદ અખંડ જાગતો અને વહેતો રાખવો છે.

યેનનજાંગથી અમે પ્રોમ સુધી ગયા અને ત્યાં ઐરાવતીની વિદાય લીધી. અહીંથી આગળ જઈ, એ મહાનદી અનેક મુખે સાગરને મળે છે. ઐરાવતી ખરેખર સુવર્ણદેશની માતા છે.

માર્ચ, ૧૯૨૭

૫૭

સમુદ્રના સહવાસમા

[આફ્રિ ૧ જતા]

મુંબઈથી મામોંગોના જતા સુધી નજરને હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાનો સાથ હતો માતા દૃષ્ટિઆડ થાય નહી ત્યા સુધી જેમ બાળકને વિશ્વાસ હોય છે કે આપણે માતા સાથે જ છીએ, તેવી જ રીતે કિનારો દેખાતો હતો ત્યા સુધી હિંદુસ્તાન છોડ્યુ એમ લાગતુ ન હતુ મામોંગોના છોડ્યુ અને અમારી આગબોટ 'કંપાલા'એ સ્વદેશ સાથે કાટખૂણો કરી સીધો ભરદરિયામા પ્રવેશ કર્યો જોતજોતામા હિંદુસ્તાનનો કિનારો અલોપ થયો અને ચારે કોર ફક્ત પાણી અને પાણી જ ફેલાયુ રાત પડી અને આકાશની વસ્તી વધી પરિણામે એકલવાયાપણુ ઘણુ ઓછુ થયુ પણ જેમ જેમ ભૂમધ્ય રેખા તરફ જવા લાગ્યા તેમ તેમ હવાની અને વાદળાંઓની ચચળતા વધી મોસમ સારી હોવાથી સમુદ્ર શાન્ત હતો મોજાઓ જરાક જરાક હસીને વિરામ પામતા હતા કેટલાક મોજાઓ કાગી છીકની પેઠે ઊછતા ઊછતા જ શમી જતા હતા સમુદ્રનો રગ કોક વખતે ભૂરી શાહી જેટલો નીળો થતો, કોક વખતે કાળો મેશ અને જહાજ પાણી કાપતુ જાય ત્યારે બે બાજુ એનુ જે ધોળુ ફીણ ફેલાય છે, તેની અનેક અમરી ભાત બની જતી નીળા સાથે એની એક શોભા, જ્યારે કાળા સાથે બીજી પ્રથમ પ્રથમ સમુદ્રના મોઢા ઉપર મોજાઓ ઉપરાત, ચામડા પર હોય છે એવો કરચલીઓનો 'દાણો' દેખાતો હતો કોક વાર એ બધી કરચલીઓ અલોપ થઈ પાણી ચળકતા વાસણોની પેઠે સુવાળુ દેખાતુ હતુ જહાજ ધીમે ધીમે ડોલતુ જતુ હતુ જહાજો કદમા નાના હોય છે ત્યારે વધારે ડોલે છે મોટા જહાજો પોતાની ધીરગતિ સહેજે છોડતા નથી સામેથી મોજાઓ આવે તો જહાજ ડોલના ઉપરાત ઘોડેસ્વારની પેઠે આગળ પાછળ ડોલે છે, જેને અગ્રેજીમા 'પિચિંગ' કહે છે પિચિંગ લાંબા વખત સુધી ચાલે તો માણસને એ ગમતુ નથી સદતુ પણ નથી

પણ એને બધ શી રીતે કરાય? હીચકા ખાઈને કટાળ્યા હોઈએ તો હીચકો બધ કરી એના પરથી ઊતરી જવાય છે પણ અહી તો એક વાર જહાજમા બેઠા કે આઠ દિવસ સુધી એનુ ડોલવુ અને હીંડોળવુ માન્ય રાખ્યે જ છૂટકો કોક વખતે શકા આવતી કે બન્ને ગતિના મિશ્રણથી ચક્કર આવશે કે કેમ? મનમા એવી પણ બીક પેસતી કે ચક્કરની શકા મનમા ઊઠી એટના માટે પણ ચક્કર આવશે ખાતી વખતે પણ સ્વાદપૂર્વક ખાતા હોઈએ તોયે મનમા શકા રહે જ કે ખાધેલુ પેટમા ટકશે ખરુ? એ શકા મારી સહેલી નથી હોતી ગમે તેમ તો, અમે અમારા આઠે દિવસ કશા અકસ્માત વગર ખૂબ આનદમા પસાર કર્યા લોકોએ બીક બતાવી હતી કે છેલ્ના ચાર દિવસ ભારે જશે પણ એવુ કશુ થયુ નહી ભૂમધ્ય રેખા જે દિવસે અમે ઓળગી તે દિવસે અમુક વખત સુધી પવન સુસવાટભર્યો વહેતો હતો પણ તેથી અમે કાઈ ગમગીન થયા નહી

ચારે કોર જ્યારે પાણી જ હોય છે ત્યારે થોડો વખત એની મજા પડે છે પછી આખુ વાતાવરણ ગભીર બની જાય છે એ ગભીરતા ઓસર્યા પછી આખોને અકળામણ થાય છે આપણી આખી સૃષ્ટિ આ જહાજ પૂરતી વિશાળ દરિયા આગળ એ કેટની નાનકડી અને તુચ્છ! દરિયાની દયાથી જીવનારી અને બાકી બધુ પાણી, પાણી અને પાણી આટલા પાણીનો ઉદ્દેશ શો? જમીન પર ધરતીનો ગમે તેટલો વિશાળ ખડ જોતા હોઈએ તોપણ એમ નથી લાગતું કે આટલી જમીન શા માટે સર્જાઈ હશે? વિશાળ અને અનત આકાશ જોઈને પણ એમ નથી લાગતું કે આટલું આકાશ શા કાજે નિર્માયુ હશે? પણ સમુદ્રના પાણી જોઈને એ વિચાર મનમા અચૂક ઊઠે છે જમીનથી ટેવાયેની આખો પાણીનો વિસ્તાર અખડ જોવો પડવાથી અકળાય છે અને અતે થાકીને ક્ષિતિજ પરના વાદળા જોઈને વિસામો મેળવે છે પણ ઘણી વાર એ વાદળા આકાર વિનાના અને અર્થહીન હોય છે આકાશ જ્યારે મેદૂર બને છે ત્યારે તો એની ગમગીની અસહ્ય થઈ ઊઠે છે ઈશ્વરની કૃપા છે કે અકળામણનો પણ અતે અત આવે છે અને ખુલ્લી આખો પણ અતર્મુખ થઈને મન ઊડા વિચારમા મહાલે છે

રાત્રે અને ખાસ કરીને વહેલી સવારે તારાઓ જોવાની મજા હતી પણ 'આખુ આકાશ એકસામટુ જોવા ન જ દઈએ' એમ કહી વાદળાઓ બાળકોની પેઠે આકાશના મોઢા ઉપર પોતાના હાથ ફેરવતા હતા એમની દયાથી જે વખતે જેટલો ભાગ દેખાય તેટલો જ વાચી લેવાનુ અમારુ કામ રહેતુ ગુરુવારની સવાર હશે જહાજ સીધુ ચાલતુ હતુ અને એના મુખ્ય થાભલા પાછળ છેક પાછળની બાજુ શર્મિષ્ઠા હતી થાભ ।। આડે ભાદ્રપદાનુ ચોરસ જેમતેમ ગોઠવાઈ જતુ હતુ ઊતરતા ધ્રુવની પડખે દેવયાની ઊગતી હતી પોણા પાચ વાગ્યા અને ત્રિભાણ્ડ શ્રવણ માથા પરના ખસ્વસ્તિકને ઠેકાણે લટકવા લાગ્યો હસ, અભિજિત અને પારિજાત ત્રણે મળીને એક સુદર ચદરવો થયો હતો ડાબી બાજુ ગુરુ, ચદ્ર અને શુક્ર એક લીટીમા આવ્યા હતા ચદ્રનુ ચાદરણુ એટલુ આછુ હતુ કે એને છારાની ઉપમા પણ ન અપાય સામી બાજુ જોતા ડાબે વૃશ્ચિક એના અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા અને મૂળ સાથે લટકતો હતો, જ્યારે જમણી બાજુ સ્વાતિ આથમતી હતી મિચારો ફ્રેનમત્સ્ય લગભગ ક્ષિતિજ ભેગો થયો હતો બીજે દિવસે ચદ્રનો પક્ષપાત શુક્ર તરફ વધ્યો રાત્રે સપ્તર્ષિના દર્શન કરી અમે સૂતા હતા તે વખતે આકાશમા પુનર્વસુનુ હોડકુ અમારી સાથે દક્ષિણની મુસાફરીએ ઊપડેલુ જોઈ ઘણો આનદ આવતો પુનર્વસુના વહાણમા બેસવાના ચિત્રાના કોડ હજી અતપ્ત જ રહ્યા છે, વખતે મઘા નક્ષત્રની અદેખાઈ એને આડે આવતી હશે! શનિવારે ચદ્ર અને શુક્રની યુતિ શોભતી હતી છેલ્લે છેલ્લે એ બન્નેએ નીલો રગ ધારણ કર્યો હતો ભાદ્રપદાનુ પરોણુ નાળચુ અહી ઘણે ઊચે ચઢેલુ દેખાતુ હતુ

ગઈ કાલથી ધ્રુવ અલોપ થયો હતો

સવારે જ્યારે ઉષા સ્વાગત કરવા સ્મિત કરે છે તે વખતે આખા ક્ષિતિજ આગળ રૂપા જેવી ચળકતી કિનારી અને છે ત્યાર પછી સમુદ્ર પ્રસન્નપણે હસે છે અને ઉષાને પ્રકટ થવાને ગુલાબી અવકાશ આપે છે

શનિવારે સામી બાજુથી આવતુ એક વહાણ દેખાયુ દીવાનો પ્રકાશ મિચમિચાવી એણે અમારા જહાજ સાથે વિવેક કર્યો અમારા જહાજે સામે વિવેક કર્યો હશે જ એ જહાજે બદ્દ પાસે આવ્યા હોત

તો ગાન્ને ભાંભરતા; પણ જ્યાં અવાજ પહોંચતો નથી ત્યાં પ્રકાશથી વાતો કરવી પડે છે. ચાર દિવસના એકાન્ત પછી અમારા જહાજ જેવી જ બીજી એક સૃષ્ટિ જીવનના પટ પર વિહરતી જોઈ ખૂબ જ આનંદ થયો. અમારા જહાજ પરના લોકો આફ્રિકાનાં સ્વપ્નાં સેવતા હતા. સામા જહાજ પરના ઉતારુઓ હિંદુસ્તાનનાં સ્વપ્નાં સેવતા હશે. દરેક વહાણના ઉતારુઓના મનોવ્યાપારનો સરવાળો કર્યો હોય તો કેવી મજા પડે!

જહાજ પર ઉતારુઓની ત્રણ ન્યાતો હોય છે. પ્રતિષ્ઠાની અસ્પૃશ્યતા ભોગવનારા તે પહેલા વર્ગના ઉતારુઓ. એમને વધારે સગવડ મળે એવું કાંઈ નહીં, પણ એમના ગન્યમાં બીજા કોઈ જઈ ન શકે એ એમની મોટાઈ. ઉપરના તૂતકનો મોટો ભાગ એમના આરામ અને રમતો માટે રાખેલો હોય છે. બીજા વર્ગના ઉતારુઓ પણ સારી સરખી સગવડ ભોગવે છે. ત્રીજા વર્ગના ઉતારુઓ માણસમાં ગણાય જ નહીં. એમનાં ઘણુ ગમે ત્યાં ગોઠવાયેલાં હોય. આઠ દિવસ સુધી માણસને પશુ-જીવન ગાળવું પડે એ હાડમારી નાનીસૂની નથી.

અને હવે બીજા ત્રીજા વચ્ચે એક ઇન્ટરનો વર્ગ ઉપજાવેલો છે. પશુ અને માણસ વચ્ચેનો એ વાનર-વર્ગ કહેવાય. એમાં ઘણી ભીડ હોવા છતાં માણસની પેઠે સૂઈ શકાય છે એ જ ગનીમત.

અમે જહાજ પર છીએ એની જાણ કેટલાક લોકોને થઈ એટલે અનેક લોકો અમારી સાથે વાતો કરવા આવતા. એમાંયે અમે સવાર-સાંજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ એ સમાચાર જ્યારે જહાજના ખલાસીઓ સુધી પહોંચ્યા ત્યારે એમણે અમને નીચેના ડેક ઉપર સાંજે પ્રાર્થના માટે બોલાવ્યા. લગભગ બધા ખલાસીઓ સુરત જિલ્લાના હતા. ભજનના રસિયા. અનેક ભજનો જાણે; અને રાગ સાથે ગાઈ શકે. એમની ભજન-મંડળી જામતી ત્યારે આખા દિવસનો થાક અને જન્મારાની ચિંતા તેઓ ભૂલી જતા. નીલા રંગના પોશાક પહેરી આખો દિવસ યંત્રની પેઠે કામ કરનારા લોકો આ જ છે એમ જાણતાં છતાં એ સાચું લાગતું નહીં. એ લોકો આગળ મેં અનેક પ્રવચનો કર્યાં. એમનું જીવન એક જાતની સાધના જ છે એ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મેં એમ પણ

કહ્યું જમીન પર જ દીવાલો ચણી શકાય દરિયા પર નહીં માટે ખલાસીઓએ નાતજાતના વાડા ન રચવા એમણે દરિયા દિલ થવું ઘટે છે

અમે લોકો આ રીતે ભજનમાં તલ્લીન રહેતા ત્યાં જહાજ પરના ઘણા ગોવાનીઝ લોકોએ એક રાત્રે સ્ત્રીપુરુષોનો એક નાચ ગોઠવ્યો એમણે એને માટે જે ફાળો કર્યો તેમાં અમને એમણે બાતલ રાખ્યા નહીં એટલે અમે હક પૂર્વકના પ્રેક્ષક બન્યા!

ગોવાના ખ્રિસ્તી લોકોમાં યુરેશિયન લગભગ નહીં જેવા છે ધર્મે ખ્રિસ્તિ પણ રહતે નહિં હિંદી એવા લોકોએ પશ્ચિમના જે સસ્કારો અપનાવ્યા છે તેની અસર જોવા લાયક હોય છે કેટલીક જોડીઓ સયમપૂર્વક નૃત્યકળાનો આનદ લેતી હતી કેટલીક જોડીઓ જાણે કોઈ સામાજિક વિધિમાથી પસાર થતી હોય એવી ગભીર, અલિપ્ત અને યાત્રિક ઢબે નાચતી હતી ત્યારે કેટલીક જોડીઓ નૃત્યના નિયમો મજૂર રાખે તેટલી છૂટ લઈ નૃત્યમાં અને એકબીજામાં લીન થતી હતી એક બે જોડીઓમાં ઉમર અને ઊચાઈનુ પ્રમાણ એટલુ બધુ વિસદશ હતુ કે આટલી બધી વિટબણા સહન કરવાનુ એમને માથે શી રીતે આવ્યુ એમ જ લાગતુ હતુ સાકડી જગામાં આટલા બધા લોકોનુ નૃત્ય જેમ તેમ પૂરુ થયુ આખર સુધી ઉજાગરો કરવાની દાનત ન હોવાથી અગિયાર થાય તે પહેલા જ અમે સૂઈ ગયાં

અમારુ જહાજ પશ્ચિમ તરફ એટલે કે પૃથ્વીની દૈનદિન ગતિથી ઊલટી દિશાએ ચાલતુ હોવાથી અમારે લગભગ દરરોજ ઘડિયાળના કાટા ફેરવવા પડતા જહાજ તરફથી સૂચના મળતી કે 'મધરાતે અડધો કલાક ઓછો કરો' અથવા 'એક કલાક ઓછો કરો' સૃષ્ટિનો નિયમ સમજી અમે આવ્યુ નુકસાન વેઠવા તૈયાર થતા આફ્રિકા પહોચતા સુધી અમે કુલ અઢી કલાક ખોયા (બેલ્જિયન કોંગો જતાં હજી એક વધારે કલાકનો ભોગ આપવો પડેલો)

ભૂગોળની વિગતો ન જાણનાર વાચકો માટે એટલું કહી દેવું જરૂરનું છે કે રેખાશની દર ૧૫ ડિગ્રીએ એક કલાક ઉમેરવો અથવા ખોવો પડે છે અને પ્રશાત મહાસાગરમાં એશિયા ને અમેરિકા વચ્ચે જહાજો જ્યારે ૧૮૦ રેખાશ ઉપર હોય છે ત્યારે એમને આવતા કે જતા

એક આખો દિવસ વધારવો અથવા ઘટાડવો પડે છે. એ રેખાંશને અંગ્રેજીમાં 'ડેટ લાઈન' કહે છે. જેમ આપણે ત્યાં અધિક માસ આવે છે તેમ 'ડેટ લાઈન' ઉપર જતાં એક અધિક વાર આવે છે, જ્યારે આવતાં એક વારનો ક્ષય થાય છે.

આઠ દિવસથી નથી છાપું, નથી ટાક, નથી મુલાકાતીઓ અને નથી કોઈ શહેર કે ગામડું — અરે સોગન ખાવા કોઈ ડુંગર કે બેટ નથી! આવી સ્થિતિમાં કલાકો ને કલાકો ને દિવસોના દિવસો મૂંગા મૂંગા પસાર થાય ત્યારે વાર અને તારીખનું પણ ઠેકાણું નથી રહેતું. અમારા જંહાજની ઊંચાઈનો હિસાબ કરતાં અમારી આસપાસ ક્ષિતિજ સુધી કેટલો સમુદ્ર પથરાયેલો છે એની જહાજવાળાઓ આગળ તપાસ કરી ત્યારે ખબર પડી કે અમારી આંખો ૨૫૦ ચોરસ માઈલનો સમુદ્ર એક ચક્કરમાં પી શકતી હતી.

કેટલી બધી શાન્તિ! અને તે પણ ડોલતી, હીંડોલતી, વહેતી અને છતાં સ્થિર એવી શાંતિ, આકાશના આશીર્વાદ તળે, ઊભરાતી હતી. Swelling and rolling peace — abiding and abounding. કોણ જાણે શી રીતે આ શાંતિના સેવન સાથે મારામાં માનવપ્રેમ ઊભરાતો હતો અને તમામ માણસજાતને સ્વસ્તિ, સ્વસ્તિ, સ્વસ્તિ કહેતો હતો. માનવજાતિનો ઇતિહાસ હજી સરવાળે રૂપાળો નથી બન્યો. આ જ સમુદ્રે કેટલાયે અન્યાય અને અત્યાચાર જોયા હશે, કેટલાયે ગુલામોના નિસાસા અહીંની હવામાં ભળ્યા હશે અને કેટલીયે પ્રાર્થનાઓ સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓ સુધી પહોંચ્યા છતાં વિફળ ગઈ હશે. અને છતાં જો મનુષ્ય-રક્તને કારણે સમુદ્રમાં લાલાશ આવી નથી, દુઃખીઓના નિસાસાથી અહીંની હવા કલુષિત થઈ નથી અને લોકોની નિરાશાથી આકાશની જ્યોતિઓ ઝાંખી પડી નથી તો માણસજાતનો જરા સરખો ઇતિહાસ વાંચીને મારો માનવપ્રેમ શા માટે સંકુચિત કે પાતળો થાય? જો મારા અસંખ્ય દોષો વીસરી જઈને હું મારા પર પ્રેમ કરી શકું છું અને પોતાને વિષે અનેક જાતની આશાઓ સેવી શકું છું, તો મારા જ અનંત પ્રતિબિંબરૂપી માનવજાતને મારો પ્રેમ ઓછો કેમ મળે?

આવી ભાવના સાથે આફ્રિકાની ભૂમિ ઉપર વિષમ રીતે ભજવાતો મનુષ્યજાતનો ત્રિખંડ સહચાર નિહાળતા હુ મોમ્બાસા પહોચી ગયો

આ આઠ દિવસમા ઘણુ વચાશે, ઘણુ લખાશે એવી જે આશા રાખેલી તે સફળ ન થઈ પણ એ આઠ દિવસ જીવનના દર્શન ચિંતન અને મનનથી પૂરેપૂરા ભરેલા હતા

નવેમ્બર, ૧૯૫૦

૫૮

નીલોત્રી

આફ્રિકાની યાત્રા કરવામા એક ઉદ્દેશ હતો ઉત્તર પૂર્વ આફ્રિકાની માતા સમી ઉત્તરવાહિની નીલ નદીના ઊગમ-સ્થાન નીલોત્રીના દર્શનનો ગંગોત્રી અને જમનોત્રીની યાત્રા કર્યા પછી નીલોત્રીની યાત્રા કરવી જ જોઈએ એવુ હમણા હમણા લાગવા માડયુ હતું એ દિવસ હવે નજીક આવ્યો જુલાઈની પહેલી તારીખ ઊગી અને અમે કપાલા છોડી જીજા માટે પ્રસ્થાન કર્યું પોતાના જરૂરી કામને કારણે શ્રી અપ્પાસાહેબ આજે પાછા નૈરોબી ગયા અને અમે મોટર લઈને અમારે રસ્તે ઊપડયા

કપાલાથી જીજાનો રસ્તો ગળિયામણો છે અનેક નાની નાની અને પહોળી ટેકરીઓ ચડતા ઊતરતા અમારી મોટર અમારી અને નીલોત્રી વચ્ચેનુ બાવન માઈલનુ અતર કાપતી ગઈ અને અમારી ઉત્કટા વધારતી ગઈ કેવુ મોટુ ભાગ્ય કે ઠેઠ જીજા સુધી પહોચતાં પહેલા જ અમારો સકપ મર આવ્યો અને અમને નીલોત્રીના દર્શન થયા! જમણી બાજુ વિક્ટોરિયા અથવા અમરસગનું સરોવર દૂર સુધી દેખાયુ છે અને એમાંથી સહજ્જીવનાથી ભૂસકો મારી નીલ નદી છતી થાય છે! અમે નદી પરના પુલ પર પહોચી ગયા મોટરમાથી નીચે ઊતર્યા અને જમણી બાજુ વળી રિપન ફૉલ્સ નામે ઓળખાતા નાનકડા ધોધમા નીલ નદીના દર્શન કર્યા

ધોધના તુષારથી પગ ઢંકાઈ ગયા છે. માથા પર મુગટ ચળકે છે, એની પાછળ એક લીલુછમ ઝાડ મુગટને ઉઠાવદાર બનાવે છે. દેવીના બે હાથમા મોવની પૂળીઓ છે અને મોઢા ઉપર પ્રસન્ન વાત્સલ્ય ખીલી રહ્યુ છે — એવી મૂર્તિ કલ્પનાની નજરે પડી. મૂર્તિ નીલરંગની ન હતી, પણ શ્યામવર્ણ તરફ સહેજ ઢળતી ગોરી જ હતી. આખા શરીર પરથી પાણીના રેલા ચાલતા હતા અને તેથી દેવીના મોઢા પરનુ હાસ્ય વધારે સુદર લાગતુ હતુ

ધરાઈને દર્શન કર્યા પછી અમે ડાબી બાજુએ જોયું. જમણી બાજુએ પાણી અમારી તરફ ધમી આવતા હતાં ડાબી બાજુના પાણી અમારાથી દૂર દૂર દોડી જતા હતા બન્નેની અસર તદ્દન જુદી. અમે જાણતાં હતા કે જેમ જમણી બાજુ રિપન ધોધ છે તેમ ડાબી બાજુ, સહેજ દૂર, ઓવેન ધોધ છે આપણા દેશમા આને કોઈ ધોધ કહે જ નહી પાણીની સપાટીમા થોડાક ફૂટનુ અંતર ઉત્પન્ન થયુ એટલા પરથી ધોધ થતો હશે? ધોધ ત્યારે જ કહેવાય જ્યારે પાણી ધબધબ પડતુ હોય જેટલુ પડે તેટલુ જોરથી પાછુ ઉપર ઊછળતુ હોય અને ફીણ અને તુષારના ગોટેગોટ આસપાસ નાચતા હોય

યાત્રાને અન્તે તરત જઈને મદિરોમા દર્શન કરીએ છીએ ત્યારે એને, યાત્રીઓની પરિભાષામા ‘ધૂળભેટ’ કહે છે. પગે યાત્રા કરી હોય, આખુ શરીર ધૂળથી છવાયેલુ હોય અને ઉત્કંઠાને કારણે એવા ને એવા જ રૂપમા દોડી જઈ ઇષ્ટદેવના ચરણે ઢળી પડતા હોઈએ અથવા ભેટી પડતા હોઈએ ત્યારે એ ધૂળભેટ કહેવાય. અમે તો મોટર વેગે આવેલા સવારે થોડાક વરસાદ થયેલો હોવાથી રસ્તા-પર પણ ધૂળ ન હતી એટલે આ પ્રથમ દર્શનને ભીની-ભેટ જ કહેવાય એને ભાવ-ભીની કહીએ તો જ તે વધારે યથાર્થ વર્ણન થાય મૂર્તિ ભીની, જમીન ભીની, આખો ભીની, અને અનેક મિશ્ર ભાવોથી તરબોળ એવુ હૃદય પણ ભીનુ. अद्य मे सफल जन्म, अद्य मे सफला क्रिया એ લીટી જેણે પ્રથમ ગાઈ તે મારા જેવા અસંખ્ય યાત્રીઓનો પ્રતિનિધિ જ હશે

નીન માતાના આ પ્રથમ દર્શન હૃદયમા સઘરી અમે જીજામા પ્રવેશ કર્યો વિદ્યાપીઠના એક વખતના વિદ્યાર્થી એડવોકેટ શ્રી ચદુભાઈ પટેલને ત્યા જ અમારો ઉતારો હતો જૂના વિદ્યાર્થીને ત્યા મહેમાનગીરી અનુભવની એ જેટલી આનદદાયક હોય છે તેટલી જ આકરી કે અઘરી હોય છે ઘરની સારામા સારી સગવડો આપણને આપી પોતે અગવડ વેઠવામા એ આનદ માનતા હોય પણ આપણને મૂઝવણ થયા વગર કેમ રહે?

હવે અમે નીલોત્રીના વિધિસર દર્શને ઊપડયા જ્યા અમરસરના જળ ખડકોની કિનારી પરથી નીચે ઊતરે છે અને નીલ નદીને જન્મ આપે છે ત્યા અમે પહોચ્યા ઉતાવળે પાણી સુધી પહોચી, પહેલા પગ ઠડા કર્યા આચમન કરી હૈયુ ઠાર્યું અને એક ક્ષણ માટે એ સ્થાનનુ ધ્યાન ધર્યું મારી ટેવ પ્રમાણે ઈશોપનિષદ, માડૂક્ય ઉપનિષ અથવા અઘમર્ષણ સૂક્ત મોઢામાથી નીકળવુ જોઈતુ હતું પણ એકાએક શ્લોક નીકળ્યો —

ध्येय सदा सवितृ मडल मध्यवर्ती
नारायण सरसिजासन सन्निविष्ट ।
केयूरवान मकर-कुडलवान किरीटी
हारी हिरण्मय वपुर् धृत शख चक्र ॥

નીન નદીને કિનારે, જુદે જુદે વખતે, જુદે જુદે ઠેકાણે, ત્રણ વાર નીલામ્માનુ ધ્યાન ધર્યું અને દર વખતે મોઢામાથી અચૂક આ જ શ્લોક નીકળ્યો હવે મારે મિશ્ર દેશની સસ્કૃતિના પુરાણોમા શોધવાનું રહ્યુ કે નીલ નદીનો ભગવાન સૂર્યનારાયણ સાથે કોઈ ખાસ સબધ છે ખરો?

હું જો સસ્કૃત કવિ હોત તો આ નદીના પાણીમા રહેતા જાત જાતના માછલા, એ પાણી પર ઊડતાં બોલકણા પક્ષીઓ અને એને કિનારે આળોટતા ક્રિમોકા (હિપોપોટેમસ)ની ધન્યતાના સ્તોત્રો ગાત નીનને કિનારે જે વૉટરવર્ક્સ છે તેની સારવાર માટે નિમાયેના એક ગુજરાતી ભાઈની, એની જ ભાષામા અદેખાઈ વ્યક્ત કરી મે સતોષ માન્યો, "તમે કેટલા ધન્ય છો કે નીલોત્રીનાં તમને અહોરાત્ર દર્શન

થાય છે અને અહીથી ન ખસવા માટે તમને પગાર આપવમા આવે છે!" એ ભાઈને આવી ધન્યતા લાગતી હતી કે નહી એ જોવા કે પૂછ્વા હુ ત્યા ન થોભ્યો

મારે મન નદીઓ બે પ્રકારની હોય છે જે પહાડમાથી નીકળે છે તે અને જે સરોવરમાથી નીકળે છે તે પહેલીને હુ શૈલજા કહુ અથવા પાર્વતી, અને બીજીને સરોજા (દુનિયાભરના કમળો મને ક્ષમા કરશે એવી આશા રાખુ છુ) શૈલજા નદીઓનો ઉગમ બહુ નાનો, પાતળો, લગભગ તુચ્છ જેવો હોય છે એટલે એને વિષે આદર ઉત્પન્ન કરવા માટે મોટા મોટા માહાત્મ્યો લખી મારવા પડે છે ગંગોત્રી પાસે ગગાનો પ્રવાહ એક વાર એટલો નાનકડો હોય છે કે સામાન્ય માણસ પણ એક કાંઠે એક પગ અને બીજે કાંઠે બીજો પગ મૂકીને ઊભો રહી શકે છે સરોજા નદીઓનું એવુ નથી હોતું વિશાળ અને સ્વચ્છ વારિ-રાશિમાથી મનમા આવે તેવડો જથ્થો ખેચીને તેઓ વ્યક્ત થાય છે એથી એમના ચાલવા બોલવામાં ગર્ભશ્રીમતાઈનુ આત્મભાન હોય છે

નીલોત્રીની યાત્રાએ આવવાનુ બીજુ પણ એક અદમ્ય આકર્ષણ હતુ મહાત્મા ગાધીના પાર્થિવ દેહને દિલ્હી રાજઘાટ પર અગ્નિસાત્ કર્યા પછી એમના ફૂલ અને ચિતાભસ્મનુ વિસર્જન હિંદુસ્તાનના અને જગતના અનેકાનેક પુણ્ય સ્થળે કરવામાં આવ્યુ હતુ એમાનું જ એક સ્થાન નીલોત્રી છે

અમે જુજા નગરીના જાહેર મહેમાન હોવાથી અહીના લોકોએ અમારી હાજરીનો 'લાભ લેવા'નુ નક્કી કર્યુ અને જે ઠેકાણે ચિતા-ભસ્મનુ વિસર્જન કર્યુ હતુ, એને પડખે એક કીર્તિસ્તભ ઊભો કરવાનુ નક્કી થયેલુ હોવાથી એનો પાયો મારે હાથે નખાવવાનુ ગોઠવ્યુ

સ. ૧૯૫૦ની બીજી જુલાઈએ અધિક આષાઢ કૃષ્ણ તૃતીયાને દિવસે સવારે સેકડો લોકોની હાજરીમા એ વિધિ મે પૂરો કર્યો એ ઉત્સવ માટે ગાધીજીનુ એક મોટુ ચિત્ર સામે રાખ્યુ હતુ એની નજર મારા પર પડતા જ હુ અસ્વસ્થ થયો વૈદિક વિધિ પૂરો થયા પછી મે ગાધીજીના જીવન વિષે અને આફ્રિકા જ એમની પ્રથમ તપોભૂમિ હોવા વિષે થોડુ પ્રવચન કર્યુ ફોટો વગેરે લેવાની આધુનિક વિધિમાથી

મુક્ત થતાવેંત કિનારાના એક પથરા ઉપર બેસી નીલમાતાના સુભગ જલપ્રવાહ ઉપર મે મીટ માંડી અને અંતર્મુખ થઈ ધ્યાન કર્યું તે વખતે મનમા વિચાર આવ્યો કે આ સ્થાને યુરોપ, આફ્રિકા અને એશિયા ત્રણે ખંડના — નહિ પણ અમેરિકાના પણ — મહાન અને સામાન્ય આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષ અહીં આવશે, સર્વોદયના ઋષિ મહાત્મા ગાંધીના જીવન જીવનકાર્ય અને અંતિમ બલિદાનનું અહીં ચિંતન કરશે અને માનવ માનવ વચ્ચેનો ભેદભાવ ભૂલી જઈ વિશ્વકુટુંબની સ્થાપના કરવાનુ વ્રત લેશે ભવિષ્યના એ તમામ આગામી પ્રવાસીઓને મે ત્યાંથી વદન મોકલ્યુ

૨

નીલ નદીની બે શાખાઓ છે શ્વેત અને નીલ જીન્જા પાસે જેનો ઊગમ છે તે શ્વેત શાખા છે નીલશાખા પણ સરોજા જ છે ઈથિયોપિયા, જેને આપણા લોકો હબસાણ (એબિસીનિયા) કહેતા તે દેશમા તાના કરીને એક સરોવર છે એ સરોવરમાથી નીલશાખાનો ઊગમ છે આ શાખાઓ લાખો વરસથી વહેતી આવી છે અને એમને કાંઠે રહેનાર પશુપક્ષીઓને અને માણસોને જલદાન કરતી આવી છે પણ યુરોપિયન લોકોને જેની ભાળ ન હોય એ વસ્તુ અજ્ઞાત જ કહેવાય! એક રીતે એમનું કહેવુ સાચુ પણ છે બીજા લોકો નદીને કાંઠે રહેતા છતા એ નદી મૂળે આવી ક્યાથી અને આગળ ક્યા સુધી જાય છે એની શોધ ન કરે તો આખી નદીનું જ્ઞાન એ લોકોને છે એમ ન કહેવાય દાખલા તરીકે તિબ્બતના લોકો માનસ-સરોવરવાળી સાનપો (વિશાળ પ્રવાહ) નદી જાણે એ નદી પૂર્વ તરફ વહેતી વહેતી જંગલમા અલોપ થાય છે, એટલુ જ બહુ બહુ તો તેઓ જાણે આપણા લોકો આ બાજુથી બ્રહ્મપુત્રનો ઊગમ શોધતા શોધતા એ જ જંગલોના આ બાજુના છેડા સુધી પહોંચ્યા આગળનુ તેઓ કંઈ જાણે નહીં જ્યારે અનેક અંગ્રેજો પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ હોવા છતા, એ જંગલોમાથી પસાર થયા ત્યારે જ તેઓ સ્થાપિત કરી શક્યા કે તિબ્બતની સાનપો નદી જ આ બાજુ આવી છે, અને બીજી અનેક નાની મોટી નદીઓના પાણી પીને બ્રહ્મપુત્ર થઈ છે

નીલ નદીના ઊગમ શોધનારાઓમાં મિ. સ્પીક અંતે સફળ થયો અને એણે સિદ્ધ કર્યું કે ઉજ્જા પાસે સરોવરમાંથી જે નદી અવતરે છે તે જ ઇજિપ્ત-માતા નીલ છે.

આ સ્પીક સાહેબ હિંદુસ્તાન સરકારની નોકરીમાં હતો. એને સમાચાર મળ્યા કે પ્રાચીન હિંદુઓ મિસર એટલે કે હાલના ઇજિપ્ત દેશ વિષે ઘણું જાણતા હતા. એણે તપાસ કરીને જાણ્યું કે સંસ્કૃત પુરાણોમાં કહ્યું છે કે નીલ નદીનો ઊગમ મીઠા પાણીના અમરસરમાંથી થયો છે; એ જ પ્રદેશમાં ચંદ્રગિરિ છે; છેક દક્ષિણે જતાં મેરુ પર્વત આવેલો છે વગેરે. પુરાણોમાંથી કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોકોનો એણે અનુવાદ કરાવ્યો અને એને આધારે નીલના ઊગમની શોધ કરવાનો મનસૂબો કર્યો.

એ પ્રથમ ઝાંઝીબાર ગયો અને ત્યાંથી બધી તૈયારી કરીને કેનિયા પ્રદેશ ઓળંગી યુગાન્ડામાં ગયો. ત્યાં એને અમરસરવાળું અચ્છોદ સરોવર મળ્યું. (અચ્છ–સુઅચ્છ=સ્વચ્છ. ઉદ–ઉદક=પાણી. મીઠા પાણીના સરોવરને અચ્છોદ કહેવાય.) અને ત્યાંથી નીકળતી નીલ નદી પણ મળી. સુદાન અને ઇજિપ્તમાં વહેતી નદી એ જ છે એ એણે સિદ્ધ કર્યું. આ વાતને હજી પૂરાં સો વરસ પણ થયાં નથી.

આફ્રિકા ખંડ ખરેખર ત્યાં વસતી અનેક આફ્રિકન જાતિઓનો મુલક છે. એ પ્રદેશ વિષે યુરોપિયન લોકોને પૂરતી માહિતી ન હતી એ કાંઈ ત્યાંના લોકોનો દોષ નહીં. યુરોપ તરફના અને ખાસ કરીને અરબસ્તાનના લોકો આફ્રિકાને કિનારે જઈ ત્યાંના લોકોને પકડી લેતા અને પોતપોતાના દેશમાં લઈ જઈ ગુલામ તરીકે વેચતા. પકડેલા લોકોમાં સ્ત્રીઓ પણ હોય, બાળકો પણ હોય. પણ લૂંટારાઓ એમનો માણસ તરીકે શાનો વિચાર કરે?

કેટલાક મિશનરી લોકોને સૂઝ્યું કે આવા જંગલી લોકોના આત્માના ઉદ્ધાર અર્થે એમને ખ્રિસ્તી બનાવવા જોઈએ. લોભી વેપારીઓ પણ જે ગહન પ્રદેશમાં જવાની હિંમત કરતા નહીં ત્યાં આ ઉત્સાહી ધર્મપ્રચારકો પહોંચી જતા અને ત્યાંની ભાષા શીખીને પ્રિસ્ત મસીહનું 'શુભ વર્તમાન' એમને સંભળાવતા.

આગળ જતા યુરોપના રાજાઓએ આફ્રિકા ખંડ અંદર અંદર વહેંચી લીધો એમા નિયમ એવો કે જે દેશના મિશનરીઓએ જેટલો પ્રદેશ શોધી કાઢ્યો (!) તેટલો પ્રદેશ તે દેશના રાજાની માલિકીનો ગણાય આમા એક વખતે બન્યુ એવુ કે સ્ટેન્લી કરીને એક મિશનરીએ ઇંગ્લંડના રાજા પાસે કોંગો નદીના વિસ્તારનો પ્રદેશ 'શોધવા' માટે મદદ માગી ઇંગ્લંડના રાજાએ એટલે કે પાર્લમેન્ટે એ મદદ ન આપી એટલે એ ગયો બેલ્જિયમના રાજા પાસે રાજા લિયોપોલ્ડ લોભી અને ઉત્સાહી હતો એણે બધી મદદ આપી પરિણામે જ્યારે આફ્રિકા ખંડની વહેંચણી થઈ ત્યારે કોંગો નદીના વિસ્તારનો મુલક બેલ્જિયમને ભાગે ગયો! એ બેલ્જિયમ કોંગોનો પ્રદેશ લગભગ હિંદુસ્તાન જેટલો મોટો છે ત્યાથી રબર મેળવવા માટે ગોરાઓએ ત્યાની પ્રજા ઉપર જે જુલમ ગુજાર્યો છે તેના વર્ણનો વાચતા રુવાટાં ખડા થાય છે એમ કહેવુ અત્યોક્તિ થાય લાગણીવાળો માણસ એ વર્ણનો વાચે તો એનુ લોહી થીજી જ જાય છતા ગોરાઓએ અહીની પ્રજાને ધીરે ધીરે 'સુધારી' ખરી હવે એ લોકો કપડા પહેરે છે વાળમા જાત જાતની સેંથીઓ પાડે છે અને શરાબ પણ પીએ છે આમ ઘણાખરા ખ્રિસ્તી થઈ ગયા!

આપણા લોકોએ યુગાન્ડામા જઈને કપાસની ખેતી વધારી, ગવર્મેન્ટની મદદથી ત્યા મોટી મોટી એસ્ટેટો કરી અને કરોડો રૂપિયા કમાયા આપણે પણ ત્યાના લોકોને સુધાર્યા છે દરજીકામ, સુથારકામ, કડિયાકામ રસોઈકામ વગેરે ધંધાઓમાં એમની મદદ લીધી એટલે ધીમે ધીમે એ લોકો પાવરધા થયા હિંદુસ્તાનના કપડાની અને વિલાયતથી આવતી શરાબ આદિ જાતજાતની વસ્તુઓ વેચવાની દુકાનો ઓની અને એ લોકોને જીવનનો આનંદ માણતા કર્યા!

ધોળા અને ઘઉવર્ણા લોકોના આવા પુરુષાર્થની સાક્ષી એવી નીલ નદી અખંડ ચૂપચાપ વહેતી જાય છે અને પોતાનો પગેપગાર પોતાના બન્ને તટ તરફ દૂર સુધી ફેલાવતી જાય છે

આપણા દેશમા ગંગા નદીનું જે મહત્ત્વ છે તે જ મહત્ત્વ, વધારે ઉત્કટ રીતે ઉત્તર પૂર્વ આફ્રિકામા નીલ નદીનુ છે દુનિયાની સૌથી

મહત્ત્વની છએક પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં ઇજિપ્તની મિશ્ર અથવા મિસર સંસ્કૃતિને સ્થાન છે. એની અસર યુરોપના ઇતિહાસ ઉપર જ નહીં પણ એના ધર્મ ઉપર પણ પડી છે. આપણે ત્યાં જેવી ચાર વર્ણની સંસ્કૃતિ ખીલી તેવી જ સંસ્કૃતિ પ્રાચીન મિસર દેશમાં પણ દેખાઈ આવે છે અને એનો પડઘો ગ્રીક ફિલસૂફ પ્લેટોની 'સમાજરચના'માં સંભળાય છે. ચાર વર્ણની સંસ્કૃતિ એ જમાના માટે ગમે તેટલી અનુકૂળ હોય અને ભવ્ય ગણાઈ હોય તોપણ તોફાની યુરોપ એ જીરવી ન શક્યું. યુરોપમાં જે ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાયો છે એનું પાલન-પોષણ ઇજિપ્તમાં ઓછું નથી થયું. પણ ત્યાં કેળવેલાં વૈરાગ્ય અને તપસ્યા અને દેહદંડન ઘણું અજમાવ્યા પછી યુરોપે છોડી દીધું. આમ હોવા જતાં યુરોપની સંસ્કૃતિનાં મૂળિયાં શોધવા જતાં ઇજિપ્તના ઇતિહાસમાં જવું જ પડે છે. અને એ ઇતિહાસનું ઘડતર અમુક અંશે નીલ નદીને આભારી છે.

જેમ નદીનાં પાણી આગળ વહે છે, પાછળ જઈ શકતાં નથી, તેમ ઇજિપ્તની સંસ્કૃતિ નીલ નદીના ઊગમ તરફ, યુગાન્ડા પ્રદેશમાં પહોંચી ન શકી એ વસ્તુ પણ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહેતી નથી. જો ઇજિપ્તના લોકો અમરસરની આસપાસ આવીને વસ્યા હોત તો આફ્રિકાનો જ નહીં પણ દુનિયાનો ઇતિહાસ જુદી રીતે લખાત.

આપણે ત્યાં જેટલી નદીના ઊગમ આપણે જોઈએ છીએ તે બધા જંગલમાં, દુર્ગમ પ્રદેશમાં હોય છે. અને એ ઊગમ નાના પણ હોય છે. નીલ નદીનો ઊગમ પહોળો છે એનું કાંઈ નહીં; પણ ત્યાં એક શહેર વસ્યું છે એ જ એ ઊગમના કાવ્યમાં ઊણપ આણનારી વસ્તુ છે. આપણે ત્યાં કૃષ્ણા અને એની બીજી ચાર બહેનપણીઓ સહ્યાદ્રિના જે પ્રદેશમાંથી નીકળે છે તે પ્રદેશ દુર્ગમ અને પવિત્ર હતો. સંતોએ ત્યાં શિવજી મહાબળેશ્વરની સ્થાપના કરી. પણ અંગ્રેજોએ એને પોતાનું ગ્રીષ્મનગર બનાવી એ તપોભૂમિને વિહારભૂમિ કે વિલાસભૂમિ બનાવી દીધી, એનું સ્મરણ જીંજામાં થયા વગર રહ્યું નહીં.

અને હવે તો ત્યાં ઓવેન ફોલ્સ આગળ એક મોટો બંધ બાંધીને વીજળી પેદા કરવાના છે. દુનિયાનો એ એક અદ્ભુત બંધ થશે. એની

શક્તિ યુગાન્ડાને જ નહી પણ સુદાન અને ઇજિપ્ત સુધી પહોચવાની છે એમાંથી ખોરાક વધશે, દુકાળ દૂર થશે, અસખ્ય અશ્વત્થામા ('હૉર્સપાવર') જેટલી શક્તિ માણસની સેવામા મળશે એટલે એવી પ્રવૃત્તિને આશીર્વાદ તો આપ્યે જ છૂટકો છતા હૃદય કહે છે કે માણસજાત એ વાટે કાઈક એવુ ખોવાની છે, કે જેનું વળતર મોટામા મોટી જાહોજલાલીથી પણ ન થઈ શકે

નીલ નદી માતા હતી, દેવી હતી હવે એ વર્તમાન કાળની લોકધાત્રી દાઈ થવાની છે।

નવેમ્બર, ૧૯૫૦

૫૯

અર્ણવનું આમંત્રણ

સમુદ્ર અથવા સાગર જેવો પરિચિત શબ્દ છોડી અર્ણવ શબ્દ મે પસદ કર્યો એ કેવળ આમત્રણ સાથેના અનુપ્રાસના લોભ ખાતર નહી અર્ણવ શબ્દ પાછળ ઊચાં ઊચા મોજાઓનુ અખડ તાડવ સૂચિત છે તોફાન, અસ્વસ્થતા, અશાન્તિ, વેગ, પ્રવાહ અને દરેક જાતના બધન પ્રત્યેનો અમર્ષ એ બધા ભાવ અર્ણવ શબ્દમા આવી જાય છે અર્ણવ શબ્દનો ધાત્વર્થ અને એનુ ઉચ્ચારણ મને એ ભાવમા મદદ કરે છે અને તેથી જ ઘણી વાર વેદમા અર્ણવ શબ્દ સમુદ્રના વિશેષણ તરીકે વપરાય છે ખાસ કરીને વેદના વિખ્યાત અઘમર્ષણ સૂત્રમા જે અર્ણવ-સમુદ્રનો ઉલ્લેખ છે તે એની ભવ્યતા સૂચવે છે

આવા અર્ણવનો સંદેશો આજની આપણી દુનિયા આગળ રજૂ કરવાની શક્તિ મને પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે વૈદિક દેવતા સાગર-સમ્રાટ વરુણને હું નમન કરુ છુ

જ્યા રસ્તો નથી ત્યા રસ્તો પાડનાર દેવ તે વરુણ પ્રભજનના તાડવથી જ્યારે રણમા રેતીના મોજા ઓ ઊછળે છે ત્યારે ત્યાય મુસાફરોને દિશા-દર્શન કરી આપનાર પણ વરુણ, અને અનત આકાશમા પોતની પાખોની શક્તિ અજમાવનાર ત્રિખડના યાત્રી પક્ષીઓને

વ્યોમમાર્ગ બતાવી આપનાર પણ વરુણ જ છે. અને વેદકાળના ભુજ્યુથી માંડીને ગઈ કાલે જ જેને મૂછ ઊગી છે એવા ખલાસી સુધી દરેકને સમુદ્રનો રસ્તો બતાવનાર જેમ વરુણ છે તેમ નવાં નવાં અજ્ઞાત ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ કરી, નવા નવા રસ્તા પાડનાર યમરાજ હો, કે અગસ્તિ હો, એમને હિંમત અને પ્રેરણા આપનાર દીક્ષાગુરુ વરુણ જ છે.

વરુણ જેમ યાત્રીઓનો ભોમિયો છે તેમ મનુષ્ય જાતિ માટે એ ન્યાય અને વ્યવસ્થાનો દેવ છે. ઋતમ્ અને સત્યમ્‌નો સાક્ષાત્કાર એને પૂર્ણપણે થયેલો હોવાથી એ દરેક આત્માને સત્યને રસ્તે જવાની પ્રેરણા આપે છે. ન્યાય પ્રમાણે ચાલવામાં જે સૌંદર્ય છે, સમાધાન છે અને જે અંતિમ સફળતા છે, તે વરુણ પાસેથી જાણી લેવી. અને જો કોઈ લોભી, અદૂર દૃષ્ટિ માનવી વરુણની એ ન્યાયનિષ્ઠાનો અનાદર કરે તો વરુણ એને જલોદરથી પીડે છે જેથી માનવી સમજી શકે કે લોભનાં ફળ કોઈ કાળે રૂડાં નથી હોતાં.

જેમ પરમ-મંગલ, કલ્યાણકારી, સદાશિવ પોતે સોંઘા ન થઈ જાય એટલા માટે રુદ્રરૂપ ધારણ કરે છે, તેવી જ રીતે રત્નાકર સમુદ્ર પણ અટ્ટહાસ્ય કરતાં મોજાંઓથી બીકણ માણસને દૂર રાખે છે. સુંવાળી વનસ્પતિ અને ઘરરખા મનુષ્યો પોતાના કિનારા ઉપર સ્થિર ન થઈ જાય એટલા માટે ભરતીઓટ ચલાવી એ બધાને સમજાવે છે કે મારી સાથે અમુક અન્તર તમારે રાખ્યે જ છૂટકો.

સમુદ્રને તીરે ઊભા રહી જ્યારે મોજાંઓને આવતાં અને જતાં જોયાં, અમાસ અને પૂર્ણિમાની ભરતીઓ આવતી અને જતી જોઈ, અને બુદ્ધિ જ્યારે કશો જવાબ આપી ન શકી ત્યારે હૈયું બોલી ઊઠ્યું આટલુ ન સમજી શકો ? તમારામાં શ્વાસોચ્છ્વાસથી તમારી છાતી જેમ ફૂલે છે અને બેસે છે, તેમ જ આ વિરાટ સાગર શ્વાસ લે છે એના આ ધબકારા છે; એનો એ ઉમળકો છે. જમીન ઉપર માણસે જે [illegible] અને ઉત્પાત ચલાવ્યા છે તેને ક્ષમા કરવાની શક્તિ [illegible] મહાસાગરને આટલો હદનો વ્યાયામ કરવો પડે છે!

જે મોજાંઓ દુર્બળ લોકોને ધમકાવીને દૂર રાખે [illegible] મોજાંઓ વિક્રમના રસિયાઓને આમંત્રણ અને [illegible]

કે ' ચાલો ! આ સ્થિર જમીન ઉપર શું ઊભા છો ? ઊભા ઊભા કટાઈ જશો ! લ્યો એક વહાણ, થાઓ એના ઉપર સવાર, ફેલાવો સઢ અને ચાલો પવનનો પ્રાણ જ્યાં દોરતો જાય ત્યાં અમે બધા છીએ તો સાગરના બાળક, પણ અમારો શિક્ષાગુરુ છે પવન એ જેમ નચાવે, તેમ અમે નાચીએ છીએ તમે પણ એ જ વ્રત લ્યો, અને ચાલો અમારી સાથે " જે હૈયામાં ઉમંગ હોય તે આવું આમંત્રણ પાછું ઠેલી ન શકે

નાનપણમાં સિંદબાદની વાર્તા તમે નથી વાંચી ? સિંદબાદ પાસે અઢળક ધન હતું, વાડી વજીફા બધું હતું પોતાના વહાલથી એનું જીવન ભરી દેનાર સગાવહાલાં પણ એની આસપાસ ઘણાં હતાં છતાં સમુદ્ર જ્યારે ઘૂઘવે ત્યારે એનાથી ઘરમાં રહેવાતું ન હતું મોજાંઓનું પારણું છોડી પલંગ ઉપર પોઢે તે પામર ગણાય હૈયું કહે "ચાલો !" સિંદબાદ સમુદ્રની યાત્રાએ ગયો, ત્યાં અનેક રીતે હેરાન થયો મીઠા કરતાં કડવા ખારા અનુભવો એને વધારે થયા એટલે સહીસલામત પાછા આવતાં એણે સોગંદ ખાધા કે સમુદ્રયાત્રાનું ફરી નામ ન લઉં

પણ અંતે એ માનવીસંકલ્પ એ સંકલ્પને સમ્રાટ વરુણનો થોડો જ આશીર્વાદ હતો ? થોડા દિવસ ગયા અને ગૃહસ્થી જીવન એને અલૂણું લાગવા માંડ્યું રાત્રે એ ઊંઘે પણ એને ઊંઘ ન આવે, મોજાંઓ એની સાથે વાતો કર્યા જ કરે. ઉત્તર રાત્રીએ સહેજ ઊંઘનું ઝોકું આવી જાય તો ત્યાં સ્વપ્નમાં પણ મોજાંઓ જ ઊછળે અને પોતાની આંગળીઓ હલાવી હલાવી એને બોલાવતાં જાય ક્યાં સુધી એ પોતાની જીદ પકડી રાખે ? એ અન્યમનસ્ક હોય અને સહેજ ફરવા નીકળે તો એના પગ બગીચાનો રસ્તો છોડી દઈ સમુદ્રની ધોળી અને બળબળતી રેતી તરફ જ એને લઈ જાય અંતે એણે સારાં સારાં વહાણો ખરીદ્યાં, મજબૂત હૈયાવાળા ખલાસીઓને નોકરીમાં રાખ્યા, જાત જાતનો માલ સાથે લીધો અને 'જય દરિયા પીર" કહીને વહાણો હંકાર્યાં

આ તો થઈ કાલ્પનિક સિંદબાદની વાત પણ આપણે ત્યાં સિંહપુત્ર વિજય તો ઐતિહાસિક પુરુષ હતો બાપ એને કશે જવા ન દે એણે ઘણી આજીજી કરી, પણ એમાં એ ફાવ્યો નહીં અંતે

એણે આ ગાઈને એના તો તોફાનો ચનાવ્યા કે પ્રજા ત્રાસી ગઈ અને રાજા પાસે જઈને કહેવા લાગી કે "રાજા કાં તો તારા દીકરાને દેશવટો આપ, નહી તો અમે તારો દેશ છોડીને બહારવટે જઈએ છીએ ' પિતાએ મોટા મોટા વહાણો આણ્યા એમા પોતાને દીકરાને અને એના તોફાની સાથીઓને બેસાડી દીધા અને કહ્યુ "હવે જ્યા જવાય ત્યા જાઓ પાછુ મોઢું નહી બતાવતા" તેઓ ચાલ્યા સૌરાષ્ટ્રનો કિનારો એમણે છોડ્યો, ભૃગુકચ્છ છોડ્યુ, સોપારા છોડ્યુ, દાભોળ છોડ્યુ, છેક મગનાપુરી સુધી પહોચ્યા ત્યાં પણ તેઓ રહી ન શક્યા એટલે હિમતપૂર્વક આગળ વધી તામ્રદ્વીપમા જઈ વસ્યા અને ત્યાના રાજા થયા વિજયના પિતાએ પોતાના દીકરાને પાછા આવવાની મનાઈ કરી હતી પણ એની પાછળ પાછળ કોઈ જાય નહી એવુ ફરમાન કાઢ્યુ ન હતું એટલે અનેક દરિયાશૂરા વિજયને રસ્તે જઈ નવો નવો વિજય મેળવવા લાગ્યા જતા જતા એ મહા બળિયા જાવા અને બાલિદ્વીપ સુધી ગયા ત્યાની સમૃદ્ધિ, ત્યાની આબોહવા અને ત્યાંનું પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય જોયા પછી પાછા આવવાનુ મન જ કોણ કરે? પછી તો ઘોઘાનો વર આખો પશ્ચિમ કિનારો ઓળગી લકાની લાડીને પરણે એ લગભગ નિયમ થઈ પડ્યો

આ બાજુ બગાળના નદીપુત્રો નદી મુખેન સમુદ્રમા પ્રવેશ કરવા લાગ્યા જે બદરથી ઊપડી, તામ્રદ્વીપ જવાતુ, તે બદરનુ નામ તેમણે તામ્રલિપ્તિ પાડ્યુ આમ તામ્રદ્વીપ-ન મમા અગ-વગના બગાળીઓ ઓરિસ્સાના કલિગો અને પશ્ચિમના ગુજરાતીઓ ભેગા થયા મદ્રાસ તરફના દ્રવિડો તો ત્યા ક્યારના પહોચી ગયા હતા આ રીતે પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભારત પોતપોતાના અર્ણવોના આમ ત્રણથી લકામા એક થયુ

બુદ્ધ ભગવાને નિર્વાણનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો અને પોતાના શિષ્યોને આદેશ આપ્યો કે આ અષ્ટાગિક ધર્મતત્ત્વનો દશે દિશ ફેલાવો કરો! એમણે પોતે ઉત્તર ભારતમા ચાલીસ વર્ષ સુધી પ્રચાર કાર્ય કર્યું આસેતુહિમાચલ પોતાનું રાજ્ય ફેલાવવા નીકળેલા સમ્રાટ અશોકને દિગ્વિજય છોડી ધર્મવિજય કરવાનુ સૂઝ્યુ ધર્મવિજય એટલે આજની પેઠે ધર્મને નામે દેશદેશાતરની પ્રજાને લૂટી ગુલામ કરી, એમને

વગાવવાનુ કામ નહી, પણ લોકોને કલ્યાણનો માર્ગ બતાવી પોતાનુ જીવન કૃતાર્થ કરવાનો અષ્ટાંગિક માર્ગ બતાવવો જે બુદ્ધ ભગવાન પોતે ગોતાની પેઠે અકુતોભય થઈને જગતમા ફરતા, તેમના સાહસિક શિષ્યો અર્ણવનુ આમત્રણ સાભળી દેશદેશાતરમા જવા લાગ્યા કેટલાક પૂર્વ તરફ ગયા, કેટલાક પશ્ચિમ તરફ આજે પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્રને કિનારે એ સાધુઓના થાણાઓ પહાડમા કોતરેના જડે છે સોપારા, કાન્હેરી, ધારાપુરી, વગેરે સ્થળો બૌદ્ધ મિશનરીઓની પરદેશ યાત્રાના સૂચક છે ઓરિસ્સાની ખડગિરિ અને ઉદયગિરિની ગુફાઓ પણ એ જ સાક્ષી પૂરે છે

આ જ બૌદ્ધધર્મી પ્રચારકો પાસેથી પ્રેરણા મેળવી, પ્રાચીનકાળના ખ્રિસ્તીઓ પણ અર્ણવ માર્ગે ચાલ્યા અને એમણે અનેક દેશોમા ભગવદ્ભક્ત બ્રહ્મચારી ઈશુનો સદેશો ફેલાવ્યો

જેઓ સ્વાર્થવશ સમુદ્રયાત્રા કરે છે, તેમને પણ અર્ણવ સહાય તો આપે છે પણ વરુણ કહે છે "સ્વાર્થી લોકોને મારી અરુચ છે એમને મારો નિષેધ છે પણ જેઓ ધર્મપ્રચારને અર્થે નીકળશે, તેમને તો મારા આશીર્વાદ જ છે પછી એ મહિન્દ અને સઘમિત્રા હોય કે વિવેકાનદ હોય સેન્ટ ફ્રાન્સિસ ઝેવિયર હોય કે એનો ગુરુ ઇગ્નેશિયસ લોયલા હોય"

હવે અર્ણવોની મદદ લેતા સ્વાર્થી લોકોના હાલ તપાસીએ મકરાણીઓ બલુચિસ્તાનની દક્ષિણે રહી પશ્ચિમ સાગરનો કિનારો ખેડતા એટલે હિદુસ્તાનનો વેપાર તેમના જ હાથમા હતો, ઝનૂનપૂર્વક તેઓ તે પોતાના જ કબજામા રાખતા એટલે એક વરુણપુત્રને થયુ કે આપણે બીજો દરિયાઈ રસ્તો શોધી કાઢવો જોઈએ વરુણે એને કહ્યુ કે અમુક મહિનામા અરબસ્તાનથી તમારુ વહાણ તમે ભરદરિયે હકારો તો સીધા કાલીકટ તરફ આવી પહોચશો એક બે મહિના તમે હિદુસ્તાનમા વેપાર કરીને પાછા જવા તૈયાર થાઓ એટલામા હુ મારા પવન ઊલટા ચલાવી, તમને આવ્યા એ જ રસ્તે પાછા સ્વદેશ પહોચાડીશ આ વાત ઈ. સ ૫૦ પૂર્વેની છે

દૂર દૂર પશ્ચિમે પ્રાચીન કાળમાં વાઇકિંગ કરીને ચાંચિયા લોકો રહેતા હતા. વરુણના એ વહાલા હતા. ગ્રીનલૅંડ, આઇસલૅંડ, બ્રિટન અને સ્કેન્ડીનેવિયા વચ્ચેના ઠંડા અને તોફાની સમુદ્રને તેઓ ખેડતા. તેમના જ વંશજો તે આજના અંગ્રેજો છે. નોર્વે, બ્રિટન, ફ્રાન્સ, સ્પેન, પોર્ટુગલ એ દરિયાકિનારે વસતાં રાષ્ટ્રોએ વારાફરતી દરિયો ખેડયો. એ બધાને હિંદુસ્તાન આવવું હતું. વચમાં પૂર્વ તરફ મુસલમાની રાજ્યો હતાં. એમને વટાવી અથવા ટાળી હિંદુસ્તાનનો રસ્તો શોધવો હતો. બધાએ વરુણદેવની ઉપાસના શરૂ કરી અને અર્ણવને રસ્તે ચાલ્યા. કોઈ ગયા ઉત્તર ધ્રુવ તરફ, કોઈ ગયા અમેરિકા તરફ. કેટલાકોએ આફ્રિકાની અવળી પ્રદક્ષિણા કરી અને અંતે બધા હિંદુસ્તાન પહોંચ્યા ખરા. સમુદ્ર એટલે લક્ષ્મીનો પિતા. એને જે ખેડે એ લક્ષ્મીનો કૃપાપાત્ર થવાનો જ. એ બધાઓએ નવા નવા દેશ છૂટ્યા, ધન દોલત ભેગી કરી, પણ વરુણદેવનું ન્યાયાસન તેઓ ભૂલ્યા. વરુણદેવ ન્યાયનો દેવ છે. એની પાસે ધીરજ પણ છે અને પુણ્યપ્રકોપ પણ છે. જ્યારે એણે જોયું કે મેં એમને સમુદ્રનું રાજ્ય આપ્યું, પણ એ લોકોએ રાજાને શોભે એવો ન્યાય-ધર્મ ન પાળ્યો ત્યારે વરુણ રાજાએ પોતાનો આશીર્વાદ પાછો ખેંચી લીધો અને બધાને જળોદરની સજા કરી. હવે એ રાષ્ટ્રો હિંદુસ્તાન અને આફ્રિકા બન્ને ખંડમાંથી જે કાંઈ સંપત્તિ મેળવી હતી તે અંદર અંદર લડવા માટે વાપરવા લાગ્યાં છે અને પોતાના પ્રાણ સાથે એ બધી સંપત્તિ જળના ઉદરમાં પહોંચાડી દે છે. સમુદ્રયાન હોય કે આકાશયાન હોય, અંતે એણે સમુદ્રના જળના ઉદરમાં પહોંચવાનું જ છે. હવે વરુણરાજા કોપ્યો છે. સાગરની સેવા લેનારાઓમાં જો સાત્ત્વિકતા ન હોય તો તેઓ દુનિયામાં ઉત્પાત મચાવનાર છે એની એને ખાતરી થઈ ગઈ છે. અત્યાર સુધી એણે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને તેમ જ જ્યોતિષશાસ્ત્રીઓને, વિદ્યાર્થીઓને તેમ જ લોકસેવકોને દરિયાની મુસાફરીની પ્રેરણા આપી. હવે એ હિંદુસ્તાનને એક નવી જ પ્રેરણા આપવા માગે છે: હિંદુસ્તાન આગળ એક નવું મિશન ખોલવા માગે છે. આપણે એ સાંભળવા તૈયાર છીએ?

પશ્ચિમ સમુદ્રને કિનારે આપણે વસીએ છીએ દિવસ રાત પશ્ચિમ સાગરનુ* આમત્રણ સાભળીએ છીએ અત્યાર સુધી આપણે બહેરા હતા એ સદેશો આપણે કાને પડતો છતા અદર ઊતરતો ન હતો હવે એ સ્થિતિ રહી નથી યુરોપની મહાપ્રજાઓએ આપણા પર રાજ્ય જમાવી આપણને મોહિનીમા નાખ્યા હતા હવે એ મોહિની ઊતરી છે હવે આપણા કાન ખૂલ્યા છે દુનિયાના નકશા તરફ આપણે નવી આખે જોવા લાગ્યા છીએ મહાસાગરો ભૂમિખડોને તોડતા નથી પણ જોડે એ આપણે હવે સમજતા થયા છીએ આફ્રિકાનો આખો પૂર્વ કિનારો અને કલકત્તાથી માડીને સિંગાપુર આરબની (ઑસ્ટ્રેલિયા સુધીનો પૂર્વ તરફનો પશ્ચિમ કિનારો આપણને આમત્રણ આપે છે કે "ઈશ્વરે તમને જે જ્ઞાન ચારિત્ર્ય અને વૈભવ આપ્યો હોય, તેનો લાભ અહીની કોમોને આપો એક બાજુ આફ્રિકા છે બીજી બાજુ જાવા છે, બાલી છે, ઑસ્ટ્રેલિયા છે, ટાસ્માનિયા છે અને પ્રશાન્ત મહાસાગરના અસખ્ય ટાપુઓ છે એ બધા અર્ણવની વાણીથી આપણને બોલાવે છે એ બધે ઠેકાણે સાગરના પ્રેર્યા અનેક મિશનરીઓ ગયા હતા, પણ બધે તેઓ પોતાની સાથે શરાબ લઈ ગયા, વશાનશ વચ્ચેનો ઉચ્ચનીચ ભાવ લઈ ગયા, ઈશુ ખ્રિસ્તને ભૂલી જઈ ફક્ત એમનુ બાઇબલ લઈ ગયા અને એ બાઇબલની ઓથે એમણે પોતપોતાના દેશનો વેપાર ચલાવ્યો અર્ણવ એમને લઈ ગયો ખરો, પણ વરુણ એમના પર નારાજ થયો છે આપણે ભારતવાસીઓ પ્રાચીન કાળમા ચીન તરફ ગયા, યવનોના દેશ ગ્રીસ તરફ ગયા, જાવા અને બાલી તરફ ગયા આપણે 'सर्वे सन्तु निरामया ।' વાળી સસ્કૃતિનો વિસ્તાર કર્યો, પણ આપણે તે તે ઠેકાણે આપણા સામ્રાજ્યો સ્થાપવાની દુર્બુદ્ધિ ન સેવી બીજાઓના પ્રમાણમા આપણા હાથ સાફ છે એટલે વરુણનો આદેશ થયો છે— અર્ણવ આપણને આમત્રે છે અને કહે છે, "બીજાઓ વિજય પતાકા

*આપણા આ પાડોશીને આપણે અરબી સમુદ્ર તરીકે ઓળખીએ છીએ એ વિચિત્ર છે! વિલાયતથી આવતા ગોરાઓ એને "અરબી સમુદ્ર' ભલે કહે આપણો એ મુબઈ સમુદ્ર છે અથવા પશ્ચિમસાગર છે એ જ નામ આપણે ચલાવવુ જોઈએ

લઈને ચાલ્યા, તમે અહિંસાધર્મની ત્રિરંગી અભય-પતાકા લઈને ઊપડો અને જ્યાં જાઓ ત્યાં સેવાની સુવાસ ફેલાવો શોષણ માટે નહી, પણ પ્રજાતોના પોષણ માટે અને શિક્ષણ માટે ચાલો આફ્રિકાના શાન્તિપ્રિય વર્ણના તમારા ભાઈઓ તમને બોલાવે છે પૂર્વ તરફના ઠેઠની સુવર્ણ વર્ણના તમારા ભાઈઓ તમારી રાહ જુએ છે એ મહાની સેનાએ ઊપડો અને બધાને કહો કે અહિંસા એ જ પરમ ધર્મ છે ઉચ્ચનીચ ભાવ, અભિમાન, અહંકાર, આવી હીન વૃત્તિઓને આ ધર્મમાં સ્થાન ન હોય ભોગ અને ઐશ્વર્ય એ બન્ને જીવનના કાટ છે સંયમ અને સેવા, ત્યાગ અને બલિદાન, એ જ જીવનની કૃતાર્થતા છે એ ધર્મ જેઓ સમજ્યા હોય, તેઓ બધા ઊપડો! પૂર્વસાગર અને પશ્ચિમ સાગર વચ્ચે દક્ષિણ તરફ ધૂસતો હજાર હજાર માઈલનો કિનારો તૈયાર કરી હિંદુસ્તાનને હિંદી મહાસાગરમાં જે સ્થાન અપાયું છે તે સમુદ્ર-વિમુખ થવાને માટે નથી જ એ તો અહિંસાના વિશ્વધર્મનો પરિચય આખા વિશ્વને કરાવવા માટે છે"

યુરોપના મહાયુદ્ધને અંતે દુનિયાનું રૂપ જેમ ફરવાનું હશે તેમ ફરશે, પણ અસંખ્ય ભારતીઓ અર્ણવનું આમંત્રણ સાંભળી વરુણ પાસેથી દીક્ષા લઈ ધીરે ધીરે દેશદેશાંતરમાં ફેલાશે એ વિષે શંકા નથી હું સાગરના પૃષ્ઠ ઉપર આપણાં વહાણો ડોલતાં જોઉં છું એમની અભય પતાકાઓ આકાશમાં ફરતી જોઉં છું અને મારું હૈયું ઊછળે છે અર્ણવનું આમંત્રણ હવે હું જાતે ઝાઝું સીમરી ન શકું તોયે યુવાન હૈયાઓ સુધી એને પહોંચાડી શકું છું એ જ ધન્યતા છે વરુણરાજાને નમન હજો! જય વરુણ રાજકી જય!!

ઓક્ટોબર, ૧૯૪૦

ટિપ્પણ

[નોંધ: શ્રી મશરૂવાળાના પુસ્તકોમાં ટિપ્પણની ચૌથી વધુ જરૂર આ લોકમાતા ને હતી હિમાલયના પ્રવાસ અને ઓતરતી દીવાલો એ બે પુસ્તકોના ટિપ્પણની જે આ ટિપ્પણમાં પણ મને લેખ તરફથી ઘણી મદદ મળી છે ઉપરાંત ભાઈ શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ ઉત્તરરામચરિત ના તેમના અનુવાદમાંથી અને શ્લોક આપવા દીધા છે તે માટે હું તેમનો ઋણી છું ૬ ૩૨ ઉપરના कुञ्जशिखरिण વાળા શ્લોકની આખી સમજૂતી શ્રી કાકાસાહેબ સંપાદિત सदबोधशतकम માંથી લીધી છે ગીતાના શ્લોકોના અનુવાદ સામાન્ય રીતે અનાસક્તિયોગ ને અનુસરીને આપેલા છે બાકી આ ટિપ્પણનો ઉપયોગ આ પુસ્તકની મરાઠી આવૃત્તિના ટિપ્પણ માટે ભાઈ શ્રી સતીશ કાલેલકરે કર્યો છે અને તેમના કેટલાક ટિપ્પણો મેં આમાં સમાવી લીધા છે એટલું અહીં નોંધવું જોઈએ **નગીનદાસ પારેખ**

તા. ક. ‘જીવનલીલા’ નામના આ નવા સંસ્કરણમાં ૨૦ લેખો નવા ઉમેરાયા છે એટલે ટિપ્પણમાં પણ ઉમેરો થયો છે જૂના ટિપ્પણમાં જરૂર લાગી ત્યાં ફેરફાર કર્યો છે ન૦]

મુખપૃષ્ઠ ઉપરનો શ્લોક

विश्वस्य मात આમ આટલી નદીઓ મેં યાદ આણી તે પ્રમાણે ગણાવી હે રાજન્ આ બધી વિશ્વની માતાઓ છે અને બધી જ શક્તિશાળી છે અને મહાન ફળ આપનારી છે

ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સંજય ભારતવર્ષનું વર્ણન કરતા ભારતની નદીઓની યાદી સંભળાવ્યા પછી ઉપસંહારમાં આ વચનો કહે છે મહાભારતના ભીષ્મપર્વના નવમા અધ્યાયના ૭મા અને ૩૮મા શ્લોકના પહેલા બબ્બે ચરણો લઈને આ શ્લોક બનાવેલો છે

यथास्मृति ૦ નદીઓ છે તો અનેક પણ મને યાદ આવી તેટલી કહી એવો ભાવ છે ૩૭મા શ્લોકના છેલ્લા બે ચરણોમાં એ સ્પષ્ટ છે

तथा नद्यस्त्वप्रकाशा शतशोऽथ सहस्रश ।

તેમ જ જાણીતી નથી એવી તો સેંકડો અને હજારો નદીઓ છે [આમાં સંજયની (તેમ જ લેખકની ?) પોતાના દેશ માટેની દેશભક્તિ દેખાઈ

આવે છે સુજલા સુફલા માતાઓની વિપુલતા રખે કોઈ ઓછી સમજે તે વિષેની અતિસ્નેહમાંથી જન્મતી પાપશંકા પણ એમાં હશે ખરી?]

જીવનલીલા

પૃ. ૩ ગ્રામ્ય: ગામમાં રહેનારા એ શબ્દ ઋગ્વેદમાં વપરાયો છે.

પૃ. ૯ डलयोः सावर्ण्यम्: ડ અને ળ એ સરખા વર્ણો છે. डलयोरभेद । એમ પણ કહેવાય છે.

પૃ. ૭ लिम्पतीव: અંધકાર જાણે અંગોને લેપે છે અને નભ, આકાશ જાણે અંજન કહેતાં કાજળ વર્ષે છે.

પૃ. ૮ દેશ એટલે...પણ છે: સરખાવો નીચેનું અપભ્રંશ પદ્ય

सरिहिं न सरेहिं न सरवरेहिं नहि भुज्जाणवणेंहि ।
देस रवण्णा होन्ति वढ निवसन्तेहिं सुअणेहिं ॥

[હે મૂઢ, દેશો રમણીય બને છે તે સરિતા કે સરોથી નહી, સરોવરો કે ઉદ્યાનવનોથી નહી, પણ તેમાં વસતા સુજનોથી]

સરિતાસંસ્કૃતિ

પૃ. ૧૦ ક્ષેમેન્દ્ર: અગિયારમા સૈકામાં થઈ ગયેલા કાશ્મીરી પંડિત કવિ. એમણે ચાળીશ ઉપરાંત ગ્રંથો રચેલા કહેવાય છે. તેમાં 'भारतमंजरी', 'बृहत्कथामंजरी', 'नृपावलि', 'सुवृत्ततिलक', 'औचित्यविचारचर्चा', 'कविकंठाभरण' વગેરે જાણીતા છે

પૃ. ૧૧ મીનળદેવી: કર્ણાટકમાં આવેલ ચંદ્રાવતીની રાજકન્યા, કર્ણદેવ સોલંકીને વરેલી, સિદ્ધરાજ જયસિંહની માતા, ધોળકાનું વિખ્યાત 'મલાવ તળાવ' અને વીરમગામનું 'મુનસર' તળાવ બંધાવનાર, અને મૂંડકાવેરો બંધ કરાવનાર, પ્રજાવત્સલ રાણી.

ઉર્વશી: ઉરુ દેશની તે ઉર્વશી.

नदीमुखेनैव

પૃ. ૧૩ કૂલમર્યાદા: કૂલ = કિનારો. કિનારાની મર્યાદા. 'કુલમર્યાદા' શબ્દ ઉપરથી આ શબ્દ યોજ્યો છે

નામરૂપનો ત્યાગ...જાય છે: સંભારો મુંડકોપનિષદનું વચન—

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे
अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

[જેવી રીતે વહેતી નદીઓ નામરૂપને છોડીને સમુદ્રમાં અસ્ત પામે છે.]

ઉપસ્થાન

પૃ ૧૪ ઉપસ્થાન વદના પૂજા ઉપાસના સરુ સૂર્યનુ કે સંધ્યાનુ ઉપસ્થાન

પૂર્વજોની નદીભક્તિ લેખક સરસ્વતીપુત્ર સારસ્વત છે એનુ અહી સ્મરણ થયા વગર રહેતુ નથી

ભક્તિના ઉદ્દગાર શ્રવણ કરીને ભક્તિનુ શ્રવણ કરીને શ્રવણભક્તિ કરીને ઉદગાર વચનો (પ્રેમાદરપૂર્વક સાભળવુ એ પણ ભક્તિનો જ એક પુણ્યપ્રદ પ્રકાર છે)

નસ્કૃતિપુષ્ટ દુનિયાની ઘણીખરી સસ્કૃતિઓ નદીઓને કાઠે જ વિકસી છે જેમ કે ઇજિપ્તની નાઈલને કાઠે ખાલ્ડિયા (ઇરાક)ની યુફ્રેટિસ અને ટૈગ્રિસને કાઠે ચીનની યાગ્સેક્યાગ અને હોઆગહોને કાઠે મધ્ય એશિયાની અમુદરિયા અને સરદરિયાને કાઠે હિદની પચસિધુ, ગગા-યમુના અને કૃષ્ણા ગોદાવરીને કાઠે

ભગવાન સૂર્યનારાયણના પ્રેમ વિષે તાપી — તપતી સૂર્યની પુત્રી ગણાય છે માટે એ સવરણ રાજાને વરી હતી અને કુરુની માતા હતી એમાનદને નામે ચટેના તપત્યાખ્યાન મા એની વાત આવે છે

પૃ ૧૯ 'ઇતિહાસનો ઉષાકાળ' સામાન્ય રીતે ઉષઃકાળ શબ્દ વપરાય છે પણ અહી જાણી જોઈને ઉષાકાળ શબ્દ બનાવ્યો છે તેજપુર પાસે બાણાસુર અને ઉષા રહેતા હતા એમ સ્થાનિક ઇતિહાસ કહે છે

ઉષા અનિરુદ્ધની કથા ભાગવતના દશમા સ્કધમા અધ્યાય ૬૨-૬૩મા આવે છે બલિના પુત્ર બાણાસુરની કન્યા ઉષાને એક વાર સ્વપ્નમા કોઈ સુદર તરુણનો સમાગમ થયો સ્વપ્ન ઊડી જતા એ તેના વિયોગથી લવારો કરતી હતી તે એની સખી ચિત્રલેખા સાભળી ગઈ તેણે પૂછતા ઉષાએ સ્વપ્નની વાત કહી સભળાવી અને એ પુરુષને પરણ્યા વગર પોતે જીવી શકશે નહી એમ જણાવ્યુ ચિત્રલેખાએ એક પછી એક ચિત્રો દોરીને બતાવવા માડ્યા અને કૃષ્ણના પૌત્ર અનિરુદ્ધનુ ચિત્ર જોઈ તેણે કહ્યુ કે આ જ મે સ્વપ્નમા જોયેલો પુરુષ છે

ચિત્રલેખા યોગબળથી દ્વારકા જઈ ત્યાથી અનિરુદ્ધને પલગ સહિત ઉપાડી લાવે છે ઉષા-અનિરુદ્ધ ગાધર્વ વિધિથી પરણે છે અને ચાર માસ સાથે ગાળે છે એવામા ઉષાના પિતાને ખબર મળે છે કે ઉષાના મદિરમા કોઈ પુરુષ વસે છે એ તે તે ક્રોધે ભરાઈ ત્યા પહોચી જાય છે અને અનિરુદ્ધ ઉપર ધસી જતા બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે તેમા બાણ અનિરુદ્ધને નાગપાશે બાધીને કેદ કરે છે અહી દ્વારકામા અનિરુદ્ધની શોધાશોધ ચાલતી હતી ત્યા નારદે આવીને સમાચાર આપ્યા કે તેને તો શોણિતપુર (હાલનુ તેજપુર)મા બાણાસુરે કેદમા

પૂર્યા છે એટલે યાદવો શોણિતપુર પર ચડી જાય છે અને બાણને હરાવી ઉષા-અનિરુદ્ધને લઈને વાજતે ગાજતે પાછા દ્વારકા આવે છે.

સંભૂયસમુત્થાનના : ભેગા થઈને ઉન્નતિ સાધવાના. Joint Stockના. સ્મૃતિઓમા આ શબ્દ મળે છે

પૃ ૧૬ સમુદ્ર સુધી જતાં અટકનારી : દક્ષિણ ગુજરાતમાં વલસાડ પાસેની વાંકી પણ પોતાના નામ પ્રમાણે વ કાતી વ કાતી છેક સમુદ્ર પાસે આવી એવી વકાય છે કે એ ત્રણ માઈલ દૂર ઉત્તરે જઈને ઔરંગાને મળે છે, અને તેની સાથે જ સમુદ્રમા ભળે છે

પૃ. ૧૮ ગતિ આપ્યે જ છૂટકો : વાસના પીડિત ભૂતોને માન્ત્રિકો ગતિ આપે છે તેમ.

૨. સખી માર્કણ્ડી

પૃ. ૩ માર્કંડી · બેલગામથી નવ માઈલ ઉપર આવેલા લેખકના ગામ બેળગુંદીની પાસે થઈને વહેતી ટચૂકડી નદી.

પ્રપાત : ધોધ

વૈજનાથ : *[સં૦ વૈદ્યનાથ]* બેલગામ પાસેનો એક ડુંગર ડહે છે કે એ ડુંગરમા દીમની વનસ્પતિ છે.

તાલુકાનો : કર્ણાટકના બેલગામ તાલુકાનો

જિજ્ઞાસા : જાણવાની ઇચ્છા સર૦ પિપાસા

પૃ. ૪ માર્કંડેય : મૃકુંડ મુનિના પુત્ર, માર્કંડ એમની કથા આગળ આવે છે.

સાધુ સુંદર : ૮ સાધુચરિત સુદર અને શાણો પુત્ર હશે, તેનુ આવરદા સોળ જ વર્ષનુ હશે જે મૂઢ અને કદરૂપો હશે તે સો વર્ષ જીવશે અને એવો ને એવો જ રહેશે આ બેમાથી તારા મનને જે ગમે તે હુ તને આપુ.

આ પંક્તિઓ એક મધ્યકાલીન કવિના લખેલા માર્કંડેય આખ્યાનમાથી લીધેલી છે મરાઠી સ્ત્રીઓમા ઘણીને એ મોઢે હોય છે

મૃત્યુંજય : મહાદેવનુ નામ એ અલુક સમાસ છે એમા વિભક્તિના પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી સર૦ ધનજય, સમિતિજય, રણજય (dictator)

એની આયુધારા : એને સાત કે ચૌદ કલ્પનુ આયુષ્ય મળ્યું હતુ એવુ કથામા આવે છે એ ઉપરથી કોઈને દીર્ઘજીવી થવાનો આશીર્વાદ આપવો હોય ત્યારે 'માર્કંડાયુર્ભવ' એમ કહેવાય છે અહી આ નદીરૂપી આયુધારા એવો અર્થ લેવો એ લેખકની કલ્પના છે

ભાઈબીજ : કારતક સુદ બીજ એ દિવસે યમુનાએ પોતાના ભાઈ યમને પોતાને ઘેર બોલાવી પૂજા કરીને જમાડયા હતા તેથી એ દિવસને

યમદ્વિતીયા પણ કહે છે એ દિવસે બહેન પોતાના ભાઈની પૂજા કરી જમાડતી વખતે નીચેનો મંત્ર બોલી આચમન કરાવે છે

भ्रातस्तवानुजाताऽहं भुंक्ष्व भक्तम् इदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषत ॥

બહેન મોટી હોય તો भ्रातस्तवाग्रजाताहं એમ બોલે છે

મૃગનક્ષત્ર : ભાઈબીજ શિયાળામા આવે છે એટલે એ વખતે મૃગનક્ષત્ર આખી રાત આકાશમા હોય છે એની मृगनीता रात्रय ।

લાવણ્ય [સ० लवण+य] મીઠાશ, ગનક, યૌવનની કાતિ એનુ લક્ષણ

मुक्ता फलेषु छायायाः तरलत्वम् इवान्तरा ।
प्रतिभाति यद् अंगेषु तल्लावण्यम् इहोच्यते ॥

૨. કૃષ્ણાનાં સંભારણાં

પૃ. ૫ સાતારા : કૃષ્ણાને કાઠે આવેલા સાતારા નગરમા લેખકનો જન્મ થયો હતો શાહુ વગેરે મહારાષ્ટ્રના રાજાઓની એ રાજધાની હતી

શ્રીશાહુ મહારાજ : શિવાજીના દીકરા સભાજીનો દીકરો — એનુ નામ શિવાજી હતુ ઔરંગઝેબે એનુ નામ પાડ્યુ શાહુ નાનપણમા એને દિલ્હીના દરબારમા બદી તરીકે રહેવુ પડ્યુ હતુ ત્યાના એશઆરામને લીધે એણે રાજ્યનો ભાર પોતાના પ્રધાનને — પેશવાને સોપ્યો હતો અને પોતે સાતારામા રહેતો હતો

સમાધિ. કબર

અમે બાળકો : લેખક અને તેમના ભાઈ

'વાસુદેવો' : મોરપીછની ટોપી પહેરી ભજનો ગાઈ ભીખ માગનાર એક માગણ પથના માણસો.

પૃ ૬ નરસોબાની વાડી : કૃષ્ણા નદીને કાઠે કુરુદવાડ પાસે આવેલી છે અહી દત્તાત્રેયનુ તીર્થસ્થાન છે

અમૃતખેતરો : અમૃત જેવા મીઠા ફળ આપનારા ખેતરો

સરૂ નાનકશા વિષેની લોકવાર્તા

શીખગુરુ નાનકશા સ્વર્ગે ગયા ત્યા પણ ગમગીન રહેતા ભગવાને કારણ પૂછતા કહ્યુ કે સ્વર્ગમા બધુ છે પણ મકાઈના ડોડા નથી અને 'સરસૂ'નુ શાક નથી નહિ એ ખાવા પૃથ્વી પર પાછા જવાનુ મન થાય છે લોકમાનસ જ આવી કથા લોધી કાઢે

સાંગલી : કૃષ્ણા કાઠે આવેલુ એક દેશી રાજ્ય અને શહેર

સંસ્થાન · દેશી રાજ્ય

એકશ્રુતિ : વૈવિધ્ય વગરનો એ શબ્દ વૈદિક છે વેદમા ત્રણ પ્રકારના ઉચ્ચારો થતા હતા ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત એના ઉદાત્ત, અનુદાત્ત કે સ્વરિતમાથી એમ જ લઈ એમા ફરક કર્યા વગર એનો એકસરખો ઉચ્ચાર કરવો તેને એકશ્રુતિ ઉચ્ચાર અથવા અવાજ કહે છે અગ્રેજી 'મોનોટોનસ'.

પૃ. ૭ જગમ : ચાલતો

સ્થાવર : ન ચાલતો, સ્થિર

શ્રી સમર્થ : રામદાસ શ્રી શિવાજી મહારાજના ગુરુ એમણે 'દાસબોધ', 'મનોબોધ' વગેરે ઘણુ ધાર્મિક સાહિત્ય લખ્યુ છે બ્રહ્મચારી હતા અનેક મઠો સ્થાપીને એમણે ધર્મપ્રચાર કરેલો

ઘોરપડે : સતાજી, શિવાજીનો એક સેનાપતિ રાજારામના વખતમા ધનાજી અને સતાજી ઘોરપડે એ બે સેનાપતિઓ વચ્ચે ભારે વિરોધ જાગ્યો હતો ઘોરપડે મુરારરાવ, [૧૭૦૪–૧૭૭૭] પણ શાહુનો અગ્રણી સરદાર હતો. પોતાના પરાક્રમથી આખો કર્ણાટક જીતી ગુત્તીમા રાજધાની સ્થાપી હતી એટલે એ ગુત્તીકર ઘોરપડે પણ કહેવાય છે ચદા સાહેબ સાથેના પેશવાના ત્રિચિનાપલ્લી આગળ થયેલા ઘનઘોર યુદ્ધમા એણે જ પેશવાને વિજય અપાવ્યો હતો આથી શાહુએ એને કર્ણાટકની સરદેશમુખી અને ત્રિચિનાપલ્લીના કિલ્લાની સૂબેદારી આપી હતી આખરે એ હૈદરને હાથે કેદ પકડાયો હતો અને તેણે એને ચાદીની બેડી પહેરાવી કપાલદુર્ગમા રાખ્યો હતો ત્યાજ એનો અત આવ્યો હતો

પટવર્ધન : પરશુરામ ભાઉ [૧૭૩૦–૧૭૯૯] સવાઈ માધવરાવ પેશવાના સમયનો મોટો સેનાપતિ ભારે શૂરવીર અને લડવૈયો હતો હૈદર સાથેના યુદ્ધમા એના એક પછી એક ત્રણ ઘોડા મરી ગયા પણ એ ગભરાયો નહી ૧૭૮૧ના અરસામા એણે અગ્રેજ સેનાપતિ ગોડાર્ડને હરાવ્યો હતો ૧૭૯૬મા એનુ નાના ફડનવીસ સાથે બગડયુ અને તેણે એને કેદમા પૂર્યો. ૧૭૯૮મા એનો છુટકારો થયો પણ તરત જ એ પટવર્ધનના યુદ્ધમા ગયા અને ત્યા લડતો લડતો મરાયો

નાના ફડનવીસ : [૧૭૪૨–૧૮૦૦] મરાઠાશાહીના અતિમકાળનો મહાન ચતુર મુત્સદ્દી

રામશાસ્ત્રી પ્રભુણે : [૧૭૨૦–૧૭૮૯] પેશવાઈના જમાનાના પ્રખ્યાત ન્યાયશાસ્ત્રી વીસ વરસની ઉમર થતા સુધી એ નિરક્ષર હતા જે શાહુકારને ત્યા નોકરી કરતા હતા તેણે મર્મભેદક વચન કહ્યા એટલે એઓ કાશી ભણવા ચાલ્યા ગયા અને ભારે વિદ્વાન ધર્મશાસ્ત્રી થયા ૧૭૫૧મા પેશવાના દરબારમા સેવા સ્વીકારી અને ૧૭૫૯મા મુખ્ય ન્યાયાધીશ થયા અત્યત

નિસ્પૃહ હતા. મોટા માધવરાવ એના કહ્યા પ્રમાણે ચાલતા. નારાયણરાવના ખૂન માટે એમણે રાઘોબાને દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનું બેધડક કહ્યું હતું.

દેહૂ: ઇન્દ્રાયણી નદીને કાંઠે આવેલું ગામ. પૂનાથી દૂર નથી. 'સંત તુકારામ'નું ગામ હોઈ પવિત્ર ગણાય છે.

આળંદી: ઇન્દ્રાયણી નદીને કાંઠે આવેલું ગામ. પૂનાથી બહુ દૂર નથી. અહીં શ્રી જ્ઞાનેશ્વરે જીવતા સમાધિ લીધી. દેહૂ આળંદીની નદી ઇન્દ્રાયણી ભીમા નદીને મળે છે. એ ભીમા પંઢરપુર પાસે વાંકી વળે છે માટે ત્યાં એને ચંદ્રભાગા કહે છે. ત્યાર પછી જ એ મોટી થઈ કૃષ્ણાને મળે છે.

તુંગભદ્રા: તુંગા અને ભદ્રા એ બે નદીઓ મળીને તુંગભદ્રા થાય છે. જુઓ 'મુળામુઠાનો સંગમ'. તુંગભદ્રાને કાંઠે હંપી પાસે, કર્ણાટક સામ્રાજ્યનું પાટનગર વિજયનગર વસેલું હતું.

તેલંગણ: ત્રિલિંગનો પ્રદેશ. 'जेना पेटमां कृष्णानुं एक बिंदु पण पहोंच्युं छे ते महाराष्ट्रीयपणुं भूलवानो नथी.' અને 'कृष्णामां प्रांतीयता छे ज नहीं.' એ બે વિધાનો વચ્ચે વિરોધ છે ખરો? લેખકનું કહેવું છે કે મહારાષ્ટ્રના સદ્ગુણો વિષે મનમાં આદરભાવ રહેવાનો જ, પણ ત્રણે પ્રાંતો વિષે આત્મીયતા જાગવાથી સંકુચિતતા ન જ કેળવાય.

કૂલ: અસ્થિ.

પૃ. ૮ પહાડનાં અસ્થિ: પથરા.

જીવનલીલા: જીવન એટલે જળ, અને જિંદગી બંને અર્થ લેવાના.

અનંત બુવા મરઢેકર: કાકાસાહેબના પ્રિય સુહૃદ, જેમના પવિત્ર સ્મરણને 'હિમાલયનો પ્રવાસ' અર્પણ થયો છે તે. શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ અને તેમના શિષ્યોએ જે અનેક મઠો સ્થાપેલા છે, તેમાં 'મરઢે મઠ' પણ છે. એ મઠના ગૃહસ્થાશ્રમી મઠપતિઓના વંશમાં એઓ જન્મ્યા હતા. પિતાનો ધંધો પુરાણિક અને હરદાસનો હતો. અનંત બુવા પ્રથમ મરાઠી ટ્રેનિંગ કૉલેજ (અધ્યાપન મંદિર)માં શિક્ષક હતા. પાછળથી કાકાસાહેબ કરતાં પહેલાં ગંગનાથ વિદ્યાલયમાં જોડાયા હતા. એ વિદ્યાલય માટે પૈસા ઉઘરાવવા વડોદરા રાજ્યમાં બધે ફરતા. એમનો માસિક ખર્ચ કોઈ કાળે દસ રૂપિયાથી વધ્યો ન હતો. સંસ્થાના નિયમ પ્રમાણે એમને ખર્ચ ઉપરાંત પાંચ રૂપિયા હાથખરચી માટે લેવા પડતા તે પણ વિદ્યાર્થીઓ માટે ખરચી નાખવામાં અથવા હિસાબમાં ભૂલ આવી હોય તો તેમાં ભેળવવામાં વાપરતા. રહેણીકરણીમાં એમને ધારાળાગોર શ્રી રવિશંકર મહારાજ સાથે સરખાવી શકાય. એમનું પવિત્ર જીવન જોઈ ઘણા લોકો એમની પાસે કંઠી માગતા, પણ એમણે કોઈને કંઠી આપી નહોતી. તેઓ કહેતા, 'એ મારી યોગ્યતા નથી.'

હૃદયની લાગણી: આદરભાવ લેખક પ્રત્યે અસાધારણ આદરભાવ રાખતા તેથી

ગુરુભાઈ: લેખક કરતા પહેલા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના કાર્યમા પડેલા અને વધારે ત્યાગી હતા તેથી

ગંગોત્રી: ગંગા જ્યાંથી પ્રત્યક્ષ નીકળે છે તે સ્થાનને તો ગોમુખ કહે તે પછીનુ તીર્થ તે ગંગોત્રી

અમરનાથ: કાશ્મીરના હિમાલયમા આવેલુ ગુફાવાળુ તીર્થસ્થાન

અમર થયા: દેવ થયા, ગુજરી ગયા

વાઈ: કૃષ્ણા કાંઠે આવેલુ પવિત્ર તીર્થસ્થાન અહી સંસ્કૃત વિદ્યાની પરંપરા સરસ જળવાઈ રહેલી છે

ગંગાનુ. કૃષ્ણાનુ વાઈના લોકો પ્રેમભક્તિપૂર્વક એ નામ વાપરે છે

શિરસ્નાન: ચોમાસામા વાઈના કેટલાક મંદિરો નદીના પાણીમા કળશ સુધી પૂરા ડૂબી જાય છે

પૃ. ૯ સ્વરાજ્ય ઋષિ: સ્વરાજ્યનુ ધ્યાન કરનાર સ્વરાજ્ય માટે તપશ્ચર્યા કરનાર, અને સ્વરાજ્યનો મંત્ર આપનાર

પટવર્ધન: પટ=વસ્ત્ર, વર્ધન=વધારનાર, દ્રૌપદીના વસ્ત્રો પૂર્યાં હતા તે ઉપરથી

રેંટિયાની સંખ્યા ૨૦ લાખની નક્કી થઈ હતી

બેઝવાડા આંધ્ર પ્રાંતનુ એક મુખ્ય શહેર એ પણ કૃષ્ણાકાંઠે છે

શ્રી અબ્બાસ સાહેબ [૧૮૫૪-૧૯૩૬] નિત્યયુવાન દેશભક્ત શ્રી અબ્બાસ તૈયબજી ત્રીજી મહાસભાના પ્રમુખ શ્રી બદરુદ્દીન તૈયબજીના ભત્રીજા ને પાછળથી જમાઈ પૂર્વ જીવનમા એઓ વડોદરા રાજ્યની વરિષ્ઠ અદાલતના ન્યાયાધીશ હતા ઉત્તર જીવનમા ગાંધીજીની અસર નીચે ગુજરાતના જાહેર જીવનમા એમણે મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હતો પંજાબના હત્યાકાંડની તપાસમા, અસહકારના આંદોલનમા, તિલક સ્વરાજ્ય ફાળો ઉઘરાવવામા સરકારી શાળાઓ ને પરદેશી કાપડની દુકાનો ઉપરની ચોકીમા ખાદીફેરીમા હિંદુમુસ્લિમ એકતાના પ્રયત્નોમા રેલસંકટ નિવારણમા રાનીપરજની વહારે ધાવામા, બારડોલીની મહેસૂલી લડતમા, તથા ધરાસણાના અગર ઉપરના હલ્લાની આગેવાની લેવામા એમની અનેકવિધ દેશસેવાને આપણે પ્રગટ થતી જોઈ છે

શ્રી પુણતાંબેકર: મુંબઈના રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયના તે વખતના આચાર્ય પોતે બૅરિસ્ટર ખાદી ઉપર નિબંધ લખવા માટેનુ ઇનામ શ્રી વરદાચારી ને એમની વચ્ચે વહેંચી આપવામા આવ્યુ હતુ પાછળથી બનારસ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયમા ઇતિહાસના મુખ્ય અધ્યાપક અને નાગપુર વિશ્વવિદ્યાલયમા અર્થશાસ્ત્ર વિભાગના મુખ્ય અધ્યાપક થયા હતા

ગિદવાણીજી • ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના પહેલા કુલનાયક (વાઈસ ચાન્સેલર) અને ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયના પહેલા આચાર્ય શ્રી અસુદમલ ટેકચંદ ગિદવાણી અહીં આવ્યા તે પહેલા એઓ દિલ્હીની રામજસ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ હતા

કૃષ્ણ બિકા: કૃષ્ણમૈયા

રામશાસ્ત્રી પ્રભુણે વાઈ પાસે કૃષ્ણા કાંઠે રહેતા માટે.

નાના ફડનવીસ વાઈ પાસે મેણવલીમા રહેતા માટે

'રાષ્ટ્રીય' હિંદી • શુદ્ધ હિંદી તે પ્રાન્તીય હિંદી, અનેક ભાષાની અસરથી બનેલી અને ભાગીતૂટી હિંદી તે રાષ્ટ્રીય હિંદી!!

જન્મકાળનુ: લેખકના જન્મકાળનુ

૩. સુળાસુઠાનો સંગમ

પૃ ૧૦ અપવાદ વગર૦: સર૦ Exception proves the rule proves = કરે છે अुत्सर्गा सापवादा ।

મિસિસિપી–મિસોરી: એની લબાઈ ૫,૪૩૧ માઈલની છે એ બે નદી મળે છે ત્યાનો પટ ૫૦૦૦ ફૂટ પહોળો છે

દ્વંદ્વ સમાસમા બને પદો સમાન કક્ષાના હોય છે, તે વાત ઉપર ભાર છે

સીતાહરણથી માંડીને . . સુધીનો ઇતિહાસ: રાવણ સીતાને ઉપાડી ગયો ત્યારે સીતાની સાડીનો છેડો હંપી પાસેના એક મોટા ખડક સાથે ઘસાયો હતો તેની રેખાઓ ખડક ઉપર હજી જોવામા આવે છે! વળી, વિજયનગરના સામ્રાજ્યનો કારભાર પણ તુંગભદ્રાને કિનારેથી જ ચાલતો ઈ સ ૧૩૪૬મા એ સામ્રાજ્ય સ્થપાયુ હતુ એનો વિસ્તાર કૃષ્ણાથી કન્યાકુમારી સુધીનો હતો સવા બસો વર્ષ સુધી મુસલમાનોના હુમલા સામે ટક્કર ઝીલ્યા પછી એ સામ્રાજ્ય ઈ સ ૧૫૬૫મા પડ્યુ એનો વિગતવાર ઇતિહાસ 'એ ફરગૉટન એમ્પાયર' નામના અગ્રેજી તેમ જ 'વિજયનગર સામ્રાજ્યમ ઇતિહાસ' નામના હિંદી પુસ્તકમા આપેલો છે

ખડકવાસલા: પૂનાથી સિંહગઢ જવાને રસ્તે આવેલા એ સ્થાને પૂનાનુ જળાગાર (વૉટર વર્ક્સ) આવેલુ છે સ્વતત્ર ભારતના રાષ્ટ્રરક્ષા વિદ્યાલય માટે પણ એની પાસે જ સ્થળ પસદ કરવામા આવ્યુ છે જુઓ પૃ ૧૨

મુંડી: સંન્યાસી. માથા પર એકે ઝાડ વગરની, માથુ મૂડ્યુ હોય એવી

ચિંતાજનક: માણસ ચિંતામા પડે એટલે એની આંખો ઉઘાડમીંચ થાય છે તારાઓ પણ આખી રાત ઉઘાડમીંચ થાય છે પાણીના હાલવાથી એ રીતે ઉઘાડમીંચ થતા પ્રતિબિંબ એવો અર્થ કરવો

બાંગ : [ફા] મજ્જિદમા નમાઝ પહેલા નમાઝનો વખત થયો છે માટે નમાઝ પઢવા આવો એમ જણાવવા જે શબ્દો મોટે અવાજે પુકારવામા આવે છે તે અરબીમા એને જ અઝાન કહે છે અહી બાગ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ પુકાર જ લીધે છે

લકડીપુલ : અમદાવાદના લેખક એલિસબ્રિજને પણ લક્કડિયો પુલ કહે છે કદાચ એ બંને ઠેકાણે પહેલા લાકડાના પુલ હશે અથવા પાસે જ લાકડા વેચવાની લાતીઓ હશે

પૃ ૧૧ ઓંકારેશ્વર : અહી એક સ્મશાન છે અને બીજુ લકડીપુલ આગળ છે

કૅપ્ટન મૅલેટ : પેશવાઈ ડુબાવવા માટે કાવતરા કરનાર બ્રિટિશ એલચી

ભાંડારકર : ડૉ સર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર પીએચ ડી. સસ્કૃત વિદ્યા અને પ્રાચ્ય વિદ્યાસશોધનના પારગત પ્રાર્થના સમાજના નેતા લેખકનો 'ત્રિખડ પડિત ભાડારકર' નામનો લેખ જોવો

ગુજરાતના એક લક્ષ્મીપુત્ર : કર્વે વિશ્વવિદ્યાલય સાથે જેમનુ નામ જોડવામા આવેલુ છે તે સર વિઠ્ઠલદાસ દામોદરદાસ ઠાકરશી

ઉત્તુગ શિરસ્ક : ઊચા શિરવાળી ઊચી

નમ્રનામધેય : નમ્ર નામવાળી મકાન મોગ રાજમહેલ જેવુ છે, પણ તેનુ નામ 'પર્ણકુટી' રાખેલુ છે એ જ મકાનમા ગાધીજીએ બે વાર ઉપવાસ કર્યા હતા

યરોડાનુ કારાગાર : નાના મોગ અસખ્ય દેશનેતાના અને ખાસ કરીને ગાધીજીના બદીવાસને કારણે તથા ત્યા થયેલા હરિજનોના મતાધિકારને લગતા કરારને કારણે દેશમા અને દુનિયામા પ્રસિદ્ધ થયુ છે ગાધીજી એને યરવડા મદિર કહેતા

પ્રાણહરણપટુ : પ્રાણ લેવામા કુશળ

ભિક્ષાધીશ ભિક્ષાના અધિકારી ભિખારી લક્ષાધીશ સાથે મેળ બેસાડવા આ શબ્દ યોજ્યો છે

પૃ ૧૨ નિસર્ગોપચાર ભવન : ૧૯૪૪મા કારાવાસમાથી છૂટ્યા પછી ગાધીજીએ નિસર્ગોપચારનો પ્રચાર કર્યો હતો અને તે અરસામા તેમણે કેટલોક સમય આ નિસર્ગોપચાર ભવનમા પણ ગાળેલો વળી ઉરુળીકાચનમા એક નવુ કેન્દ્ર પણ શરૂ કરેલુ જે હજી ચાલુ છે

સિહગઢનો વાસ : લેખકને ક્ષયનો રોગ લાગુ પડ્યો હતો ત્યારે તેઓ કેટલોક વખત સિહગઢ રહેલા તેનો આ ઉલ્લેખ છે

૪. સાગર-સરિતાનો સંગમ

પૃ. ૧૩ સરુનું વન : જુઓ 'રમરણયાત્રા'નુ એ નામનુ પ્રકરણ

જ્યારે કોઈ કાળે . . . સામા થાય છે : ચંદ્રની અસરને લીધે જ્યારે સાગરમા ઓટ આવે છે ત્યારે પાણી મારગ કરી આપે છે, અને ભરતી આવતા ઊભરાઈને નદીમા પેસી જાય છે ને સામા થાય છે, એમ કહ્યુ છે

પૃ ૧૫ મહાબળેશ્વર : સાતારા પાસે કૃષ્ણાનો ઉગમ આ સ્થાને છે.

ત્ર્યંબક - નાશિક પાસે ગોદાવરીનો ઉગમ આ સ્થાને છે

ઊગમની શોધ૦ સર૦ ' ગંગોત્રી, જમનોત્રી, કેદાર બદરી, અમરનાથ ખોજરનાથ માનસ સરોવર રાકસતાલ, પરશુરામ કુડ, અમરકટક, મહા બળેશ્વર, ત્ર્યબક બધા તીર્થો નદીનુ મૂળ શોધવાની નૈસર્ગિક જિજ્ઞાસાના પરિણામ છે એમ હુ માનુ છુ ઉત્તર ધ્રુવ તરફ રહેતી આર્ય પ્રજા જેમ ઉષ્ણતા આપનાર સૂરજ ક્યાથી ઊગે છે અને ક્યા આથમે છે એ શોધવા માટે બહાર નીકળી અને ચારે ખડો પર પ્રસરી, તેમ હિંદુસ્તાનના સંતાનો પોતાના ઢોરને લઈને કે એકલા નદીનુ મૂળ શોધતા શોધતા ફરતા હોય એમા નવાઈ નથી " — 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પ્ર ૨૧

અજંટાની ગુફાઓ પાસે પણ એક નાની નદીનો ઉગમ છે

૫. ગંગા મૈયા

પૃ ૧૬ દેવવ્રત ભીષ્મ : શંતનુ અને ગગાના આઠમા પુત્ર દેવવ્રત પિતા શંતનુ, સત્યવતી નામે ધીવર રાજકન્યાને પરણી શકે એટલા માટે એમણે આજીવન બ્રહ્મચારી રહેવાની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લીધી અને પાળી, તે ઉપરથી તેઓ ભીષ્મ નામે પ્રસિદ્ધ થયા એ ઉપરથી જ આપણામા કોઈ પણ ભારે પ્રતિજ્ઞાને ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા કહે છે ભીષ્મ = ભીષણ, ભયકર

આર્યોનાં મોટાં મોટાં સામ્રાજ્યો : હર્ષનુ મૌર્યોનુ વગેરે.

પૃ. ૧૭ કુરુ પાંચાલ - દિલ્હીની આસપાસનો પ્રદેશ તે કુરુ અને ગગાજમના વચ્ચેનો દોઆબ તે પાચાલ

અંગવંગાદિ : ગગાને જમણે કાઠે આવેલુ પ્રસિદ્ધ રાજ્ય તે અગ, એની રાજધાની ચપા હતી એ નગરી આજના ભાગલપુરને સ્થાને કે તેની નજીકમા હતી એમ મનાય છે પૂર્વ બગાળ તે વગ એમા બગાળના દરિયા કિનારાનો પણ સમાવેશ થતો હતો ઉત્તર બગાળ તે ગૌડ અથવા પુડ

ગંગાનુ જ્યારે દર્શન . . . યાદ આવે છે : ગગાને કિનારે ખેતી અને વેપાર જ ખીલ્યા છે એમ નથી પણ કાવ્ય, ધર્મ, શૌર્ય અને ભક્તિ — ટૂકમા આખી સસ્કૃતિ ખીલેલી છે

પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ પોતાના (૧૯૪૬ના) 'ડિસ્કવરી ઑફ ઇન્ડિયા' નામના ગ્રથમા હિંદની નદીઓ વિષે લખતા ગગા વિષે લખ્યુ છે

. . and the Ganga, above all *the* river of India, which has held India's heart captive and has drawn uncounted millions to her banks since the dawn of history The story of the Ganga, from her source to the sea, from old times to new, is the story of India's civilization and culture, of the rise and fall of empires, of great and proud cities, of the adventure of man and the quest of the mind which has so occupied India's thinkers, *of the richness and fulfilment of life as well as its denial* and renunciation, of ups and downs, and growth and decay, of life and death પૃ. ૪૩

. . અને ગંગા તો ખાસ હિંદની નદી ઇતિહાસના ઉષઃકાળથી માંડીને તે હિંદના હૃદય ઉપર સત્તા જમાવતી અને પોતાને કાંઠે અસંખ્ય માનવીઓને આકર્ષતી આવી છે ગંગાના મૂળથી માંડીને સાગર સાથેના સંગમ સુધીની તથા પ્રાચીન કાળથી માંડીને અર્વાચીન કાળ સુધીની તેની કથા તે હિંદની સંસ્કૃતિની અને સુધારાની કથા છે — સામ્રાજ્યોના ઉત્થાન અને પતનની, વિશાળ અને ગૌરવશાળી માનધન નગરીઓની, માનવીના સાહસોની તેમ જ હિંદના ચિંતકોને મશગૂલ રાખનાર તત્ત્વના અન્વેષણની, જીવનની સમૃદ્ધિ અને સફળતાની તેમ જ નિવૃત્તિ અને સંન્યાસની, ચડતીની અને પડતીની, વૃદ્ધિની અને ક્ષયની, જીવનની અને મરણની કથા છે

ઉત્તરકાશી : ગંગોત્રીમાંથી નીકળ્યા પછી ગંગા જ્યાં પહેલવહેલી ઉત્તરવાહિની બને છે તે સ્થાન જુઓ 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પ્ર. ૩૫.

દેવપ્રયાગ . જ્યાં ભાગીરથી અને અલકનંદાનો સંગમ થાય છે તે સ્થાન જુઓ 'હિમાલયનો પ્રવાસ , પ્ર ૨૫

લક્ષ્મણઝૂલા : હૃષીકેશની પાસે ગંગા નદી ઉપર પહેલાં જ્યાં શીકાંનો પુલ હતો અને આજે જ્યાં લોઢાની દોરડી અને સળિયાનો બનાવેલો ઝૂલતો પુલ છે તે જગ્યા એ જ સ્થળે લક્ષ્મણનું મંદિર છે, તે ઉપરથી આ નામ પડ્યું છે જુઓ 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પ્ર ૨૩.

કરાલદંષ્ટ્ર : ભયંકર દાઢ સર૦ बहुदंष्ट्राकरालम् । ગીતા, ૧૧-૨૪ दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि । ગીતા ૧૧-૨૫

ત્રિવેણીસંગમ : ગંગા યમુના અને (ગુપ્તરૂપે) સરસ્વતીનો સંગમ. પ્રયાગ આગળ એ ત્રણે નદીઓ ભેગી થાય છે એટલે ત્યાં એ યુક્તવેણી કહેવાય છે બંગાળમાં એમના અનેક પ્રવાહો થઈ જાય છે એટલે ત્યાં મુક્તવેણી કહેવાય છે

વર્ધમાન : વધતી જતી

ગંગા શકુન્તલા જેવી . . . દેખાય છે : જુઓ આગળ પૃ. ૨૦.

શર્મિષ્ઠા અને દેવયાની : દૈત્યરાજ વૃષપર્વાની કન્યા શર્મિષ્ઠાને દૈત્યગુરુ શુક્રાચાર્યની કન્યા દેવયાની જોડે બહેનપણા હતા એક દિવસ બને જણ જલક્રીડા કરવા ગયા. દેવયાની પાણીમાથી પહેલી બહાર આવી અને તેણે ભ્રમમા શર્મિષ્ઠાના વસ્ત્રો પહેરી લીધા આમાથી બને વચ્ચે ઝઘડો થયો અને શર્મિષ્ઠાએ દેવયાનીને એક કાવા કૂવામા હડસેલી મૂકી થોડી વારમા, શિકારે નીકળેલો રાજા યયાતિ પાણીની શોધમા ત્યા આવી ચડયો અને તેણે તેને બહાર કાઢી દેવયાનીએ ઘેર જઈને બધી વાત પોતાના પિતાને કહી સભળાવી એટલે તેઓ રોષે ભરાઈ વૃષપર્વાનુ રાજ્ય છોડી જવા તૈયાર થયા ત્યારે રાજાએ શર્મિષ્ઠાને દેવયાનીની દાસી તરીકે રાખવાનુ કબૂલ કરી મહા મહેનતે તેમને મનાવીને રાખ્યા એ પછી દેવયાની રાજા યયાતિને પરણી અને પોતાની દાસી શર્મિષ્ઠાને લઈને સાસરે ગઈ. ત્યા શર્મિષ્ઠાના રૂપગુણથી મુગ્ધ થઈ યયાતિએ તેની સાથે ગુપ્ત લગ્ન કર્યા. અને એનો જ સૌથી નાનો પુત્ર રાજાનો ઉત્તરાધિકારી થયો તેથીજ અહી 'મહત્' પ્રયાસથી એકબીજામા ભળતા પ્રવાહનુ સ્મરણ દેવયાનીની વાર્તા સાભળતી વખતે થાય છે

પૃ. ૧૮ પ્રયાગ-રાજ : [પ્ર (સારી રીતે) + યજ્ (પૂજા કરવી) + અ (અધિકરણ) = જ્યા ઉત્તમરૂપે પૂજા થઈ છે એવુ સ્થાન] યાગ = યજ્ઞ યજ્ઞ કરવાને સારુ પવિત્રતમ સ્થાન, ગગા, યમુના અને સરસ્વતીનુ સગમસ્થાન, અલાહાબાદ.

સરયૂ : કલાસ પર્વત ઉપર આવેલા માનસ સરમાથી નીકળતી નદી સર (સરોવર)માથી નીકળી એટલે સરયૂ કહેવાઈ. અયોધ્યા એના કાઠા ઉપર આવેલુ છે. એને જ ઘોઘ્રા કહે છે.

ચંબલ : જુઓ પૃ. ૧૬૧

રતિદેવ : જુઓ પૃ ૧૬૧

શોણભદ્ર : જુઓ પૃ ૧૫૭

ગજ-ગ્રાહ : જુઓ પૃ. ૧૫૮

પાટલિપુત્ર : બિહારમા આવેલુ આજનુ પટણા એને જ કુસુમપુર પણ કહેતા ચદ્રગુપ્ત મૌર્ય, અશોક આદિ સમ્રાટોની રાજધાની ગુરુ ગોવિદસિહના જન્મસ્થાનનો ગુરુદ્વારા અહી જ છે.

મગધ સામ્રાજ્ય : સમુદ્રગુપ્તના સમયમા એનો વિસ્તાર ઠેઠ સિધુથી કાવેરી સુધીનો હતો

'દાક્ષિણ્ય' : સસ્કૃતમા દક્ષિણ શબ્દના દક્ષિણ અને વિનયી એમ બંને અર્થ થાય છે. લેખકે અહી એનો લાભ લઈને બે વસ્તુ સૂચવી છે. અહીથી એ બને નદીઓ દક્ષિણ દિશામા વહેવા માંડે છે એવુ વર્ણન એમણે દાક્ષિણ્ય

કેળવ્યુ એ રીતે કર્યું છે એટલે કે એમણે વિનય કેળવ્યો એમ પણ અર્થ થાય અને દક્ષિણ તરફ વળણ લીધુ એમ પણ અર્થ થાય વિનયના અર્થમા દાક્ષિણ્યનુ લક્ષણ આ પ્રમાણે આપેલુ છે

दाक्षिण्य चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्तनम् ।

(કેવળ સદ્ભાવને લીધે, વાણીથી અને વર્તનથી પારકાની વૃત્તિને અનુકૂલ થઈ રીઝવવુ તે દાક્ષિણ્ય)

પા. ૧૯ સગરપુત્રો : સૂર્યવંશી રાજા બાહુ શત્રુઓથી હારીને રાજપાટ છોડીને હિમાલયના જગલમા ભાગી ગયો અને ત્યા જ તેનુ અવસાન થયુ એ વખતે તેની એક રાણી યાદવી સગર્ભા હતી તેની શોક્યે તેના ગર્ભનો નાશ કરવા તેને ખોરાકમા ઝેર આપ્યુ પણ તેનાથી ગર્ભનાશ થયો નહી અને તેને પુત્ર જન્મ્યો એ 'ગર' કહેતા વિષ સાથે જન્મ્યો તેથી તેનુ નામ સગર પડ્યુ સગરે મોટા થઈને પિતાનુ રાજ્ય પાછુ મેળવ્યુ તેની શૈબ્યા નામની એક રાણીએ અસમંજસ નામના એક પુત્રને અને એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો અને વૈદર્ભી નામની બીજી રાણીએ એક માંસપિંડને જન્મ આપ્યો તેમાથી સાઠ હજાર પુત્રો થયા સગરે ૯૯ યજ્ઞો કર્યા પછી જ્યારે સોમો યજ્ઞ શરૂ કર્યો અને તેના ઘોડાને છૂટો મૂક્યા ત્યારે ઇન્દ્ર તે ઘોડાને ચોરી જઈને પાતાળમા કપિલ મુનિના આશ્રમમા બાધી આવ્યો સગરના સાઠ હજાર પુત્રોએ ઘોડાની શોધમા પૃથ્વી ખોદી નાખી અને તેમા પાણી ભરાતા તે સ્થાન સગરના નામ ઉપરથી સાગર નામે ઓળખાવા લાગ્યુ ભારે જહેમતને અંતે તેઓ પાતાળમા પહોચ્યા અને ત્યા કપિલ મુનિના આશ્રમમા તે ઘોડાને જોઈને તે મુનિને જ ચોર માની તેઓએ તેમનુ ભારે અપમાન કર્યુ મુનિએ તેઓને શાપથી બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યા ત્યાર પછી અસમંજસનો પુત્ર અંશુમાન મુનિને રીઝવીને ઘોડો લઈ આવ્યો અને એમ યજ્ઞ પૂરો થયો વળી મુનિએ પ્રસન્ન થઈને તેને પોતાના સાઠ હજાર વડીલોના ઉદ્ધારનો માર્ગ પણ બતાવ્યો કે જો કોઈ સ્વર્ગમા વહેતી ગંગાને પૃથ્વી પર ઉતારે અને તેના જળનો એઓને સ્પર્શ કરાવે તો એઓનો ઉદ્ધાર થાય એટલે અંશુમાને પોતાનુ બાકીનુ આયુષ્ય તપશ્ચર્યામા ગાળ્યુ એના પુત્ર દિલીપ પણ તે તપશ્ચર્યા ચાલુ રાખી અને અંતે તેના પુત્ર ભગીરથે ભારે તપશ્ચર્યા કરી ગંગાને પૃથ્વી ઉપર ઉતારી અને તેનો પ્રવાહ પોતાના સાઠ હજાર પૂર્વજોની ભસ્મ ઉપર થઈને ચલાવીને તેઓનો ઉદ્ધાર કર્યો અહી એનો ઉલ્લેખ છે ભગીરથે ઉતારી માટે ગંગા ભાગીરથી કહેવાઈ

[આમ ભગીરથને નહેર લાવવામા નિષ્ણાત ગણીને તે ઉપરથી Irrigation માટે લેખકે ભગીરથવિદ્યા એ સુંદર પારિભાષિક શબ્દ પ્રચલિત કર્યો છે]

૬ યમુના રાણી

પૃ ૨૦ ભવ્યતાની ભવ્યતા ઓછી કરવી: ભવ્યતાના ગજ ખરી अतिपरिचयाद् अवज्ञा એ ન્યાયે તેનુ મહત્ત્વ ઓછુ કરવુ

ઊર્જસ્વિતા: ભવ્યતા

ગગનચુંબી અને **ગગનભેદી** વચ્ચેનો ભેદ લક્ષમા લો

અસિત ઋષિ વ્યાસના એક શિષ્ય જુઓ 'હિમાલયનો પ્રવાસ' પ્ર ૩૩નો અંત ભાગ असित = કૃષ્ણ

દેવાધિદેવ: મહાદેવ સ્વર્ગમાથી ઊતરતી ગગાને મહાદેવે પોતાના માથા ઉપર ઝીલી લીધી હતી

પૃ ૨૧ કાવ્યહૃદયી એક ઋષિ: લેખકે એનુ નામ પાડ્યુ છે—'યામુન ઋષિ' જુઓ 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પ્ર ૩૧

અંતર્વેદી. જૂના કાળમા ગગા જમના વચ્ચેના પ્રદેશને અતર્વેદી કહેતા તે ઉપરથી હવે કોઈ પણ બે નદી વચ્ચેના પ્રદેશને અતર્વેદી (દોઆબ) કહે છે

શ્રીનગર કાશ્મીરનુ શ્રીનગર નહી આ કેદારને રસ્તે આવેલુ છે અને સિદ્ધપીઠ કહેવાય છે અહીં કરેલ સાધના એળે જતી નથી અને શીઘ્રફલદાયી હોય છે જુઓ 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પ્ર ૨૬ અને 'જીવતા તહેવારો મા શકરાચાર્ય વિષેનુ પ્રકરણ

બ્રહ્માવર્ત. કુરુક્ષેત્રની પાસેનો દૃષદ્વતી અને સરસ્વતી નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ હાલ બ્રહ્માવર્તને બિઠૂર કહે છે

હત્યારા: કારણ, ત્યા અનેક ભીષણ યુદ્ધો ખેલાયા છે

પૃ ૨૨ સચિવવાણી: સચિવ = મિત્ર અથવા મત્રી અહીં બને અર્થ લઈ શકાય મિત્રતાભરી સલાહ અને સમાધાનની વાતો—વિષ્ટિ કૌરવ પાડવ વચ્ચે સમાધાન થાય તે માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને વિષ્ટિ કરેલી એ હસ્તિનાપુરમા જ

રોમહર્ષણ: રૂવાડા ઊભા કરે એવી सं२० संवादम् इमम् अश्रौषम् अद्भुत रोमहर्षणम् । ગીતા, ૧૮–૭૪

યમરાજની બહેનનુ વીરાપણું: યમ અને યમુના અથવા યમી તથા અશ્વિનીકુમારો સૂર્ય અને તેની પત્ની સજ્ઞાના સતાન ગણાય છે એક વાર સજ્ઞાને પોતાના પિતા વિશ્વકર્માને ઘેર જવાનુ મન થયુ પણ સૂર્યે રજા ન આપી એટલે તે પોતાની માયાના બળથી છાયા નામની સ્ત્રી સરજી તેને સૂર્ય પાસે મૂકીને પિયર ચાલી ગઈ છાયા સજ્ઞાને એટલી બધી મળતી આવતી હતી કે સૂર્યને તો ખબરે ન પડી કે આ સજ્ઞા નથી છાયાએ જ યમને પણ ઉછેર્યો પણ પાછળથી તેનામા સાવકી માનો ભાવ જાગ્યો અને તેણે યમની ઉપેક્ષા

કરવા માડી. આથી એક દિવસ યમ તેને લાત મારવા તૈયાર થતા તેણે યમને શાપ આપ્યો તેથી તેના બને પગે ઘારા પડયા અને જતે દહાડે તેમા કીડા ખદબદવા માડયા યમે બ'ધી વાત સૂર્યને કહી. સૂર્યે તેને એક કૂતરો આપ્યો તે તેના ઘારામાથી પરુ અને કીડા ચાટી જવા લાગ્યો.

એવુ કહેવાય છે કે, દક્ષ પ્રજાપતિની તેર કન્યાઓ સાથે યમે લગ્ન કર્યા હતા અને તેમા તેને શ્રદ્ધાથી સત્ય, મત્રીથી પ્રસાદ, દયાથી અભય, શાતિથી સમ, તુષ્ટિથી હર્ષ, પુષ્ટિથી ગર્વ, ક્રિયાથી યોગ, ઉન્નતિથી દર્પ, બુદ્ધિથી અર્થ, મેધાથી સ્મૃતિ, તિતિક્ષાથી મગલ, લજ્જાથી વિનય અને મૂર્તિથી નર અને નારાયણ નામે સતાનો થયા હતા.

જીવના પાપપુણ્યનો એ ન્યાય કરે છે. તેમા ચિત્રગુપ્ત નામે મત્રી દરેકના પાપપુણ્યના ચોપડા રાખી એને મદદ કરે છે દડ એનુ હથિયાર છે, અને પાડો એનુ વાહન છે.

આખી સૃષ્ટિ પર શાસન ચલાવનાર આના ભાઈની બહેન પણ એવી પ્રતાપી જ હોય એટલે તેના વીરા થવા માટે માણસમા અસાધારણ યોગ્યતા હોવી જોઈએ. ગમે તે માણસ એ સ્થાન ન લઈ શકે.

પારિજાતના ફૂલ સમી : સુદર અને સુકોમળ.

તાજબીબી : મુમતાજમહાલ નામ ભારેખમ લાગે એટલે આ નાજુક નામ વાપર્યું છે. આગ્રાના લોકોમા 'તાજબીબીનો રોજો' તરીકે જ એ ઇમારત પ્રખ્યાત છે.

થીજેલાં આંસુઓ : શુભ્રમૂર્તિ તાજમહાલ. તાજમહાલ ઉપરના લેખમા લેખકે લખ્યુ છે 'આ રોજો નથી, એક રસિક સમ્રાટનુ દુખ અહી થીજી ગયુ છે.' જુઓ 'જીવનનો આનદ' રવીન્દ્રનાથે એને કાળના કપોલ (ગાલ) ઉપરનુ અશ્રુબિદુ કહ્યુ છે'

એ વાત જાણી'તી તે તો ભારતઈશ્વર શા'જહાન
કાલસ્રોતે વહ્યાં જાય જીવન યૌવન ધન માન.
માત્ર તવ અતરવેદના
ચિરતન રહો બની, સમ્રાટની હતી એ સાધના.
રાજશક્તિ વજ્રશી કઠિન,
સંધ્યારક્તરાગસમ તદ્રાતને છોને થતી લીન,
કેવળ એક જ દીર્ઘશ્વાસ,
નિત્ય ઉચ્છ્વસિત થઈ સકરુણ કરો આકાશ,
એ જ તારે મને હતી આશ.
હીરા મુક્તા માણિક્યની ઘટા,
જાણે શૂન્ય દિગતની ઇન્દ્રજાળ, ઇન્દ્રધનુચ્છટા.

મને એ સૌ લુપ્ત થઈ જાય
(માત્ર) રહી જાય
એક બિંદુ અશ્રુ કેરું જલ
કાલના કપોલ પરે શુભ્ર સમુજ્જ્વલ
આ તાજમહલ

'ગીતાંજલિ અને બીજાં કાવ્યો'

પાણી થીજીને એનું સફેદ બરફ થાય છે અથવા ઘી થીજીને ચોખ્ખું થાય છે તેમ સમ્રાટના આંસુ થીજીને એમણે ધોળા આરસપહાણનું રૂપ લીધું છે એવું અહીં સૂચન છે

ચર્મણ્વતી: જુઓ આગળ પૃ ૪૦ મું

સિંધુ: માળવામાં થઈને વહેતી એ નામની નાની નદી. એનો ઉલ્લેખ મેઘદૂતના ૨૯મા શ્લોકમાં આવે છે

वेणीभुत प्रतनु-सलिला तामतीतस्य सिंधु,
पाण्डु-च्छाया तट-रुह-तरुभ्रंशिभिर् जीर्णपर्णै ।
सौभाग्य ते सुभग विरहावस्थया व्यजयन्ती
कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्य ॥

મહા કવિ ભવભૂતિના 'માલતીમાધવ'માં ચોથા અંકના છેવટના ભાગમાં મકરંદ માધવને કહે છે તો ઊઠ, પારા અને સિંધુ નદીના સંગમમાં સ્નાન કરીને આપણે નગરમાં જ દાખલ થઈએ तदुत्तिष्ठ पारासिन्धुसम्भेदमवगाह्य नगरीमेव प्रविशाव ।

કાલિદાસના 'માલવિકાગ્નિમિત્ર' નાટકના પાંચમા અંકના ૧૪મા અને ૧૫મા શ્લોક વચ્ચે એક પત્ર આવે છે તેમાં આ નદીનો ઉલ્લેખ છે योऽसौ राजसूययज्ञदीक्षितेन मया राजपुत्रशतपरिवृत्त वसुमित्र गोप्तारम् आदिश्य संवत्सरोपावर्तनीयो निरर्गलस्तुरगो विसृष्ट स सिन्धोर्दक्षिणरोधसि चरन्नश्वानीकेन यवनानां प्रार्थित ।

[રાજસૂયયજ્ઞની દીક્ષા લીધેલા મે સો રાજપુત્રોથી વીંટાયેલા વસુમિત્રને રક્ષણ કરવાનો આદેશ આપીને એક વર્ષમાં પાછો લાવવાનું કહીને જે ઘોડો છૂટો મૂક્યો હતો તે સિંધુને દક્ષિણ તીરે ફરતો હતો ત્યાં યવનોના અશ્વદળે તેની ઇચ્છા કરી (તેને રોક્યો)]

મોઢામાં સાકર નાખી: કાલ્પીમાં સાકરના કારખાના આવેલા છે તેનું સૂચન

અક્ષયવટ: પ્રયાગ, ભુવનેશ્વર, ગયા વગેરે તીર્થસ્થાનોમાં રોપવામાં આવેલા વડ એ વડની પૂજા કરવાથી, તેને પાણી પાવાથી અક્ષય્ય પુણ્યની

પ્રાપ્તિ થાય છે એવી માન્યતા છે, એટલે એ અક્ષયવટ કહેવાય છે. જુઓ 'હિમાલયનો પ્રવાસ' પ્ર૦ ૨

વૃક્ષ અકબર૦: અકબરે અહીં કિલ્લો બંધાવેલો છે તેનું સૂચન જુઓ 'હિ૦ પ્ર૦' પ્ર ૨.

અશોકનો શિલાસ્તંભ. એના ઉપર અશોકનો ધર્મલેખ કોતરેલો છે જુઓ 'હિ૦ પ્ર૦' પ્ર ૨.

પૃ ૨૩ સરસ્વતી: વાણી ગુપ્તસ્રોતા સરસ્વતીનું પણ સૂચન ખરું

કાદંબ: કલહંસ

ધવલશીલા: શુભ્ર શીલ (ચારિત્ર્ય) વાળી મેઘશ્યામ સામે તુલનામાં મૂકવા આ વિશેષણ યોગ્ય છે

ઇન્દીવરશ્યામ ઇન્દીવર એટલે નીલકમળ તેના જેવી શ્યામ

ઇન્દીવરશ્યામ અને ગૌર વર્ણના સંગમમાથી અન્યોન્ય શોભાને લીધે સૌંદર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એ સંસ્કૃત કવિઓની જૂની કલ્પના છે. સર૦

जिन्दीवरश्यामतनुर् नृपोऽसौ त्वं रोचना-गौरशरीरयष्टि ।
अन्योन्यशोभा-परिवृद्धये वां योगस् तडित्तोयदयोर् जिवास्तु ॥
रघुवंश-६-६५

સુધાધવલ: સુધા એટલે અમૃત અમૃત જેવા જળવાળી વળી અમૃતનો રંગ સફેદ માનેલો છે એટલે સફેદ જળવાળી એવો અર્થ પણ ખરો ઉપરાંત સુધાનો અર્થ ચૂનો અથવા છો પણ થાય છે અને તે સફેદ હોય છે એ રીતે પણ સફેદ જળવાળી એવો અર્થ થાય છે સર૦ સુધાધવલ

જાહ્નવી: ગંગા સગરપુત્રોના ઉદ્ધાર માટે ભગીરથ ગંગાને લઈને જતો હતો ત્યારે માર્ગમાં જહ્નુ નામના એક રાજર્ષિની યજ્ઞ સામગ્રી તેમાં તણાઈ ગઈ આથી રોષે ભરાઈ તેઓ પોતાના તપોબળથી ગંગાને પી ગયા પણ ભગીરથે તેમની ખૂબ સ્તુતિ કરી ત્યારે તેમણે પોતાના કાનમાથી (કેટલાકના મત પ્રમાણે જાંઘમાથી) ગંગાને બહાર કાઢી આપી આથી ગંગાનું નામ જહ્નુ ઋષિના નામ ઉપરથી જાહ્નવી પડ્યું

પરિરંભ: આલિંગન

૭ મૂળ ત્રિવેણી

પૃ ૨૪ પ્રક્ષેપાક: એ નામની વિશાળ શિલા જેના ઉપર બેસીને શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે જુઓ, 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પ્ર ૪૨-૩

હરિના ચરણ: હરિકી પાયરીનું સૂચન

૮. જીવનતીર્થ હરદ્વાર

પૃ. ૨૫. ત્રિપથગા: ત્રણ માર્ગે જનારી, સ્વર્ગગામિની મંદાકિની, મર્ત્યવાહિની ગંગા અને પાતાળગામિની ભોગવતી.

પૃ. ૨૬ પ્રશમ-કારી: શાંતિકારક પ્રશમનો અર્થ નિર્વાણ અને વૈરાગ્ય પણ થાય છે

પૃ. ૨૭ મહોલ્લો: શીખ ગુરુઓના ભજનોને અંતે નાનકનું જ નામ આવે છે એટલે કયું ભજન કયા ગુરુએ રચ્યું છે એ નામ ઉપરથી જાણી શકાતું નથી. ગ્રંથસાહેબનો જ્યારે સંગ્રહ થયો ત્યારે એ બધા ભજનો ગુરુના ક્રમ પ્રમાણે અલગ પાડવામાં આવ્યા અને દરેક ગુરુના ભજનોનો મહોલ્લો અલગ ગણાયો. એ મહોલ્લા ઉપરથી કયું ભજન કોનું છે તે જાણી શકાય છે

આસાદિવાર: આસાવરી રાગ.

મુક્તિફોજ: સાલ્વેશન આર્મી. એ લશ્કરી ઢબે સંગઠિત થયેલી ખ્રિસ્તી સંસ્થા છે. એના સભ્યો ભગવા પહેરે છે.

પ્રચારે: પ્રચાર કરે. નામ ઉપરથી લેખકે નવું ક્રિયાપદ બનાવી લીધું છે.

પૃ. ૨૮ દીપદાનનું આને જ મળતું કાવ્યમય વર્ણન લેખકે 'હિમાલયનો પ્રવાસ,' એ પુસ્તકના 'ગંગાદ્વાર' નામે પ્રકરણમાં કરેલું છે, તે જોવું. વળી 'દ્વિરેફની વાતો' ભાગ ૧ લામાં 'જમનાનું પૂર' નામે વાર્તા જોવી.

વાજિનીવતી ઉષા: ઋગ્વેદમાં ઉષાના સૂક્તમાં એને વાજિનીવતી કહેલી છે. ત્યાં એનો અર્થ બળવતી અથવા સમૃદ્ધિશાળી એવો થાય છે.

> उषस् तत् चित्रतमा भर अस्मभ्य वाजिनीवती ।
> येन तोक च तनय च धामहे ॥

[હે બળવતી અથવા સમૃદ્ધિશાળી ઉષા, તું અમને સુંદર (બળ અથવા સંપત્તિ) આપ, જેના વડે અમે પુત્ર અને પ્રપૌત્રને ધારણ કરીએ.]

મં. ૧, સૂ. ૯૨-૧૩

વાજનો અર્થ બળ, વીર્ય, વેગ એવો થાય છે તે ઉપરથી વાજિન્ એટલે બળવાન, વીર્યવાન, વેગવાન, અને પછી એ ગુણો ધરાવતો હોઈ યુદ્ધના રથનો ઘોડો એવો અર્થ થાય છે. એનું જ નારી જાતિનું રૂપ તે વાજિની=ઘોડી તે ઉપરથી વાજિનીવત્ એટલે વેગવતી ઘોડીનો હાંકનાર અથવા માલિક એવો અર્થ થાય. અને એનું નારીજાતિનું રૂપ વાજિનીવતી થાય. એ વિશેષણ જ્યારે સિંધુ કે સરસ્વતીને લગાડવામાં આવે ત્યારે બળવાન, વેગવાન ઘોડાઘોડીઓથી સમૃદ્ધ એવો અર્થ થાય છે,

બળ, વીર્ય સમૃદ્ધિનુ મૂળ છે એટલે સમૃદ્ધિનો અર્થ પણ એમા આવ્યો લાગે છે અને ધાન્ય એ પણ એક પ્રકારની સમૃદ્ધિ છે એટલે તેનો અર્થ પણ એમા સમાયો છે કોઈ વાર વાજિનીવતીનો અર્થ 'અન્નવાળી' એવો પણ થાય છે

स्वश्वा सिन्धु सुरथा सुवासा हिरण्ययी सुकृता वाजिनीवत्ती ।
ऊर्णावती युवति सीलमावत्युताधि वस्ते सुभगा मधुवृधम् ॥
म १० सू ८२-८

[સારા અશ્વોવાળી સિંધુ સારા રથોવાળી, સારા વસ્ત્રોવાળી, હિરણ્યવાળી, સુઘટિત, અન્નવાળી, ઊનવાળી, રાણવાળી, યુવતી અને સુભગા વળી મધુવૃધને (મધ વધારનાર છોડને) ધારણ કરે છે]

કઠોપનિષદમા વાજશ્રવસ્નો ઉલ્લેખ આવે છે ત્યા वाज=અન્ન તેના દાન વગેરેને કારણે જેનો श्रवस्=યશ છે એવો

वाजीकर ઔષધ એટલે શક્તિવર્ધક દવા वाजीकरण પ્રયોગ એટલે શક્તિ વધારવાનો પ્રયોગ એ શબ્દો પણ આની સાથે સકળાયેલા છે

૯ દક્ષિણગગા ગોદાવરી

પૃ. ૨૯ ભૂપાળીઓ : પ્રભાતમા આપણે ત્યા જેમ પ્રભાતિયા તેમ મહારાષ્ટ્રમા ભૂપાળીઓ ગવાય છે

ઉઠોનિત્ય૦ પ્રભાતમા ઊઠીને મોઢેથી ચદ્રમૌલી શિવનુ નામ લો શ્રી બિંદુમાધવ પાસે ગગામા સ્નાન કરો ગોદાવરીમા સ્નાન કરો .. કૃષ્ણા, વેણ્યા, તુગભદ્રા, સરયૂ, કાલિન્દી, નર્મદા, ભીમા, ભામા એ બધી નદીઓમા ગોદાવરી મુખ્ય છે એ ગગામા સ્નાન કરો

રામચદ્રના અત્યંત સુખના દિવસો સીતા અને લક્ષ્મણ સાથેના વનવાસના

જીવનનો દારુણ આઘાત : સીતાના હરણનો

પૃ ૩૦ વાલ્મીકિની એક૦ ક્રૌચવધ જેવા એક નાનકડા પ્રસગમાથી જન્મેલી કરુણાની લાગણીમાથી જેમ રામાયણ જેવુ મહાકાવ્ય જન્મ્યુ છે તેમ

અંતર્ભાવ: સમાસ

પૃ ૩૨ મહાવીર, દુ:ખમૂર્તિ : એ વિશેષણોની યોગ્યતા લક્ષમા લો સરખાવો दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमाहितम् । —ઉત્તરરામચરિતમાથી

કષાય : તૂરા

કલ્પાંતિક : કલ્પ = બ્રહ્માનો એક દિવસ = ૧૦૦૦ યુગ = ૪૩૨૦ લાખ માનવી વર્ષો સૃષ્ટિનુ આવરદા એટલુ ગણાય છે સૃષ્ટિના અત સુધી ટકે એવુ તે કલ્પાંતિક [કલ્પ+અત+ઇક]

સાર્વભૌમ : સર્વ સ્થળે વ્યાપેલુ

જનસ્થાન : દંડકારણ્યનો એક ભાગ, જ્યા ગોદાવરી તીરે રામ રહ્યા હતા ત્યા રાક્ષસોનો ઉપદ્રવ ઓછો હતો એટલે માણસો વસી શકતા હતા આથી તેનુ નામ જનસ્થાન પડ્યુ હતુ

જટાયુ : અરુણનો પુત્ર, સપાતિનો નાનો ભાઈ, દશરથનો પરમ મિત્ર રાવણ જ્યારે સીતાને હરી જતો હતો ત્યારે સીતાના મુખના 'રામ રામ' એવા પોકાર સાભળી એણે તેને છોડાવવા ભારે પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ એ મરણતોલ ઘવાઈને પડ્યો અને રાવણ સીતાને લઈને ચાલ્યો ગયો જ્યારે રામ સીતાની શોધમા ફરતા ફરતા ત્યા આવ્યા ત્યારે જટાયુએ એમને સમાચાર આપ્યા કે સીતાને રાવણ હરી ગયો છે અને પછી પ્રાણ છોડ્યા

સીતા માતાની કાતર તનુયષ્ટિ : સરખાવો —

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षण
सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद्गोदावरीसैकते ।
आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया
कातर्यादरविन्दकुड्मलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥

દૃષ્ટિ આ જ લતાગૃહે રહી તમે માંડેલી એને પથે,
એ હંસો તણુ જોતી કૌતુક રહી ગોદાવરી-રેતમા
જોઈને તમને ઊંચે મન થયા જેવા, રચી આવતા
એણે બીકથી કંપી પદ્મકળીશી મુગ્ધ પ્રણામાજલિ

ઉત્તરરામચરિત, ૩-૩૭

હનુમાનને તો૦ કારણ તેઓ આજીવન બાળબ્રહ્મચારી હતા

પૃ. ૩૨ પાડા પાસે વેદ બોલાવનાર : જ્ઞાનેશ્વરના પિતા વિઠ્ઠલપત મૂળથી જ વૈરાગ્યપરાયણ વૃત્તિના હતા તરુણ વયમા તીર્થયાત્રા કરતા કરતા તેઓ એક વાર આળદી પહોચ્યા અને ત્યાના એક બ્રાહ્મણે તેમની યોગ્યતા જોઈ પોતાની પુત્રી તેમને પરણાવી પણ લગ્નથી તેમની વૈરાગ્યવૃત્તિ દબાઈ નહી અને 'ગગાસ્નાન કરવા જાઉ છુ' કહીને તેઓ ઘેરથી નીકળ્યા તે કાશી જઈને રામાનદ સ્વામી પાસે, 'મારે સ્ત્રીપુત્રાદિ જજાળ નથી' એમ કહીને સન્યાસ લીધો ત્યારે જપ્યા ત્યાર પછી બન્યુ એવુ કે એ રામાનદ સ્વામી રામેશ્વરની યાત્રાએ જતા માર્ગમા આળદીમા ઊતર્યા ત્યા વિઠ્ઠલપતના પત્ની, પતિએ સન્યાસ લીધાની વાત જાણી, વ્રતોપાસનામા જીવન ગાળતા હતા તે આ સન્યાસીને પગે લાગવા આવ્યા અને સન્યાસીએ તેમને पुत्रवती भव। એવો આશીર્વાદ આપ્યો એ સાભળીને બાઈ હસી, ત્યારે સન્યાસીએ કારણ પૂછતા તેણે પોતાની હકીકત કહી સભળાવી રામાનદ સ્વામી આળદીથી જ પાછા ફર્યા અને તેમણે વિઠ્ઠલપતને ધમકાવી પાછા સસારમા

મોકલી આપ્યા એ દંપતીને ચાર સંતાન થયા નિવૃત્તિનાથ જ્ઞાનદેવ સોપાનદેવ અને મુક્તાબાઈ પણ સંન્યાસ લીધેલા પુરુષને ફરી સંસારી થવાની શાસ્ત્રમા અનુજ્ઞા નથી એટલે આ કુટુંબની સમાજમા ભારે પજવણી થવા માંડી એમના બાળકોને કોઈ જનોઈ દેવા તૈયાર નહોતુ છેવટે વિઠ્ઠલપંત પૈઠણ ગયા અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોને પગે લાગીને કહ્યુ કે ગમે તે પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવો પણ મને શુદ્ધ કરો અને મારા બાળકોને ઉપવીત સંસ્કાર કરવાની રજા આપો પણ શાસ્ત્રમા કશો આધાર મળ્યો નહી એટલે બ્રાહ્મણોએ કહ્યુ કે તમારુ પાપ એવુ મોટુ છે કે તમારે દેહત્યાગ કરવો જોઈએ અને તમારા બાળકોને તો ઉપવીત ન જ અપાય વિઠ્ઠલપંત અને તેમના પત્નીએ પ્રયાગ જઈ ગંગામા જળસમાધિ લીધી

આ પછી આ ચારે બાળકોએ આળંદીના બ્રાહ્મણો આગળ માગણી કરી કે અમો બ્રાહ્મણના બાળ છીએ અને અમને ઉપવીત સંસ્કાર થવો જોઈએ પણ તેમણે જવાબ આપ્યો કે પૈઠણના બ્રાહ્મણો પાસેથી શુદ્ધિપત્ર લઈ આવો

આથી આ ચારે બાળકો પૈઠણ ગયા ત્યાંના બ્રાહ્મણો પાસે પોતાને સમાજમા લેવાની માગણી રજૂ કરી પણ બ્રાહ્મણોએ કહ્યુ સંન્યાસીના બાળકોને ઉપવીતનો અધિકાર કોઈ પણ શાસ્ત્રમા આપવા નથી એને માટે કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ બતાવેલુ નથી એટલે તમારે સર્વત્ર ઈશ્વરભાવ રાખી જિતેંદ્રિય બનીને રહેવુ, લગ્ન કરવા નહી અને સદા હરિભજનમા મગ્ન રહેવુ

નિર્ણય આપવા મળેલી સભા વિખેરાવામા હતી એવામા કોઈકે આ ચાર બાળકોને તેમના નામના અર્થ પૂછ્યા નિવૃત્તિનાથે કહ્યુ મારુ નામ નિવૃત્તિ છે હુ કદી પ્રવૃત્તિ માર્ગમા પડતો નથી જ્ઞાનદેવે કહ્યુ હુ જ્ઞાનદેવ સકળ આગમોનો જાણકાર છું સોપાનદેવે કહ્યુ હુ ભક્તોને ઈશ્વરનુ ભજન કરાવી વૈકુંઠ મેળવી આપનાર સોપાન કહેતાં સીડી છુ મુક્તાબાઈએ કહ્યુ વિશ્વની લીલા બતાવવા પ્રગટેલી ઈશ્વરની લીલારૂપી મુક્તિ છુ

આ સાંભળીને પેલાએ કહ્યુ નામ તો ગમે તેવા પાડે છે પખાલ વહી જનારા પેલા પાડાનુ નામ પણ જ્ઞાનદેવ છે

તરત જ જ્ઞાનેશ્વર બોલી ઊઠયા ખરી વાત એ પાડામા ને આપણામા કશો ભેદ નથી એનામા પણ મારો જ આત્મા રહેલો છે

અને બન્યુ એવુ કે કોઈકે તે પાડાને ત્યાં સપાટા લગાવ્યા અને તે જ ક્ષણે જ્ઞાનેશ્વરની પીઠ ઉપર સોળ ઊઠયા

ચારે બાળકો બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરી પોતાને ગામ જવા માટે ગોદાવરી તીરે જઈને બેઠા હતા ત્યાં કેટલાક જુવાનિયાઓ ભેગા થયા હતા તેમણે મશ્કરી કરવા માટે કહ્યુ કે તમારે જો શુદ્ધિપત્ર જોઈતુ હોય તો આ પાડાને મોઢે વેદ બોલાવો તરત જ જ્ઞાનેશ્વર જઈને તે પાડા પાસે ઊભા રહ્યા અને પાડાનો હાથ

તેના માથા ઉપર મૂકી પેલા બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, "તમે તો ભૂદેવ છો. તમારું વચન નિષ્ફળ જાય જ નહીં. જુઓ આ પાડો વેદ બોલે છે." અને સાચે જ પાડો તડતડ વેદની ઋચાઓ બોલવા લાગ્યો

દશગ્રંથી : ઋગ્, યજુર્ સામ અને અથર્વ એ ચાર વેદો અને શિક્ષા (સ્વરોચ્ચાર સબંધી) છંદ, વ્યાકરણ નિરુક્ત (વ્યુત્પત્તિ અને અર્થ સબંધી), જ્યોતિષ અને કલ્પ (સૂત્રો) એ છ વેદાંગ, એમ દશ ગ્રંથોને જાણનાર.

વ્યવસ્થાપત્રો : નિર્ણયપત્રો, ચુકાદા

શંકરાચાર્યની થયેલી પજવણી : શંકરાચાર્યના માતા તેમને સંન્યાસ લેવાની રજા આપતા નહોતા એક વાર શંકરાચાર્ય નાહવા પડ્યા, ત્યાં મગરે તેમનો પગ પકડ્યો. તેમણે માતાને બૂમ પાડીને કહ્યું કે તમે મને હવે સંન્યાસ લેવાની રજા આપો. માતાએ સંન્યાસ લેવાની રજા આપી એટલામાં શંકરાચાર્ય મગરના જડબામાંથી છૂટ્યા તે પૂરેપૂરા માતૃભક્ત હતા પણ સંન્યાસધર્મ પ્રમાણે તેઓ માતા પાસે રહી શકે એમ નહોતું. આથી માતાને છોડીને જતી વખતે તેમણે 'સંકટમાં હોય ને મને બોલાવીશ તો હું દોડતો આવીશ' એવું માતાને વચન આપીને તેની રજા લીધી ઘણા દિવસ પછી માતા માંદી પડી અને પુત્રને મળવામાં તેનો જીવ ભરાયો વચન આપ્યા પ્રમાણે શંકરાચાર્ય આવ્યા, અને માતાનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી તેમણે તેની સેવા કરી માતાએ સુખે પ્રાણ છોડ્યા

પણ હવે જ ખરી પંચાત ઊભી થઈ. શબને સ્મશાને લઈ જવાને ગામના બ્રાહ્મણો તૈયાર નહોતા, અને પોતાના સ્મશાનમાં એ શબને બાળવાની પરવાનગી પણ આપતા નહોતા લાકડાં પણ કોઈ આપે નહીં. સંન્યાસ લીધા પછી જે માણસ પોતાની પૂર્વાશ્રમની માતાને મળવા આવે તેનું એ કાર્ય શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ગણાય, તેનો બહિષ્કાર જ કરવો જોઈએ, એવું બ્રાહ્મણોએ નક્કી કર્યું. ત્યારે શંકરાચાર્યે પોતાની માતાના દેહના ચાર ટુકડા કર્યા, કેળના થડ કાપી આણ્યા, અને તેના ઉપર તે ટુકડા મૂકી પોતાની માતાના ઘરના આંગણામાં જ તેમણે યોગાગ્નિ પેટાવ્યો અને એ રીતે પોતાના તપસ્તેજથી તેની સદ્ગતિ કરી

શંકરાચાર્યનું ગામ જે રાજાના રાજ્યમાં હતું તે રાજા તેમનો શિષ્ય હતો. પોતાના પૂજ્ય ગુરુ ઉપર ગુજરેલા આ જુલમની ખબર તેને મળતાં જ તેણે પોતાના રાજ્યમાંના નાગુદ્રી બ્રાહ્મણોને એવી સજા ફટકારી કે, તેમણે પોતાના ઘરના માણસોનાં શબ સ્મશાનમાં ન લઈ જતાં પોતાના ઘરના આંગણામાં ચાર ટુકડા કરીને બાળવાં, અને આ સજાનો તેણે કડકપણે અમલ કરવાનું ઠરાવ્યું બ્રાહ્મણો થથરી ગયા તેમણે રાજાની માફી માગી ત્યારે તેણે શબના ટુકડા

કરવાને બદલે શબ ઉપર ચાર લીંગ કરવા એવી આજ્ઞા આપી અને શબને સ્મશાનમાં લઈ જવાની પરવાનગી આપી

અષ્ટવક્ર : આઠે અંગે વાંકો — ખૂબ વાંકવાળી

પૃ ૩૩ જીવનવિતરણ : જીવન = પાણી, વિતરણ = વહેંચવું તે અહીંથી એણે પાણી વહેંચવા માંડ્યું

યાનાન : ઉત્તર સરકારને દરિયાકાંઠે ગોદાવરીના મુખ આગળ આવેલું ફ્રેંચ સંસ્થાન ફ્રેંચ કંપનીએ ૧૭૫૦માં એનો કબજો લીધો હતો અને જે વર્ષ પછી ફ્રેંચ સરકારને સોંપી દીધું હતું હવે એ સ્વતંત્ર ભારતમાં ભળી ગયું છે.

પૃ ૩૪ ચંચળ કમળો વચ્ચે : કમળોને ગતિમાન કરી દૃશ્યની શોભા વધારવા માટે

ભવભૂતિનું સ્મરણ : ભવભૂતિએ 'ઉત્તરરામચરિત'માં ગોદાવરીના વિવિધ સૌંદર્યનું વર્ણન કરેલું છે માટે અહીં કેટલાક શ્લોકો ઉતાર્યા છે

> जेतानि तानि गिरि निर्झरिणी-तटेषु
> वैखानसाश्रित-तरूणि तपोवनानि ।
> येष्वातिथेयपरमा शमिनो भजन्ते
> नीवार मुष्टि पचना गृहिणो गृहाणि ॥

> આ તે જ તીર ગિરિનિર્ઝરિણીતણાં, જ્યાં
> વૃક્ષો તળે મુનિનિવાસ તપોવનોમાં,
> આતિથ્યસેવી જટી મૂઠી પકાવી સામો
> રોપી રહ્યા શમભર્યાં ગૃહને ગૃહસ્થો

ઉ૦ રા૦ ૧-૨૫

> स्निग्ध श्यामा क्वचिद् अपरतो भीषणा भोग रूक्षा
> स्थाने स्थाने मुखर-ककुभा झाङ्कृतैर्निर्झराणाम् ।
> एते तीर्थाश्रम गिरि-सरिद्-गर्त-कान्तार मिश्रा
> सदृदयन्ते परिचित भुवो दण्डकारण्य भागा ॥

> સ્નિગ્ધ શ્યામ ક્વચિત, ક્વ બિહામણા રુક્ષ ક્યાંક,
> સ્થાને સ્થાને દિશા મુખર ઝંકારથી નિર્ઝરોના,
> પેલા તીર્થાશ્રમ-ગિરિ-નદી-ખીણ-કાંતાર-વાળા
> આ દેખાતા પરિચિત અહો દંડકારણ્ય ભાગો

ઉ૦ રા૦ ૨-૧૪

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरमुक्त-
प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वहन्ति ।
फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-
स्खलनमुखरभूरिस्रोतसो निर्झरिण्य ॥
અહીં મદિલ વિહંગોથી નમી નતરોના
ફૂલથી સુરભિવતી, શીત ને સ્વચ્છ વહેતી,
પરિણત ફળઝૂકી શ્યામ જાંબુની કુંજે
રખલતી મુખર મોટા સ્રોતથી નિર્ઝરીઓ

ઉ૦ રા૦ ૨-૨૦

एते त एव गिरयो विरुवन्मयूरास
तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।
आमञ्जुवञ्जुललतानि च तान्यमूनि
नीरन्ध्रनीपनिचुलानि सरित्तटानि ॥
તે એ જ સૌ ગિરિવરો જહીં મોર ગ્હેકે,
આ એ જ મત્ત હરિણોની વનસ્થલીઓ
જ્યાં મંજુ વંજુલ લતા, સરિતાતટો એ
ગાઢાં કદમ્બનિચુલદ્રુમથી સચેલાં

ઉ૦ રા૦ ૨-૨૩

मेघमालेव यश्चायमारादिव विभाव्यते ।
गिरि प्रस्रवण सोऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥
આ પેલો મેઘમાળા શો પાસે જાણે સમીપગા
ગિરિ એ તો પ્રસ્રવણ ને આ ગોદાવરી નદી

ઉ૦ રા૦ ૨-૨૪

यस्यांवासीन्महति शिखरे गृध्रराजस्य वासस
तस्याधस्ताद्वयमपि रतास्तेषु पर्णोटजेषु ।
गोदावर्या पयसि विततश्यामलानोकहश्रीर्
अन्त कूजन्मुखरशकुनो यत्र रम्यो वनान्त ॥
એને ઊંચે શિખર વસતા વાસ ત્યાં ગૃધ્રરાજ,
નીચે પર્ણો તણી કુટિરમાં ત્યાં અમેયે રમેલાં,
ઝૂકી જેના તરુની જળગોદાવરી માંહી શોભા,
કિલ્લોલે જ્યાં ભીતર વિહગો રમ્ય એવો વનાન્ત.

ઉ૦ રા૦ ૨-૨૫

गुञ्जत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्कीचक-
स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं गिरिः ।
एतस्मिन्प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः कूजितैर्
उद्वेल्लन्ति पुराणरोहिणतरुस्कन्धेषु कुम्भीनसाः ॥

કુંડે ગુંજત વાસના ઘુવડના માળાથી ધૂર્ થતા
હતા જ્યાં કરી મૂક કાકકુળને, આ તે જ ક્રૌંચાવત
અદ્રિ, જ્યાં ઘૂમતા મયૂરગણની કેકાથી ઉદ્વિગ્ન થ
સર્પો જીર્ણ થડોથી ચંદનતણા ધ્રૂજત ઝૂલી રહ્યા

ઉ૦ રા૦ ૨-૨૯

एते ते कुहरेषु गद्गदनदद्गोदावरीवारयो
मेघालम्बितमौलिनीलशिखराः क्षोणीभृतो दक्षिणाः ।
अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलकोलाहलैर्
उत्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः ॥

પેલા તે કુહરો ગજાવી વહતી ગોદાવરીથી સુહ્યા
આનત્યે ઘન નીલ શૃંગશિરને એવા નગો દક્ષિણ
અન્યોન્યે અથડાઈ સંકુલ વહે કલ્લોલ કોલાહલે
વેગીલા ત્યાં પુણ્ય વારિગહરા તે આ સરિત્સંગમો

ઉ૦ રા૦ ૨-૩૦

यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि बन्धवो मे
यानि प्रियासहचरश्चिरमध्यवात्सम् ।
एतानि तानि बहुकन्दरनिर्झराणि
गोदावरीपरिसरस्य गिरेस्तटानि ॥

જ્યાં તે દ્રુમો વળી મૃગો પણ બંધુ મારા,
ને જ્યાં વસ્યો ચિર પ્રિયાસહચાર્યમાં હું
જ્યાં ગર્જતા કર્કશ કંદરનિર્ઝરો તે
ગોદાવરી નિકટ આ તટ પર્વતોના.

ઉ૦ રા૦ ૩-૮

વૈદિક પ્રભાત વેદકાળમાં આર્યો જ્યાં વસતા હતા ત્યાં પ્રભાત ઘણુંમસયિરું થતું હતું માટે આમ લખ્યું છે કે વેદકાળમાં જ ધર્મજ્ઞાનનો ઉદય કાળ ઉદયકાળ હતો તે માટે પણ

અવતરેલા : [अव (નીચે) + तृ (જવું)] નીચે ઊતરેલ।

પૃ ૩૫ કવિની પ્રતિભાની પેઠે સર૦ પ્રતિભાની વ્યાખ્યા — प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता = નવા નવા સ્ફુરણવાળી પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ) તે પ્રતિભા

ચરિત્ર [चर् (ચાલવું) + त्र (સાધન) = ચાલવાનુ સાધન = પગ] ચાલ, આચરણ (પગલાની છાપ — ચરિત્ર — ની પાછળ પાછળ જનારને એ પગના ખગલા કઈ દિશામા ગયા છે એનું સૂચન કરે છે બીજા અર્થમા સુચ્ચાઈથી ભરેલું આચરણ કરનાર ભગભગતને ખગલા દિશાસૂચન કરે છે)

૧૦ વેદોની ધાત્રી તુગભદ્રા

પૃ ૩૭ द्वन्द्वः सामासिकस्य च સમાસોમા દ્વન્દ્વ હુ ગીતા ૧૦-૩૩ આ સમાસમા બને પદોનુ મહત્ત્વ સરખુ જ છે એના ઉપર ભાર મૂક્યો છે

૧૧ નેલ્લૂરની પિનાકિની

પૃ ૩૮ નેલ્લૂર • [नेल्ल = ડાંગર + ऊरु = ગામ] ડાગરનુ ગામ મદ્રાસની ઉત્તરે આવેલુ છે

૧૨ જોગનો ધોધ

પૃ ૪૦ હોન્નાવર ઉત્તર કાનડા જિલ્લાના પશ્ચિમ સમુદ્ર કિનારે આવેલુ તાલુકા શહેર

પૃ ૪૨ કારકળ મગલૂર અને ઉડુપી વચ્ચે આવેલું દક્ષિણ કાનડાનુ એક શહેર અહીં હનુમાનનુ મદિર છે પાસે જ ટેકરી ઉપર બાહુબલીની એક ભવ્ય મૂર્તિ ખડી છે

મનસ્યન્ય૦ મનથી ધારીએ છીએ કઈ અને દૈવ કરે છે કઈ

ચિર સંચિત૦ સભાવો

બહુદિન વંચિત અતરે સચિત કિ આશા — રવીન્દ્રનાથ

ગુજરાતમા રેલસકટ ૧૯૨૭મા આવેલ જુઓ આગળ પૃ ૬૮ની નોધમા

શ્રી ગગાધરરાવ દેશપાડે કર્ણાટકના આગેવાન

પૃ ૪૨ સ્થિતધી૦ સ્થિતપ્રજ્ઞ કેમ બોલે કેમ બેસે કેમ ચાલે?

ગીતા ૨-૫૪

કુલશિખરિણ૦ આખો શ્લોક આ પ્રમાણે છે

विरम विरसायासाद् अस्माद् ~~~~मायतो
विपदि महता धैर्यं ध्वस यद॰ ॠसे ।
अयि जडमत ! कल्पापाये
कुलशिखरिण क्षुद्रा नैते

[પોતાની મર્યાદા ન છોડનાર સાગર અને પોતાને સ્થાને સ્થિર રહેનાર કુલપર્વતો બંને પ્રલયકાળ આવે ત્યારે ચળે જ છે. પણ મહાત્માઓ આવી ક્ષુદ્રતા બતાવતા નથી. તેઓ તો જેમ સંકટ વધારે તેમ વધારે જ અડગ થવાના એમ સમજાવતાં કવિ કહે છે —

હે જડમતે, વિપદ્કાળે મહાત્માઓનો ધૈર્યનાશ થયેલો જોવા તું ઇચ્છતો હોય તો એ ખોટો પ્રયાસ છોડી દે. આ મહાત્માઓ કંઈ તમારા ક્ષુદ્ર કુલપર્વતો નથી તેમ પામર સાગર પણ નથી કે જેઓ પ્રલયકાળ આવતાં પોતાનો સ્વધર્મકર્મનો નિયમ પણ ઉલટાવી દે છે.]

પૃથ્વી પર ગમે તેટલો ઉત્પાત થાય તોપણ પૃથ્વીની સમતુલા સાચવી રાખનારા કુલપર્વતો ખસતા નથી. એટલે કોઈના ધૈર્યને ઉપમા આપવાની હોય ત્યારે કહે છે કે એનું ધૈર્ય તો કુલપર્વત જેવું છે.

એ જ પ્રમાણે નદીઓમાં ગમે તેટલાં પૂર આવે તોપણ એનાં પાણીથી સમુદ્ર અથવા મહાસાગર ઊભરાઈ જતા નથી. મહાસાગરો પોતાની મર્યાદા છોડતા નથી માટે મહાસાગરો પણ કવિઓની સૃષ્ટિમાં ધૈર્ય માટે અને મર્યાદા માટે આદર્શ ઉપમાન થયા છે.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં મહાત્માઓની અચળ સ્થિરતાનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે એમની આગળ કુલપર્વતો પણ ક્ષુદ્ર ગણાય. અને જલરાશિ મહાસાગર પણ તુચ્છ ગણાય, કેમ કે હજારો અને લાખો વર્ષ સુધી પોતાની મર્યાદા ન છોડનારી આ બે વિભૂતિઓ પ્રલયકાળ આવે ત્યારે સ્વધર્મ કર્મ તજી દે છે. મહાત્માઓનું એવું નથી.

આદર્શ ઉપમાનને તુચ્છ ગણી ઉપમેય વસ્તુ ઉપમાન કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે એમ બતાવવાની પદ્ધતિને સંસ્કૃતમાં પ્રતીપ અલંકાર કહે છે. આમાં અતિશયોક્તિ તો હોય જ છે.

પૃ. ૪૩ અજગર : अज=બકરું, તેને ગળી જાય તે અજગર.

પ્રતીપ : [प्रति=વિરુદ્ધ+ऌप्=પાણી] વહેણની વિરુદ્ધ, ઊલટી.

પૃ. ૪૪ વિષણ્ણ : વિષાદમય.

પૃ. ૪૫ જોગ પોતાના . . . . જોગ આપે છે : શ્લેષ છે. બીજા જોગનો અર્થ થાય છે સાથ.

તમારો : ફજેતી એવો અર્થ કરવો.

नमः पुरस्तात्० હે સર્વ ! તમને આગળ, પાછળ, બધી બાજુએ નમસ્કાર. તમારું વીર્ય અનંત છે, તમારી શક્તિ અપાર છે, બધું તમે જ ધારણ કરો છો તેથી તમે સર્વ છો. ગીતા, ૧૧–૪૦.

सुदुर्दर्शमिदं० જે મારું રૂપ તે જોયું તેનાં દર્શન બહુ દુર્લભ છે. દેવો પણ તે રૂપ નિહાળવા ઝંખે છે. ગીતા, ૧૧–૫૨.

પૃ. ૪૬ તે સ્વપ્ન હતું૦ સરખાવો.

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु ? — શાકુન્તલ, ૬–૧૦

ત્યાં મારી બીક છોડી શાંત ચિત્ત થા, અને આ મારું પરિચિત રૂપ ફરી જો. — ગીતા, ૧૧–૪૯.

પૃ. ૪૭ મણિબહેન : સરદાર પટેલનાં પુત્રી

લક્ષ્મી : શ્રી રાજગોપાલાચાર્યનાં પુત્રી, દેવદાસ ગાંધીનાં પત્ની. અત્યારે તે રાજાજી

પર્ણં નવ : જો કેરડાના વૃક્ષને પાંદડાં હોય જ નહીં તો તેમાં વસંતનો શો દોષ? જો ઘુવડ દિવસે જુએ જ નહીં તો તેમાં સૂર્યનો શો દોષ?

ભર્તૃહરિના આ શ્લોકના બાકીના બે ચરણો આ પ્રમાણે છે.

धारा नैव पतन्ति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणम् ।
यत् पूर्वं विधिना ललाट-लिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः ॥

(ચાતકના મોંમાં જો ધારા પડતી જ ન હોય તો તેમાં મેઘનો શો દોષ? વિધિએ જે લલાટમાં લખી મૂક્યું છે તેને ભૂંસી નાખવાને કોણ સમર્થ છે?)

પૃ. ૪૮ 'ઉચ્છિષ્ટ' : [ઉત્+શિષ્ટ ખાસ વધેલું] એંઠા નહીં, પણ પ્રભુને પાક ધરી દીધા પછી વધેલા

કવિવર રવીન્દ્રનાથ અથર્વવેદના એક મંત્રને આધારે સર્વ કલાઓ અને મનુષ્યની સર્વ ઉચ્ચતર પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ 'ઉચ્છિષ્ટ'ને ગણાવે છે તેમનાં વચનો નીચે ઉતાર્યાં છે.

ऋतं सत्यं तपो राष्ट्रं श्रमो धर्मश्च कर्म च ।
भूतं भविष्यत् उच्छिष्टे वीर्यं लक्ष्मीबलं बले ॥

"Righteousness, truth, great endeavours, empire, religion, enterprize, heroism and prosperity, the past and the future dwell in the surpassing strength of the surplus"

The meaning of it is that man expresses himself through his super abundance which largely overleaps his absolute need

The renowned vedic commentator, Sayanacharya says —

"The food offering which is left over after the completion of sacrificial rites is praised because it is symbolical of Brahma, the original source of the universal"

According to this explanation, Brahma is boundless in his superfluity which inevitably finds expression in the eternal world process Here we have the doctrine of the origin of the arts Of all living creatures in the world man has his vital and mental energy vastly in excess of his need which urges him to work in various lines of creation for its own sake Like Brahma himself, he takes joy in productions that are unnecessary to him and therefore representing his extravagance and not his hand-to-mouth penury The voice that is just enough can speak and cry to the extent needed for everyday use, but that which is abundant sings and in it we find our joy Art reveals man's wealth of life which seeks its freedom in forms of perfection which are end in themselves

ભાવાર્થ :

'ઋત, સત્ય, તપ રાષ્ટ્ર શ્રમ, ધર્મ, કર્મ તેમ જ ભૂત તથા ભવિષ્ય વીર્ય અને લક્ષ્મી ઉચ્છિષ્ટના બળમા વસેલા છે

એનો અર્થ એ છે કે, માણસ પોતાની જરૂરિયાતોને પૂરી પાડ્યા પછી પણ જે અતિશય શક્તિ વધારાની રહે છે તે દ્વારા પોતાને વ્યક્ત કરે છે

વેદના પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર સાયણાચાર્ય કહે છે —

'યજ્ઞવિધિ પછી ઉચ્છિષ્ટ રહેલા અન્નબલિને પવિત્ર એટલા માટે કહ્યો છે કે અખિલ વિશ્વના મૂળ કારણરૂપ બ્રહ્મ તે પ્રતીક છે '

આ સમજૂતી પ્રમાણે બ્રહ્મની ઉચ્છિષ્ટ શક્તિ અપાર છે, અને તે સનાતન વિશ્વપ્રક્રિયારૂપે પ્રગટ થાય છે અહીં આપણને કળાઓના ઉદ્ભવ સબંધીનો સિદ્ધાંત જોવા મળે છે જગતના બધા જીવો કરતા માણસમા પ્રાણ અને મનની શક્તિ તેની જરૂરિયાત કરતા પુષ્કળ વધારે છે અને તે તેને અનેકવિધ નિર્હેતુક સર્જક પ્રવૃત્તિઓ કરવાને પ્રેરે છે ખુદ બ્રહ્મની પેઠે, તે પણ જે સર્જનો તેને અનાવશ્યક છે અને તેથી તેની દીનતાના નહી પણ ઉડાઉપણાના સૂચક છે, તેમા આનંદ લે છે જે અવાજ કેવળ જરૂરિયાત પૂરતો જ હોય છે તે રોજના કામકાજ પૂરતુ બોલી કે રડી શકે છે, પણ જે અવાજ ભરપૂર હોય છે તે ગાય છે, અને તેમા આપણો આનંદ રહેલો હોય છે કળા માણસના જીવનની સમૃદ્ધિને પ્રગટ કરે છે એ સમૃદ્ધિ નિર્હેતુક સર્વાંગસંપૂર્ણ સ્વરૂપોમા મુક્તિનો આનંદ માણવા મથતી હોય છે

परिग्रहो भयावहः : પરિગ્રહમાં જોખમ રહેલું જ છે. લેખકે ઉપજાવેલું સૂત્ર છે

નિસ્ કોટિના : (Gneiss) પડપડવાળા પથ્થરો જેમાં અબરખ, ચકમક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે

બંને કાનડા જિલ્લા : ઉત્તર અને દક્ષિણ

પૃ ૪૯ કોઈ પણ સ્થાન : મૂળ આ પ્રમાણે છે

Beauty of place translates itself to the Indian consciousness as God's cry to the soul. Had Niagara been situated on the Ganges, it is odd to think how different would have been its valuation by humanity. Instead of fashionable picnics and railway pleasure trips, the yearly or monthly incursion of worshiping crowds. Instead of hotels, temples Instead of ostentatious excess, austerity Instead of the desire to harness its mighty forces to the chariot of human utility, the unrestrainable longing to throw away the body, and realize at once the ecstatic madness of Supreme Union Could contrast be greater ?

— The Web of Indian Life 241

ભૈરવ જપ : "જ્યાં પહાડ પર ઊંચામાં ઊંચું શિખર અને પાસે એકદમ નીચે કરાડ તૂટેલી હોય તેને ભૈરવવાટી કહે છે. જૂના વખતમાં અને આજે પણ ભૈરવ સંપ્રદાયી લોકો આવે ઠેકાણે કેટલીક વાર ભૈરવનો જાપ જપતા જપતા ઉપરથી નીચે ભૂસકો મારે છે આ રીતે આત્મહત્યા કરવામાં પાપ નથી પણ મોક્ષ છે એમ મનાય છે એ માન્યતા હાલના કાયદા પ્રમાણે ભલે ભૂલ ભરેલી હોય, પણ માનસશાસ્ત્રીઓ એની પાછળ રહેલું તત્ત્વ સહેજે સમજી શકે એમ છે દુનિયામાં બળી રીતે નિરાશ થઈ કાયર બની માણસ આત્મહત્યા કરે તે, અને કુદરત સાથે એકરૂપ થવાની ઇચ્છા થઈ જાય, કુદરત સાથે કોઈ જાતની જુદાઈ સહન ન થાય, એવે વખતે માણસ આ ક્ષુદ્ર દેહનું બંધન ભૂલી જઈ અનંતતત્ત્વમાં સાત્મ્ય પ્રાપ્ત કરવા કૂદી પડે, એ બે વસ્તુ ભિન્ન છે, બંનેનું પરિણામ ભલે એક જ હોય દરેક જાતના વિનાશને મરણ એ એક જ નામથી આપણે સંબોધીએ છીએ, પણ વસ્તુ એક જ નથી હોતી કેટલીક વાર મરણ એ જીવનરૂપી નાટકનો વિષ્કંભક હોય છે, અને કેટલીક વાર તો તે નાટકનું ભરતવાક્ય — જીવનનું સાફલ્ય હોય છે" — (હિ૦ પ્ર૦ પ્રકરણ ૧૬મું)

પૃ. ૫૦ વિભવતૃષ્ણા: અહી લેખકનો 'મોગલઓનો તાડવયોગ' નામનો લેખ જુઓ આ પુસ્તક પૃ ૧૩૮

નામિનંદેત: મરણને પણ વધાવી લેવુ નહી, તેમ જીવનને પણ વધાવી લેવુ નહી — મનુસ્મૃતિમાથી

હૉર્સપાવર: એને માટે લેખક અશ્વત્થામા શબ્દ સુચવે છે [अश्व= ઘોડો + स्थामन् = शक्ति] સમાસમા स्थामन्‌માથી स्‌નો લોપ થાય છે

ઉપવન: 'ન્યૂ ફૉરેસ્ટ' નામે ઓળખાતો પ્રદેશ.

પૃ. ૫૧ નીરો: ઈ. સ. ૫૪ થી ૬૮ સુધી એ રોમનો બાદશાહ હતો એની માતાની ઉશ્કેરણીથી એના પિતાનુ ખૂન થયા પછી ગાદીના ખરા હક્કદાર બ્રિટેનિકસને બાજુએ રાખી પોતે ગાદીએ આવ્યો પાચ વરસ સુધી સારી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યા પછી એ આપખુદ બની ગયો બ્રિટેનિકસને, પોતાની માતાને તથા પત્નીને મારી નાખ્યા રોમ બાળવાના ખોટા આરોપસર ખ્રિસ્તીઓ ઉપર નાનાવિધના અત્યાચારો ગુજાર્યા. પોતાના ગુરુ અને પ્રધાન સેનેકાને તથા પોતાની બીજી પત્નીને એણે મારી નાખ્યા. ત્યાર પછી બળવો ફાટી નીકળ્યો અને એણે રોમથી ભાગી જઈને આપઘાત કર્યો હતો એણે રોમ શહેર સળગાવી મૂક્યુ હતુ અને પોતે ફિડલ વગાડતો હતો એવી દંતકથા છે, પણ ઇતિહાસમા એનુ સમર્થન મળતુ નથી. પણ એ અત્યત ઘાતકી હતો એ તો સ્પષ્ટ છે

પૃ. ૫૧ આર્તિનાશન: દુ ખીઓના દુઃખ દૂર કરવા તે. સર૦

न त्वह कामये राज्य, न स्वर्गं नापुनर्भवम ।
कामये दु खन्तप्ताना प्राणिना आर्ति-नाशनम् ॥

પૃ. ૫૨ વીરભદ્ર: દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞનો સહાર કરનાર શિવગણ

અંગ્રેજોને: અગ્રેજો પણ અકળ રીતે હિંદનુ લોહી ચૂસે છે, અને તેમનુ એ સાચુ સ્વરૂપ આપણે ઓળખતા થયા છીએ તો —

કાકદૃષ્ટિ: કાગડાના જેવી ચકોર દૃષ્ટિ ('કાગ'ની દૃષ્ટિ એમ પણ અર્થ ખરો)

પૃ ૫૩ प्राय:कंदुक: આર્યજન પડે છે તોપણ ઘણે ભાગે દડાની જેમ પડે છે, એટલે કે પડીને પાછો ઊંચે ઊછળે છે. ભર્તૃહરિનો એ આખો શ્લોક આમ છે·

प्राय कन्दुक-पातेन पतत्यार्य पतन्नपि ।
तथा त्वनार्य पतति मृत्पिण्ड पतन यथा ॥

न हि कल्याण: કલ્યાણ કરનાર કોઈ દુર્ગતિને પામતો નથી ગીતા, ૬-૪૦.

પૃ. ૫૪ જાણે મહાદેવ: રાવણના શિવ તાડવસ્તોત્રનુ અહી સ્મરણ થાય છે. નીચે બે શ્લોક ઉતાર્યા છે

जटा कटाह-सभ्रम भ्रमनिलिम्प निर्झरी-
विलोल वीचि वल्लरी विराजमान मूर्धनि ।
धगदधगदधगज्ज्वल्लल्लाट पटट पावके
किशोर चद्र शखर रति प्रतिक्षण मम ॥ ९ ॥

[જેમનુ માથુ જટારૂપી કટાહમા વેગથી ઘૂમતી સુરસરિતા (ગગા)ની ચચલ તરગ લતાઓથી સુશોભિત થઈ રહ્યુ છે લલાટાગ્નિ ધક ધક ધમ બળી રહ્યો છે શિર પર બાલચદ્ર વિરાજમાન છે તે (શિવ ભગવાન)મા મારો નિરતર અનુરાગ રહો]

जयत्वदभ्र विभ्रम-भ्रमदभुजगम श्वसद
विनिगमतक्रम स्फुरत्कराल भाल हव्यवाट् ।
धिमिदधिमिदधिमिद ध्वनन् मृदग-तुग मगल-
ध्वनि कम प्रवर्तित प्रचण्ड-ताण्डव शिव ॥१०॥

[અનત ભમતા એવા ભુજગના નિ શ્વાસથી જેમના ભાલનો કરાલ અગ્નિ ઉત્તરોત્તર વધુ સ્ફુરતો જાય છે અને ધમ ધમ ધમ એવા મૃદગના ઉચ્ચ મગલ ધ્વનિ પ્રમાણે જેઓ પ્રચડ તાડવ ખેલી રહ્યા છે એવા શિવનો જય થાઓ]

પૃ ૫૬ દેવેન્દ્ર : ગિરનારનો દક્ષિણ છેડો Dundra Head

નારાયણનું જ સરોવર : સિંધ અને કચ્છની વચમા આવેલુ એક સરોવર

જીવનરાશિ. જનરાશિ

અધપાત. [અધ (નીચે) + પાત (પડવુ તે)] નીચે પડવુ તે જીવન અને અધપાત એ શબ્દો વાપરીને શ્લેષ સાધ્યો છે

વાઙ્મયી મૂર્તિ : વાણીની — વાચાની, શાબ્દિક મૂર્તિ સાહિત્યકૃતિ

પૃ ૫૭ પુનરાગમનાય ચ. ધાર્મિક પ્રસગોએ પૂજન અને દેવોને વિસર્જન કરતી વખતે આ વચન વપરાય છે 'પાછા આવવા માટે' — એવો એનો અર્થ છે વિદાય કાયમને માટે નથી ફરી મળવા માટે જ છીએ એ એનો ભાવ છે લેખકની આ ઇચ્છાની અથવા સકલ્પની પૂર્તિ કેટલાક વર્ષો પછી જે રીતે થઈ તે આ પછીના લેખમા આવે છે

૧૩ જોગના ધોધનુ પુનર્દર્શન

પૃ. ૫૮ એતાવાન્ : આટલો એનો મહિમા છે, પુરુષ તો એથી પણ મોટો છે આ વચન ઋગ્વેદમાના પુરુષસૂક્તમાથી લીધેલુ છે

પૃ. ૬૦ અનૂદરી : નાના પેટવાળી સર૦ મંદોદરી, કૃશોદરી.

પૃ ૬૧ વિશ્વજિત્ યજ્ઞ : सर्ववेदस् એમાં જીવનની બધી કમાણી આપી દેવાની હોય છે એવો યજ્ઞ. સર૦

स्थाने भवान् अेवनराधिप सन्
अकिंचनत्व मखज व्यनक्ति ।
पर्याय पीतस्य सुरैर्हिमांशो
कला क्षय श्लाघ्यतरो हि वृद्धे ॥ रघुवंश, ५–१६

[આપ ચક્રવર્તી રાજા હોઈને વિશ્વજિત્ યજ્ઞને કારણે આવેલુ અકિંચનત્વ દર્શાવો છો એ યોગ્ય છે દેવોએ વારાફરતી પીવાને લીધે થયેલો ચંદ્રની કલાનો ક્ષય વૃદ્ધિ કરતા વધારે વખાણવા લાયક હોય છે]

પૃ ૬૨ અલકેશ્વર : [અલકા+ઈશ્વર] કુબેર

પ્રતિધનુષ્ય : આકાશમા ઇન્દ્રધનુષ્યની સહેજ ઉપર બીજુ આછુ ધનુષ્ય ઘણી વાર દેખાય છે તેને પ્રતિધનુષ્ય કહ્યુ છે તેના રંગો મૂળ ધનુષના કરતા ઊલટા ક્રમમા હોય છે

સુરધનુ : દેવોનુ ધનુષ્ય, 'ઇન્દ્રધનુ'.

સુરધુની : સ્વર્ગની નદી, અહી ક્રમ્ન નદી. ગમે તે નદીને ગંગા કહે છે તેથી.

પ્રતિક્ષણે : સભારો —

क्षीणे पुण्ये मर्त्यं लोक विशन्ति ।

— ગીતા, ૯–૨૧

પૃ ૬૫ રોમાં રોલાં [૧૮૬૬–૧૯૪૪] : ફ્રાન્સના વિશ્વવિખ્યાત માનવતાવાદી, સાહિત્યકાર અને કલાવિવેચક દસ ખડમા પ્રગટ થયેલી નવલકથા 'જ્હૉન ક્રિસ્ટોફર' એમની સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ ગણાય છે. એને માટે એમને ૧૯૧૬મા નોબેલ પારિતોષિક મળ્યુ હતુ એમણે ગાંધીજી, સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ તથા વિવેકાનંદના ચરિત્રો લખીને હિંદી વિચારધારાને પશ્ચિમની દુનિયામા સમભાવપૂર્વક સમજાવી ગાંધીજી ગોળમેજી પરિષદમાં ગયેલા ત્યારે એમને ખાસ મળ્યા હતા એમની હિંદને લગતી ડાયરી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, તે પણ ગાંધીજી, રવીન્દ્રનાથ વગેરે વિશે રસિક વાચન પૂરુ પાડે છે એઓ યુદ્ધના વિરોધી હતા અને કલા સર્વલોકગમ્ય હોવી જોઈએ એમ માનતા હતા

માનવકૃત કલાકૃતિ : સૃષ્ટિમા જે સૌંદર્ય હોય છે તેને કળા કહેતા નથી કળા તો માનવી જ હોય. પ્રકૃતિનુ સૌંદર્ય કળાની ઉત્પત્તિનુ એક પ્રેરક કારણ છે એ ખરુ.

પૃ. ૬૬ अल्पस्य०: થોડાને ખાતર ઘણાનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા. કવિ કાલિદાસના રઘુવંશમાં આ વચન આવે છે. દિલીપ જ્યારે ગાયના બદલામાં પોતાનું શરીર સિંહને આપવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તેને સમજાવવા સિંહ કહે છે:

एकातपत्र जगत प्रभुत्व,
नव वय, कान्तम् अिमद वपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर् बहु हातुम् अिच्छन्
विचारमूढ प्रतिभासी मे त्वम् ॥ रघु० २–४७

[જગતનું એકચ્છત્ર રાજ્ય, યુવાન વય, અને આ સુંદર વપુ (શરીર): થોડાને માટે આટલું બધું ત્યાગવા તૈયાર થયો છે તે તું મને વિચારમૂઢ લાગે છે.]

૧૪. જોગનો કોરો ધોધ

પૃ. ૬૬ ભૂખ્યો બંગાળી: જેને ખાવાના પણ સાંસા પડતા હોય એવા માણસને ગુજરાતીમાં ભૂખો કે ભૂખ્યો બંગાળી કહે છે.

કઈ રાક્ષસી દુષ્ટતા: સભારો —

बुभुक्षित किं न करोति पापम्
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ।

પૃ. ૬૭ ધોધાવતો હતો: ધોધ રૂપે વહાવતો હતો. લેખકે યોજેલું ક્રિયાપદ.

પાત: અધઃપાત, નીચે પડવું તે.

રાવણની પેઠે: જન્મ્યો ત્યારે મહારવ કરતો જ જન્મ્યો હતો અને તે ઉપરથી એના પિતાએ એનું નામ રાવણ પાડ્યું હતું.

તપસ્વિની: ઉનાળાનો તાપ ખમતી માટે તપસ્વિની.

પૃ. ૬૮ સંભાજીની આંખો: ૧૬૮૯માં સંભાજી કેદ પકડાતાં ઔરંગઝેબે તેને ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરવાનું કહ્યું પણ તેણે પેગંબરનું અને બાદશાહનું અપમાન કર્યું એટલે તેની જીભ અને આંખ કાઢી નાખી તેનો વધ કરવામાં આવ્યો હતો.

રેલસંકટ: ૧૯૨૭માં ગુજરાતમાં અતિવૃષ્ટિને કારણે હજારો મકાનો પડી ગયાં હતાં અને લોકોને અન્નવસ્ત્ર અને આશરાની ભારે હાડમારી પડી હતી. તે વખતે સરદાર વલ્લભભાઈએ પોતાની અજબ વ્યવસ્થાશક્તિથી અને ધનિકોના સહકારથી પ્રજાને રાહત આપવાનું મહાભારત કામ સફળતાપૂર્વક પાર ઉતાર્યું હતું.

नदीमुखेनैव समुद्रमाविशेत् : નદીના મુખમાં થઈને સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરવો. મહાકવિ કાલિદાસના 'રઘુવંશ'માં રઘુના વિદ્યાભ્યાસનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે:

लिपेर् यथावद् ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रम्आविशत् ॥ रघु० ३–२८

[નદીમુખમાં થઈને સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરતો હોય તેમ લિપિના યથાવત્ ગ્રહણ દ્વારા તેણે સાહિત્યમાં પ્રવેશ કર્યો.]

એ ઉપરથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી ચાલતા ગુજરાત મહાવિદ્યાલયના ત્રૈમાસિક 'સાબરમતી' માટે ધ્યાનમંત્રની જરૂર પડી ત્યારે શ્રી કાકાસાહેબે नदीमुखेनैव समुद्रमाविशेत् । એ વચન આપ્યું હતું. અને ત્યારથી કદાચ એમના મનમાં એ વચન જ કાલિદાસનું મૂળ વચન છે એવો ખ્યાલ દૃઢ થઈ ગયો હશે. મૂળમાં છે आविशत् = એણે પ્રવેશ કર્યો. કાકાસાહેબે એ પરથી ઉપજાવ્યું आविशेत् = પ્રવેશ કરવો ઘટે છે.

પૃ. ૬૯ કાળપુરુષ: कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः કહેનાર ગીતાનો વિરાટપુરુષ.

પૃ. ૭૦ तत्र का परिदेवना : તેમાં શોક શો?
સરખાવો:

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्त-मध्यानि भारत ।
अव्यक्त-निधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ગીતા, ૨–૨૮

પૃ. ૭૨ ઉષ્મપા: ઊનું ઊનું પીનારા, પિતરો. અન્ન ખાઈને નહીં પણ કેવળ ઉષ્મા પીને ટકનારા પિતરો અને દેવો. ગીતામાં એ શબ્દ વપરાયો છે. ૧૧–૨૨

૧૫. ગુર્જરમાતા સાબરમતી

પૃ. ૭૩ પરિસર: આસપાસનો પ્રદેશ. એને પર્યંતભૂ પણ કહે છે.

વનસ્પતિ ઉપાસક શ્રી શિવશંકર: જ્ઞાગીતા અનુવાદક અને લેખક શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લના નાના ભાઈ. એમનું પુસ્તક 'ગુજરાતની લોકમાતાઓ.' વનસ્પતિનો ખૂબ રખડીને એમણે પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ કરેલો છે. હરિપુરા મહાસભા વખતે વનસ્પતિનું પ્રદર્શન ગોઠવવામાં એમનો ઉત્સાહ અને પરિશ્રમ ખૂબ કામ આવ્યા હતા. વિશેષ પરિચય માટે 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર' ભા. ૧૦ મો જુઓ.

પૃ. ૭૪ मा भ्रमति જુઓ નીચે 'કલ્પ ગંગા' ઉપરની નોંધ.

બ્રાહ્મણોએ તપ કર્યું છે: શૌનક, વસિષ્ઠ વામદેવ, ગૌતમ ગાલવ, ગાર્ગેય ભરદ્વાજ ઉદ્દાલક જમદગ્નિ કશ્યપ જડભરત, ભૃગુ જાબાલિ વગેરે અઠયાસી હજાર ઋષિઓએ સાબરમતીને તીરે તપશ્ચર્યા કરી કહેવાય છે

પૃ ૭૫ વૌઠાનો મેળો દર વરસે દેવદિવાળી ઉપર ધોળકા નજીક વૌઠા પાસે ભરાતો મેળો એ સ્થળે મેશ્વા માઝમ વાત્રક અને શેઢી ભેગી થઈ વાત્રકરૂપ અને ખારી હાથમતી અને સાબર ભેગી થઈને સાબરમતીરૂપ સગમ પામે છે આ મેળામા લાખેક માણસો ભેગા થાય છે એના રસિક વર્ણન માટે જુઓ શિવશકર શુક્લના પુસ્તક ' ગુજરાતની લોકમાતાઓ' માનો લેખ— વૌઠાનો મેળો

સાબરમતીનાં જૂનાં નામો સાબરમતી યુગે યુગે જુદે જુદે નામે ઓળખાઈ છે સત્યયુગમા કૃતવતી ત્રેતામા મણિકર્ણિકા દ્વાપરમા વિધુવતી કે ચદના યા ચદનાવતી અને કલિયુગમા સાભ્રમતી એવુ નામ એ પામી છે

કશ્યપ ગંગા. એક કથા એવી છે કે એક વાર ઉપરાઉપરી સાત દુકાળ પડયા ત્યારે ઋષિઓએ કશ્યપને વિનતી કરી અને તેમણે શ કરનુ આરાધન કર્યું શકર સાભ્રમતી ગગાને લઈને અર્બુદારણ્યમા આવ્યા અને પછી ત્યાથી એ નદીની છટી ધારાઓ અરણ્યમા થઈને ગુજરાત તરફ વહેવા લાગી તે વખતે સમુદ્રે પ્રગટ થઈ કશ્યપને પ્રાર્થના કરી કે આ નદી મારા જળમા મળે તેમ કરો કારણ અગસ્ત્ય ઋષિ મારુ જળપાન કરી ગયા અને પછી લઘુશકરૂપે તે મને તેમણે પાછુ આપ્યુ એટલે તે અપવિત્ર થઈ ગયું છે આ નદીના સ્પર્શથી એ ફરી પાવન થશે સાબરમતી બીજી નદીઓ સાથે સમુદ્રને મળી અને સમુદ્ર પાવન થયો।

બીજી કથા એવી છે કે ગગા પાર્વતીની બીકથી આમ તેમ ભટકતી હતી,—સા ભ્રમતિ—તેને કશ્યપ પોતાની જટામા ઘાલીને અર્બુદારણ્યમા લઈ આવ્યા અને ત્યા જટા પછાડી એટલે એમાથી એ ગગાના સાત પ્રવાહો વહેવા લાગ્યા મુખ્ય પ્રવાહ સાભ્રમતી કહેવાયો અને બાકીના છે તે વૌઠા આગળ એને મળનાર છ નદીઓ થઈ

આમ કશ્યપ એને લાવ્યા એટલે એ કશ્યપગગા કહેવાઈ

પૃ. ૭૬ દધીચિએ તપ કરેલું· યજ્ઞકુડમાથી જન્મેલા અને ક્ષણે ક્ષણે વધીને સમગ્ર લોકને હાની વળેલા વૃત્રાસુર સામે પોતાના બધા દિવ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રો વ્યર્થ જતા ઇન્દ્ર સહિત દેવોએ આદિપુરુષ અતર્યામીનુ શરણુ લીધુ તેમણે દેવોને જણાવ્યુ કે તમે મહર્ષિ દધીચિ પાસે જાઓ અને વિદ્યા, વ્રત અને તપથી બળવાન એવા તેમના શરીરની માગણી કરો તે ના પાડશે નહી. પછી તે શરીરના હાડકામાથી વિશ્વકર્મા તમને એક ઉત્તમ આયુધ બનાવી આપશે તે વડે જ આ વૃત્રાસુરનો નાશ થઈ શકશે

દેવો સાબરમતી અને ચંદ્રભાગાના સંગમ આગળ દધીચિ ઋષિ તપ કરતા હતા તેમની પાસે ગયા અને તેમની પાસે તેમના શરીરની માગણી કરી એટલે તેમણે જવાબ આપ્યો

"હે દેવો જે પુરુષ અવશ્ય નાશ પામનાર પોતાના શરીરથી પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરીને ધર્મ તથા યશ પ્રાપ્ત કરી લેવા ઇચ્છતો નથી, તે પુરુષ સ્થાવર પ્રાણીઓ વડે પણ શોક કરવા યોગ્ય છે બીજા પ્રાણીઓના દુઃખથી દુઃખી થવું અને બીજા પ્રાણીઓના આનંદથી આનંદ માનવો એ ધર્મ જ અવિનાશી છે માટે મારા ક્ષણભંગુર તથા કાગડા-કૂતરાના ભક્ષરૂપ શરીરનો ત્યાગ કરું છું તેને તમે ગ્રહણ કરો"

આવો નિશ્ચય કરી ઋષિએ પરમબ્રહ્મ વિશે પોતાના આત્માને એકાગ્ર કરી દઈને શરીરનો ત્યાગ કર્યો

ત્યાર પછી દેવોએ કામધેનુને બોલાવી તેણે ઋષિનો દેહ ચાટવા માંડ્યો. ચાટતાં ચાટતાં કેવળ હાડકાં રહ્યાં તે લઈને વિશ્વકર્માએ ઇન્દ્રને વજ્ર બનાવી આપ્યું અને તેના વડે ઇન્દ્રે વૃત્રાસુરનો નાશ કર્યો

દધીચિઋષિએ જે સ્થળે દેહાર્પણ કર્યું હતું ત્યાં કામધેનુનું દૂધ ઝર્યું હતું એટલે તે ઠેકાણે દૂધેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના થઈ

ખાદીની પ્રવૃત્તિ. ગાંધીજીએ સ્વદેશી અને ખાદીનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો એટલે આશ્રમમાં ખાદી ઉત્પન્ન કરવાનું કેન્દ્ર શરૂ કર્યું, અને આજે પણ એ પ્રવૃત્તિ આશ્રમમાં ચાલુ છે

ખેતી અને ગૌશાળાની પ્રવૃત્તિ: ખેતીમાં અને ગાયોની ઓલાદમાં સુધારો કરવાના હેતુથી આશ્રમે આ પ્રવૃત્તિ આરંભી હતી ગૌશાળાની પ્રવૃત્તિ આદર્શ પૂરો પાડવાની દૃષ્ટિએ અને ખેતીની પ્રવૃત્તિ વિવિધ પ્રયોગોની દૃષ્ટિએ ચાલતી રહી છે કોસ ખેંચવામાં બળદને પડતી તાણ નિવારવા જેમાં બળદના વજનથી કોસ ખેંચાતો હતો તે પરશુરામ કોસનો પ્રયોગ, જમીનનું ધોવાણ અટકાવવા પાળાઓની યોજના, લીલા ઘાસના સાયલો, માણસના મળમૂત્રના ખાતરનો ઉપયોગ એ બધું અહીં જ અજમાવાયું હતું

રાષ્ટ્રીય શાળા: આશ્રમમાં ચાલતી શાળા જેમાં શ્રી કાકાસાહેબ, નરહરિભાઈ, કિશોરલાલભાઈ, વિનોબા વગેરે શિક્ષણના પ્રયોગો કરતા હતા અને તેના પાયા ઉપર જ પાછળથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ હતી

લોકસંગીત અને શાસ્ત્રીય સંગીત આશ્રમવાસીની સંગીતરસની પંડિત ખરેએ ગુજરાતના જાણીતા યોગીનોની સ્વરલિપિ તૈયાર કરી 'લોકસંગીત' નામે પુસ્તક પ્રગટ કર્યું હતું વળી શાસ્ત્રીય સંગીતના પ્રચાર માટે તેમણે રાષ્ટ્રીય સંગીત મંડળની પણ સ્થાપના કરી હતી અમદાવાદની

મહાસભા વખતે અખિલ ભારતીય સગીત પરિષદનુ અધિવેશન પણ ભરી ભરાયુ હતુ તેમા પણ ગાધીજીની પ્રેરણા અને પડિત ખરેનો પ્રયત્ન પ્રધાન હતા

'નવજીવન' અને 'યગ ઇન્ડિયા' ગાધીજીએ ૧ ૧૯માં રૉલેટ બિલ વિરુદ્ધ આદોલન ઉપાડયુ ત્યારે એમને પોતાના વિચારોના પ્રચાર માટે છાપા ઓની જરૂર પડી શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક અને એમના મિત્રો 'નવજીવન અને સત્ય' નામે માસિક ચલાવતા હતા અને તે દ્વારા હોમરૂલના પ્રચાર કરતા હતા તે જ ગાધીજીએ હાથમા લીધુ અને તેને અઠવાડિક બનાવી 'નવજીવન' નામે ચલાવ્યુ આખા દેશને સબોધવા માટે અગ્રેજી છાપાની જરૂર હતી તે પણ શ્રી શકરલાલ બેંકર જમનાદાસ દ્વારકાદાસ વગેરે 'યગ ઇન્ડિયા' ચલાવતા હતા તે એમને સોપાતા પૂરી થઈ આ બ છાપાઓ ૧૯૩૦ સુધી ચાલ્યા પછી હરિજન પ્રવૃત્તિ ચલાવવા માટે ગાધીજીએ જેલમાથી પત્રો શરૂ કર્યા ત્યારે તેઓના નામ 'હરિજન', 'હરિજનબધુ', 'હરિજનસેવક' રાખવામા આવ્યા અને એ છાપા જ આખર સુધી ગાધીજીના વિચારના વાહન રહ્યા

સત્યાગ્રહો : ચપારણનો ખેડાનો નાગપુરનો બોરસદનો બારડોલીનો વગેરે આના સક્ષિપ્ત હેવાલ માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે પ્રગટ કરેલી 'સત્યાગ્રહની સપ્તપદી' નામની ચોપડી જોવી

મિલમાલિકો સાથે મજૂરોનો ઝઘડો • ૧૯૧૮મા અમદાવાદના મિલ માલિકો અને મજૂરો વચ્ચે મોઘવારીના પ્રશ્ન ઉપર ઝઘડો થયો અને તેમા મજૂરોને પક્ષે ન્યાય છે એમ ગાધીજીને લાગતા તેમણે તેમની દોરવણીનુ કામ માથે લીધુ મિલમાલિકોએ કામબદી જાહેર કરી અને મજૂરો કામ વગરના થયા એમને કામ અપાવવાના પ્રયત્નો થયા પણ કેટલાક મજૂરો નબળા પડયા એટલે તેમનામા ફરી બળનો સચાર કરવા અને તેમણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાના પાલન તરફ ધ્યાન લગાડવા ગાધીજીએ ઉપવાસ શરૂ કર્યા આને કારણે મિલમાલિકો ઉપર ખોટુ દબાણ આવતુ હતુ એ જાણવા છતા ગાધીજી પાસે બીજો માર્ગ નહોતો ત્રણ ઉપવાસને અંતે સમાધાન થયુ અને મોઘવારી ઠરાવવાનુ કામ લવાદને સોપવામા આવ્યુ ત્યારથી અમદાવાદમા માલિક મજૂરના ઝઘડામા લવાદીપ્રથાને સ્થાન મળ્યુ અને આજે પણ એ રીતે કામ થઈ રહી છે

•

દાડીકૂચ લાહોર કોંગ્રેસમા પૂર્ણ સ્વાતત્ર્યનો ઠરાવ કર્યા પછી એનો અમલ કરવા માટે ગાધીજીએ મીઠાના કાયદાનો ભગ કરવાનુ ઠરાવ્યુ અને તે માટે તેમણે પોતાના ૭૯ સાથીઓ સાથે પગપાળા આશ્રમથી દક્ષિણ ગુજરાતમા દાડીને દરિયા કિનારે જઈ ત્યા કાયદો તોડવાનુ નક્કી કરી આરભેલી કૂચ આ કૂચે આખા દેશમા વીજળી પેઠે નવજીવન અને શક્તિનો

સંચાર કર્યો એ કૂચે ઊપડતી વખતે ગાંધીજીએ સ્વરાજ્ય લીધા વગર પાછા ન ફરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી સેવાગ્રામ જવાનું એ પણ એક કારણ હતુ

જલિયાનવાલા બાગ રોલેટ ઍક્ટના વિરોધમાં ગાંધીજીએ ૬ઠ્ઠી એપ્રિલ ૧૯૧૯ને દિવસે આખા દેશમાં હડતાલ પાડવાનો અને ઉપવાસ કરવાનો આદેશ આપ્યો હતો અને આખા દેશે તેનું અપૂર્વ ઉત્સાહથી પાલન કર્યું હતુ પણ ત્રણ દિવસ પછી એટલે ૧૦મી એપ્રિલ ૧૯૧૯ને રોજ અમૃતસરના ડિસ્ટ્રિક્ટ મૅજિસ્ટ્રેટે ત્યાંના કાગ્રેસી આગેવાનો ડૉ. કિચલુ અને સત્યપાલને હુકમ કાઢી બોલાવ્યા અને કોઈ અજાણ્યે સ્થળે મોકલી આપ્યા આથી શહેરમાં તોફાનો થયાં અને શહેર લશ્કરને સોંપાયુ પંજાબમાં બીજે પણ તોફાનો થયાં અને તેમાં જાનમાલનું ઘણું નુકસાન થયુ વળી ગાંધીજીની ધરપકડને કારણે દેશના બીજા ભાગોમાં પણ તોફાનો થયાં પણ ત્યાં તો શાંતિ સ્થપાઈ ગઈ ૧૩મી એપ્રિલે હિંદુઓનું બેસતું વર્ષ હતું અને અમૃતસરના જલિયાનવાલા બાગમાં જાહેર સભા ભરવાની જાહેરાત થઈ હતી એ જગ્યા ચારે બાજુએ મકાનોથી ઘેરાયેલી હતી અને તેમાં દાખલ થવા માટે ખૂબ સાંકડો એક જ રસ્તો હતો ત્યાં સાજે વીસ હજાર સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકો ભેગા થયા હતા *એવામાં જનરલ ડાયર ૧૦૦ દેશી અને ૫૦ ગોરા લશ્કરી સિપાઈઓ લઈને* દાખલ થયો અને બે ત્રણ મિનિટમાં જ તેણે ગોળીબારનો હુકમ આપ્યો તેના પોતાના કહેવા પ્રમાણે ૧૬૦૦ ગોળીઓ છોડવામાં આવી અને દારૂગોળો ખૂટી ગયો ત્યારે જ ગોળી ચલાવવાનું બંધ થયુ સરકારી આંકડા મુજબ ૪૦૦ માણસ મરણ પામ્યા અને એકથી બે હજાર ઘાયલ થયા

પૃ ૭૭ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ૧૯૨૦માં નાગપુર કાગ્રેસમાં અસહકાર પસાર થયો ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને સરકારી શાળામહાશાળાનો ત્યાગ કરવાનો આદેશ આપવામાં આવેલો એ આદેશને માન આપીને જે વિદ્યાર્થીઓ સરકારી સસ્થાઓમાંથી બહાર પડ્યા તેમાંના કેટલાક રચનાત્મક કામે વળગ્યા પણ બાકીના માટે શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવા દેશભરમાં જે રાષ્ટ્રીય સસ્થાઓ સ્થપાઈ (બિહારમાં બિહાર વિદ્યાપીઠ કાશીમાં કાશી વિદ્યાપીઠ પૂનામાં તિલક વિદ્યાપીઠ વગેરે) તેમાં ગુજરાતની ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો પણ સમાવેશ થાય છે એની સ્થાપના ૧૯૨૦માં થઈ એના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓએ ગુજરાતના જાહેર જીવનમાં અને સાહિત્ય અને સસ્કારની પ્રવૃત્તિઓમાં ખૂબ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે એ જાણીતી વાત છે આજે પણ એ સસ્થા શિક્ષણ અને સાહિત્ય પ્રકાશનનું કાર્ય કરતી રહી છે

૧૬ ઉભયાન્વયી નર્મદા

પૃ ૭૮ અમરકટક તળાવ નાગપુર પાસે આવેલા મૈકાલ પર્વતનો એક ભાગ અમરકટક નામે ઓળખાય છે એની તળેટીમાના તળાવનું

પણ એ જ નામ છે. અમરકટક આગળથી જ નર્મદા અને શોણ નીકળે છે. આથી નર્મદાને મેકલકન્યકા પણ કહે છે. અમરકટક શ્રાદ્ધ માટે ઉત્તમ સ્થાન ગણાય છે.

પૃ ૭૯ વિંધ્ય : પ્રખ્યાત પર્વત શ્રેણી એને ઓળંગીને અગસ્તિ દક્ષિણ તરફ જઈ વસ્યા હતા એના ઉપર બિંદુવાસિનીનું પ્રખ્યાત દેવળ છે. તેનાથી થોડે દૂર અષ્ટભુજ જોગમાયાનું દેરુ છે. એ દેરુ શક્તિની એક પીઠ છે.

પૃ. ૮૦ સાતપુડા : નર્મદા અને તાપી વચ્ચે આવેલી સાત પડવાળી પર્વતશ્રેણી. તાપી નદી એમાથી નીકળે છે.

ભૃગુકચ્છ : આજનું ભરૂચ. કચ્છ = નદીનો અથવા સમુદ્રનો કિનારો.

પૃ. ૮૦ આદિવાસીઓ : ભીલો વગેરે આ પ્રદેશના મૂળ વતનીઓ જેઓ આજે પણ ગરીબી અને અજ્ઞાન દશામાં સબડે છે.

પૃ. ૮૧. सबिंदु : એ નર્મદાષ્ટક શ્રી આદ્યશંકરાચાર્યે લખેલું મનાય છે. એનો પ્રારંભ આ રીતે છે :

सबिन्दु-सिन्दुर-स्खलत्-तरग-भग-रजितम्
द्विपत्सु पापजातजातकारिवारिसंयुतम् ।
कृतान्तदूत-काल-भूत-भीतिहारि-वर्मदे
त्वदीय पाद-पकज नमामि देवि नर्मदे ॥

પૃ. ૮૨ गतं तदैव० આખો શ્લોક આ પ્રમાણે છે:

गत तदैव मे भय त्वदम्बुवीक्षित यदा
मृकुण्डसूनुशौनकासुरारिसेवि सर्वदा ।
पुनर्भवाब्धिजन्मज भवाब्धिदु खवर्मदे
त्वदीयपादपकज नमामि देवि नर्मदे ॥४॥

પંચગૌડ : સરસ્વતીના કાંઠાનો પ્રદેશ, કનોજ, ઉત્કલ, મિથિલા, અને ખાસ ગૌડ એટલે બંગાળથી શરૂ કરી ભુવનેશ્વર સુધીનો પ્રદેશ. વિંધ્યની ઉત્તરે આવેલા આ પાચ પ્રદેશોમાં વસતા બ્રાહ્મણો. તે તે પ્રદેશ ઉપરથી એઓ અનુક્રમે સારસ્વત, કાન્યકુબ્જ, ઉત્કલ, મૈથિલ અને ગૌડ કહેવાય છે.

પંચદ્રવિડ : વિંધ્યાચલની દક્ષિણે વસતા પાચ જાતના બ્રાહ્મણો: મહારાષ્ટ્ર, તૈલંગ, કર્ણાટ, ગુર્જર અને દ્રવિડ.

વિક્રમસંવત : વિક્રમાદિત્યને નામે ચાલતો એ સંવત ખ્રિસ્તી સનથી ૫૬ વર્ષ આગળ છે.

શાલિવાહન શક : શાલિ = સિંહ સિંહ જેનું વાહન છે એવો. દંતકથા એવી છે કે એ નામનો પ્રસિદ્ધ રાજા બાળપણમાં સિંહના આકારના એક યક્ષનું વાહન બનાવીને બધે ફરતો એ ઉપરથી તેનું નામ શાલિવાહન પડેલું. એને નામે ચાલતી વર્ષગણના તે શક કહેવાય છે. એના વર્ષની શરૂઆત ચૈત્ર માસથી થાય છે અને વિક્રમ સંવતથી એ ૧૩૪–૫ વર્ષ અને ઈ. સ. થી ૭૮ વર્ષ પાછળ છે ભારત સરકારે હવે એનો ઉપયોગ કરવાનું ઠરાવ્યું છે.

હમણાં શાલિવાહન શક ૧૮૭૮, ઈ. સ. ૧૯૫૬ અને વિક્રમ સંવત ૨૦૧૨ ચાલે છે.

પૃ. ૮૪ પાઘડીપને આવેલું ભરૂચ : પાઘડીના કાપડનો પનો ખૂબ ટૂંકો હોય છે અને લંબાઈ ઘણી હોય છે. એ ઉપરથી જે ગામ પહોળું બહુ ન હોય પણ લાંબું ઘણું હોય તેને પાઘડીપને આવેલું કહે છે ભરૂચ એ રીતે વસેલું છે.

કબીરવડ : ભરૂચની પૂર્વમાં શુક્લતીર્થ પાસે નર્મદાના પ્રવાહ વચ્ચેના એક બેટમાં આવેલો પ્રસિદ્ધ વડ એને વિશે લોકવાયકા એવી છે કે કબીરજીએ દાતણ કરીને જે ચીરી નાખી હતી તેમાંથી આ વડ જન્મ્યો હતો. એ અને બીજા પ્રસિદ્ધ વડોનું લેખકે કરેલું વર્ણન જોવું. 'રખડવાનો આનંદ' – પૃ. ૧૨૯.

૧૭. મંધ્યારમ્

પૃ. ૮૫ 'છેલ્લે પગથિયે૦' : આ એક લોકગીતમાંની પંક્તિ છે.

છેલ્લે પગથિયે જઈ પગ દીધો,
પરવરા પડિયા પ્રાણ મારા વહાલા !

ત્યાં ગામલોકોને પાણીનું સુખ થાય એ માટે પોતાનું બલિદાન આપનાર વરવધૂ વાવમાં ઊતરે છે અને છેલ્લું પગથિયું એટલે નીચામાં નીચું પગથિયું. અહીં તો પગથિયાં ચડવાનાં છે એટલે ઊંચામાં ઊંચું પગથિયું

પૃ. ૮૬ રસવતી પૃથ્વી અને નિઃશબ્દ આકાશ : અહીં ન્યાયશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા જાણી જોઈને તોડી છે. મૂળ વ્યાખ્યા છે गन्धवती पृथ्वी અને शब्दगुणम् आकाशम् ।

પૃ ૮૭ વનેચરોએ : સંસ્કૃતમાં 'વનચર' એટલે જંગલમાં ફરનારાં-વસનારાં જંગલી પશુઓ અને વનેચર એટલે જંગલમાં ફરનારા-વસનારા જંગલી લોકો એવો ભેદ છે — તે અહીં સાચવ્યો છે. આપણા એક જાણીતા લેખકે પોતાનું ઉપનામ 'વનેચર' રાખેલું છે તે આ ભેદને લક્ષમાં રાખીને.

સુર અસુરના ગુરુઓ : બૃહસ્પતિ અને શુક્રાચાર્ય — અહીં એ નામના તારા ગુરુ અને શુક્ર.

૧૮ અબાઅબિકા

પૃ ૮૮ અબાઅબિકા મ ભારતમા કથા આ પ્રમાણે છે કાશીરાજની કન્યાઓના સ્વયવરમાથી ભીષ્મ તેની ત્રણે પુત્રીઓ—અબા, અબિકા અને અબાલિકાને ઉપાડી લાવ્યા એ માટે જે યુદ્ધ થયુ તેમા તેમણે શાલ્વરાજને હરાવ્યો પણ એ કન્યાઓના રાજા વિચિત્રવીર્ય સાથે લગ્ન કરવાની વાત આવી ત્યારે એમાની એક—મોટી કન્યા અબાએ—કહ્યુ કે હુ તો મનથી શાલ્વરાજને વરી ચૂકી છુ એટલે તેને શાલ્વરાજ પાસે મોકલવામા આવી પણ શાલ્વે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહી એટલે તેણે ભીષ્મના ગુરુ પરશુરામનુ શરણ લીધુ પણ ભીષ્મ ગુરુના કહેવાથી પણ અબાનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર થયા નહી અને ગુરુશિષ્ય વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયુ તેમા અતે ગુરુનો પરાજય થયો અને અબાએ વનમા જઈ ભીષ્મવધના સકલ્પપૂર્વક તપસ્યા કરી અગ્નિપ્રવેશ કરીને દેહ પાડયો એ જ પાછળથી દ્રુપદરાજાને ત્યા શિખડીરૂપે અવતરી અને ભીષ્મવધનુ કારણ બની

અહી લેખકે પૌરાણિક વૃત્તાતમા મનસ્વીપણે ફેરફાર કર્યો છે, એ સ્પષ્ટ જ છે આવા ફેરફારો રસનિષ્પત્તિમા આધારરૂપ થઈ પડે છે કે કેમ એ વિચારવા જેવુ છે

રાજા કર્ણનાં બે આંસુ. ગુજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા વાઘેલા વશનો કર્ણદેવ અત્યત ક્રોધી અને વિલાસી હતો તેણે પોતાના નાગર પ્રધાન માધવના ભાઈ કેશવને મારી નાખી તેની પત્નીને પોતાના અતપુરમા રાખી હતી અપમાન અને અત્યાચારને લીધે ક્રોધથી આધળા બની માધવે દિલ્હી જઈ અલાઉદીનને ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરવા સમજાવ્યો તેણે પોતાના બે સરદારોને ગુજરાત ઉપર મોકલ્યા તેમણે ગુજરાત જીત્યુ પાટનગર પાટણ લૂટયુ અને રાજા કરણની રાણીઓ અને બાળકોને પકડી દિલ્હી પહોચાડયા કરણ ભાગીને દેવગઢના રાજાને આશરે ગયા એના છેલ્લા દિવસો એણે અજ્ઞાતવાસમા આબુના જગલમા આ નદીઓની આસપાસના પ્રદેશમા શોકવિહ્વળ દશામા રખડી રઝળીને પૂરા કર્યા હતા એમ કહેવાય છે તેનુ અહી સૂચન છે ૧૮૬૭મા લખાયેલી ગુજરાતની પહેલી નવલકથા આ જ વૃત્તાતની આસપાસ ગૂથાઈ છે ત્યાર પછી એ પ્રસગને અનુલક્ષીને લખાયેલી બીજી નવલકથાઓમા શ્રી ધૂમકેતુની 'કરણ વાઘેલો' અને શ્રી મુનશીની 'ભગ્ન પાદુકા' મુખ્ય છે

૧૯ રેણુકાનો શાપ

પૃ ૮૮ અતસ્રોતા [અત (અદર) + સ્રોતા (પ્રવાહવાળી)] જેનો પ્રવાહ ભૂમિની અદર છે એવી

રાણકદેવીનો શાપ: દંતકથા એવી છે કે ગુજરાતના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહે ગીરનાર ઉપર સવારી કરી જૂનાગઢને ઘેરો ઘાલ્યો. એ ઘેરા દરમ્યાન ત્યાંના રાણા રા' ખેંગારના ભાણેજો જ ફૂટ્યા અને પરિણામે જૂનાગઢ પડ્યું, ખેંગાર હાર્યો અને મરાયો અને તેની રાણી રાણકદેવીને સિદ્ધરાજે કબજે લીધી. તે તેને લઈને પાટણ જતો હતો ત્યાં માર્ગમાં વઢવાણ આગળ તે સતી થઈ. ઇતિહાસમાં આનું સમર્થન મળતું નથી. સિદ્ધરાજે ખેંગારને હરાવી કેદમાં પૂર્યો એટલું ચોક્કસ છે. પાછળથી તેણે સિદ્ધરાજની આણ સ્વીકારતાં તેને છૂટો કર્યો હોય અને સોરઠ તરફ વળતાં વઢવાણ આગળ તેનું કોઈ કારણથી મોત થયું હોય અને ત્યાં તેની રાણી સતી થઈ હોય એમ બને.

રાણકનો અર્થ રેણુકા નથી. સર૦ સીતાનો શાપ અને સિકતાનો શાપ કહેણવાળા પ્રકરણમાં

પૃ. ૯૦ યોમાઓ : આરાકાન યોમા, પેગુ યોમા (બ્રહ્મી ભાષામાં યોમા એટલે પહાડ).

અલસ-લુલિત : [अलस (આળસથી ભરેલી) + लुलित (થાકેલા. ललित પાઠ હોય ત્યારે સુંદર.] ધીર ગતિએ અને થાકેલી રીતે ચાલે એવો અર્થ છે. એ શબ્દ 'ઉત્તરરામચરિત'ના ૧લા અંકના ૨૪મા શ્લોકમાં આવે છે :

> अलस-लुलित-मुग्धानि अध्व संजात खेदात्
> अशिथिल-परिरंभैर् दत्त-संवाहनानि ।
> परिमृदित-मृणाली-दुर्बलानि अंगकानि
> त्वम् उरसि मम कृत्वा यत्र निद्राम् अवाप्ता ॥
>
> પથ થકી અકડાયાં, થાકીને લોથપોથ,
> મૃદુ વળી દૃઢ ભેટયે અંગ ચંપાયલાં જે,
> અતિ મસળી મૃણાલિની સમાં દૂબળાં તે
> મુજ ઉર પર નાખી જ્યાં તું ઊંઘી ગયેલી

'લુલિત'નો અર્થ 'લોથ થઈ ગયેલાં' એવો વધારે અનુકૂળ છે

અંત્યજોનો શાપ લઈને : તેમને પાણીની સગવડ ન આપીને.

એના વીરાના : શેત્રુંજા પર્વતના.

ખંડિતા : કાવ્યશાસ્ત્રમાં ગણાવેલી મુખ્ય આઠ નાયિકાઓમાંની એક. ઈર્ષ્યાકષાયિતા ઈર્ષ્યાએ ભરાયેલી સ્ત્રી. નાયક તરફથી આદર ન પામતાં ઘવાયેલી માનિની.

અહીં ખંડિતા એટલે જેનો પ્રવાહ ખંડિત થયો છે એવી એવો અર્થ પણ ખરો.

૨૦ ઉચવણીનો ધોધ

પૃ ૯૨ નાગમોડી: નાગના જેવા વળાંકવાળો, વાંકોચૂંકો શબ્દ મરાઠી છે ગુજરાતીમાં વંકવોળામણો, વાંકોચૂંકો, સર્પાકાર વગેરે શબ્દો વપરાય છે

પૃ. ૯૩ સ્વાગતા: આગતાસ્વાગતા આતિથ્ય.

જવાપણું હતું: જવાનું હતું

જીપ': યુદ્ધ દરમિયાન વપરાશમાં આવેલી ખરાબ રસ્તો કાપવાને પૂરતી ખડતલ એવી મોટર ગાડી

ઘનદાટ: [સં ઘન=ગાઢ + મ૦ दाट=ગાઢ] ગાઢ

ઘનઘોર: [સં घन=ગાઢ + સં घोर=ભયંકર] ગાઢ અને ભયંકર

પૃ ૯૪ "જે થવાનું હશે . . . ૦": 'જે થવાનું હોય' એ રૂઢ ગુજરાતી પ્રયોગ છે

પૃ. ૯૫ આટલાં ધોળાં પાણીમાં૦ નદીના નામ ઉપરથી આ સૂઝ્યું છે,

અવતાર કર્યો: નીચે ઊતર્યું.

પૃ ૯૬ પદક્રમ: પગલાં મૂકવાં તે સર૦

भया त्रिविक्रम, कियो पदक्रम
अेक महीपर, बीजेको अंबर, वैजुके प्रभ
त्रीजेका शिर पर ॥

ચૂર: મગ્ન, તરબોળ શબ્દ હિન્દી તેમ જ મરાઠીમાં આ અર્થમાં રૂઢ છે

જીવનાવતાર: પાણીનું નીચે ઊતરવું તે

સૂર્યનારાયણના આશીર્વાદ ઝીલવા: તડકો સહન કરવો

A moving tapestry૦ જેમ જાણે સફેદ સાટીન અને રૂપેરી તાર દસણવાળા ભાતીગર કાપડના તાકા નદી ઊકલતા હોય

કંકણ: સંસ્કૃતમાં कङ्क=કંકુ, કંકણ એ ઉપરથી આભૂષણ ઘરેણું એવો અર્થ કરી શ્લેષ સાધ્યો છે.

સોનાના ઢાંકણથી૦ સર૦

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । ओशावास्य० १५

આ જગત૦ મૂળ મંત્ર — ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।

પૃ ૯૭ લીલી નીલાશ: નીલનો અર્થ કાળું, વાદળી, લીલું વગેરે એમ જુદા જુદા રંગો સૂચવે છે એટલે અહીં જે નીલાશ હતી તે લીલા રંગની હતી એમ સૂચવવા પુનરુક્તિના આભાસનું જોખમ વહોરીને પણ લીલી વિશેષણ વાપર્યું છે અંબરમાં કે મખમલમાં જેમ બે રંગની છટાની રમત દેખા દે છે તેમ પાણીમાં પણ અનેક વાર દેખાય છે એનું પણ સૂચન અહીં છે.

૨૧ ગોકર્ણની યાત્રા

પૃ ૧૦૦ કપિલાષષ્ઠી ભાદરવા વદ છઠ હસ્ત નક્ષત્ર વ્યતિપાત અને મંગળવાર—એ યોગવાળો દિવસ દર સાઠ વરસે આવતો દુર્લભ દિવસ

પૃ ૧૦૧ બન્નેને કૃતાર્થ કર્યા પાણીમાં નવરાવ્યા

પૃ ૧૦૩ ધાવા ધાવ ધા=દોડવું એ ઉપરથી મરાઠીમાં દેવને મદદે બોલાવવા માટે ગાયેલા પદોને ધાવા કહે છે દોડજે રે દોડજે ધાજે રે ધાજે —એવો પોકાર જેમાં હોય એવા પદો

૨૨ ભરતની આંખે

પૃ ૧૦૯ अद्य मे આજે મારી યાત્રા સફળ થઈ હું પાણીના પ્રસાદથી ધન્ય થયો મૂળમાં स्वर् प्रमाप्त હતું તે અહીં ફેરવી લીધું છે

પૃ ૧૫૦ કારભારી ભરત રામને બદલે એ રાજ્ય સંભાળતો હતો માટે भरणात् भरत ।

સૂર્યવંશના જ હતા॰ એટલે એમને લડકણી નવાઈ ન હોય

૨૩ વેળગંગા

પૃ ૧૧૧ વેરૂળનો લીલો કુંડ વેરૂળને અંગ્રેજીમાં ઇલોરા કહે છે અને એ નામ જ વધારે પ્રસિદ્ધ થયું છે શિવાલયના પૂર્વેનું એ ગામ ત્યાં એક મહાકુંડ છે એને વિશે એવી દંતકથા પ્રચલિત છે કે એલિચપુરના યેલુ નામના રાજાને કોઈ એવો રોગ થયો હતો જેને લીધે તેના શરીરમાં કીડા પડી ગયા હતા ઘણા ઘણા ઉપાયો કરવા છતાં એ રોગ મટતો નહોતો આખરે તેને એવી આકાશવાણી સંભળાઈ કે તું આ તીર્થમાં સ્નાન કર એથી તારું શરીર સારું થઈ જશે તેણે તે પ્રમાણે સ્નાન કર્યું અને તેનો રોગ મટી ગયો તે જ રાજાએ વેરૂળની ગુફાઓ કોરાવવાનું શરૂ કર્યું હતું એમ પણ કહેવાય છે શિયાળામાં એ કુંડનું પાણી નીલીછમ લીલથી છવાયેલું હોય છે એટલે લીલું દેખાય છે એની ચારે કોર સુંદર પગથિયાં બાંધેલાં છે

અપૌરુષેય માણસને હાથે ન થઈ શકે એવી અદ્ભુત

સીતાજીનો પ્રકૃતિસૌંદર્ય પ્રત્યેનો પક્ષપાત રામ જ્યારે સીતાને મૂકીને વનમાં જવાની વાત કરે છે ત્યારે સીતા વનમાં કષ્ટો સહન કરવાની તૈયારી બતાવી રામ સાથે જવાને તૈયાર થાય છે અને કહે છે

> फलमूलाशना नित्यं भविष्यामि न संशयः ।
> न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती त्वया सह ॥१६॥
> अग्रतस्ते गमिष्यामि भोक्ष्ये भुक्तवति त्वयि ।
> इच्छामि परतः शैलान्पल्वलानि सरांसि च ॥१७॥

द्रष्टुं गवत्र निर्भीता त्वया नाथेन धीमता ।
हसकारण्डवाकीर्णा पद्मिनी साधुपुष्पिता ॥१८॥
अिच्छय सुखिनी द्रष्टुं त्वया वीरेण सगता ।
अभिषव करिष्यामि तासु नित्यमनुव्रता ॥१९॥
सह त्वया विशालाक्ष रस्य परमनन्दिनी ।
अव वर्षसहस्राणि शत वापि त्वया सह ॥२०॥

અયોધ્યાકાડ ૨૭,૧૬-૨૦

[હુ હમેશા ફળમૂળ ખાઈને રહીશ તમને સાથે રહીને કદી દુખી નહી કરુ હુ તમારી આગળ આગળ ચાલીશ અને તમારા ખાવા પછી ખાઈશ મને તમારી સાથે નિર્ભયપણે બધે ફરીને પર્વતો સરો અને સરોવરો જોવાની બહુ ઇચ્છા છે હસ અને કારડવોથી ભરેલા સુદર પુષ્પોવાળા સરોવર તમારી સાથે રહીને જોઈને સુખ પામવાની મને ઇચ્છા છે એ પદ્મભર્યા સરોવરોમા હું સ્નાન કરીશ, અને તેમા તમારી સાથે હુ રોજ રમીશ એમ સેકડો ખલકે હજારો વર્ષ પણ મને ક્ષણ સમાન લાગશે]

'ઉત્તરરામચરિત મા ચિત્રદર્શન પછી સીતા પોતાનો દોહદ જણાવે છે 'મને થાય છે કે જાણે પ્રસન્ન અને ગભીર વનરાઇઓમા વિહરી, જેના જળઝીણ પાવનકારી, આનદદાયક અને શીતળ છે એવા ભગવતી ભાગીરથીમા સ્નાન કરુ ' બીજા અકમા રામ જનસ્થાન વગેરે પ્રદેશો જોઈને બોલે છે 'હા, ખરે જ, વૈદેહીને વનો ગમતા તે જ આ અરણ્યો! આથી વળી વધુ ભયાનક શું હોય?

વસીશ હુ તારી સાથે મધુગન્ધિ વનો મહી,
એમ આનદની ! એનો હતો સ્નેહ જ એહવો

ત્રીજા અકમા પણ સીતાએ પાળેના હાથીનુ, મોરનુ, કદબનુ હરિણોનુ વર્ણન આવે છે

सीतादेव्या स्वकरकलितै सल्लकीपल्लवाग्रैर्
अग्रे लोल करिकलभको य पुरा वर्धितोऽभूत् ।
वध्वा सार्धं पयसि विहरन्सोऽयमन्येन दर्पाद्
उद्दामेन द्विरदपतिना सनिपत्याभियुक्त ॥६॥

સીતાએ દે નિજ કરચૂટયા સલ્લકીપત્ર કૂણા
સામે ઊભો ગજશિશુ પુરા ઘેલુડો જે ઉછેર્યો,
પત્ની સગે જળ વિહરતા દર્પથી તેની સામે
આવી, યુદ્ધે મદભર ચઢયો અન્ય છે હસ્તીરાજ -૬

अनुदिवसम् अवर्धयत् प्रियाते
यमचिरनिर्गतमुग्धलोलबर्हम् ।
मणिमुकुट अिवोच्छिख कदम्बे
नदति स अेष वधूसख शिखण्डी ॥१८॥

દિન દિન કરી જે પ્રિયે ઉછેર્યો,
નવતર પિચ્છ ઝુલાવતો જ, તે આ
મણિમુકુટ સમો કદમ્બશૃંગે
સખી સહ મોર, શિખા પ્રમાણી, ટહુકે —૧૮

भ्रमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्तिचक्षु—
प्रचलित चटुल भ्रू ताण्डवैर्मण्डयन्त्या ।
कर किसलय तालैर्मुग्धया नर्त्यमान
सुतमिव मनसा त्वा वत्सलेन स्मरामि ॥१९॥

ભ્રમણ તુજ મહીં ત્યાં ઘૂમતા ગોળ પક્ષ્મે
પ્રિયતમ ચતુર ભ્રૂનર્તને સોહતી રહેતા
કૂંપ સમ કરે દૈ તાલ મુગ્ધા નચાવે,
સ્મરું હું સુત સમાણો ચિત્તવાત્સલ્યથી હું. ૧૯

कतिपयकुसुमोद्गम कदम्ब
प्रियतमया परिवर्धितो य आसीत् ।
स्मरति गिरिमयूर अेष देव्या
स्वजन अिवात्र यत प्रमोदमेति ॥२०॥

કંઈક કુસુમવત આ કદંબ
પ્રિય સખીએ મુજ જે હતો ઉછેર્યો,
સ્મરી સ્વજન સમો પ્રિયા તણો, તે
પર ગિરિમોર પ્રમોદ પામતો શો ! —૨૦

नीरन्ध्र-बाल-कदली-वन-मध्यवर्ति
कान्ता सखस्य शयनीय-शिलातल ते ।
अत्र स्थिता तृणमदाद् बहुशो यदेभ्य
सीता ततो हरिणकैर् न विमुच्यते स्म ॥२१॥

આ એ જ ગાઢ કદલીવનમા તમારી,
કાન્તા જહી સુહૃદ, એહ શિલા પથારી,
સીતા તૃણો અહીથી નીરતી કંક વાર,
તેથી નથી છૂટતી તે હરિણોથી પ્રેમ. ૨૧

कर-कमल वितीर्णर् अम्बु-नीवार-शष्पैस्
तरु-शकुनि-कुरगान् मैथिली यान् अपुष्यत् ।
भवति मम विकारस् तेषु दृष्टेषु कोऽपि
द्रव इव हृदयस्य प्रस्तरोद्भेदयोग्यः ॥२५॥

કરકમલથી આપીં નીર સામો તૃણો, જે
તરુ-વિહગ-કુરંગો મૈથિલીએ ઉછેર્યાં,
નીરખી નીરખી સૌ તે પામું હુ કો વિકાર,
હૃદયદ્રવ, સુમો,—જે તોડી દે પથ્થરોય. ૨૫

પૃ. ૧૧૨ સુવર્ણમય બનાવી દે છે: પાકની સમૃદ્ધિ અને પાકને પીળો રંગ બંનેનુ સૂચન છે

પૃ. ૧૧૩ જીવનમય: જીવનનો અર્થ પાણી પણ થાય છે.

પૃ ૧૧૪ રામરક્ષાસ્તોત્ર: બુધ કૌશિક ઋષિએ બનાવેલુ અત્ય મનોહર અને લોકપ્રિય સ્તોત્ર.

शिरो मे राघव पातु, भालं दशरथात्मज ॥४॥
कौसल्येयो दृशौ पातु, विश्वामित्रप्रिय श्रुती ।
घ्राणं पातु मखत्राता, मुखं सौमित्रिवत्सल ॥५॥
जिह्वा विद्यानिधि पातु, कठ भरतवन्दित ।
स्कन्धौ दिव्यायुध पातु, भुजौ भग्नेशकार्मुक ॥६॥
करौ सीतापति पातु, हृदयं जामदग्न्यजित् ।
मध्य पातु खरध्वंसी, नाभिं जाम्बवदाश्रय: ॥७॥
सुग्रीवेश. कटि पातु, सक्थिनी हनुमत्प्रभु ।
ऊरू रघूत्तम पातु, रक्ष कुल-विनाशकृत् । ॥८॥
जानुनी सेतुकृत्पातु, जङ्घे दशमुखान्तकः ।
पादौ विभीषणश्रीद, पातु रामोऽखिल वपु ॥९॥

વ્યુત્થાન: સમાધિમાંથી ઊતરવું અને સામાન્ય સ્થિતિ પર આવવું

૨૪. ખેડૂત નદી થટપ્રભા

પૃ. ૧૧૫ અમારા તરફના : દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રને અડીને આવેલા.
આળોકોનું : ખેડૂતોનું.

૨૫. કાશ્મીરની દૂધગંગા

પૃ. ૧૧૬ સરોવર તોડીને : "આજે જ્યાં કાશ્મીરનો રમણીય પ્રદેશ છે ત્યાં પુરાણકાળમાં સતીસર નામનું સુદીર્ઘ સરોવર હતું. હરમુખ પર્વત અને પીરપુંજલ વચ્ચે આ સરોવર ફેલાયેલું હતું. પાર્વતી પોતે આ સરોવરમાં વિહાર કરતાં. પણ પછી ઘણા રાક્ષસો સરોવરમાં આવી ભરાયા. તેથી દેવોએ સતીસરનો નાશ કરવાનું નક્કી કર્યું. ભગવાન કશ્યપે વરાહની ઉપાસના કરી. વરાહે સંતુષ્ટ થઈ પોતાની દાતરડી વતી પહાડમાં ખીણ પાડી અને સતીસરનું પાણી 'વરાહમૂલમ્'ની ખીણમાંથી વિતસ્તા નદીને રૂપે વહેવા લાગ્યું. વિતસ્તા તે જ જેલમ; અને 'વરાહમૂલમ્' તે બારામુલ્લા."

— જીવનનો આનંદ (આ. ૨), પૃ. ૩૪૩

ઉપત્યકા : ખીણ. (એમ જ અધિત્યકા એટલે ઉચ્ચ પ્રદેશ tableland)
પૃ. ૧૧૭ સતી-કન્યા : સતીના પ્રદેશમાં જન્મેલી માટે.

૨૬. સ્વર્ગની વિતસ્તા

પૃ. ૧૧૭ 'દુનિયામાં જો કોઈ ઠેકાણે ૦ મૂળ ફારસી કડી આ પ્રમાણે છે :

અગર ફિરદૌસ બરરૂએ જમીનસ્ત,
હમીનસ્તો, હમીનસ્તો, હમીનસ્ત.

પૃ. ૧૧૮ એને કાંઠે એક મોટી વૈભવશાળી સંસ્કૃતિ ૦ અનંતપુર આગળ એક પ્રાચીન શહેરના અવશેષો એક ટેકરા આગળ દબાઈ રહેલા હતા તે હમણાં ખોદી ખુલ્લા કરવામાં આવ્યા છે.

ચિનાર : ફક્ત કાશ્મીરમાં જ ઊગનાર મહાવૃક્ષ. એનાં પાંદડાં એરંડાનાં પાંદડાંના જેવાં પણ મોટાં અને ઘેરાં હોય છે.

બુતશિકન : [બુત = મૂર્તિ, શિકન = ભાગનાર] મૂર્તિભંજક. બુતપરસ્ત = મૂર્તિપૂજક.

ગાઝી : [અ.] ધર્મને માટે યુદ્ધે ચડનાર મુસલમાન. ધર્મને માટે યુદ્ધમાં ખપી જનાર તે શહીદ. સર૦ જીતે તો ગાઝી ને મરે તો શહીદ.

પૃ. ૧૧૯ सवतः संप्लुतोदके ૦ ચારે બાજુએ પાણીની રેલ આવી હોય ત્યારે. ગીતા ૨-૪૬.

ભૂંડના દાંત જેવું : વરાહમૂલમ્ ઉપરથી આ ઉપમા સૂઝી લાગે છે.
પૃ. ૧૨૦ નિર્માલ્ય : દેવને ચડાવીને ફેંકી દીધેલાં.

હાથ કરતાં લાંબી બાંયવાળા : "કાશ્મીરની હવા બહુ જ ઠંડી હોય છે. . . . . . આની સામે ત્યાંના લોકોએ રમૂજી ઉપાયો યોજ્યા છે. પટ્ટુના લાંબા લાંબા ડગલા પહેરે છે, એટલું જ નહીં, પણ ડગલાની બાંય હાથની આંગળીઓ કરતાં પણ વેંત બે વેંત લાંબી રાખે છે નિશાળે જતો છોકરો એક બે ચોપડી હાથમાં લે તોપણ તે બાંયની અંદર ઢંકાઈ જાય! છોકરાને કાંઈ ખાવું હોય તોપણ બનતાં સુધી બાંયમાંથી હાથ બહાર કાઢતા નથી. ખાવાની વસ્તુ બાંયના કપડા વતી પકડીને જ પતાવી દે છે."

—'જીવનનો આનંદ' (આ ૨), પૃ. ૩૫૩

વુલર: કાશ્મીરનું એક વિશાળ સરોવર.

પૃ. ૧૨૧ અર્થવાદ: મુખ્ય વિષયને સ્પષ્ટ કરવા કે તેનું ગૌરવ બતાવવા લખેલો ભાગ, સ્તુતિ.

સ્વર્ધુની : [स्वर्=સ્વર્ગ+धुनी=નદી] સ્વર્ગની નદી.

૨૭. સેવાવ્રતા રાવી

પૃ. ૧૨૧ શિષ્ટમંડળ: ડેપ્યુટેશન.

પૃ. ૧૨૨ સ્વામી રામતીર્થ: એમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ તીરથરામ હતું. એમનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયે પ્રગટ કરેલું છે. શ્રી કાકાસાહેબની લેખક તરીકેની કારકિર્દીની શરૂઆત ત્રીસ વર્ષ ઉપર એમણે મરાઠીમાં લખેલા સ્વામી રામતીર્થના ચરિત્ર અને લેખસંગ્રહથી થઈ હતી, એ નોંધવા જેવી વાત છે.

અર્જુનદેવ [૧૫૬૩-૧૬૦૬]: પાચમા શીખગુરુ. આદિ ગ્રંથની રચના એમણે જ કરી. તેમાં પહેલાં થઈ ગયેલા ગુરુઓ અને અન્ય સંતોની વાણી સંગ્રહવામાં આવી છે. એમના દુશ્મનોએ બાદશાહ આગળ એવી ફરિયાદ કરી કે એ ગ્રંથમાં હિંદુ તેમ જ ઇસ્લામ ધર્મની નિંદા કરવામાં આવી છે. પણ અકબરે એના કેટલાક ભાગો જોઈ એમને છોડી મૂક્યા અને એમનું ખૂબ સન્માન કર્યું. જહાંગીરના વખતમાં એમના દુશ્મનોએ ફરી એમને વિષે ફરિયાદ કરી. જહાંગીર પોતાના પુત્ર ખુશરોને કેદ પકડવા માગતો હતો ત્યારે તે ભાગતો ભાગતો અર્જુનદેવને આશ્રયે આવ્યો હતો અને તેમણે તેને રાખ્યો હતો. એને રાજદ્રોહ ગણાવી બાદશાહ પાસે એમને બે લાખ રૂપિયાનો દંડ કરાવ્યો. એમણે દંડ ભર્યો પણ નહીં અને કોઈને ભરવા દીધો પણ નહીં. આથી એમને જેલમાં પૂરી અનેક ઘાતકી રીતે રિબાવી રિબાવીને મારી નાખવામાં આવ્યા. તલવારના જોર વગર પોતાનો પંથ ટકવાનો નથી એવું સમજીને એમણે પોતાના પુત્રને સશસ્ત્ર ગાદી ઉપર બેસવાનો અને બને તેટલું લશ્કર રાખવાનો આદેશ પાઠવ્યો. આને લીધે શીખોના ઇતિહાસને નવું જ વલણ મળ્યું.

રણજિતસિંહ [૧૭૮૦-૧૮૩૯] શીખોના રાજા અહમદશાહ અબ્દલ્લી પછી પંજાબ પ્રાંત પાછો શીખોના હાથમાં આવ્યો પણ તેના નાના નાના રાજ્યો પડી ગયા અને તે માહોમાંહે લડવા લાગ્યા તેર વરસની વયે ગાદીએ આવનાર રણજિતસિંહે ઓગણીસ વર્ષની વયે બધા શીખ રાજ્યોનું આધિપત્ય પોતાના હાથમાં લીધું અંગ્રેજો પણ એમનાથી ડરીને ચાલતા ૧૮૨૩માં જ્યારે એમણે પેશાવર પ્રાંત જીતી લીધો ત્યારે તે પાછો અપાવવા માટે દોસ્ત મહમદે અંગ્રેજોને ખૂબ કહ્યું હતું પણ તેમણે કશું કર્યું નહીં ૪૦ વર્ષ સુધી સતત પરિશ્રમ કરી એમણે શીખોમાં લશ્કરી તાકાત પેદા કરી હતી એમ કહેવાય છે કે જ્યારે રણજિતસિંહ અટક નદી ઓળંગીને આગળ જવા લાગ્યા ત્યારે તેમના ગુરુએ કહ્યું કે હિંદુઓને અટક ઓળંગવાની આજ્ઞા નથી, ત્યારે એમણે એવો ઉત્તર દીધો કે,

સબૈ ભૂમિ ગોપાલકી તામેં અટક કહા?
જાકે મનમેં અટક હૈ, વોહી અટક રહા

અને આખું અફઘાનિસ્તાન જીતી લીધું

પૃ ૧૨૪ અપ્સરા [अप=પાણી+सृ=સરવું =પાણીમાં સરનાર, વિહરનાર] ગંધર્વોની સ્ત્રી એમને પાણીમાં રમવું ખૂબ ગમે છે માટે આવું નામ પડયું છે રામાયણમાં એમની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે આપી છે

अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रिय ।
उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ।।

ઋષિની પેઠે દેવોના રક્ષણ માટે ઇન્દ્રનું આયુધ તૈયાર કરવા પોતાના અસ્થિ આપનાર દધીચિ ઋષિની પેઠે

પાર્વતીય: પર્વતમાં જન્મેલા

परोपकाराय० આ શરીર પરોપકાર માટે છે

૨૮ સ્તન્યદાયિની ચીનાબ

પૃ ૧૨૫ જહાંગીરની વિશ્રામિતા. પછીના વાક્યમાં સ્પષ્ટ થાય છે

પૃ ૧૨૬ મારા જીવનની સ્મૃતિ સને ૧૯ ૧-૨માં

૨૯ જમ્મુની તવી

પૃ ૧૨૭ વિગ્રહ યુદ્ધ છૂટું પાડવું તે

સંધિ સમાધાન ભેગા કરવું તે નદીની બાબતમાં પાછો અર્થ જ ઇષ્ટ છે

રાજનીતિમાં કાર્યસિદ્ધિના છ માર્ગો કહેલા છે ૧ સંધિ ૨ વિગ્રહ ૩ યાન (ચડાઈ) ૪ સ્થાન અથવા આસન (મુકામ કરવો તે) ૫ સંશ્રય (આશ્રય લેવો તે) ૬ દ્વૈધ અથવા દ્વૈધીભાવ (બેવડી રમત)

આત્મરતિ, આત્મક્રીડ૦: મુંડકોપનિષદમા શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મજ્ઞનુ વર્ણન કરતા કહેલુ છે आत्मक्रीड आत्मरति क्रियावान् एष ब्रह्मविदां वरिष्ठ ॥ मुण्डक ३-१-४॥ આત્મામા ખેલનાર આત્મામા રમનાર ક્રિયાવાન પુરુષ બ્રહ્મજ્ઞોમા શ્રેષ્ઠ છે

आत्मन्येव० ગીતાના નીચેના શ્લોક ઉપરથી

यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् आत्मतृप्तश्च मानव ।
आत्मन्येव च सतुष्ट तस्य कार्यं न विद्यते ॥ ३-१७

[જે મનુષ્ય આત્મામા જ રમનારો છે, જે તેથી જ તૃપ્ત રહે છે અને તેમા જ સતોષ માને છે તેને કાઈ કરવાપણુ નથી હોતુ]

૩૦ સિંધુનો વિષાદ

પૃ. ૧૨૮ માનદંડ. માપવાનો દડ, ગજ મહાકવિ કાલિદાસના 'કુમારસભવ' મહાકાવ્યના પહેલા શ્લોકમા હિમાલય માટે આ શબ્દ વાપર્યો છે

अस्त्युत्तरस्या दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराज ।
पूर्वापरौ तोयनिधीवगाह्य स्थित पृथिव्याम् इव मानदण्ड ॥

[ઉત્તર દિશામા દેવોનો જેમા વાસ છે એવો હિમાલય નામે નગાધિરાજ પૃથ્વીને માપવાના ગજની પેઠે પૂર્વ અને પશ્ચિમ સાગરમા નાહતો ઊભો છે]

આકાઈ: આ શબ્દના બે અર્થ થાય છે એમા એની ખૂબી રહેલી છે.

પંજાબની પાચ નદીઓ· જેલમ, ચીનાબ, રાવી, બિયાસ અને સતલજ.

યુક્ત પ્રાંતની પાંચ નદીઓ. ગગા, યમુના, ગોમતી, સરયૂ ચબલ

અતિભારતીય: કેવળ ભારતમા જ નહી, પણ તેની સીમા બહાર પણ વહેતી એ બને નદીઓ ભારતવર્ષની બહારથી ભારતમા આવે છે, એટલે કે ભારતવર્ષની સીમાને અતિક્રમીને=વટાવીને વહે છે માટે તેમને અતિ-ભારતીય કહી છે

વૈદિક સપ્તસિંધુ: વેદમા જેમનો ઉલ્લેખ છે એવી સાત નદીઓ, વિતસ્તા (જેલમ), અસિક્ની કે ચદ્રભાગા (ચીનાબ), પરુષ્ણી કે ઇરાવતી (રાવી), શતદ્રુ (સતલજ), વિપાશા (બિયાસ, વ્યાસ), સિંધુ અને સરસ્વતી

પ્રાચીન આર્યો. આફતમાં આવી પડયા: હિંદ ઉપર થયેલા લગભગ બધા જ હુમલા એ દિશામાથી થયા હતા

પૃ ૧૨૯ પરોપનિસદી· અફઘાનિસ્તાનના ગ્રીક ભાષામા અફઘાનિસ્તાનને 'પરોપનિસદ' કહે છે

યવન: આ શબ્દ Ionian Greeksના પ્રથમ શબ્દ ઉપરથી આવ્યો છે.

બાલ્હીક· બલ્ખ, બકિટ્રયા બા હીક શબ્દ વેદમા આવ્યો છે

શાસ્ત્રીય સરહદ લશ્કરી દષ્ટિએ વિચારતા હિંદના સરક્ષણ માટ જરૂરી લાગતી આક્રમકોને ફાવતુ આવે એવુ Strategic frontierનુ એક નવુ તૂત આજકાલ નીકળ્યુ છે

રાણી સેમીરામીસ [ઈ સ પૂર્વે ૮૦૦ની આસપાસ]: અસીરિયાની પુરાણપ્રસિદ્ધ રાણી બાબિલોન એણે સ્થાપ્યુ હતુ એમ કહેવાય છે નિનેવેહના સ્થાપનાર એના પતિ નીનસ કરતા પણ એ વધુ પરાક્રમી હતી એમ મનાય છે બાળપણમા એને એની માતાએ તજી દીધી હતી અને કબૂતરોએ ઉછેરી હતી. પહેલા એ નીનસના એક સેનાપતિને પરણી હતી પણ પાછળથી નીનસની નજર એના ઉપર ઠરતા એના પતિએ આપઘાત કર્યો અને એ નીનસને પરણી, અને તેના પછી એ જ ગાદીએ આવી ઉત્તરવયમા એણે પોતાના પુત્રને ગાદીએ બેસાડયો હતો

ફારસ : ઈરાન.

સુવર્ણકરભાર : ઈ સ પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામા ઈરાનના શાહેનશાહ પહેલા દરાયસે સિંધ કબજે કર્યુ હતુ અને તેની પાસે વાર્ષિક ૧૮૫ હંડરવેટ (=૫૧૫૫ મણ) સોનાની ખડણી લીધી હતી, તેનો અહી ઉલ્લેખ છે

સુએચી: ઈ સ પૂર્વે પહેલા સૈકાની આસપાસમા શકોને ઉત્તર હિંદમાથી દક્ષિણમા હાકી કાઢી ત્યા સામ્રાજ્ય સ્થાપનાર મધ્ય એશિયાના કુશાન લોકો એમાના ઘણાખરાએ બૌદ્ધ અને કેટલાકે હિંદુ ધર્મ સ્વીકારી લીધો હતો વિખ્યાત બૌદ્ધ સમ્રાટ કનિષ્ક જાતે કુશાન હતો કુશાન સામ્રાજ્યના જાહોજલાલીના દિવસોમા એનો વિસ્તાર એટલો હતો કે એમા પશ્ચિમ એશિયાના બુખારા અને અફઘાનિસ્તાન, મધ્ય એશિયાના કાશગર, યારકદ અને ખોતાન તેમ જ હિંદના કાશ્મીર, પંજાબ અને પૂર્વમા બનારસ સુધીનો તથા દક્ષિણમા વિંધ્ય સુધીનો બધો પ્રદેશ આવી જતો હતો

હૂણ: ઈ. સ ના પાચમા છઠ્ઠા સૈકામા હિંદ ઉપર ઉપરાઉપરી હુમલા કરી માળવા, સિંધ, અને સરહદ પ્રાતમા રાજ્ય જમાવનાર શ્વેત હૂણો એ લોકોએ જ યુરોપમા પણ એટિલાની સરદારી હેઠળ જબરો કેર વર્તાવ્યો હતો અહી પણ એમના કેરથી ત્રાસીને આખરે આર્યાવર્તના બધા રાજાઓ બાલાદિત્ય અને યશોધર્માની સરદારી હેઠળ એકઠા થયા અને તેમણે હૂણ રાજા મિહિરગુલને હરાવીને કેદ પકડયા ત્યાર પછી થોડા વર્ષો બાદ એ હુમલા અટકયા હૂણોનુ રાજ્ય હિંદમા અર્ધા સૈકા સુધી રહ્યુ હતુ

ગિલગિટ: શ્રીનગરની વાયવ્યે ૧૨૫ માઈલ ઉપર ૪૮૯૦ ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલુ એ નામના જિલ્લાનુ મુખ્ય મથક. એની આસપાસ બૌદ્ધ અવશેષો આવેલા છે અંગ્રેજીમા એને 'ગિલગિટ' કહે છે

ચિત્રાલ : વાયવ્ય પ્રાંતમાં આવેલું એ નામના રાજ્યનું મુખ્ય શહેર
સ્વાત પંજકોરાને મળતી એક નાની નદી
સફેદ કોહ - પર્વતનું નામ કોહ = પર્વત સર૦ કોહ-ઇ-નૂર = તેજનો પર્વત
ઑર્ક્રિયા બ ખ

પૂ ૧૩૦ કર્નલ યંગહસ્બંડ : સર ફ્રાંસિસ એડવર્ડ યંગહસ્બંડ [૧૮૬૩–] પંજાબમાં મરી ખાતે જન્મ અને એંગ્લોઇન્ડિયન ૧૮૮૨માં લશ્કરમાં જોડાયો ૧૮૯૦માં પોલિટિકલ ખાતામાં બદલી થઈ ૧૮૮૬માં મંચૂરિયામાં શોધખોળ કરી ૧૮૮૭માં ચિનાઈ તુર્કસ્તાનને રસ્તે પેકિંગથી હિંદુસ્તાન સુધીનો પ્રવાસ કર્યો ૧૮૯૩–૪ ચિત્રાલમાં પોલિટિકલ એજન્ટ ૧૮૯૫માં ચિત્રાલની લડાઈ વખતે 'ટાઇમ્સ'ના ખબરપત્રી તરીકે કામ કર્યું. ૧૯૦૩–૪માં બ્રિટિશ મંડળ સાથે લ્હાસા ગયા પૂર્વના દેશો વિષે અનેક પુસ્તકો લખ્યા છે રૉયલ જ્યૉગ્રાફિકલ સોસાયટીના પ્રમુખ ૧૯૧

વિસ્તૃત જીવન માટે જુઓ 'ફ્રાંસિસ યંગહસ્બંડ, એક્સ્પ્લોરર ઍન્ડ મિસ્ટિક'—જ્યૉર્જ સીવર

અમીર અમાનુલ્લાખાં હિંદમાં રૉલેટ બિલ સામે પ્રચંડ આંદોલન જાગ્યું હતું તે જ અરસામાં ૧૯૧૯ના એપ્રિલમાં અફઘાનિસ્તાનના અમીરે હિંદ ઉપર કરેલી ચડાઈનો અહીં ઉલ્લેખ છે દસ જ દિવસમાં અફઘાનોની સખત હાર થઈ અને તેમણે સુલેહની માગણી કરી લંબાણ વાટાઘાટો પછી ૮મી ઑગસ્ટે રાવળપિંડી ખાતે સુલેહના કરારો ઉપર સહી થઈ.

ઉનાળાની ઘેલછામાં - એ વખતે ઉનાળો હતો અને કામ અવિચારી હતું માટે ઉનાળાની ગરમીમાં હુમલો કરશું તો અંગ્રેજો ટકી શકવાના નથી એવી અમીરની ગણતરી હતી પણ તે ખોટી ઠરી અને અંગ્રેજોએ એ સાહસને 'મિડ સમર મૅડનેસ'નું નામ આપ્યું

પરમ દિવસે મરાઠી પ્રયોગ ગુજરાતીમાં પેલે દિવસે કહીએ છીએ

કોહાટની ક્રૂરતા. ૧૯૨૪ના સપ્ટેમ્બરની ૯મી તથા ૧૦મી તારીખે કોહાટમાં બનેલા બનાવોનો અહીં ઉલ્લેખ છે ધર્માંતર અને અપહરણોને કારણે ત્યાં વાતાવરણ તંગ તો હતું જ, તેવામાં ત્યાંની સનાતન ધર્મ સભાના મંત્રીએ એક ચોપાનિયું પ્રગટ કર્યું જેને લીધે મુસલમાનોની લાગણી ખૂબ ઉશ્કેરાઈ તરત જ હિંદુઓએ જાહેર રીતે દિલગીરી વ્યક્ત કરી તથા ચોપાનિયાની બાકીની નકલો જાહેરમાં બાળી નાખી તેમ છતાં મુસલમાનોને સંતોષ થયો નહીં અને તેમણે સરકારને સખત પગલાં લેવા દબાણ કર્યું રાતે મસીદમાં ભેગા થઈ કેસરિયાં કરવાના કસમ લીધા સ્વામીએ સનાતન સભાના મંત્રીને બારે જામીન ઉપર મુકદ્દમાના દિવસ પહેલાં જ છોડવામાં આવ્યા અને તોફાન શરૂ થયું એની શરૂઆત કેવી રીતે થઈ એ વિષે મતભેદ છે પણ શરૂ થયા

૧ડી સામસામા ગોળીબાર થયા આખા હિંદુ મહોલ્લાને આગ લગાડવામા આવી, પોલીસે અને લશ્કરે પણ ગોળીબાર કર્યા અને એ બધાને પરિણામે જાનમાલનુ પારાવાર નુકસાન થયુ બધા હિંદુઓને સગ્ગી રક્ષણ હેઠળ કેન્ટોનમેન્ટમા અને ત્યાથી તેમની માગ ાથી રાવળપિંડી લઈ જઈને રાખવામા આવ્યા બેલગામ મહાસભાએ આ સબધમા કરેલા ઠરાવમા હિંદુઓને એવી સલાહ આપી હતી કે કોહાટના મુસલમાનો તેમને માનપૂર્વક પાછા બોલાવે અને તેમના જાનમાલની સલામતીની ખાતરી આપે તો જ તેમણે પાછા જવુ

કુરમ : સુલેમાન પર્વતમાથી નીકળી સિંધુને મળતી નદી વૈદિક નામ ક્રુમુ

ડેરા ઇસ્માઈલખાન : લાહોરની પશ્ચિમે ૧૨૫ માઈલ ઉપર આવેલુ વાયવ્ય સરહદ પ્રાતનુ શહેર અહીંથી ગોમલઘાટ મારફતે અફઘાનિસ્તાન સાથે વેપાર ચાલે છે સુતરાઉ કાપડ અને વેલપત્તીના કામ માટે પ્રસિદ્ધ છે

ડેરા ગાઝીખાન : ભાગલપુરની વાયવ્યે ૭૦ માઈલ ઉપર આવેલુ પત્તનનુ શહેર સિંધુની રેલથી એને પારાવાર નુકસાન થતુ હતુ, તેથી ૧૮ ૧મા પથ્થરનો બધ બાધવામા આવ્યો હતો અહીંની કેટલીક મસીદો પ્રખ્યાત છે.

લાહોરનો વૈભવ : અકબર અને તેના વશજોના જમાનામા લાહોરની જાહોજલાલી ઘણી હતી વઝીરખાનની મસ્જિદ, જામી મસ્જિદ શીશ મહાલ, રણજિતસિંહની મહેલાતો અને શહેર બહાર શાહદરામા આવેલી શહેનશાહ જહાગીરની કબર અને શાલીમાર બાગ આજે પણ એની સાખ પૂરે છે

વ્યાસ : બિયાસ, વિપાશા વસિષ્ઠ મુનિના સો પુત્રોને રાક્ષસ ખાઈ ગયો એટલે તેઓ પુત્રશોકથી વિહ્વળ થઈ જઈને દેહત્યાગ કરવાના ઇરાદાથી જાતે બધાઈને એ નદીમા પડ્યા હતા, પરતુ એણે તેમને વિપાશ એટલે કે પાશમુક્ત કર્યા હતા તેથી એ વિપાશા નામે ઓળખાય છે

त्यागाय संभृतार्थानाम् : 'રઘુવશ' કાવ્યની શરૂઆતમા મહાકવિ કાલીદાસ રઘુઓનુ વર્ણન કરતા તેમની અનેક વિશેષતાઓ ગણાવે છે તેમાની આ એક છે જેઓ ત્યાગ=દાન માટે સભૃત અર્થ=ધન ભેગુ કરનારા છે, એવા રઘુઓના વશની કીર્તિ હુ ગાવા ઇચ્છુ છુ

એમાથી ગમે તેટલુ ૦ 'વાહ' એટલે કે નહેરના રૂપમા

ઉદારતા : પહાડાઈ?

શેહરી શરીફ : મક્કા શરીફ પેઠે જ્યા મોટા કે હજરત ઓલિયાના કબરસ્તાન હોય તે સ્થાનના નામ આગળ શરીફ એવુ આદરસૂચક બિરુદ લગાડવામા આવે છે

પૃ. ૨૩૧ પિટર્સબર્ગ : રશિયાની પશ્ચિમી રાજધાની એને સેંટ પિટર્સબર્ગ પણ કહેતા ત્યાર પછી પેટ્રોગ્રાડ થયુ અને આજે એને લેનિનગ્રાડ કહે છે

મચરર : જુઓ 'મચરરની જીવનવિભૂતિ , ં ૧૩૨

જયદ્રથના કાળમાં : મહાભારત કાળમા જયદ્રથ સિંધુ દેશનો રાજા હતો

દાહિર . [૬૪૫–૭૧૨] સિંધનો બ્રાહ્મણ રાજા જચ્ચનો પુત્ર સિંધ પ્રાંતને અડીને આવેલા ખિલાફતના પ્રાંતના સૂબેદાર હજ્જાજને એણે અનેક વાર હરાવ્યો હતો ત્યાર પછી મહમદ બિન કાસમ નામના સત્તર વર્ષના સેના પતિને એની સામે મોકલવામા આવ્યો હતો તેની સામેના યુદ્ધમા એનો હાથી ભડકવાને પરિણામે એ માર્યો ગયો, એનુ લશ્કર ભાગી ગયુ અને ત્યારથી મુસલમાનોએ હિંદમા પ્રવેશ કર્યો. એની રાણી લાદી સાથે મહમદે લગ્ન કર્યાં. અને એની બે કુવારી પુત્રીઓને ખલીફાને નજરાણામા મોકલી આપી

જચ્ચ : [૪૯૭–૬૩૭] ઉપર કહેલા દાહિરનો પિતા એના વંશનો ઇતિહાસ ફારસીમા લખાયેલ 'ચચનામા'મા મળે છે એ ભારે શૂર હતો. એણે પોતાના રાજ્યની હદ ઠેઠ કાશ્મીર સુધી પહોચાડી હતી. એ મૂળ તો સિંધના આરોર ગામના અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ શૈલજનો પુત્ર હતો શરૂઆતમા એ સિંધના રાજાના મંત્રીનો કારકુન થયો અને પછી ચડતો ચડતો પહેલા વડો પ્રધાન અને પછીથી રાજા થયો અને રાણી સાથે પરણ્યો બ્રાહ્મણાબાદના લુહાણા રાજાને ખંડિયો બનાવી ત્યાના બૌદ્ધ ધર્મીઓ ઉપર એણે કરડો અમલ ચલાવ્યો હતો

અનાચાર : સિંધના એક બ્રાહ્મણ રાજાને જ્યોતિષિએ કહ્યુ કે તારી બહેનનો દીકરો તારુ રાજ્ય પડાવશે. એટલે એના ઉપાય તરીકે એણે પોતાની બહેન જોડે જ લગ્ન કર્યા ! બીજા રાજાએ એક સતી ઉપર અત્યાચાર કરેલો આ બ્રાહ્મણ રાજાઓના ત્રાસથી લોકો એવા ત્રાસી ગયા હતા કે મહમદ બિન કાસમને જાટ અને મેદ લોકોએ જ ખૂબ મદદ કરી હતી

મહંમદ બિન કાસિમ . સિંધ પ્રાંત જીતી ખિલાફતમા સામેલ કરનાર કિશોર સેનાપતિ દાહિર સાથેના યુદ્ધ બાદ એણે તેની બે પુત્રીઓને ખલીફા વલીદને નજરાણા તરીકે મોકલી આપી હતી એમાની એક સાથે લગ્ન કરવાની ખલીફાએ ઇચ્છા વ્યક્ત કરી ત્યારે તેમણે એવુ કહ્યુ કે મહમદે અમને ભ્રષ્ટ કરેલી છે એટલે અમે એ માનને લાયક નથી આથી ખલીફાએ ચિડાઈને મહમદને એવો હુકમ ફરમાવ્યો કે નિમત મળે તારે ગાયના ચામડામા સિવાઈને મારી સામે રજૂ થવુ મહંમદે ખલીફાની આજ્ઞા અક્ષરશ પાળી સિવાયા પછી બીજે દિવસે તે મરણ પામ્યો જ્યારે તેનુ શબ

આ હાલતમાં રજૂ થયુ ત્યારે છોકરીઓએ ખલીફાને સાચી વાત જણાવી કે અમે તો અમારા વંશનુ વેર લેવા માટે જૂઠું બોલી હતી. ખલીફે એ બન્નેને પણ ગરદન મરાવી.

સર ચાર્લ્સ નેપિયર: [૧૭૮૨-૧૮૫૩] ૧૮૦૮માં સ્પેનમાં મૂર લોકો સામે લડેલો, અને કોરુનામાં કેદ પકડાયેલો. ૧૮૧૩માં અમેરિકા સામે લડેલો. ૧૮૧૫માં નેપોલિયન સામે લડેલો. કવિ બાયરનનો એ મિત્ર હતો. ૧૮૪૧માં હિંદ આવ્યો. ૧૮૪૨માં સિંધના લશ્કરની આગેવાની લીધી, અને એ જ વર્ષને અંતે ઇમામગઢના કિલ્લાનો કબજો લીધો. ૧૮૫૪માં મિયાણીનુ યુદ્ધ જીત્યો. મીરપુરના શેરમોહમદને હરાવી ભગાડી મૂક્યો. ૧૮૪૪-૪૫માં સિંધની પહાડી જાતિઓને તાબે કરી. ૧૮૪૭માં સિંધ સરકારમાંથી છૂટો થયો. ૧૮૪૯માં હિંદનો સર સેનાપતિ થયો. ડેલહાઉસી સાથે મતભેદ થતાં રાજીનામુ આપી ઘેર ગયો. ૧૮૫૩માં અવસાન. અન્યાયથી સિંધ કબજે કર્યા પછી આ સિપાઈએ રિપોર્ટ કર્યો 'I have sinned (sind)' મે સિંધ કબજે કર્યું છે.

પૃ ૧૩૨ તરફ્વી: પેગીલો

રેલને ઘોડા કે હાથીની ઉપમા. નદીમાં જ્યારે એકદમ મોટુ પૂર આવે છે, પાણી જ્યારે ઘોડાની પેઠે ધસતુ આવે છે ત્યારે તેને ઘોડાપૂર કહે છે, અને એ પૂરનો મોખરાનો ભાગ પાણીની ભીંત રૂપે આગળ ધસતો હોય છે, તેને ઘોડો કહે છે. ઘોડા જેટલુ ઊંચુ પૂર તે ઘોડાપૂર, અને હાથી જેટલુ ઊંચુ પૂર તે હાથીપૂર અથવા ઘોડાને તાણી જાય તે ઘોડાપૂર અને હાથીને તાણી જાય તે હાથી પૂર—એવી કંઈક કલ્પના આ નામો પાછળ હોવી જોઈએ.

તાગઓ: તરનારાઓ

સુહિણી: એ એક ધનવાન કુંભારની દીકરી હતી. બુખારાનો એક ખાનદાન મોગલ યુવાન મેહાર એના પ્રેમમાં પડ્યો હતો. અને એને મળી શકાય માટે વેશપલટો કરીને એના બાપને ત્યાં નોકર રહ્યો હતો. બંને વચ્ચે પ્રેમગાઢ બંધાવા લાગ્યો. પણ એ એના પિતાને શી રીતે રુચે? આથી તેણે મેહારને છૂટો કર્યો. તે સિંધુને સામે કાંઠે જઈ રહ્યો. સુહિણી રોજ રાતે માટીના ઘડાને આધારે સિંધુ તરીને મેહારને મળવા જતી. આ વાતની જાણ થતાં જ એક દિવસ રાતે એના ઘડાને ઠેકાણે કાચો ઘડો મૂકવામાં આવ્યો. એ તો પ્રેમની મસ્તીમાં ઘડો લઈને સિંધુમાં પડી. પણ થોડે જતાં જ ઘડો ઓગળવા લાગ્યો અને એણે મેહારને સાદ પાડ્યા. સામે કાંઠેથી તે એને બચાવવા દોડ્યો તો ખરો પણ બચાવી ન શક્યા અને બંને પ્રેમીઓ ભેગાં જળસમાધિ પામ્યાં. જુઓ લેખકની વાર્તા 'સની કે કુલટા'—'પ્રેમ કથાઓ' પ્રકાશક વોરા ઍન્ડ કંપની.

૩૧. મંચરની ઉવનવિભૂતિ

પૃ૦ ૧૩૩ દિશો ન જાને૦ : હુ નથી દિશા જાણતો, નથી શાંતિ પામતો. જિદાનીમ્૦ : હવે હુ શાંત થયો છુ અને ઠેકાણે આવ્યો છુ

પૃ ૧૩૪ સ્વપ્નસૃષ્ટિ પર : ખાધુ પીધુ ને રાજ્ય કીધુ એમ કહેવાય છે તેમ કહેવા માટે અહી સ્વપ્નસૃષ્ટિનો આશરો લેવો પડ્યો છે નિદ્રા લીધી આ જ પ્રયોગ હિમાલયના પ્રવાસમા પણ આવે છે.

ઘટમાળ : રેંટ

પૃ ૧૩૫ અજગરોની ઉપાસના કરતા હતા : અજગર ભારે આળસુ ગણાય છે તે ઉપરથી આળસની ઉપાસના કરતા હતા એવો અર્થ

રૈહાના બહેન : શ્રી અબ્બાસ તૈયબજીના પુત્રી ભક્તહૃદયી અને સુકંઠ ગાયિકા એમનુ 'Heart of a Gopi' એ પુસ્તક પ્રખ્યાત છે એનુ ભાષાંતર ફ્રેંચ તથા પોલિશ ભાષામા પણ થયુ છે હિંદીમા 'ગોપીહૃદય' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયુ છે. ગુજરાતીમા શ્રી બ ક ઠાકોરે એનો પદ્યાનુવાદ 'ગોપીહૃદય' એ નામે કર્યો છે

પૃ ૧૩૭ મંઘો : મકાનમા હવા લેવા માટે મકાનને મથાળે રખાતુ ચોરસ ભુંગળુ તે મંઘ

૩૨ મોજાંઓનો તાંડવયોગ

પૃ. ૧૩૯ તરફવાળી સતાર : તંતુવાદ્યના મુખ્ય તારની નીચે ઝંકાર માટે રખાતા તારનો સમૂહ તે તરફ

વપ્રક્રીડા : શીંગડા કે દંતૂશળ વગેરે વડે જમીન ખોદી નાખવાની રમત તે વપ્રક્રીડા મેઘદૂતમા એનો ઉલ્લેખ આવે છે

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबला विप्रयुक्त स कामी
नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रशरिक्तप्रकोष्ठ ।
आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानु
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीय ददर्श ॥

પૃ ૧૪૦ અમર્ષ : તિરસ્કાર અથવા અપમાનથી જન્મેલો સ્થિર ક્રોધ કાવ્યશાસ્ત્રમા એની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता । ભારવિ કવિના 'કિરાતાર્જુનીય' કાવ્યમા દૂતમુખે દુર્યોધનની રાજનીતિના વખાણ સાભળી દ્રૌપદી ઊકળી ઊઠે છે અને યુધિષ્ઠિરને કહે છે કે

अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना
न जातहार्देन न विद्विषादर ॥ १, ३३

[જેનામા અમર્ષ નથી તેવા જનનો સ્નેહીઓ આદર કરતા નથી તેમ શત્રુઓ પણ આદર કરતા નથી]

શિવ-તાંડવ-સ્તોત્ર : કવિ રાવણનુ લખેલુ આ સ્તોત્ર પ્રસિદ્ધ છે જુઓ ‘જેમનો વેધ’નુ ટિપ્પણ પૃ ૨૮૯

પ્રમાણિકા અને પંચચામર સંસ્કૃતના આ બે લોકપ્રિય અને અત્યંત સહેલા છંદો છે પ્રમાણિકાના બે પદ મળીને એક પંચચામર થાય એને નારાચ પણ કહે છે

प्रमाणिकापदद्वयम् वदेत पञ्चचामरम् ।

લગાલગા લગાલગા એ પ્રમાણિકાનુ એક ચરણ છે

પુષ્પદંત : એક ગંધર્વ અને શિવગણ શિવમહિમ્નસ્તોત્રનો કર્તા વાયવ્ય દિશાના દિગ્ગજનુ નામ પણ પુષ્પદંત છે ‘કથા સરિત્સાગર’મા પુષ્પદંતની કથા આવે છે

ગોમુત્રિકાબંધ ચિત્રકાવ્યનો એક પ્રકાર ગુણાકાર સંજ્ઞાઓ ઉપર નીચે ચારે કોર દોરેલી હોય ત્યારે જેવી આકૃતિ થાય તેવી આકૃતિનો બંધ

શ્રાવણ-ભાદરવો : રાજમહેલમા પાણીનો પ્રવાહ વહેતો કર્યો હોય અને વચમા એનો નાનકડા પથરા પરથી વહેતો ધોધ કર્યો હોય ત્યારે એ ધોધને શ્રાવણ-ભાદરવો કહે છે

પૃ ૧૪૧ ઓઝોન : સ્વચ્છ હવામા ઓક્સિજન અને નાઇટ્રોજનનુ જે પ્રમાણ હોય છે એના કરતા જ્યારે ઓક્સિજન વધારે હોય ત્યારે એને ઓઝોન કહે છે ક્ષય રોગથી પીડાતા લોકો માટે ઓઝોન લાભદાયી ગણાય છે

૩૩ સિંધુ પછી ગંગા

પૃ ૧૪૩ સૌવીર દેશ . સિંધ અને મારવાડના સીમાડા ઉપર આવેલો પ્રદેશ

પૃ ૧૪૫ સદાકત આશ્રમ : [સદાકત = સત્ય + આશ્રમ] બિહારના જાણીતા દેશભક્ત મઝહરુલ હક સાહેબે એની સ્થાપના ૧૯૨૦–૨૧ના અરસામા કરી હતી

પૃ ૧૪૮ रसो वै सः તે નિશ્ચય રસ છે — તૈત્તિરીય૦ ૨–૭

તૈત્તિરીયોપનિષદમા બ્રહ્મનુ વર્ણન કરતાં આ વચન વપરાયેલુ છે

विषया ० દેહધારી નિરાહારી રહે છે ત્યારે તેના વિષયો મોળા પડે છે પરંતુ રસ નથી જતો, તે રસ તો ઈશ્વર-સાક્ષાત્કાર થવાથી શમે છે ગીતા ૨–૫૯

પૃ ૧૪૯ કૈંકર્ય : [કિંકર = (નોકર) + ય] નોકરપણુ નોકરી

પૃ ૧૫૦ ॐ पूर्णमदः : આ પૂર્ણ છે તે પૂર્ણ છે, પૂર્ણમાથી પૂર્ણ પ્રગટે છે પૂર્ણમાથી પૂર્ણ લેતા પૂર્ણ શેષ રહે છે

આ શાંતિમંત્ર ઈશાવાસ્યોપનિષદના પ્રારંભમા આવે છે

૩૪. નદી પર નહેર

પૃ. ૧૫૦ 'રાખી': રાખડી. હિંદી અને બંગાળીમાં એ શબ્દ પ્રચલિત છે.

રૂડકી: અહીં ઇજનેરી કૉલેજ છે.

द्वौ जायन्तयोः स्थितिः કલિકાળમાં પહેલો અને છેલ્લો એ બે જ વર્ણનું અસ્તિત્વ છે. સંસ્કારલોપને કારણે ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય શૂદ્ર જેવા બન્યા છે. એટલે હવે બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર એ બે જ વર્ણ બાકી રહ્યા છે, એવી વાત દક્ષિણમાં ફેલાવવામાં આવી છે.

દ્વિજત્વ: જે લોકોને જનોઈ લઈ આ જન્મમાં જ બીજો જન્મ લેવાનો અધિકાર છે તે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ત્રણે દ્વિજ કહેવાય છે. ।

जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद् द्विज उच्यते

ગોરક્ષનાથ: અયોધ્યા પાસે જયશ્રી નગરીમાં સદ્‌બોધ નામે બ્રાહ્મણને સદ્‌વૃત્તિ નામે સ્ત્રી હતી એક વખત મત્સ્યેન્દ્રનાથ ભિક્ષા નિમિત્તે તેમને ત્યાં આવી ચડ્યા. સાધુપુરુષ જાણી સ્ત્રીએ પોતાને સંતાન નહોતું એ વાત કાઢી, એટલે તેમણે તેને ભભૂતિ આપી પણ પ્રસાદ તરીકે લેવાને બદલે તેણે ઉકરડે નાખી દીધી બાર વરસ પછી મત્સ્યેન્દ્રનાથ પાછા આવ્યા અને 'છોકરો ક્યાં છે?' એમ પૂછ્યું. સદ્‌વૃત્તિએ સાચી વાત કહી દીધી એટલે મત્સ્યેન્દ્રનાથે ઉકરડા આગળ જઈને 'અલખ' કરીને બૂમ પાડી એટલે 'આદેશ' એવો સામો જવાબ દેતી ગોરક્ષનાથની બાળમૂર્તિ બહાર આવી ગોરક્ષનાથને અયોનિજ કહે છે તે આ જ કારણે. ગોરક્ષનાથ ગુરુ પાસે રહી બધી વિદ્યા શીખ્યા. મત્સ્યેન્દ્રનાથ યોગી તેમ જ ભોગી પણ હતા, પરંતુ ગોરક્ષનાથનો વૈરાગ્ય અગ્નિ જેવો પ્રખર હતો સિંહલદ્વીપની પ્રમીલારાણીના મોહપાશમાંથી મત્સ્યેન્દ્રનાથને ગોરક્ષનાથે જ છોડાવ્યા હતા તેઓ યોગી, શિવોપાસક, અદ્વૈતવાદી, અને કીમિયાગાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમના મઠ બંગાળ, પંજાબ, નેપાળ, કાઠિયાવાડ, મહારાષ્ટ્ર, સિંહલદ્વીપ વગેરે ઘણે સ્થળે આવેલા છે.

મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોરક્ષનાથ નેપાળના ગુરખા લોકોના દેવ છે ગોરક્ષનાથ ઉપરથી જ એ લોકોનું નામ ગુરખા પડ્યું છે

નેપાળમાં બૌદ્ધોનો મહાયાન પંથ ચાલતો હતો તેને ગોરક્ષનાથે જબરી શિકસ્ત આપી હતી અને ત્યાંના લોકોમાં શિવની ઉપાસના પ્રચલિત કરી હતી ગોરખનાથના સમયનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી

૩૬ બિહારની ગંડકી

પૃ ૧૫૫ ગંડકી બિહારમાં બે નદી ગંડકી નામ ધરાવે છે લેખકે જોયેલી મુઝફ્ફરપુર પાસેની ગંડકી તે વૃદ્ધ અથવા નાની ગંડકી બીજી મોટી ગંડકી

બાણ: એક ખાસ જાતના લંબગોળ પથ્થર, શિવલિંગ

બૌદ્ધ જગતના બે છેડા: નર્મદા અને ગંડકી વચ્ચે બૌદ્ધ જગત સમાયેલું હતું

માંડલિક નદીઓ: પાણીરૂપી કર ભરનારી નદીઓ, એને મળનારી નદીઓ

જનક: જનક વિદેહી એઓ એટલા બધા અનાસક્ત હતા કે જ્યારે એમની રાજધાની બળતી હતી ત્યારે પણ તેઓ વિચલિત થયા નહોતા

પૃ ૧૫૬ અષ્ટાંગિક માર્ગ ભગવાન બુદ્ધ ઉપદેશેલા આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગનાં આઠ અંગો આ પ્રમાણે છે ૧. સમ્યક્ દૃષ્ટિ, ૨ સમ્યક્ સંકલ્પ, ૩. સમ્યક્ વાચા, ૪ સમ્યક્ કર્માંત, ૫ સમ્યક્ આજીવ, ૬ સમ્યક્ વ્યાયામ, ૭ સમ્યક્ સ્મૃતિ, ૮. સમ્યક્ સમાધિ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે જુઓ 'બુદ્ધચરિત' પૃ ૧૧૮-૨૦

માર. માણસની સદ્વાસનાનો નાશ કરનાર, બૌદ્ધધર્મમા કલ્પેલી આસુરી સંપત્તિની અધિષ્ઠાત્રી વ્યક્તિ, સેતાન

૩૭ ગયાની ફલ્ગુ

પૃ ૧૫૬ સીતાનો શાપ પ્રસંગ એવો છે કે, એક વાર રામ સીતા અને લક્ષ્મણ ફરતા ફરતા ફલ્ગુને તીરે આવી પહોચ્યા ત્યા રામને એકાએક યાદ આવ્યુ કે આજે મારે પિતૃશ્રાદ્ધનો દિવસ છે આથી તેમણે લક્ષ્મણને ગામમા સામગ્રી લેવા મોકલ્યા લક્ષ્મણને આવતા વાર લાગી એટલે રામ પોતે ગામમા ગયા પણ ત્યા તો શ્રાદ્ધનુ મુહૂર્ત વહી જવા લાગ્યુ એટલે સીતાએ નાહીધોઈને જે કઈ વસ્તુ હાજર હતી તે વડે પોતાના પતિને બદલે પોતે તેમના પિતૃઓને પિંડદાન કર્યું અને પિતૃઓ ભારે સંતોષપૂર્વક હાથ લબાવીને પિંડ લઈ ગયા જતી વખતે સીતાએ તેમને કહ્યુ આપ લોકો જાતે પિંડ લઈ ગયા છો એ વાત મારા પતિ શી રીતે માનશે?' ત્યારે આકાશવાણી થઈ કે, 'તુ સાક્ષી રાખ' આથી સીતાએ ફલ્ગુ નદી ગાય, અગ્નિ અને કેવડાને સાક્ષી રાખ્યા

ત્યાર પછી રામલક્ષ્મણ બધી સામગ્રી લઈને આવી પહોચ્યા અને તેમણે સીતાને ચરુ તૈયાર કરવા કહ્યુ પણ સીતા કશુ બોલ્યા નહી, તેમ ચરુ પણ તૈયાર કર્યો નહી. આખરે રામે પૂછ્યુ ત્યારે તેમણે બધી વાત માંડીને કહી સંભળાવી પણ રામલક્ષ્મણને વિશ્વાસ આવ્યો નહી ત્યારે સીતાએ ફલ્ગુ નદી વગેરે સાક્ષીઓનો હવાલો આપ્યો, પણ તેમણે બધાએ કહ્યુ કે અમે એમાનુ કશુ જાણતા નથી એટલે નિરુપાયે સીતાએ ફરી ચરુ તૈયાર કર્યો અને રામે પિંડદાન માટે પિતૃઓને આહ્વાન કર્યું તે વખતે આકાશવાણી થઈ કે જાનકીએ અમને તૃપ્ત કર્યા છે પણ રામે એ માન્યુ નહી એટલે બીજી વાર આકાશવાણી થઈ તેનાથી પણ રામને સંતોષ ન થયો એટલે સૂર્યે જાતે આવીને સાક્ષી પૂરી ત્યારે રામને ખાતરી થઈ

આમ સાક્ષી હોવા છતા વાત છુપાવી એટલે સીતાએ એ ચારેને આ પ્રમાણે શાપ આપ્યા 'ફલ્ગુ તુ પાતાળમા રહેશે કેવડા તુ શિવને અગ્રાહ્ય થઈશ ગાય, તારુ મો અપવિત્ર લેખાશે અને પૂછડુ પવિત્ર લેખાશે અગ્નિ તુ સર્વભક્ષક થશે'—'શિવપુરાણ' અધ્યાય ૩૦

ચરુ : પિંડ માટેનો રાધેલો ભાત

પૃ ૧૫૭ શ્રી ગદાધરનું મંદિર નદીના પટથી ઘણી ઊંચાઈએ આવેલુ છે એટલે એના પૌરાણિક માહાત્મ્ય માટે 'હિ૦ પ્ર૦ પ્રકરણ ૪૪ જુઓ

બોધિગયા. જ્યા બુદ્ધને બોધિ=જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ હતુ તે સ્થાન જુઓ, 'હિ૦ પ્ર૦' પ્રકરણ ૫૫

૩૮. ગરજતો શોણભદ્ર

પૃ ૧૫૭ અગ શોણ ‘ સ્વચ્છ જળવાળો, અગાધ તેમ જ ભાઠાથી શોભતો એવો આ શોણ છે હે બ્રહ્મન્, આપણે કયે રસ્તે થઈને પાર જઈશુ?” એમ રામચદ્રે પૂછ્યુ ત્યારે વિશ્વામિત્રે કહ્યુ — “જે રસ્તે થઈને મહર્ષિઓ જાય છે તે મે બતાવેલો માર્ગ આ રહ્યો ”

ક્ષત્રિય ગુરુશિષ્ય ક્ષત્રિયોના ગુરુ ઘણે ભાગે બ્રાહ્મણ જ રહેતા પણ અહી તો ગુરુ વિશ્વામિત્ર પોતે પણ મૂળે ક્ષત્રિય હતા

પૃ ૧૫૮ પીવર કાય ભરેલા શરીરવાળો, પુષ્ટ

ગજેન્દ્ર ગ્રાહ હાહા અને હુહુ નામે બે ગંધર્વો હતા સગીતવિદ્યામા કોણ ચડી જાય એ વિષે બને વચ્ચે વાદ જાગ્યો એટલે તેમણે ઇન્દ્ર પાસે જઈને પોતાની કળા બતાવી ઇન્દ્રે કહ્યુ કે તમારા બેમા કોણ ચડે એનો નિર્ણય દેવલ ઋષિ સિવાય કોઈ આપી શકે એમ નથી આથી તેઓ ઋષિ પાસે ગયા અને ગાવા લાગ્યા પણ ઋષિ ધ્યાનમા હતા અને કશુ બોલ્યા નહી એટલે આ તો જડ છે, કશું સમજતો નથી એમ માની તેમણે ઋષિનુ અપમાન કર્યું આથી ઋષિએ તેમને શાપ દીધો કે તમે મૃત્યુલોકમા અવતરશો. પણ પછી તેમની વિનતી ઉપરથી એવો ઉ શાપ આપ્યો કે હરિ તમારો ઉદ્ધાર કરશે આમ એ બને અનુક્રમે ગજેન્દ્ર અને ગ્રાહ (મગર) રૂપે પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા એક વાર ગજેન્દ્ર ધરામા જળક્રીડા માટે ઊતર્યો ત્યા ગ્રાહે તેને પગ પકડીને ખેચવા માડ્યો ગજેન્દ્રે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેનુ કશું ચાલ્યુ નહી અને તે ઊડા પાણીમા ઘસડાતો જ ગયો અતે જ્યારે તલપુર સૂઢ બાકી રહી ત્યારે તેણે ઈશ્વરની સ્તુતિ કરી એટલે ગરુડવાહન હરિએ આવીને એ બનેનો ઉદ્ધાર કર્યો આ કથા પચરત્ન ગીતામા આવતા ગજેન્દ્રમોક્ષમા મળે છે (અનેક વર્ષો ઉપર લેખકે Tug of war માટે ‘ગજગ્રાહ’ એ શબ્દ ગુજરાતીમા પ્રચલિત કર્યો હતો)

સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્ર બ્રહ્મપુત્રાનુ ખરુ નામ ‘બ્રહ્મપુત્ર’ છે અગ્રેજી (રોમન) લિપિને કારણે આ ગોટાળો થયો લાગે છે લેખકે આ પુસ્તકમા બને રૂપ વાપર્યાં છે.

ક્યાં જાઉં૦. કાલિદાસે શોણનો આ ભાવ એક ઉપમામા બરાબર વાપર્યો છે ઇન્દુમતીનો સ્વયવર થઈ ગયા પછી નાસીપાસ થયેલા રાજાઓ અજનો માર્ગ રોકે છે ત્યારે અજ એ રાજાઓની સેના ઉપર ધસી જાય છે તેને ભાગીરથી ઉપર ધસી જતા ઊછળતા તરગોવાળા શોણની ઉપમા આપી છે

तस्या स रक्षार्थम् अनल्पयोध
आदिश्य पित्र्य सचिव कुमार ।

प्रत्यग्रहीत् पार्थिव-वाहिनी ता
भागीरथी शोण इवोत्तरंग । रघु० ७–३६

नाल्पे सुखमस्ति, यो वै भूमा तत्सुखम् । 'થોડામાં સુખ નથી, જે ભૂમા — આખા વિશ્વને સમાવી લે એવું વિશાળ છે તે જ સુખરૂપ છે.' (છાંદોગ્ય ૭–૨૩)

આરોઃ સંસ્કૃતમાં तीर्थ = આરો. Ford.

૩૯. તેરદાળનું મૃગજળ

પૃ. ૧૫૯ જમખંડીઃ દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રનું એક દેશી રાજ્ય અને તેનું મુખ્ય શહેર.

તેરદાળઃ અહીંનો કિલ્લો ખૂબ મજબૂત ગણાતો.

૪૦. ચર્મણ્વતી ચંબલ

પૃ ૧૬૧ રંતિદેવઃ ભરતથી છઠ્ઠી પેઢીએ થયેલો સૂર્યવંશી રાજા. મહાભારતમાં એની વાર્તા બે વાર આવી છે. મેઘદૂતમાં પણ એનો ઉલ્લેખ આવે છે.

હેકેટોમઃ (शत सुक्ष यज्ञ) જેમાં ૧૦૦ બળદોની આહુતિ આપવામાં આવતી એવો ગ્રીક લોકોનો યજ્ઞ.

ભૂદેવોનેઃ બ્રાહ્મણોને. અગ્નિ અને બ્રાહ્મણ દેવોના મુખ ગણાય છે. તેમણે ખાધેલું દેવોને પહોંચે છે.

૪૧. નદીનું સરોવર

પૃ. ૧૬૩ ભેલાતાલ૦ તાલ એટલે તળાવ. સર૦ નૈનીતાલ.

હિમાલયની માફી માગીને: કારણ, ત્યાં એ નામની એક નદી છે.

પૃ. ૧૬૪ મહારાજ પુલકેશીઃ વાતાપી વંશનો રાજા. ૬ઠ્ઠી સદીના મધ્ય ભાગમાં એણે મહારાષ્ટ્રના નાના નાનાં રાજ્યોને ભેગાં કરી એક સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને અશ્વમેધયજ્ઞ સુધ્ધાં કર્યો હતો. એના પુત્ર કીર્તિવર્માએ પિતાનું સામ્રાજ્ય વિસ્તાર્યું અને તેમાં અંગવંગ અને મગધનો ઉમેરો કર્યો. ઈ. સ. ૬૦૯માં જ્યારે બીજો પુલકેશી ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એ ચાલુક્ય સામ્રાજ્ય વિંધ્યથી માંડીને દક્ષિણમાં પલ્લવ સામ્રાજ્ય સુધી વિસ્તરેલું હતું. એણે માળવા, ગુર્જરો અને કલિંગોને તાબે કર્યાં અને સૌથી મોટું પરાક્રમ તો એ કર્યું કે મહારાજ હર્ષ દક્ષિણ ઉપર ચડી આવતો હતો તેને રોક્યો અને હરાવ્યો (ઈ. સ. ૬૩૬). હર્ષે પણ પાછા જવામાં જ ડહાપણ માન્યું. પુલ્કેશી = પુલિકેશી, દક્ષિણની ભાષામાં પુલિ અથવા હુલિ એટલે વાઘ. વાઘની યાદ જેવા જેના કેશ છે એવો

લાવણ્યઃ [लवण + य] મીઠાશ, સુંદરતા.

અલૂણું : [અ + લૂણ] બેસ્વાદ, અસુંદર, વિરૂપી.
અનાવિલ : કાદવ વિનાની સ્વચ્છ.

પૃ. ૧૬૫ દશાર્ણ : વિન્ધ્યાચળની દક્ષિણપૂર્વમાં આવેલો દેશ. દશ + ઋણ (દુર્ગ) જેમાં છે એવો. નદીનું નામ દશાર્ણા. મેઘદૂતમાં એનો ઉલ્લેખ આવે છે.

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नैर्-
नीडारम्भैर्गृहबलिभुजाम् आकुलग्रामचैत्या ।
त्वय्यासन्ने परिणतफलश्याम-जम्बुवनान्ता
सपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णा ॥ २३ ॥

વેત્રવતી : માળવાની એક નદી, બેતવા. મેઘદૂતમાં એનો ઉલ્લેખ આવે છે.

तेषां दिक्षु प्रथित-विदिशा-लक्षणां राजधानी
गत्वा सद्यः फलम् अविकलम् कामुकत्वस्य लब्ध्वा ।
तीरोपान्त-स्तनित-सुभगं पास्यसि स्वादु यस्मात्
सभ्रूभङ्गं मुखम् इव पयो वेत्रवत्याश् चलोर्मि ॥ २४ ॥

૪૨. નિશીથ-યાત્રા

પૃ. ૧૬૬ સબિન્દુસિન્ધુ° શ્રી શંકરાચાર્ય વિરચિત 'નર્મદાસ્તોત્ર'માંનાં આ વચનો છે. એ જ સ્તોત્રમાં નીચેનો શ્લોક આવે છે જેમાં નર્મદાને 'શર્મદા' કહેલી છે.

त्वदम्बुलीन दीनमीन दिव्य सम्प्रदायकं
कलौ मलौघभारहारि सर्वतीर्थनायकम् ।
सुमत्स्य-कच्छ-नक्रचक्र-चक्रवाक-शर्मदे
त्वदीयपादपङ्कजं नमामि देवि नर्मदे ॥

પૃ. ૧૬૮ મારી જાત કાગડાની : કાગડો કદી એકલો ખાતો નથી. બીજા કાગડાઓને બોલાવે જ છે. અહીં તો લેખકનું નામ 'કાકા' છે તે પણ ખરું.

પૃ. ૧૭૫ નાન્તઃપ્રજ્ઞં° માંડુક્યોપનિષદમાં તુરીય રૂપના વર્ણનમાં આ વચનો આવે છે. એનો અર્થ — તે અંતઃપ્રજ્ઞ નથી, બહિષ્પ્રજ્ઞ નથી, ઉભયતઃપ્રજ્ઞ નથી, પ્રજ્ઞાનઘન નથી, પ્રજ્ઞ નથી, અપ્રજ્ઞ નથી.

૪૩. ધુંવાંધાર

પૃ. ૧૭૮ ધારધુંવા : મૂળ શબ્દના બંને ખરા આમાં સચવાય છે પણ મૂળનો ઘોષ સચવાતો નથી એ હાનિ ગણાય.

પૃ. ૧૮૨ पूषन्नेकर्ष० અને ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर :

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य ! व्यूह रश्मीन्, समूह ।
तेजो, यत्ते रूप कल्याणतम तत्ते पश्यामि
योऽसावसौ पुरुष सोऽहमस्मि ॥१६॥
वायुर् अनिलम् अमृतम् अथद भस्मान्तं शरीरम् ।
—ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर, क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥१७॥

[હે જગત્પોષક સૂર્ય, હે એકાકી ગમન કરનાર હે યમ (સસારનુ નિયમન કરનાર), હે સૂર્ય (પ્રાણ અને રસનુ શોષણ કરનાર), હે પ્રજાપતિ નદન, તુ પોતાના કિરણો સમેટી લે તેજ એકત્ર કર તારું જે અતિશય કલ્યાણમય રૂપ છે તે હુ જોઉ છુ સૂર્યમડળમા રહેલો એ જે પેલો પુરુષ છે તે હુ છુ

હવે મારા પ્રાણ સર્વાત્મક વાયુરૂપ સૂત્રાત્માને પામો અને આ શરીર ભસ્મશેષ થઈ જાઓ હે મારા સકલ્પાત્મક મન, હવે તુ સ્મરણ કર, પોતાના કરેલાને યાદ કર, હવે તુ સ્મરણ કર, પોતાના કરેલાને યાદ કર]

પૃ. ૧૮૩ ચંદ્રગુપ્ત અને સમુદ્રગુપ્ત : ચદ્રગુપ્તની પુત્રી પ્રભાવતી વાકાટક વશમા પરણી હતી અને તેણે ઘણા વરસ સુધી પોતાના પુત્રને બદલે રાજ્યકારભાર સભાળ્યો હતો તે વખતે ચદ્રગુપ્તે ખાસ માણસો મોકલ્યા હતા તેનો અહી ઉલ્લેખ છે સમુદ્રગુપ્તની વિજયયાત્રામા આ પ્રદેશ પણ સમાઈ જતો હતો

કલચુરી : વાકાટક સામ્રાજ્યના પતન પછી જે અનેક નાના નાના સ્વતત્ર રાજ્યો ઊભા થયા તેમા ઉત્તર મહારાષ્ટ્રના કલચુરીઓનુ રાજ્ય પણ હતુ. એની રાજધાની જ્યા આપણી સન ૧૯૩૮ની મહાસભા મળી હતી તે ત્રિપુરીમા હતી.

વાકાટક : વાકાટકોનુ સામ્રાજ્ય મધ્ય હિદના વરાડ પ્રાતમા આશરે ઈ. સ ૨૨૫થી ૫૪૦ સુધી અસ્તિત્વમા હતુ છઠ્ઠા સૈકાનો પહેલો દસકો એ એનો સૌથી વધુ જાહોજલાલીનો કાળ હતો. તે વખતે લગભગ આખુ હૈદરાબાદનુ રાજ્ય, મુબઈનુ મહારાષ્ટ્ર, વરાડ અને મધ્ય હિદનો ઘણોખરો ભાગ એમા સમાઈ જતો હતો વળી, ઉત્તર કોકણ, ગુજરાત, માળવા છત્તીસગઢ અને આધ્ર ઉપર પણ એની આણ વર્તતી હતી. એ વખતે હિદમા બીજુ કોઈ સામ્રાજ્ય એટલુ વિશાળ કે બળવાન નહોતુ

આ લેખ સાથે શ્રી રા. વિ પાઠકનો 'ધુવાધાર અને ભેડાઘાટ' લેખ જોવો 'મનોવિહાર', પૃ ૧૦૦.

૪૪. શિવનાથ અને ઈબ

પૃ. ૧૮૩ મલિક કફૂર : અલાઉદ્દીન ખિલજીનો પ્રીતિપાત્ર ખોજો. એણે દક્ષિણના રાજ્યો જીતવામા ભારે પરાક્રમ બતાવ્યુ હતુ અને ત્યાંના લોકો ઉપર અત્યાચાર પણ પુષ્કળ કર્યા હતા. ઈ. સ. ૧૩૧૦માં એણે હોયસળ સામ્રાજ્યના પાટનગર દ્વારસમુદ્ર અથવા હળેબીડને ઘેરો ઘાલ્યો, અને લૂટ્યુ.

કાલા પહાડ : બગાળના નવાબ સુલેમાન કિરાણીનો અને પછી તેના પુત્ર દાઉદનો સેનાપતિ. પૂર્વમા આસામ, પશ્ચિમમાં કાશી અને દક્ષિણમા ઓરિસ્સા એટલા પ્રદેશમા જેટલા પ્રસિદ્ધ હિદુ દેવાલયો હતા તેમાથી કોઈ એના હાથમાથી બચવા પામ્યુ નહોતુ કોઈને ભાગી નાખ્યુ, કોઈને તોડી નાખ્યુ, તો કોઈને ધૂળ ભેગુ કરી નાખ્યુ. જગન્નાથની મૂર્તિ એણે બાળીને સમુદ્રમા ફેકી દીધી હતી. હિદુઓ ઉપર એણે જાત જાતના અત્યાચારો ગુજાર્યા હતા. કેટલાક કહે છે કે એ પહેલા બ્રાહ્મણ હતો અને કોઈ નવાબકન્યાના પ્રેમમા પડી મુસલમાન થયો હતો. મુસલમાન ઇતિહાસોમા એને પઠાણ જણાવેલો છે. ૧૫૬૫મા તેણે ઓરિસ્સા જીત્યુ હતુ. ૧૫૮૦મા એનુ મરણ થયુ હતુ.

પૃ. ૧૮૬ નામરૂપનો ત્યાગ કરવાથી જ૦ : સભારો —

यथा नद्य: स्यन्दमाना: समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्त परात्परं पुरुषम् उपैति दिव्यम् ।

मुण्डकोपनिषद् ३–२–८

[જેવી રીતે નિરંતર વહેતી નદીઓ પોતાના નામરૂપનો ત્યાગ કરીને સમુદ્રમા અસ્ત પામી જાય છે તેવી રીતે વિદ્વાન નામરૂપથી મુક્ત થઈને પરાત્પર દિવ્ય પુરુષને પામે છે.]

સર્વ મહત્ત્વં૦ જે કુળમા બધા મોટાઈ ઇચ્છતા હોય તે કુળ નાશ પામે છે. જે રાષ્ટ્રમાં બધા જ નેતા થઈ બેસે છે તે રાષ્ટ્ર નાશ પામવાનુ જ.

૪૫. દુર્દૈવી શિવનાથ

પૃ. ૧૮૭ રાક્ષસ પદ્ધતિ : કન્યાનાં સગાને મારીને અથવા યુદ્ધમાં હરાવીને બળજબરીએ કન્યાને હરી જઈ લગ્ન કરવા તે રાક્ષસ પદ્ધતિના લગ્ન કહેવાય. લગ્ન આઠ પ્રકારનાં ગણાય છે ૧. બ્રાહ્મ, ૨. દૈવ, ૩. આર્ષ, ૪. પ્રાજાપત્ય ૫. ગાધર્વ, ૬. આસુર, ૭. રાક્ષસ, ૮. પિશાચ

૪૬. અબરી ઈબ

પૃ. ૧૮૮ કવિઓનો૦ ઓછુ અને અસ્પષ્ટ

૪૭ તેંદુલા અને સુખા

પૃ. ૧૯૦ વ્યંજન : શાક, ચટણી

પૃ. ૧૯૨ यद् भावि૦ જે થવાનું હોય તે થાઓ.

૪૮ મહત્ત્વધારા

પૃ ૧૯૪ આચાર્ય રામદેવ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદના મદદનીશ હરદ્વાર ગુરુકુળના આચાર્ય

પૃ ૧૯૬ ધબધબતોઃ ધબધબ અવાજ કરતો આ તથા પછીના પાના ઉપર આવતુ 'ટપપે છે' એ બને નામ ક્રિયાપદો લેખકે નવા બનાવ્યા છે

૪૯ રત્ન કે સરોવર

પૃ ૨૦૨ सर्वम् समाप्नोषि० તુ બધાને આવરી રહ્યો છે એટલે તુ સર્વ છે ગીતા, ૧૧-૪૦

૫૦. ચાંદીપુર

૨૦૩ મહાશ્વેતા બાણની વિખ્યાત કથા 'કાદબરી'ની નાયિકાની સખી

કાદબરી બાણની કથાની નાયિકા કાદબરીનો મૂળ અર્થ છે મદ્ય સુરા.

સિકતાસ્થલિ સિકતા=રેતી સ્થલી = દૃઢ ભૂમિ રેતીની દૃઢભૂમિ

પૃ ૨૦૪ મદાલસા શ્રી જમનાલાલ બજાજની પુત્રી

પૃ. ૨૦૫ आपो नारा० પાણીને नारा કહ્યુ છે અને તે નર અર્થાત્ પરમાત્માથી જન્મ્યુ છે એ પાણી પહેલા તેનુ એટલે પરમાત્માનુ અયન એટલે કે નિવાસસ્થાન હતુ તેથી (પરમાત્માને) નારાયણ (નારા=પાણીમા જેનુ અયન=નિવાસસ્થાન છે એવા) કહેવામા આવ્યા છે મનુસ્મૃતિ, ૧-૧૦

પૃ ૨૦૬ પ્રથમ પ્રભાત૦ આ પંક્તિ કવિવર રવીન્દ્રનાથના વિખ્યાત રાષ્ટ્રગીત 'અયિ ભુવનમનોમોહિનિ માથી લીધેલી છે એ આખુ ગીત આ પ્રમાણે છે

અયિ ભુવન મનોમોહિનિ
અયિ નિર્મલસૂર્ય કરોજ્જ્વલ ધરણિ
  જનકજનનીજનનિ — અયિ૦

નીલસિંધુ જલ ધૌત ચરણતલ
અનિલવિકંપિત-શ્યામલ અંચલ
અંબરચુંબિત-ભાલહિમાચલ
  શુભ્રતુષારકિરીટિનિ — અયિ૦

પ્રથમ પ્રભાત ઉદય તવ ગગને
પ્રથમ સામરવ તવ તપોવને
પ્રથમ પ્રચારિત તવ વનભવને
  જ્ઞાન ધર્મ કત કાવ્યકાહિની — અયિ૦

ચિર કલ્યાણમયી તુમિ ધન્ય,
દેશવિદેશે વિતરિછ અન્ન,
જાહ્નવી જમુનાવિગલિત કરુણા
પુણ્ય પીયૂષસ્તન્ય-વાહિનિ. — અચિ૦

ઉન્વેલેણુ માલ: બૉમ્બ, સુરંગ વગેરે

૫૧. સાર્વભૌમ ભરતી-ઓટ

પૃ. ૨૦૯ સુગત. એ પણ બુદ્ધ ભગવાનનુ જ એક નામ છે (વિશિષ્ટ મિશન માટે આવેલા તે તથાગત, અને બધા સંકલ્પો અને સંસ્કારોનો નાશ કરી નિર્વાણ સુધી ગયેલા તે સુગત.

૫૨. કરાંચી જતાં

પૃ. ૨૦૯ અનુરાધા, કૃષ્ણચંદ્ર અનુરાધા નક્ષત્ર, કૃષ્ણપક્ષનો ચંદ્ર. રાધા અને કૃષ્ણ એ શબ્દોનો લેખકે સારો લાભ લીધો છે.

૫૩. દક્ષિણને છેડે

પૃ. ૨૧૧ ધનુષ્કોટી: ધનુષમા જે દોરી હોય છે તેને કહે છે ગ્યા, અને વાસનો કે ગજવેલનો જે વાંકદાર ભાગ હોય છે તેને કહે છે કોટી. ધનુષ્કોટીમા બે સમુદ્ર વચ્ચે જમીનનો જે ભાગ ફેલાયેલો છે તે લાંબી ક્ષ જેવો અથવા ધનુષની કોટી જેવો વાંકવાળો અથવા કમાનદાર છે. તેથી એ સ્થાનનુ નામ ધનુષ્કોટી પડ્યુ છે.

રત્નાકર અને મહોદધિ: બન્નેનો અર્થ એક જ છે. સમુદ્ર. એની સમજૂતી આગળ પૃ. ૨૧૨ ઉપર આવશે.

પ્રશસ્ત: મૂળ અર્થ છે કલ્યાણમય, શુભ, કુશળ પ્રશંસાપાત્ર એવો પણ એનો અર્થ થાય છે. અહીં, આ બને અર્થો ઘટી શકે છે. મરાઠીમા અને બંગાળીમા એનો અર્થ પહોળુ, વિશાળ એવો પણ થાય છે.

પૃ. ૨૧૨ आत्मनि अप्रत्यय: આતમમા એટલે કે પોતામા વિશ્વાસ વગરની. बलवदपि शिक्षितानां आत्मनि अप्रत्ययं चेतः । શાકુન્તલ.

પૃ. ૨૧૩ કાબડેશ્વર: મોટો દાબડો.

कोटश्च क्रीडायते: કોટ અથવા નગર પણ ક્રીડા જેવું થઈ જાય છે.

ભૂમિકા: બે સમુદ્ર વચ્ચે ઊભા રહેવા માટે જમીન હતી તેને ઉદ્દેશીને આ શબ્દ અહીં વાપર્યો છે. અલ્પાર્થે क પ્રત્યય લાગે છે તેનો પણ એમને લાભ મળ્યો છે.

પૃ. ૨૧૪ 'રઘુવંશ'માં લખેલું વર્ણન: ૧૩મા સર્ગમા રાવણનો વધ કરી સીતાને લઈને રામ પુષ્પક વિમાનમા અયોધ્યા પાછા ફરે છે ત્યારે લંકાથી નીકળતા જ સાગર ઉપર થઈને જતા પંદરેક શ્લોકમા સાગરનુ વર્ણન કરે છે.

वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नम् आकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥२॥

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद् विवृद्धिमत्रादनुवते वसूनि ।
अविन्धन वह्निमसौ बिभर्ति प्रह्लादन ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४॥

ता तामवस्था प्रतिपद्यमान स्थित दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानवधारणीयम् ईदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥

ससत्वमादाय नदीमुखाम्भ. समीलयन्तो विवृताननत्वात् ।
अमी शिरोभिस्तिमय सरन्ध्रैरूर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥ १०

मातङ्गनक्रै महसोत्पतद्भिर्भिन्नान्द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ।
कपोलससर्पितया य येपा व्रजन्ति कर्णक्षणचामरत्वम् ॥ ११ ॥

वेलानिलाय प्रसृता भुजङ्गा महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः ।
सूर्यांशुसपर्कसमृद्धरागैर्व्यज्यन्त अेते मणिभि. फणस्थैः ॥१२ ॥

तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सरसोर्मिवेगात् ।
ऊर्ध्वांकुरप्रोतमुख कथचित् क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥ १३ ॥

प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुम् आवर्तवेगभ्रमता घनेन ।
आभाति भूयिष्ठमय समुद्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥ १४ ॥

दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला ।
आभाति वेला लवणाम्बुराशे-र्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥ १५ ॥

वेलानिल. केतकरेणुभिस्ते सभावयत्याननमायताक्षि ।
मामक्षम मण्डनकालहानेर्वेत्तीव विम्बाधरबद्धतृष्णम् ॥ १६ ॥

अेते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटल पयोधेः ।
प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात् कूल फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७ ॥

હે વૈદેહી, છાયાપથથી બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલા પ્રસન્ન અને સું
તારાવાળા શરદના આકાશ જેવો મારા સેતુએ બે ભાગમા વહેંચી નાખે
મલય સુધી ફેલાયેલો આ ફેનિલ સાગર જો.

એમાંથી જ સૂર્યનાં કિરણો વૃષ્ટિ માટે જળ લે છે, અહીં ધન વૃદ્ધિ પા
છે, એ જ વડવાગ્નિને પાણીરૂપી ઈંધણા પૂરા પાડે છે, અને આહ્લાદક ચ
એમાથી જ જન્મ્યો છે.

ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાને ધારણ કરતા અને પોતાના મહિમાથી દશે દિશાને વ્યાપી વળેલા આ સાગરનું રૂપ વૈવિધ્ય અને વિશાળતાની દૃષ્ટિએ વિષ્ણુના જેવું અવર્ણનીય છે.

પેલા તિમિઓ ખુલ્લા મોમાં માછલાં વગેરેવાળું નદીના મુખમાંનું પાણી લઈને મોં બંધ કરી દે છે અને પછી માથામાંના છિદ્રમાથી પાણીના ફુવારા ઉડાવે છે.

માતંગ મગરોના એકાએક કૂદવાથી બે ભાગમાં વહેંચાઈ જતુ સાગરનું ફીણ તેમના કપોલને થનાતા ક્ષણને માટે એમના કર્ણોના ચામર જેવું બની જાય છે.

કાંઠાના વાયુનું ભક્ષણ કરવા બહાર નીકળેલા અને મોટા મોજાઓને કારણે સ્પષ્ટ ન દેખાતા ભુજંગો સૂર્યના કિરણોના સંપર્કને લીધે જેમની લાલી વધી છે એવા ફણાના મણિઓ વડે દેખાઈ આવે છે.

તારા અધરની સરસાઈ કરતા પરવાળાના ઊંચા ફણગાઓમાં મોજાંના વેગથી ભેરવાઈ ગયેલા શંખો મહામહેનને પાછા છૂટા થાય છે.

સાગરનુ પાણી પીવાની શરૂઆત કરતાં વંટોળિયાથી ભમવા માંડેલા મેઘને કારણે સમુદ્ર પાછો મંદરાચલથી મથાતો હોય એવો લાગે છે.

લોખંડના ચક્ર જેવા સાગરનો તમાલ તાલની વનરાજિથી નીલો કિનારો દૂરથી ચક્ર ઉપર કલંકરેખા હોય એવો દેખાય છે.

તારા બિંબાધરમાં જેની તૃષ્ણા છે એવો હુ શણગારનો વિલંબ સહી નહીં શકુ એમ જાણીને કાંઠા ઉપરથી આવતો પવન, હે વિશાલાક્ષી, કેતકીની રેણુ વડે તારા વદનને શણગારે છે.

વિમાનના વેગને લીધે આપણે જોતજોતામા જેની રેતીમાં ફાટેલી છીપોમાથી મોતી વેરાયેલાં છે અને જ્યાં ફલોથી લચી પડેલી પૂગમાલાઓ છે એવા સાગરના કાંઠા ઉપર આવી પહોચ્યા.

પર્વત परमाणौ ચ૦ એનુ પૂર્વપદ આ પ્રમાણે છે: क्वय॰ कालिदासाद्या. कवयो वयमप्यमी આખા શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે: કાલિદાસ વગેરે પણ કવિઓ અને આ અમે પણ કવિઓ. પર્વતમા અને પરમાણુમા સમાન એવુ પદાર્થત્વ રહેલુ છે. આ શ્લોક કાલિદાસનો હોવાનો સંભવ નથી.

પૃ. ૨૧૪ વાનર-યૂથ-મુખ્યો: સભાગે હનુમાનની સ્તુતિનો શ્લોક:

मनोजवं मारुततुल्यवेगं
जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठं ।
वातात्मजं वानरयूथमुख्यं
श्रीरामदूतं मनसा स्मरामि ।। – रामरक्षा स्तोत्र

સાંપરાયઃ મરણ પછીની સ્થિતિ. કઠોપનિષદમા નચિકેતાએ યમરાજને સાંપરાય વિષે પૂછ્યુ છે.

પૃ. ૨૧૬ સુદયે સવિતાઃ ઉદય સમયે સૂર્ય લાલ હોય છે અને અસ્ત વખતે પણ લાલ હોય છે મોટા માણસો સંપત્તિમા તેમજ વિપત્તિમા એકરૂપ રહે છે.

પૃ. ૨૧૭ મયૂખ : મયૂખ=ખીલો બ કિરણ એકઠા થવાથી જે આકાર થાય છે તે. અંગ્રેજીમા એને 'પેનસિલ ઑવ રેઝ' કહે છે.

અગસ્તિ મહારાજ : આર્યોની સંસ્કૃતિ દક્ષિણમા ફેલાવતા વિંધ્યને વીંધીને જનાર ઋષિ. આ અસાધારણ તપોબળવાળા ઋષિ મિત્રાવરુણના પુત્ર હતા. ઘડામા જન્મ થયો હતો તે ઉપરથી એમનુ નામ 'ઘટયોનિ' પડયુ હતુ.

વિંધ્યાચળ સૂર્યનો માર્ગ રોકવા ઊંચો વધ્યા કરતો હતો અને દક્ષિણ દેશને અંધકારમા રાખતો હતો. અગસ્ત્યને જોઈ વિંધ્યે ઋષિને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. 'મારે દક્ષિણમા જવુ છે, હુ પાછો આવુ ત્યા સુધી આમ આડો જ રહેજે' કહી એઓ દક્ષિણમા ચાલ્યા ગયા. પાછા આવ્યા જ નહી. આ ઉપરથી આપણામા 'અગસ્ત્યના વાયદા' એવી કહેવત થઈ પડી છે.

દેવોની વિનંતીથી તેમણે સાગરપાન કર્યું હતુ. ઇલ્વલ અને વાતાપિ નામના બે દૈત્યોનો તેમણે અંત આણ્યો હતો.

આવા મોટા ઋષિ હોવા છતાં નહુષ રાજા એમની પાસે પોતાની પાલખી ઊંચકાવતો હતો. એક વાર એમને ધીમા ચાલતા જોઈને રાજાએ 'સર્પ' 'સર્પ' ઉતાવળે ખસ કહીને એમને જલદી કરવાનું કહ્યુ અને પોતાના પગ વડે વેગ આપ્યો. આથી ક્રોધે ભરાઈ એમણે રાજાને સર્પ બનાવી દીધો હતો. વિંધ્યગિરિનો મદ ઉતાર્યા પછી એમણે દક્ષિણ દેશમાં જઈ ત્યાં વિદ્યા અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવ્યો હતો. (વિષ્ણુપુરાણ, મહાભારત).

અગસ્ત્ય ઋષિના નામ ઉપરથી દક્ષિણ આકાશમાં પ્રકાશતા એક તારાને અગસ્ત્ય કહે છે, જેનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

એની ઝૂંપડી : દક્ષિણ આકાશમા અગસ્ત્યના તારા પછી તારાઓનો એક સમભુજ પંચકોણ થાય છે. એના તારા એક પછી એક વધુ ઉજ્જ્વળ હોય છે. લેખકે એ પંચકોણને અગસ્ત્યની ઝૂંપડીનું નામ આપ્યુ છે. એ પંચકોણ વચ્ચે એક તારો દેખાય છે તેને એ ઝૂંપડીની અંદર લટકતો અને સહેજસાજ ઝોલા ખાતો દીવો કલ્પ્યો છે.

પૃ. ૨૧૮ હવે એ ત્રિવિધ પૂર્ણતામાંથી . . . નથી : સરખાવો

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

પૃ ૨૧૯ **બ્રાહ્મમુહૂર્ત** : સવારે લગભગ સાડા ત્રણ વાગ્યાનો સમય આત્મચિંતન માટે એ સમય સરસ ગણાયો છે *ब्राह्ममुहूर्त चोरथाय चिन्तयेद् हितम् आत्मन ।*

પૃ ૨૨૦ **જે વર્ષો મુંબઈ૦** કારણ એ સ્થાનો એટના ઉત્તરમા છે કે ત્યાથી આકાશનો આ ભાગ દેખાય જ નહી

ઉદરભરણ અને **યજ્ઞકર્મ** સરખાવો.

वदनी वेवळ घेता नाम घ्या श्री हरिच
सहज हवन होतें नाम घेता फुकाचें ।
जीवन करि जिवित्वा अन्न हे पूर्ण ब्रह्म
उदरभरण नोहे जाणिजे यज्ञकर्म ॥

[મોઢામા કોળિયો લેતા શ્રીહરિનુ નામ લો ફોકટનુ નામ લેતા સહજ હવન થાય છે અન્ન એ પૂર્ણ બ્રહ્મ છે અને તે જીવિત કહેતા આવરદાને જીવન બનાવે છે આ ઉદર ભરણ નથી પણ એને યજ્ઞકર્મ જાણવુ]

પૃ ૨૨૧ **કન્યાકુમારીની કથા** બાણાસુર નામના એક દાનવે શંકરની આરાધના કરી હિરણ્યકશિપુની પેઠે હુ આનાથી ન મરુ, આનાથી ન મરુ એવુ વરદાન માગી લીધુ હતુ પણ તે લાબી યાદીમા એને કુવારી કન્યાનુ નામ મૂકવાનુ સૂઝ્યુ નહોતુ વરદાનથી નિર્ભય બનેના એ દાનવે જગત ઉપર ભારે ત્રાસ ગુજારવા માડ્યા એટલે આખરે પ્રજાનો પોકાર સાભળી શિવજીએ પાર્વતીને કુવારી કન્યારૂપે અવતરવાનુ જણાવ્યુ તે મુજબ પાર્વતીએ લલિતા દેવી રૂપે અવતરી એ દાનવનો વધ કર્યો અને પછી હાથમા કકુ અને ચોખા લઈને લગ્ન માટે શિવની રાહ જોતા ઊભા રહ્યા પહેલેથી નક્કી એમ થયુ હતુ કે દેવી દાનવનો વધ કરે એટલે શિવે આવી તેની સાથે લગ્ન કરવા શિવ નીકળ્યા પણ ખરા, પણ માર્ગમા ક્રોધમૂર્તિ દુર્વાસા મળતા તેમના સ્વાગતમા કેટલોક સમય વીતી ગયો અને એમા કલિયુગ બેસી ચૂક્યો એટલે લગ્ન થઈ શકે એવુ રહ્યુ નહી આથી દેવીએ હાથમાના કકુચોખા ફેકી દીધા અને કલિયુગ પૂરો થવાની રાહ જોતા ત્યા જ ઊભા રહ્યા પાર્વતીના એ ચોખા આજે પણ દરિયા કિનારે મળે છે અને એ ચોખા પિવડાવ્યાથી પ્રસૂતિની પીડા હળવી થાય છે એમ માની લોકો પથ્થરના એ ચોખા જેવા કણ લઈ જાય છે કકુ જેવી લાલ રેતીનો તો એ સ્થાને સુમાર નથી

૫૪ સમુદ્રની પીઠ પર

પૃ ૨૨૨ **સેન્ટ વિલિયમનો કિલ્લો** કલકત્તામા અગ્રેજોએ બાધેલો કિલ્લો

હાયમંડ હાર્બર: ગંગાની શાખા હૂગલી નદીના મુખ આગળ આવેલું બંદર.

ગિરધારી: આચાર્ય કૃપાલાનીનો ભત્રીજો. તે વખતે લેખક સાથે શાંતિનિકેતનમાં રહેતો હતો.

આગુનેર પરશમણિ છોંઆઓ પ્રાણે: અગ્નિનો સ્પર્શમણિ પ્રાણને અડાડ. આખું ગીત આ પ્રમાણે છે

આગુનેર પરશમણિ છોઆઓ પ્રાણે
એ જીવન પુણ્ય કરો દહન-દાને.
આમાર એઇ દેહખાનિ તુલે ધરો,
તોમાર ઐ દેવાલયેર પ્રદીપ કરો,
નિશિદિન આલોક-શિખા જ્વલુક ગાને.

આધારેર ગાયે ગાયે પરશ તવ
સારા રાત ફોટાક તારા નવ નવ.
નયનેર દૃષ્ટિ હતે ઘુચબે કાલો,
જેખાને પડબે સેથાય દેખબે આલો,
વ્યથા મોર ઉઠબે જ્વલે ઊર્ધ્વ-પાને.

[હે ભગવાન! અગ્નિનો સ્પર્શમણિ (મારા) પ્રાણને અડાડ. દહન-દાનથી આ જીવનને પાવન કર. મારો આ દેહ તું ઉપાડ અને એને તારા પેલા દેવાલયનો પ્રદીપ બનાવ, રાત દિવસ ગાનરૂપી આલોકશિખા (જ્યોતિ) જ્વલ્યા કરો. રાત્રિના અંધકારને અંગે અંગે તારો સ્પર્શ આખી રાત નવા નવા તારાઓ ખીલવો. નયનની દૃષ્ટિમાંથી કાળાશ દૂર થઈ જશે અને જ્યાં જ્યાં તે દૃષ્ટિ પડશે ત્યાં ત્યાં પ્રકાશ જ દેખાશે અને મારી વ્યથા ઊર્ધ્વ દિશામાં સળગી ઊઠશે.]

આકાશમાં ચંદ્ર . . . ચાલતું હતું: સર૰ કવિ નાનાલાલનું 'શરદપૂનમ'ના એકલ ચંદ્રનું વર્ણન:

જેવું ઝુલે સાગર ઉર નાવડું,
કે મેવને અંક કપોતિની રૂડું,
એવી સખિ! ચંદ્રકલા ઝુઝુલતી,
જ્યોત્સ્નાસરે એકલ ભીંજતી જતી.

એવું જ સુંદર ચિત્ર રવીન્દ્રનાથના એક ગીતમાં આવે છે:

આજ શુક્લા એકાદશી, હેરો નિદ્રાહારા શશી,
ઐ સ્વપ્ન પારાવારેર ખેયા એકલા ચાલાય બસિ.

[આજે શુક્લા એકાદશી છે. નિદ્રાવિહોણો શશી જુઓ, પેલે સ્વપ્ન પારાવારની નાવડી એકલો બેઠો બેઠો ચલાવે છે.]

પૃ. ૨૨૩ મોજાંના અખંડ . . . કેફ જ ચડે: સર૦ ". . . મોજાંઓનું એક અખંડ તાંડવ જ એકાએક નજરે પડ્યું . . . મને તો ત્યાં ઉન્મત્ત કરનાર નશો જ મળી ગયો." આ પુસ્તક પૃ. ૧૩૯.

આધારેર ગાયે ગાયે૦: જુઓ પૃ. ૨૨૨ ઉપરનું ટિપ્પણ.

પૃ. ૨૨૪ સમુદ્રનાં મોજાં . . . ધોળવાં છે: સભારો—'હૃદય અને સમુદ્ર બંને સ્વભાવે જ ઊર્મિલ હોય છે.' 'મોજાંઓનો તાંડવ યોગ'ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૩૮.

અંગરાગ: શરીરની શોભા વધારવા માટે લગાડેલાં સુગંધી દ્રવ્યો

ધ્યેયઃ સદા૦: સૂર્યમંડળની મધ્યમાં રહેલા, કમલાસન ઉપર વિરાજમાન, તેમ જ કેયૂર, મકરકુંડલ, કિરીટ અને હાર ધારણ કરનાર, સુવર્ણમય શરીરવાળા, શંખચક્રધારી નારાયણનું સદા ધ્યાન ધરવું ઘટે.

પૃ. ૨૨૫ જીવતરામ. આચાર્ય જીવતરામ ભગવાનદાસ કૃપાલાની.

આ તમારી ભાષા . . સંસ્કૃત છે: અહીં સૂચવેલો ધ્વનિ સમજાય છે?

ભયંકર દિવ્ય: દિવ્ય = કસોટી, પરીક્ષા મરાઠીમાં 'ભયંકર દિવ્ય' નામની એક નવલકથા ખૂબ જાણીતી છે.

પૃ. ૨૨૭ નિધન: મરણ. નિધાન ખજાનો

તારાઓનું પારિજાત: "પારિજાતના ઝાડના ઊંડા લીલા રંગવાળા પાંદડાં વચ્ચે એનાં ધોળાં ફૂલ સાંજે ખીલે છે, આખી રાત મઘમઘે છે અને સવાર પડ્યે ઝાકળનો સ્પર્શ થતાં વેંત ખરી પડે છે, એ જ રીતે ઊંડા નીલા આકાશમાં સાંજ થતાં વેંત ચમકતા તારાઓ એક પછી એક ખીલે છે, આખી રાત રમઝમે છે, અને સવાર પડ્યે અરુણનો સ્પર્શ થતાં વેંત અલોપ થાય છે." —કાકા કાલેલકર.

આની સાથે રવીન્દ્રનાથના એક ગીતનો ઉપાડ સભારવા જેવો છે

ઓલો શેફાલિ,

સબુજ છાયાર પ્રદોષે તુઇ જ્વાલિસ દીપાલિ.

[ઓ શેફાલી, લીલી છાયારૂપી પ્રદોષને વિશે તું દીપાવલિ પ્રગટાવે છે.]

નજીકની આસપાસનું: પ્રયોગ સારો નથી લાગતો.

કાકાસાહેબ સૂચવે છે કે એ પ્રયોગ સારો ન જ લાગતો હોય તો "નજીક પૂરતું આસપાસનું" એમ કહેવાય immediate vicinity.

आत्मन्येव च संतुष्ट: આત્મમાં જ સંતુષ્ટ. ગીતા ૩, ૧૭.

આખો શ્લોક આ પ્રમાણે છે

यस्त्वात्म-रतिर् अेव स्याद् आत्म-तृप्तश् च मानव ।
आत्मन्येव च सतुष्ठस् तस्य कार्यं न विद्यते ॥

[પણ જે મનુષ્ય આત્મામાં રમનારો છે, જે તેથી જ તૃપ્ત રહે છે અને તેમાં જ સંતોષ માને છે, તેને કંઈ કરવાપણું નથી હોતું]

પૃ ૨૨૮ સાઇક્લોન : વંટોળિયો. અંગ્રેજીમાં પવનના તોફાનના જુદા જુદા પ્રકાર માટે જુદા જુદા શબ્દો વપરાય છે ગેઈલ સ્ટોર્મ, હરિકેન ટોર્નેડો, ટાઈફૂન ત્ર્હર્લવિન્ડ ટેમ્પેસ્ટ, વગેરે

૫૫. સરોવિહાર

પૃ. ૨૨૯ કેટલાંક રૂપગર્વિત . . કરતાં હતાં : કેટલાક લોકો દર્પણની વ્યુત્પત્તિ દર્પ પેદા કરે તે દર્પણ એવી આપે છે, તે સંભારો.

એનું કાવ્ય તો દૂરથી જ ખીલે : સર૦ 'Tis distance lends enchantment to the view

શકુંતલાની પેઠે : શાકુંતલના ત્રીજા અંકને અંતે શકુંતલા દુષ્યંત સાથે વિશ્રંભાલાપ કરતી હોય છે ત્યાં આર્યા ગૌતમી વગેરે આવી પહોંચે છે એટલે શકુંતલા રાજાને લતાઓની પાછળ જવા કહે છે. અને જતી વખતે પોતાનો સંતાપ જ્યાં દૂર થયો હતો તે લતાવલયને ઉદ્દેશીને કહે છે :

लतावलय, सन्तापहारक, आमन्त्रये त्वां भूयोऽपि परिभोगाय ।

હે સંતાપહારક લતાવલય, ફરી વાર પણ ઉપભોગ માટે આવવાનું કહી આમંત્રણ આપી તારી રજા લઉં છું આમ લતામંડપને બહાને રાજાની રજા લઈ બધાંની સાથે જાય છે.

પૃ. ૨૩૦ યયાતિ : ચંદ્રવંશના ચોથા રાજા નહુષનો પુત્ર. એને બે પત્નીઓ હતી — દેવયાની અને શર્મિષ્ઠા તેમનાથી એને અનુક્રમે યદુ અને પુરુ નામના બે પુત્રો થયા, જેઓ પાછળથી યાદવ અને પૌરવ વંશના સ્થાપક થયા એના બીજા ત્રણ પુત્રોના નામ દ્રુહ્યુ, તુર્વસુ અને અનુ

શુક્રાચાર્યના શાપને લીધે એને અકાળે વૃદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થયું. એની વિનંતીને લીધે શુક્રાચાર્યે એવો ઉ:શાપ આપ્યો કે તારો કોઈ પુત્ર તારું ઘડપણ લઈને તને યૌવન આપે તો તું યુવાન થાય. એકલો પુરુ પોતાનું યૌવન આપવા તૈયાર થયો, તેનું યૌવન લઈ યયાતિ ભોગ વિલાસમાં ડૂબી ગયો પણ પાછળથી તેને વિરક્તિ જન્મી તેને સમજાયું કે

न जातु कामः कामानाम् उपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव पुनरेवाभिवर्धते ।।

[ભોગોના ઉપભોગથી કામના શમતી નથી બલ્કે હવિથી વધતા અગ્નિની પેઠે ઊલટી વધે છે]

તેણે પુરુને તેનું યૌવન પાછું આપી દીધું અને વનમાં જઈને તપશ્ચર્યા દ્વારા દેહત્યાગ કર્યો

અનેનાસના ફુવારા એના છોડનો આકાર ફુવારા ઊડતા હોય એવો હોય છે માટે

પ૬ સુવર્ણદેશની માતા ઐરાવતી

પૃ ૨૩૧ પણ ઐતિહાસિક યોગ્યાથ મર૦ મુસાફરો ઇતિહાસ અને દંતકથા સાભળે છે પણ તેની ચર્ચા કરવા બેસતા નથી નવરાશ જ હોય તો કલ્પનાતરગ ચલાવે છે — હિમાલયનો પ્રવાસ

વાફર Steam launch સ્ટીમ લોચ સ્ટીમ – વરાળને મરાઠીમા વાફ કહે છે તે ઉપરથી સ્ટીમ + અર = સ્ટીમર તેમ વાફ + અર – વાફર ફેર એટલા જ કે વાફર શબ્દ નાન્યતર જાતિનો છે કોકણીમા એને વાફોર કહે છે

આ શબ્દ પહેલા ગોમન્તની યાત્રા મા વપરાઈ ગયો છે

પૃ ૨૩૨ જીવન નામ ધારણ કરનાર પાણીનુ એક નામ જીવન પણ છે

પાર્વતી પર્વતમા જ મેલી પહાડી

ગોમતક ગોવા

કુવીવલો મેરૂનો

આમ ત્રણ કૂકે સ્ટીમર પોતાનુ ભૂગળુ ફૂકીને આ નાવે છે તે ઉપરથી

પૃ ૨૩૩ કૃપાનો ઉત્પાત ફેલાવે કૃપાને ઊચી ઉછાળે એટલે કે જ્યારે એના પાણી ઊચા ચડે — એમા પૂર આવે ઉત્પાતનો બીજો અર્થ પણ ખરો નાઈલમા પૂર આવે છે ત્યારે જે કાપ પથરાઈ જાય છે અને તેથી જે ખેતી ખીલે છે તેને ઇજિપ્શિયન ભાષામા નાઈલની કૃપા કહે છે એવી જ ઐરાવતીની કૃપા એમા મહાપૂર આવે તો એ કૃપાનો ઉત્પાત થાય

પૃ ૨૩૪ સોનાની આગળીઓ મદિરના સોનાના (સોનાના વરખે મઢેલા) ચળકતા શિખરો

શેતરજ રમતા કાલિદાસને દતકથા એવી છે કે ભવભૂતિ ઉત્તર રામચરિત લખી રહ્યા ત્યાર પછી તેમણે એ આખો ગ્રથ કાલિદાસને વાચી સભળાવ્યો કાલિદાસ શેતરજના ભારે શોખીન હતા એટલે તેઓ શેતરજ રમતા જાય અને સાભળતા જાય કાલિદાસ ધ્યાનપૂર્વક સાભળતા નથી એમ માનીને ભવભૂતિને માઠુ લાગ્યુ પણ આખરે જ્યારે કાલિદાસે એક સુક્ષ્મ અને રસિક સુધારો સૂચવ્યો ત્યારે ભવભૂતિ ખુશ થઈ ગયા આખુ નાટક સાભળી રહ્યા પછી કાલિદાસે કહ્યુ નાટક સરસ છે ફક્ત એક અનુસ્વાર વધુ પડી ગયુ છે ભવભૂતિએ રામસીતાની ગોઠડીનુ વર્ણન કરતા લખ્યુ હતુ

अविदित-गत-यामा रात्रिरेव व्यरमीत ॥

એવી રીતે (એવ) (આવી તેવી વાતો કરતા કરતા) પહોર કેમ ગયા તેની

ખબર પડ્યા વગર રાત્રિ વીતી ગઈ એમાંથી કાલિદાસે એક અનુસ્વાર કાઢવા સૂચવ્યું એટલે અર્થ બદલાઈ ગયો અને તેમાં ચમત્કાર આવ્યો

अविदित-गत-यामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥

(આવી તેવી વાતો કરતા કરતા) પહોર કેમ ચાલ્યા જાય છે એની ખબર પડ્યા વગર રાત્રિ માત્ર ખૂટી ગઈ (આપણી વાતો ન ખૂટી)

ખરી રીતે કાલિદાસ અને ભવભૂતિ સમકાલીન નહોતા આ તો માત્ર દંતકથા છે

શાનરાજ્યો બ્રહ્મદેશમાં ચીનની સરહદને અડીને આવેલા અર્ધ સ્વતંત્ર રાજ્યો ત્યાંની મુખ્ય વસ્તી શાન લોકોની છે એ લોકો મોટે ભાગે બ્રહ્મદેશ આસામ સિયામ અને દક્ષિણ ચીનમાં વસે છે વર્ણે ગૌર ધર્મે બૌદ્ધ, ઉદ્યોગી ખેતીના, ખાણના અને ધાતુના કામમાં પાવરધા ઘરેણાંના શોખીન એમનામાં બહુપત્નીનો રિવાજ છે

પૃ. ૨૩૫ સંકર મિશ્રણ, ભેળસેળ સર૦ વર્ણસંકર.

अनित्या वत संस्कारा उत्पत्तिव्ययधर्मिण

ઉત્પત્તિ અને નાશ એ જ જેમનો ધર્મ છે એવા સંસ્કારો (સૃષ્ટ પદાર્થો) અનિત્ય જ છે

શ્રાંત • થાકેલો હારેલા લોકોનું તત્ત્વજ્ઞાન

ચિરંતન • ચિરકાળ ટકનારો સંપૂર્ણ જ્ઞાન જેને થયું છે એવા લોકોનું તત્ત્વજ્ઞાન

એ ખંડ સો૦ નવો વસેલો એટલે

સુવર્ણદેશ • બ્રહ્મદેશનું બૌદ્ધકાલીન નામ સુવર્ણદેશ હતું

૫૭ સમુદ્રના સહવાસમાં

પૃ ૨૩૬ માર્માગોવા ખરું નામ મુરગાવ છે મુંબઈની દક્ષિણે ગોવાનું આ મહત્ત્વનું કૃત્રિમ બંદર ઠીક ઠીક ઊંડુ હોવાથી વેપાર તેમ જ લશ્કરી દૃષ્ટિએ તે મહત્ત્વનું છે પોર્ટુગીઝ સરકારની માલકી હોવા છતાં એનો અમુક વહીવટ ભારત સરકારના હાથમાં છે

કાચી છીંકની પેઠે : ઉપમાનું નાવીન્ય અને ઔચિત્ય જોયું?

પૃ ૨૩૭ મેદુર • વાદળાંઓથી છવાયેલું ગાઢું જયદેવના 'ગીતગોવિંદ'ના પહેલા જ શ્લોકમાં એ શબ્દ આવે છે

मेघैर्मेदुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमै -
र्नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे ! गृहं प्रापय ।
इत्थं नन्दनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुञ्जद्रुमं
राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रहःकेलयः ॥

પૃ. ૨૩૮ ભાદ્રપદાનું ચોરસ : ચોરસ શબ્દ ગુજરાતીમાં નરજાતિમા વપરાય છે. મરાઠીમાં પણ ચૌરસ નરજાતિ છે.

ત્રિકાંડ : ત્રણ કાંડ એટલે ભાગવાળો. શ્રવણના ત્રણ તારા હોય છે. મૃગનક્ષત્રના પેટમાં ત્રણ તારાઓનું ઈષુ ત્રિકાણ્ડ નક્ષત્ર હોય છે. તેના જેવો જ શ્રવણ હોય છે તેથી એને ત્રિકાણ્ડ કહ્યો છે.

ખસ્વસ્તિક : આપણે જ્યાં ઊભા હોઈએ ત્યાંનો માથા પરનો આકાશનો ભાગ અથવા બિન્દુ. એને અંગ્રેજીમા 'ઝેનિથ' કહે છે. આપણા જ્યોતિષમાં એને ખસ્વસ્તિક કહે છે.

પ્રકાશ મિચમિચાવી : જેમ તારખાતામાં 'કટ્' અને 'કડ' એવા બે અવાજથી આખી લિપિ ગોઠવાઈ છે તેમ જ રાત્રે પ્રકાશ મિચમિચાવીને દૂર સુધી સંદેશાઓ પહોંચાડી શકાય છે. દિવસે સૂર્યપ્રકાશથી પણ એવા સંદેશાઓ મોકલાય છે જેને હેલિયોગ્રાફ કહે છે.

પૃ. ૨૩૯ ભાંભરત : ભૂંગળાં વગાડી વાત કરત.

ધણ : પશુની હાલત ભોગવતાં માણસોનો સમૂહ. એટલે જ આ શબ્દનું ઔચિત્ય.

પૃ. ૨૪૨ ત્રિખંડ સહકાર : આફ્રિકાખંડની ભૂમિ ઉપર ત્યાંના કાળા મૂળ વતનીઓ ઉપરાંત ઉત્તર તરફથી આવેલા ગોરા યુરોપિયનો અને પૂર્વ તરફથી આવેલા ઘઉંવર્ણા કે પીળા એશિયા ખંડના આરબો, હિંદીઓ અને ચીનાઓ વસે છે. ગોરાઓ રાજ્યકર્તા તરીકે, એશિયાવાસીઓ વેપારીઓ તરીકે અને મૂળ વતની આફ્રિકનો ગુલામ અને મજૂર તરીકે એકબીજા સાથે સહકાર કરે છે એટલે એવા માનવી જીવનને ત્રિખંડ વિષમ સહકાર કહ્યો છે.

૫૮. નીલોત્રી

પૃ. ૨૪૨ શ્રી અપ્પાસાહેબ : ઔંધના છેલ્લા રાજાના બીજા દીકરા અપ્પાસાહેબ પંત. ભારત સરકાર વતી ત્યાં કમિશનર તરીકે એટલે કે ભારતના એલચી તરીકે કામ કરતા હતા. એમણે ત્યાંના લોકો ઉપર બહુ સારી છાપ પાડી હતી.

એક રાજ્ય બીજા રાજ્યમાં પોતાના જે પ્રતિનિધિ અથવા એલચી કે વકીલો મોકલે છે તેના ચાર વર્ગો પાડવામાં આવે છે. સૌથી ઉચ્ચ કક્ષાનો રાજદૂત **'ઍમ્બેસેડર'** કહેવાય છે. તે પછી **'મિનિસ્ટર'** આવે, પછી **'મિનિસ્ટર રેસિડન્ટ'** આવે અને છેલ્લે **'ચાર્જ દ અફેર્સ'** આવે.

એક રાજ્ય બીજા રાજ્યમાં પોતાના નાગરિકોનાં વેપારી હિતોના રક્ષણમાં મદદ કરવા જે અમલદારને મોકલે તે **'કૉન્સલ'** કહેવાય. અને જે અમલદાર એક સ્થાનના કે આખા પ્રદેશના વેપારી સંબંધોને લગતાં કામકાજ ઉપર

દેખરેખ રાખનો હોય તે 'કૉન્સલ જનરલ' કહેવાય એ જ ખાતાનો નીચના દરજ્જાનો અમલદાર તે 'કૉન્સુલર એજન્ટ' કહેવાય

બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમૂહમાના કોઈ દેશમા મોકલેલા એલચીને હાઈકમિશનર અથવા કમિશનર કહે છે

પૃ ૨૪૪ ઘ્યર સગ્રાગ જુઓ પૃ ૨૨૪ ઉપરની નોધ

જો હુ સસ્કૃત કવિ હોત • સસ્કૃત કવિ વાલ્મીકિના ગગાષ્ટકમા કહ્યુ છે —

त्वत्तीरे तरुकोटरान्तरगतो गगे ! विहगो वर
त्वत्तीरे नरकान्तकारिणि ! वर मत्स्योऽथवा कच्छप ।
नवान्यत्र मदान्ध सिंधुर-घटा-सघट्ट घटा रणत्-
कार त्रस्त समस्त-वैरि-वनिता-लब्ध-स्तुतिर् भूपति ॥

[હે ગગે તારે કાંઠે આવેના વૃક્ષની બખોલમાનુ પખી સારુ, હે નરકનો અત લાવનારી તારા પાણીમાનુ માછનુ કે કાચબો સારો, પણ બીજે જેના મદમસ્ત હાથીઓના ઘટાના અવાજથી બધા રિપુઓની ત્રાસી ગયેલી સ્ત્રીઓની સ્તુતિ પામેલો ભૂપતિ નહી સારો]

ઈશોપનિષદ, માંડુક્યોપનિષદ, અઘમર્ષણ સૂક્ત • અઢાર જ મત્રનુ નાનકડુ **ઈશોપનિષદ** હિદુ ધર્મનુ સારતત્ત્વ આપી દે છે શ્રી વિનોબાએ એને વેદોનો સાર અને ગીતાનુ બીજ કહ્યુ છે ગાધીજીએ પણ કહ્યુ છે કે એમા હિદુ ધર્મનુ સમસ્ત સારતત્ત્વ આવી જાય છે ખાસ કરીને એનો પહેલો મત્ર એમને ખૂબ પ્રિય હતો અને તેના ઉપર એમણે વારવાર વિવરણ કર્યું હતુ

ईशावास्यमिद सर्व यत्किच जगत्या जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुजोथा मा गृध कस्यस्विद्धनम् ॥

માંડુક્યોપનિષદ: ઈશોપનિષદ કરતા પણ નાનુ છે એમા બાર જ મત્ર છે અને તેમા ઓમ્‌કારના વર્ણન દ્વારા આખો અદ્વૈત સિદ્ધાત માંડેલો છે એના ઉપર શ્રી ગૌડપાદાચાર્યે લખેલી કારિકાઓ અદ્વૈત સિદ્ધાતનો પ્રથમ નિબધ જણાય અને તેના પાયા ઉપર શ્રી શકરાચાર્યે પોતાના મતની સ્થાપના કરી છે

અઘમર્ષણ સૂક્ત: ઋગ્વેદના ૧૦મા મડળમા આવેલુ ૧૯૦મુ સૂક્ત એના ઋષિનુ નામ પણ અઘમર્ષણ જ છે એ સૂક્ત સધ્યાવદનમા સવારસાજ વપરાય છે અઘમર્ષણનો અર્થ પાપને ધોઈ કાઢવુ તે, એવો થાય છે, પણ એ સૂક્તમા પાપનો ઉલ્લેખ સરખો નથી એમા ઋષિ કહે છે બાહ્ય વિશ્વની વિશાળતા અનુભવો, હૃદયનુ ઊડાણ તપાસો, આ બધી આતરબાહ્ય સૃષ્ટિ શાને આધારે નભી રહી છે એ જોઈ લો, કાળની અને સૃષ્ટિની અનતતા ધ્યાનમા લાવો, એટલે તમારુ મન આપોઆપ વિશાળ થશે વિશાળ મનમા પાપને સ્થાન મળતુ નથી. આ અનાદિ અનત સૃષ્ટિમા ઋતમ્ અને સત્યમ્ બે જ સ્થાયી

છે ઋતમ્ એટલે વિશ્વનો સાર્વભૌમ નિયમ, કાયદો. ચરાચર વિશ્વનો સનાતન ધર્મ તે ઋતમ્ એને આધારે જ અનાદિ, અનંત સૃષ્ટિ ચાલે છે (ઋ=ચાલવુ) એ ઋતની અંદર રહેલુ પરમ તત્ત્વ, જે હમેશા રહેલુ જ છે અને જેનો નાશ નથી, તેને સત્ય કહે છે એ સત્ય સર્વવ્યાપી હોઈ એને વિષ્ણુ (સર્વત્ર પ્રવેશ પામનારુ અથવા ફેલાતુ) પણ કહે છે એ સત્યમ્ અને ઋતમ્ દ્વારા વિશ્વ પેદા થાય છે, વિલીન થાય છે અને ફરી પેદા થાય છે. વિશ્વચક્ર તપથી ચાલે છે એ વિશ્વ તો પરમાત્માનો કેવળ મહિમા છે પરમાત્મા તો એના કરતાયે મોટો છે, સુખનુ ધામ છે, આનદનુ નિધાન છે એની કલ્પના હૃદયમા ફેલાશે તેમ તેમ હૃદય સ્વચ્છ થશે. જેમ જેમ હૃદયથી મોટા થશો તેમ તેમ પાપની સૂગ ચડશે અને પાપને ઊભવાને સ્થાન જ નહી રહે यो वै भूमा तत्सुखम् । नाल्प सुखम् अस्ति એટલુ જાણી લેવુ એ જ પાપનાશક મંત્ર છે વધુ માટે જુઓ 'અઘમર્ષણ' નામનો લેખ 'જીવનનો આનંદ'.

પૃ ૨૭૭ મિ. સ્પીક, (Speke) જોન હેન્નિગ [૧૮૨૭-૧૮૬૪] નાઈલના મૂળનો શોધક હિંદી લશ્કરમા ભરતી થયો હતો પજાબની લડાઈમા ખ્યાતિ પામ્યો રજાઓમા હિમાલય, તિબેટ વગેરે પ્રદેશોમા ફરી મોજણી કરવાનો શોખ આફ્રિકાની ભૂગોળને લગતા પ્રશ્નોમા રસ લાગતા ૧૮૫૪મા બર્ટનની ટોળી સાથે આફ્રિકા ગયો સોમાલીલેંડમા ફર્યો એનુ વર્ણન What led to the Disconvery of the Source of the Nile (૧૮૫૪)મા કર્યું. ત્યાર પછી એ આફ્રિકાના મધ્યમા આવેલા સરોવરોની શોધમા ઊપડયો એમાનુ ઉત્તરનુ સરોવર વિક્ટોરિયા ન્યાઝા જ નાઈલનુ મૂળ છે એવી એની ધારણા હતી અને તે એણે સાચી સાબિત કરી બતાવી, ૧૮૬૩ એનો હેવાલ એણે The Journal of the Discovery of the Source of the Nile નામના પુસ્તકમા પ્રગટ કર્યો બર્ટને એનો વિરોધ કર્યો તેને મતે ટાગાનિકા સરોવર નાઈલનુ મૂળ હતુ બંને વચ્ચે જાહેર ચર્ચા ગોઠવાઈ ચર્ચાને આગલે દિવસે જ સ્પીક શિકારે ગયો ત્યા પોતાની જ બદૂકની ગોળીથી વીધાઈ ગયો

ચંદ્રગિરિ. રામાયણ અનુસાર સિંધુ અને સાગરના સગમસ્થાને આવેલો શતશૃગ પર્વત અહી 'રુવેન ઝોરી' પર્વત

મેરુ પર્વત: ભાગવત અનુસાર જબુદ્વીપમા આવેલા ઇલાવૃત્તની મધ્યમા આવેલો સોનાનો પર્વત અહી મધ્ય આફ્રિકાનો એ જ નામનો એક પર્વત

પૌરાણિક ભૂગોળના સામાન્ય પરિચય માટે 'શ્રીમદ્ભાગવત' (છાયાનુવાદ) –ગોપાળદાસ પટેલકૃત પૃ. ૧૫૬-૧૬૬ જોવા.

અચ્છોદ સરોવર: બાણ ભટ્ટની કાદબરીમાથી આ નામ લીધુ છે

'શુભ વર્તમાન': સુવાર્તા, અંગ્રેજી 'ગોસ્પેલ'

પૃ ૨૪૮ સ્ટન્લી, સર હેનરી મોર્ટન [૧૮૪૦-૧૯૦૪] સામાન્ય ખેડૂતનો છોકરો મૂળ નામ જોન રોલાંડ બાળપણ કંગાળાઈમા ગયેલુ શાળામા શિક્ષકને મારીને નાસી ગયેલો સોયદોરા વગેરે વેચનારને ત્યા ખાટકીને ત્યા અને પછી ન્યૂ ઑર્લિયન્સ (અમેરિકા) જતી એક સ્ટીમરમા કેબિનબોય તરીકે કામ કર્યું ન્યૂ ઑર્લિયન્સના એક વેપારી હેનરી મોર્ટન સ્ટેનલીએ એને મદદ કરી અને પાછળથી દત્તક લીધો ત્યારથી એ સ્ટેનલી તરીકે ઓળખાયો પાલકપિતાનુ અવસાન થતા લશ્કરમા જોડાયો યુદ્ધ દરમ્યાન કેદ પકડાયો છૂટીને ઘેર આવ્યો તો માએ જાકારો દીધો એની ઊંડી અસર થઈ રોટલા માટે ખલાસીનુ જીવન સ્વીકાર્યું અમેરિકાના નૌકાદળમા દાખલ થયો પછી છાપા માટે લખવાનુ શરૂ કર્યું સારી વર્ણનશક્તિ બતાવી અનેક યુદ્ધોમા ખબરપત્રી તરીકે કામ કર્યું ૧૮૬૯મા 'ન્યૂયૉર્ક હેરલ્ડ'ના સંચાલકે એને તારથી પારિસ બોલાવ્યો, અને આફ્રિકામા શોધખોળના પ્રવાસે ગયેલા લિવિંગ્સ્ટનની શોધમા જવાનો આદેશ આપ્યો ભગભગ એક વર્ષના હાડમારીભર્યા રઝળપાટ પછી એ ઉજીજીમા લિવિંગ્સ્ટનને મળ્યો, ૧૦મી નવેમ્બર ૧૮૭૧. આ પ્રવાસનુ વર્ણન એણે How I Found Livingstone નામના પુસ્તકમા કર્યું, ૧૮૭૨ શરૂઆતમા લોકોએ એની વાત ન માની પણ એણે સાથે આણેલી લિવિંગ્સ્ટનની નોંધો બતાવી ત્યારે બધા ચૂપ થયા વિક્ટોરિયા રાણીએ એને તપખીરની રત્નજડિત ડબ્બી ભેટ આપી આ પ્રસગે એના ઉપર લોકોએ દાખવેલા અવિશ્વાસથી અને વરસાવેલી ગાળોથી એનુ મન કાયમનુ ખાટુ થઈ ગયુ

૧૮૭૪મા લિવિંગ્સ્ટનના અવસાન પછી તેનુ અધૂરુ કાર્ય પૂરુ કરવા 'ડેલી ટેલિગ્રાફ'ના માલિકે નાણા ભેગા કરી એની આગેવાની હેઠળ એક મડળી આફ્રિકા મોકલી ત્રણ વરસના પ્રવાસ પછી એણે સાબિત કર્યું કે લિવિંગ્સ્ટને જેને લુઆલાબા કહી હતી તે અને કૉંગો નદી એક જ છે, અને તેનો આખો જળમાર્ગ એણે નક્કી કરી આપ્યો આ માટે એણે ખેડેલા જોખમો અને વેઠેલા કષ્ટોનો જોટો નથી એણે વિક્ટોરિયા ન્યાઝાનુ ક્ષેત્રફળ નક્કી કર્યું, ટાગાનિકાની લબાઈ અને ક્ષેત્રફળ નક્કી કર્યા, ડવેરુ નામના નવા સરોવરની શોધ કરી આ પ્રવાસનુ વર્ણન એણે Through the Dark Continent નામના પુસ્તકમા કર્યું છે, ૧૮૭૮ એના આ પ્રવાસને પરિણામે નાઈલના મૂળની આસપાસનો પ્રદેશ અગ્રેજોના રક્ષણ હેઠળ આવ્યો

કૉંગો આફ્રિકાના મધ્યપ્રદેશને ચીરીને જતો જળમાર્ગ છે એ એની શોધ ખૂબ મહત્ત્વની હતી અને તેનુ મહત્ત્વ બેલ્જિયમના રાજા લિયોપોલ્ડ બીજાને બરાબર સમજાયુ હતુ તેણે આફ્રિકાથી પાછા સ્વદેશ ફરતા સ્ટેનલીને રસ્તામા જ મળવા પોતાના માણસોને માર્સેલ્સ મોકલ્યા અને તેને પાછા

કોંગો જવાની સૂચના કરી, પણ આરામ માટે ઝંખતા સ્ટેનલીએ તે વખતે તો એ ન સ્વીકારી ૧૮૭૭માં લિયોપોલ્ડે ફરી પોતાની સૂચના તાજી કરી સ્ટેનલીએ દરમ્યાન અંગ્રેજ વેપારીઓનો કોંગો વિષે રસ જાગ્રત કરવા પ્રયત્ન કરી જોયો હતો પણ નિષ્ફળતા મળી હતી એટલે તેણે બ્રુસેલ્સ જઈ લિયોપોલ્ડની સૂચના અને યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો એ ફરી કોંગો ગયો પાંચ વર્ષની જહેમતને પરિણામે એણે કોંગોનું સ્વતંત્ર રાજ્ય લિયોપોલ્ડના આધિપત્ય હેઠળ સ્થાપ્યું આનું વર્ણન એણે The Congo and the Founding of its Free State એ ગ્રંથમાં કર્યું છે ૧૮૮૫

૧૮૮૪મા એ પાછો યુરોપ આવ્યો એના ભાષણોને પરિણામે જર્મનીને આફ્રિકામાં રસ જાગ્યો યુરોપના રાજ્યો આફ્રિકા ઉપર કબજો જમાવવા હરીફાઈ કરવા લાગ્યાં સ્ટેનલીએ ઇંગ્લંડમાં કાયમી વસવાટ કર્યો પણ બેલ્જિયમના રાજા પ્રત્યેની વફાદારી પણ તેને ખેંચતી હતી એ બંનેનું હિત સાધવાના હેતુથી તે ફરી આફ્રિકા ગયો ભૂમધ્યરેખા આગળના પ્રદેશોમાં ફરતાં એની સાથના માણસોમાંથી ત્રણ જેટલા માણસો મરી ગયા એના કેટલાક સાથીઓને ત્યાંના લોકોએ મારી નાખ્યા પણ એણે હિંમત હાર્યા વગર કામ જારી રાખ્યું અને અંગ્રેજો માટે ત્યાંના અમીન પાસે કેટલીક સારી રાહતો મેળવી આ ભયંકર પ્રવાસનું વર્ણન In Darkest Africa નામના ગ્રંથમાં એણે કર્યું છે ૧૮૯૦

આ પ્રવાસેથી પાછા ઇંગ્લંડ આવ્યા પછી એના ઉપર વિવિધ સન્માનો વર્ષાવવામાં આવ્યાં ઑક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજના વિશ્વવિદ્યાલયોએ એને માનાર્હ પદવીઓ આપી એ એક કલાકાર બાઈને પરણ્યો તેના આગ્રહથી પાર્લમેન્ટમાં ચૂંટાયો પણ એ કામ એને ફાવ્યું નહી એણે પોતાના જુવાનીના પ્રવાસોનું વર્ણન My Early Travels and Adventures નામે ગ્રંથમાં કર્યું ૧૮૯૭માં એ છેલ્લી વાર આફ્રિકા ગયો એનું વર્ણન Through South Africa નામે ગ્રંથમાં કર્યું, ૧૮૯૮ ૧૮૯૯માં ઇંગ્લંડના રાજાએ એને નાઈટનો ઇલકાબ આપ્યો જીવનના છેલ્લાં વર્ષો નિવૃત્તિમાં ગાળી ૧૯૦૪માં એ અવસાન પામ્યો

રાજા લિયોપોલ્ડ ઉપરની નોંધ જુઓ

પૃ ૨૪૯ મિસર સંસ્કૃતિ મિસરમાં (૧) પુરોહિતો (૨) રાજ્યકર્તા વર્ગ, (૩) ખેડૂતો અને (૪) કારીગરો, મજૂરો કે ગુલામો એવી ચાર વર્ગોવાળી સમાજવ્યવસ્થા હતી

પ્લેટોની 'સમાજ રચના' પ્લેટોએ રિપબ્લિક નામના ગ્રંથમાં જે આદર્શ નગરરાજ્યનું ચિત્ર રજૂ કર્યું છે તેમાં તેણે લોકોના ચાર વર્ગો પાડ્યા છે (૧) રાજ્યકર્તા તત્ત્વજ્ઞો (૨) લડવૈયાઓ (૩) ખેડૂતો કારીગરો

અને વેપારીઓ અને (૪) ગુલામો એ ગ્રંથનો અનુવાદ 'પ્લેટોનુ આદર્શ નગર' નામે ગુજરાતીમા થયેલો છે

અગ્રેજોએ . વિલાસભૂમિ બનાવી સરખાવો 'જગનો શોધ', આ જ પુસ્તક પૃ ૪૯

પૃ ૨૫૦ અશ્વત્થામા • અશ્વ + સ્થામન્ સ્થામન્ = બળ અહી સ્થામન્માના સ નો લોપ થાય છે

૫૯ અર્ણવનુ આમંત્રણ

પૃ ૨૫૦ અમર્ષ અપમાન કે તિરસ્કારથી જન્મતો સ્થિર ક્રોધ જુઓ પૃ ૧૪૦ ઉપરનુ ટિપ્પણ

ધાત્વર્થ ધાતુ પ્રમાણે થતો અર્થ

અર્ણવ શબ્દમા ધાતુ 'ऋ' છે તેનો અર્થ ખળભળવુ ક્ષીણ ક્ષીણ થવુ અજપો અનુભવવો એવો થાય છે એ ઉપરથી જે ખળભળે છે, ક્ષીણ ક્ષીણ થાય છે, અશાંત છે તે અર્ણ = પાણી અને જેમા એવુ પાણી છે તે અર્ણવ ऋणोत्यर्ण । अर्णांसि उदकानि यत्र सन्ति इति अर्णव ।

અઘમર્ષણ સૂક્ત જુઓ પૃ ૨૪૪ ઉપરનુ ટિપ્પણ

વરુણ વેદમા વરુણને પશ્ચિમ દિશાનો અને સાગરનો અધીશ્વર કહ્યા છે વૃ (વીંટી વળવુ) + उन (કર્તાર્થે) જે પૃથ્વીને વીંટી વળ્યો છે તે

પૃ ૨૫૧ ભુજ્યુ ઋગ્વેદમા એવા ઉલ્લેખ આવે છે કે ભુજ્યુના પુત્ર તુગ્ર ઉપર એના પિતાનો રોષ ઊતર્યો આથી તેણે એને બીજા ટાપુ ઉપરના દુશ્મનો સામે લડવાને મોકલી આપ્યા રસ્તામા તેનુ વહાણ કાણુ થઈ ગયુ અને તે મહા મુશ્કેલીમા આવી પડ્યા પણ એ વખતે અશ્વિનીકુમારોએ સો હલેસાવાળા વહાણમા આવીને તેને સહીસલામત કાંઠે પહોચાડ્યો

ऋतम् અને सत्यम् • જુઓ પૃ ૨૪૪નુ ટિપ્પણ

જલોદર પેટમા પાણી ભરાઈ જાય એવો રોગ અહી જલરૂપી ઉદર એવો અર્થ કરીને લેખકે શબ્દ વાપર્યો છે જુઓ આગળ પૃ ૨૫૫

તમારામા ० સરખાવો આ પુસ્તકનો લેખ 'સાર્વભૌમ ભરતી-ઓટ' પૃ ૨૦૭

પૃ ૨૫૨ સિંદબાદ અરેબિયન નાઇટ્સમા એની સાત સફરોની રસિક કથા આવે છે •

સિંહપુત્ર વિજય સિલોનની પ્રાચીનતમ પરપરા અનુસાર ઈ० સ પૂર્વે છઠ્ઠી સદીના મધ્ય ભાગમા સૌરાષ્ટ્રમાથી સિંહપુર (શિહોર)નો રાજકુમાર વિજય સાહસિક પ્રવાસ કરીને સિલોન પહોચ્યો હતો એ પૌરાણિક નહી પણ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે એમ વિદ્વાનો માને છે જુઓ શ્રી સુનીતિકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાયકૃત 'ભારતીય આર્યભાષા અને હિંદી', પૃ ૮૧

ભૃગુકચ્છ : આજનું ભરૂચ.

સોપારા : પ્રાચીન શૂર્પારક.

દાભોળ : પશ્ચિમ કિનારે આવેલું એક રળિયામણું અને મહત્ત્વનું બંદર.

મંગલાપુરી : આજનું માંગરોળ.

તામ્રદ્વીપ : સિલોન.

જાવા અને બાલિદ્વીપ : સિંગાપુરની દક્ષિણે આવેલા બે બેટો. ત્યાં મુસલમાની ધર્મ પળાય છે અને હિંદુ સંસ્કૃતિની અસર હજી ચોક્કસ છે.

તામ્રલિપ્તિ : આજનું તામલુક.

દશે દિશ ફેલાવો કરો : મહાવંશમાં એવો ઉલ્લેખ આવે છે કે — "બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરનાર મોગ્ગલીપુત્ત (તિસ્સ) સ્થવિરે સંગીતિનું કામ પૂરું કર્યા પછી ભવિષ્યત્ કાલનો વિચાર કરીને અને મધ્યદેશ બહાર બૌદ્ધ ધર્મની સ્થાપના થવાની છે એ ધ્યાનમાં લઈને, કાર્તિક માસમાં તે તે સ્થવિરોને તે તે ઠેકાણે મોકલ્યા. કાશ્મીર અને ગાંધાર દેશમાં (તેણે) મજ્ઝંતિક નામના સ્થવિરને મોકલ્યો. મહાદેવ સ્થવિરને મહિષ મંડળમાં મોકલ્યો વનવાસીમાં (તેણે) રક્ખિત નામના સ્થવિરને મોકલ્યો. મહારાષ્ટ્ર દેશમાં (તેણે) મહાધમ્મ રક્ખિત નામના સ્થવિરને મોકલ્યો અને યોન (યવન) લોકના દેશમાં મહારક્ખિત સ્થવિરને મોકલ્યા

મજ્ઝિમ સ્થવિરને તેણે હિમવત (હિમાલય) પ્રદેશમાં અને સુવર્ણ ભૂમિમાં (બ્રહ્મદેશ?) સોણ અને ઉત્તર, એ બે સ્થવિરોને મોકલ્યા (તેણે) મહા–મહિન્દ, ઇટ્ટિય, ઉત્તિય, સંબલ અને ભદ્દસાલ, એ પાંચ પોતાના સ્થવિર શિષ્યોને, 'તમે સુંદર લંકાદ્વીપમાં મનોરમ બુદ્ધ ધર્મની સ્થાપના કરો', એમ કહી (તે દ્વીપમાં) મોકલ્યા." ૧–૮.

ધર્મવિજય : કલિંગ વિજય પછી પોતાના મનમાં જાગેલા પશ્ચાત્તાપનું વર્ણન કરતો જે શિલાલેખ અશોકે કોતરાવેલો છે તેમાં એણે કહેલું છે કે "મહારાજના મતે ધર્મ દ્વારા મેળવેલો વિજય એ જ શ્રેષ્ઠ વિજય છે"

પૃ ૨૫૪ ગેંડાની પેઠે અકુતોભય : મૂળ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ગેંડાની નહીં પણ ગેંડાના એકલ શિંગડાની ઉપમા છે બધા પ્રાણીને બે શિંગડાં હોય છે પણ ગેંડાને નાક પર એક જ હોય છે, તેને અનુલક્ષીને આ ઉપમા યોજાયેલી છે ધમ્મપદમાં આવા સંદર્ભમાં એકલ હાથીની ઉપમા આવે છે

नो चे लभेथ निपकं सहायं सद्धिचरं साधु विहारिधीरं ।
राजा व रट्ठं विजितं पहाय क्षेको चरे मातगरञ्ञे व नागो ॥

[જો નિપુણ સાથે ચાલનાર, સાધુ વિહારવાળા ધીર પુરુષને મિત્ર તરીકે ન મેળવે તો હારેલું રાજ્ય છોડીને રાજા જાય તેમ, માતંગ અરણ્યમાં હાથી ફરે તેમ, એકલા ફરવું]

एकस्स चरितं सेय्यो नत्थि बाले सहायता ।
अको चरे न च पापानि कयिरा अप्पोस्सुक्को मातङ्गरञ्ञे व नागो ।।

[એકલી ચર્યા શ્રેય છે, બાળક (અજ્ઞાની) પાસેથી સહાયતા મળતી નથી, માતંગ અરણ્યમા હાથીની પેઠે અલ્પોત્સુક થઈને એકલી ચર્યા કરવી પાપ ન કરવુ]

સોપારા, કાન્હેરી, ધારાપુરી આ બધા મુંબઈની આસપાસ આવેલા સ્થાનોમા બૌદ્ધ ગુફાઓ અને શિલાલેખો મળી આવે છે

ખંડગિરિ, ઉદયગિરિ ઓરિસ્સામા આવેલા બે પહાડો એમા બૌદ્ધ ગુફાઓ છે સમ્રાટ ખારવેલનો પ્રખ્યાત શિલાલેખ પણ અહી જ છે

મહિન્દ, સંઘમિત્તા અશોકે પોતાના પુત્ર પુત્રી મહિન્દ અને સંઘમિત્તાને બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર અર્થે સિલોન મોકલ્યા હતા તેનો અહી ઉલ્લેખ છે

પૃ ૨૫૫ વાઇકિંગ : ઉત્તરસમુદ્રમા ૮ માથી ૧૦ મા સૈકા દરમ્યાન ચાંચિયાગીરી કરનારા લોકો એ નામે ઓળખાતા હતા

ઉત્તરધ્રુવ તરફ . અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ અને ડચ ખલાસીઓએ ઉત્તર ધ્રુવ તરફ થઈને આવવાના પ્રયત્ન કરેલા પણ નિષ્ફળ ગયેલા

અમેરિકા તરફ . કોલંબસ વગેરે.

આફ્રિકાની આવળી પ્રદક્ષિણા કરી : વાસ્કો ડી ગામા વગેરેએ

લક્ષ્મીનો પિતા · પુરાણોમા સમુદ્રને લક્ષ્મીનો પિતા કહેલો છે કારણ લક્ષ્મી સમુદ્રમાથી નીકળી હતી અહી એનો લાભ લઈને દરિયો ખેડતા પ્રાપ્ત થતી લક્ષ્મીનો અર્થ સૂચવ્યો છે.

પૃ ૨૫૬ સિંગાપુર · મલાયા દ્વીપકલ્પને દક્ષિણ છેડે આવેલો ટાપુ એ અને એની બાજુના કેટલાક ટાપુઓ મળીને 'ક્રાઉન કોલોની ઓવ સિંગાપોર ને નામે ઓળખાય છે એનુ મુખ્ય શહેર સિંગાપોર અગ્નિ એશિયાનુ મુખ્ય બંદર અને બ્રિટિશોના નૌકાદળનુ મહત્ત્વનું કેન્દ્ર છે વિમાની વ્યવહારનુ પણ એ કેન્દ્ર છે એનો મુખ્ય વેપાર રબર, કલાઈ, કોફી અને ફળોનો છે ૧૯૪૨-૪૫ના ગાળામા એ જાપાનના કબજામા ગયુ હતુ એની વસ્તી ૧૯૫૧મા લગભગ સાડા દસ લાખની હતી

આલ્બની · પશ્ચિમ ઑસ્ટ્રેલિયાનુ બંદર એનો મુખ્ય વેપાર ખેતીની અને એની જ બીજી પેદાશોનો છે એની વસ્તી ૧૯૪૭મા આશરે પંદર હજારની હતી

सर्वे सन्तु निरामयाः । આખો શ્લોક આ પ્રમાણે છે·

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखम् आप्नुयात् ।।

[અહી સૌ સુખી રહો સૌ નિરામય = નીરોગી રહો સૌ ભદ્ર જુઓ, કોઈ દુઃખ ન પામો]